

Doktoravhandling ved NTNU, 2023:103

Kristine Worseth

«Politisk umyndiggjort»?

Den norske adelens
privilegieforhandlinger og politiske
krav i perioden 1596-1661

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Avhandling for graden
philosophiae doctor
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Kristine Worseth

«Politisk umyndiggjort»?

Den norske adelens
privilegieforhandlinger og politiske krav i
perioden 1596-1661

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, april 2023

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Avhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet

Institutt for historiske og klassiske studier

© Kristine Worseth

ISBN 978-82-326-6976-9 (trykt utg.)

ISBN 978-82-326-5747-6 (elektr. utg.)

ISSN 1503-8181 (trykt utg.)

ISSN 2703-8084 (online ver.)

Doktoravhandling ved NTNU, 2023:103

Trykket av NTNU Grafisk senter

Sammendrag

Denne avhandlingen undersøker den norske adelens petisjoner og forhandlinger med sentralmyndighetene i Danmark-Norge i perioden 1596-1661. Hensikten har vært å undersøke den norske adelens rolle og funksjon som Norges førende stand i en periode hvor den ikke hadde adgang til formelle, politiske organer slik som det danske riksrådet. For å besvare spørsmålet vil avhandlingen analysere og sammenligne hvordan den norske adelen benyttet sine ulike forhandlinger med kongen eller hans representanter i perioden til å fremme både sine *standsmessige* og sine *politiske* mål, og hva disse målene var. Avhandlingen søker dessuten å påvise mulige strategiske vurderinger som påvirket når og hvor adelen forhandlet om konkrete saker, samt potensielle samarbeidspartnere og støttespillere som adelen benyttet seg av.

Avhandlingen har avdekket at adelen fulgte tre hovedlinjer i kravene av standsmessig karakter: likestilling innad i den norske adelen, likestilling mellom den norske og den danske adelens privilegier, og ønsker om handelsspesifikke privilegier tilpasset norske forhold. Av de politiske kravene var disse hovedsakelig militære krav rettet mot opprettelsen av norske hærstyrker og/eller andre utbedringer i det norske forsvaret. Undersøkelsen har videre påvist at alle forhandlinger om privilegier måtte føres direkte med kongen, helst på de norske kongehyllingene, om adelen skulle lykkes i forsøket. Forhandlinger via herredager og utsendinger hadde lavere suksessrate. Politiske krav ble derimot utelukkende fremmet via kongehyllingene eller, fra 1628, stendermøtene. Denne utviklingen hang sammen med et annet funn som avhandlingen har avdekket. Da stendermøtene i Norge ble gjenopprettet i 1628 ble det skapt en politisk *arena* som muliggjorde formelle forhandlinger direkte med kongens representant, stattholderen, i dagsaktuelle saker knyttet til skattlegging og forsvar. Videre kan det påvises en økende grad av sammenfall mellom stattholderne og de norske stendenes forsvarspolitiske og fiskale interesser fra og med Jens Juels stattholderperiode. Dette ser ut til å ha resultert i et samarbeid mellom de norske stendene og stattholderne som fortsatte frem mot 1660. Fra og med Christoffer Urnes stattholderperiode kan det tilsvarende påvises et økende samarbeid mellom den norske adelen og stattholderen også når det gjaldt privilegieforhandlingene. Det hang sammen med at stattholderne begynte å investere i norsk jordegods, og dermed tjente økonomisk på å forbedre de norske adelsprivilegiene.

Abstract

The thesis examines the Norwegian nobility's petitions and negotiations with the central authority in Denmark-Norway between the years 1596-1661. The purpose of the thesis has been to explore the Norwegian nobility's role and function as Norway's leading estate during a period in which it was excluded from Denmark-Norway's formal political organs, such as the Danish council of the realm. To answer the question, the thesis analyses and compares how the Norwegian nobility used its various negotiations with the king or his representatives to achieve both their *estate-exclusive* and their *political* goals and examines the nature of these goals. Additionally, the thesis seeks to identify strategic factors that affected when and where the nobility made specific demands and any potential alliances or patrons.

The thesis concludes that the Norwegian nobility's estate-exclusive goals fell into three categories: equality within the Norwegian nobility, equality between the Norwegian and Danish nobility, and privileges concerning production and trade that were especially important for Norway. The political goals were almost exclusively military and sought to establish and maintain armed forces and garrisons in Norway and/or make other military improvements. The thesis has further revealed that all negotiations over noble privileges had to be conducted directly with the king, preferably as part of the king's Norwegian acclamation ceremony, if the noblemen were to be successful in their attempts. Negotiations during the high court sessions ("Herredager") or those undertaken by representative noblemen travelling to the Danish court were less likely to succeed. Political goals were almost exclusively made during the Norwegian acclamation ceremony or, especially after 1628, as part of the meeting of the estates. This development is connected to another significant discovery in this thesis. When the Norwegian meeting of the estates was reintroduced in 1628, it created a political arena that enabled formal negotiations directly with the king's representative, the viceroy of Norway, in current affairs concerning taxes and defence. Furthermore, we can trace an increasing correspondence between the defence and fiscal policies of the viceroys and the Norwegian estates from Jens Juel's time in office. This correspondence appears to have developed into cooperation between the Norwegian estates and the viceroys until 1660. From the time of viceroy Christoffer Urne we can trace additional correspondence and cooperation regarding the nobility's estate-exclusive goals. The reason was the viceroys' increasing habit of investing in Norwegian estates; thus, they had a personal financial interest in supporting the nobility's cause.

Forord

Med dette forordet setter jeg herved punktum for en mer enn fire år lang undersøkelse av den norske adelens forhandlinger, liv og gjerninger i første del av 1600-tallet. Det har vært fire krevende, men fantastiske år, hvor jeg har fått lov til å fordype meg i et tema jeg brenner skikkelig for. Det har kostet blod, svette, tårer og en absurd mengde kaffe, men jeg har ikke angret på et eneste sekund av ferden. Jeg håper bare at mitt lille bidrag til forskningsfeltet nå kan kaste litt mer lys over aktivitetene til en samfunnsgruppe som få i dagens Norge har noe forhold til lenger.

Å skrive en avhandling er i utgangspunktet krevende. Å skrive en avhandling under en pandemi verden ikke har sett maken til siden spanskesyken har til tider vært svært utfordrende. Arbeidet hadde neppe blitt ferdig om det ikke var for en lang rekke fantastiske mennesker som jeg på en eller annen måte har kommet i kontakt med i løpet av stipendiatperioden. *Primus inter pares* er likevel min hovedveileder Erik Opsahl. Erik var den som inspirerte meg til å undersøke den norske adelen i min masteroppgave tilbake i 2014-2016, og som sa ja til å veilede denne avhandlingen. Erik har vært min klippe i stormen gjennom alle utfordringer en stipendiat kan møte på. Hans enorme kunnskap om adel, eliter, politikk og statsutvikling i middelalder og tidlig nåtid har vært en uvurderlig kilde til nye idéer, tolkninger og diskusjoner. Som om ikke det var nok, har han også full kontroll på statsvitenskapelige teorier, og er en ypperlig norsklærer. Takk for all veiledning, støtte, tålmodighet og gode samtaler i alle disse årene. Om jeg har trengt å diskutere obskure 1600-talls kilder, kranglete saksbehandlere, vrange biler eller syke katter så har alltid døren din stått oppe. Denne avhandlingen hadde aldri blitt realisert uten deg.

En stor takk går også til min biveileder Bjørn Poulsen i Aarhus som har bidratt med innspill og tanker fra et dansk perspektiv gjennom skriveprosessen. Tusen takk for alle innspill og tips til kilder og bøker, og en særdeles stor takk for at du arrangerte miniseminaret om adel i Aarhus under mitt opphold i oktober 2021. Mange takk sendes også til Carsten Porskrog Rasmussen og Mikkel Leth Jespersen for gode diskusjoner og en flott dag i Sønderborg, og en stor takk til Gunner Lind i København for gode tilbakemeldinger og diskusjon av sentrale problemer i avhandlingen.

Jeg har mange ganger kommet over problemer i kildene hvor jeg har vært nødt til å be om hjelp fra ulike historikere og andre fagfolk. De varmeste hilsninger går til Karen Arup Seip som hjalp meg med å spore opp Jens Bjelkes brev i nasjonalbiblioteket og som fikk dem digitalisert på

ekspresstid! Tusen takk for tipsene om Rosendalsbrevene og all hjelp under besøket i 2019. Takk også til Tor Weidling ved riksarkivet, som hjalp meg med å finne avskriften av innkallelsen til kroningen fra 1596, og for eksemplaret av avhandlingen hans fra 1998. Den er en gullgruve for de av oss som pusler med adel i denne perioden! Takk også til Leon Jespersen for gode samtaler, boktips og annen hjelp i etterkant av seminaret i Aarhus. Takk til Per Olav Rasch ved Gunnerus biblioteket som skaffet meg foto av flere gamle bøker midt under covid-nedstengingen.

Til tross for at jeg arbeider med 1600-tallet er mine kunnskaper om latin pinlig ikke-eksisterende. Jeg vil derfor sende mange takk til Peter Astrup Sundt som transkriberte og oversatte de latinske brevene etter Jens Bjelke for meg. Stor takk også til min tante Åse-Brit Worseth som nedsatte en hurtigarbeidende komité og fikk luket ut de verste skrivefeilene fra avhandlingen. Jeg må ha blitt helt ordblind etter å ha levd i teksten i fire år. En særdeles stor takk går til min eksterne leser Øystein Rian som leste og kommenterte hele avhandlingen i ekspresstempo i august. Tusen takk for alle innspill, korreksjoner og tips i innspurten!

Til tross for enkelte utfordringer med pandemi og hjemmekontor har den største gleden i disse årene vært de flott kollegaene og det fantastiske arbeidsmiljøet på institutt for historiske og klassiske studier. Tusen takk til dere alle sammen for støtte, oppmuntring og samtaler om både historie og andre emner. En særlig takk til de øvrige medlemmene på «kveldsskiftet», Tobias og Mattias, og mine «medsammensvorne» i trivselskomiteen, for glede og galskap som har lysnet opp i hverdagen. En særlig takk til Marie Steinsholt for hennes utømmelige reservoar av omsorg, sympati og sjokolade. Du har vært min livreddende solstråle dette siste året. Og til alle mine stipendiatkollegaer, nåværende og tidligere ved IHK og IMS, takk for godt samhold, moro, samtaler og cafébesøk i alle disse årene. Jeg heier på dere!

Sist, men slett ikke minst, vil jeg si tusen takk til min familie, venner og bekjentskaper som har holdt ut med meg i alle disse årene. Jeg innser at det kan ha blitt vel mange foredrag og fun facts om ukjente adelsmenn, hartkort, skattefrihet, rosstjeneste og privilegieforhandlinger. Tusen takk til John Boudewijn, som aldri har sagt nei når jeg vil dra ham med til enda et tysk adelsslott. Takk til min onkel, Jorulf Worseth, som har vært mitt andre hjem i store deler av skriveprosessen. Og hjertelig tusen takk til min mor, Borgny Worseth, som bestandig har støttet meg uansett hvilke mål jeg har satt meg, og for godt kattepass i alle disse årene.

Trondheim, 20.12.2022

Kristine Worseth

DTWKFKW

Innholdsfortegnelse

1. Innledning

1.1. Emnet	s. 1
1.2. Problemstilling og forskningsspørsmål	s. 3
1.3. Forskningsfeltet	s. 5
1.4. Metodiske betraktninger	s. 13
1.6. Kildematerialet	s. 16
1.7. Avgrensninger	s. 20
1.8. Begrep	s. 21
1.9. Hovedtrekk ved den norske adelsstandens utvikling på 1600-tallet	s. 23
1.9.1. Sosial og demografisk utvikling	s. 23
1.9.2. Konsekvensene av eneveldet	s. 27

2. Teoretiske betraktninger

2.1. Innledning	s. 30
2.2. Konglomeratstaten som tidlig-moderne statsform	s. 30
2.3. Sentrum-periferi	s. 33
2.4. Nettverksanalyse og klientelisme	s. 39

3. Synet på den norske adelens nasjonalitet og identitet innenfor norsk og dansk historieskriving

3.1. Innledning	s. 51
3.2. Den norske adelens nasjonalitet i historieforskningen	s. 52
3.3. Fantes det en norsk nasjonal identitet på 1600-tallet?	s. 58
3.4. Definisjonen av norsk og dansk identitet i avhandlingen	s. 62

4. Den norske adelen i perioden 1596-1608, og under Enevold Kruses stattholderskap 1608-1618

4.1. Innledning	s. 65
4.2. Kristian 4.s kroning 29. August 1596	s. 66
4.3. Den norske adelen under Enevold Kruses stattholderskap 1608-1618	s. 69
4.3.1. Enevold Kruses forhold til Norge og den norske adelen	s. 69
4.3.2. Hyllingen av prins Kristian og striden om adelens privilegier	s. 70
4.3.3. Kalmarkrigen	s. 77
4.3.4. Krigsordinansen av 1614: Forsøket på å opprette en norsk hær	s. 81
4.3.5. Det norske kanslerembetet 1591-1618	s. 84
4.3.6. Enevold Kruses betydning for Norge og de norske stendene	s. 91

5. Den norske adelen under Jens Juels stattholderskap 1618-1629

5.1. Innledning	s. 93
5.2. Jens Juels forhold til Norge og den norske adelen	s. 95
5.3. Christen Friis til Kragerup blir ny dansk kansler	s. 97
5.4. Utviklingen frem mot Keiserkrigen og takseringen av adelens rosstjeneste 1624-1625	s. 100
5.5. Konsekvensene av Keiserkrigen 1625-1629	s. 104
5.5.1. Kritikk av adelen, økte skattekrav og nye stendermøter	s. 104
5.5.2. Adelskatten	s. 106
5.5.3. Forespørsel om pengelån	s. 109
5.6. De norske stenderforhandlingene 8. mars 1628	s. 112
5.6.1. Stendene kalles sammen	s. 112
5.6.2. Krigsordinansen av 18. januar 1628	s. 114

5.6.3. Stendermøtets motkrav til kongen	s. 118
5.6.4. Resultatet av stendermøtets forhandlinger	s. 120
5.6.5. Den norske krigsordinansens skjebne	s. 124
5.7. Jens Bjelke som forhandler eller talsmann for den norske adelens rettigheter? Skatteprivilegiet til adelen i Båhuslen og Viken 1628	s. 126
5.8. Jens Juels betydning for Norge og de norske stendene	s. 129
6. Den norske adelen under Christoffer Urnes stattholderskap 1629-1642	
6.1. Innledning	s. 131
6.2. Christoffer Urnes forhold til Norge og den norske adelen	s. 132
6.3. Privilegieforhandlingene 1629-1631	s. 135
6.3.1. Adelsmøtet i Fredrikstad 10. oktober 1629	s. 135
6.3.2. Innholdet i adelens petisjon	s. 139
6.3.3. Adelsmøtene på Elingård 10. mars 1630 og på Bolærne 7. mai 1631	s. 148
6.3.4. Herredagen i Bergen august 1631	s. 151
6.3.5. Resultatet av privilegieforhandlingene 1629-1631	s. 152
6.3.6. Adelsmøtet som arena, og endringene i den norske adelens strategier i løpet av privilegieforhandlingene 1629-1631	s. 156
6.4. Stendermøtet og opprettelsen av den norske landkisten 1638-1639	s. 160
6.4.1. Innledning	s. 160
6.4.2. Hvorfor befalte kongen at den norske landkisten skulle plasseres i Danmark?	s. 162
6.4.3. Hvorfor ble den norske landkisten likevel plassert i Norge?	s. 168
6.4.4. Hvorfor ble den norske landkisten plassert på Båhus slott og ikke på Akershus?	s. 178

6.5. Forhandlingene om setegårdsforordningen 1636-1639	s. 181
6.5.1. Innledning	s. 181
6.5.2. Jens Bjelkes rolle i setegårdsforhandlingene	s. 182
6.5.3. Christoffer Urnes rolle i setegårdsforhandlingene	s. 190
6.5.4. Resultatet av setegårdsforhandlingene	s. 193
6.6. Christoffer Urnes betydning for Norge og de norske stendene	s. 196
7. Den norske adelen under Hannibal Sehesteds stattholderskap 1642-1651	
7.1. Innledning	s. 199
7.2. Hannibal Sehesteds forhold til Norge og den norske adelen	s. 201
7.3. Stenderforhandlingene 1643	s. 203
7.3.1. Innkallingen til stendermøtet	s. 203
7.3.2. Sehesteds rolle under stenderforhandlingene i 1643	s. 204
7.3.3. Adelenes resolusjon	s. 208
7.4. Hannibalfeiden 1643-1645	s. 211
7.5. Stenderforhandlingene 1645	s. 214
7.5.1. Innledning	s. 214
7.5.2. Kristian 4.s ønske om økte inntekter fra Norge og kommisærenes forslag	s. 215
7.5.3. Forberedende forhandlinger i Halden	s. 220
7.5.4. Stendermøtet i Christiania	s. 222
7.5.5. Stattholderens samarbeid og interessefellesskap med de norske stendene	s. 235
7.6. Herredagen i Christiania juli 1646	s. 239
7.6.1. Innledning	s. 239
7.6.2. Sakene som ble behandlet på herredagen	s. 240

7.6.3. Resultatet av forhandlingene på herredagen i 1646	s. 250
7.7. Adelsprivilegiet fra 18. juli 1646	s. 251
7.7.1. Innledning	s. 251
7.7.2. Privilegiets innhold	s. 254
7.7.3. Sehesteds rolle under privilegieforhandlingene	s. 256
7.7.4. Kristian 4.s innskrenkning av 1646-privilegiet	s. 260
7.8. Hyllingen av Fredrik 3. og de norske adelsprivilegiene fra 1648 og 1649	s. 263
7.8.1. Innledning	s. 263
7.8.2. Innholdet i adelens petisjon og privilegiebrevet fra 31. august 1648	s. 265
7.8.3. Privilegiebrevet fra 1. januar 1649	s. 275
7.8.4. Hvorfor ble adelens privilegier innskrenket?	s. 277
7.9. Hannibal Sehesteds betydning for Norge og de norske stendene	s. 280
8. Hovedtrekkene i den norske adelens aktivitet 1651-1661	
8.1. Innledning	s. 283
8.2. Herredagen i Bergen i 1652	s. 284
8.3. Forhandlingene 1653-1655	s. 290
8.4. Hyllingen av prins Kristian (5.) og årene frem mot 1661	s. 294
9. Endring og kontinuitet i den norske adelens mål, forhandlingsstrategier og innflytelseskanaler gjennom perioden 1596-1660	
9.1. Standsmessige og politiske mål	s. 299
9.1.1. Innledning	s. 299
9.1.2. Likestilling innad i den norske adelsstanden	s. 299
9.1.3. Likestilling mellom norske og danske adelsprivilegier	s. 302

9.1.4. Økonomiske privilegier tilpasset norske forhold	s. 304
9.1.5. Politiske mål	s. 307
9.2. Arenaer, forhandlingsmuligheter og strategier	s. 311
9.2.1. Innledning	s. 311
9.2.2. Den norske adelens stilling i europeisk kontekst	s. 311
9.2.3. Forhandlinger og strategier 1596-1627	s. 313
9.2.4. Forhandlinger og strategier 1628-1647	s. 315
9.2.5. Forhandlinger og strategier 1648-1661	s. 317
9.2.6. Hovedtrekk i den norske adelens forhandlinger og strategier 1596-1661	s. 319
9.3. Nettverk og innflytelseskanaler	s. 320
9.3.1. Innledning	s. 320
9.3.2. Aktører i den norske adelens nettverk	s. 320
9.3.3. Jens Bjelke: Megler, mellommann eller lobbyist?	s. 322
9.3.4. Stattholderens betydning for den norske adelen	s. 324
9.3.5. Stattholderembetet i Norge: Statsvekst eller intendantordning?	s. 327
9.4. Interessekonflikter med sentralmyndighetene	s. 331
10. Konklusjon	
10.1. Innledning	s. 339
10.2. Standsmessige og politiske mål	s. 339
10.3. Sentrum-periferi og betydningen av nettverk	s. 341
10.4. Den norske adelens utvikling i europeisk kontekst	s. 344
11. Litteraturliste	
11.1. Litteratur og trykte kilder	s. 347

1. Innledning

1.1. Emnet

Emnet for denne avhandlingen er den norske adelens privilegieforhandlinger og forsøk på å påvirke det politiske styret av Norge innad i Oldenburgstaten i perioden 1596-1661. Hensikten med undersøkelsen er å identifisere adelens mål, begrunnelser, strategier og fremgangsmåter i forsøkene på å oppnå privilegier og innflytelse.

Generelt har synet på den europeiske adelen i den tidlig moderne epoken vært preget av påstander om økonomiske og politiske kriser, særlig i studier fra 1960 og 1970-årene. Hovedsynet i disse fremstillingene var adelens utfordringer i møte med fallende inntekter og økte utgifter, og deres konflikter overfor fremvoksende absolutistiske monarker som fjernet mye av deres maktgrunnlag.¹ Selv om det i hovedsak er konsensus om de utfordringene adelen sto overfor i perioden, har flere forskningsarbeider fra 1980 og 1990-årene nyansert bildet, og fremhevet adelens evne til å omstille og tilpasse seg i møtet med økonomisk og politisk motgang. Utviklingen var heller ikke universell, og det har også blitt påvist at det i flere tilfeller var snakk om kontinuitet og økt grad av samarbeid mellom adelen og det voksende statsapparatet.²

Dette grunnsynet stemmer også godt overens med hvordan den norske adelen fremstilles på begynnelsen av 1600-tallet. Økonomiske nedgangstider i både senmiddelalderen og tidlig-moderne tid har gjerne blitt fremhevet som årsaker til standens svekkelse, mens nyere undersøkelser derimot viser en høyere grad av kontinuitet og tilpasning også i Norge.³ Hovedutfordringen til den norske adelen var dens manglende adgang til eksisterende politiske organer innenfor staten etter 1537, og dens mange mislykkede forsøk på å oppnå privilegier og innrømmelser fra kongemakten. Selv om det eksisterer gode undersøkelser av adelens aktivitet fra starten på 1900-tallet, har oppfatningen av den norske adelen som utdødd, ute av stand til å oppføre politisk, eller politisk og økonomisk svekket, vært påfallende seiglivet og unyansert

¹ H.M. Scott og Christopher Storrs (1995) «Introduction: The consolidation of noble power in Europe, c.1600-1800.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume one: Western Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 25-28. Se særlig fotnote 46.

² Scott og Storrs 1995 s. 28-30, 35-37

³ Se bl.a. Øystein Rian (1995a) «Den nye begynnelsen: 1520-1660.» Bind V. I: Helle, K.(red.) *Aschehougs Norges historie*. Oslo: Aschehougs & Co og Tor Weidling (1998a) *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo.

innenfor både norsk og dansk historieskriving helt opp til første del av 2000-tallet.⁴ Mens synet på den norske adelens økonomiske stilling ble rehabilitert på 1990-tallet, kjenner jeg ikke til noen helhetlige forsøk på å gjøre det samme med den norske adelens politiske og standspolitiske aktiviteter i perioden.

Problemet er at man utelukkende har vektlagt fraværet av et norsk riksråd, øvrige norske riksinstitusjoner og formelle organer etter 1537 i vurderingen av den norske adelens politiske handlingsrom. Dessuten har man fremhevet at den norske adelen ikke fikk mulighet til å delta i det danske riksrådet eller ved andre sentrale politiske forhandlinger med kongen. Når man så i tillegg har vurdert adelens virke etter hvor lav suksessrate de hadde i de mest sentrale delene av forhandlingene, sier det seg nesten selv at vurderingene ofte blir negative. Men en vurdering av den norske adelsstandens standsmessige og øvrige politiske forhandlinger må analysere og sammenligne alle deler av forhandlingene, både små og store krav, og uansett om sakene ble akseptert av sentralmyndighetene eller ei. Man må heller ikke begrense mulighetene til å fremme saker og påvirke politiske beslutningsprosesser til statsinstitusjoner og organer. Teoriene bak *Statebuilding from below* fremhever statsutvikling som en prosess som ikke bare skjedde fra toppen og nedover, men også fra bunnen og opp. Den tidlig moderne perioden i Europa så flere eksempler på aktører fra flere samfunnslag som var mangelfullt integrert i, eller formelt ekskludert fra politisk innflytelse. Disse aktørene forsøkte i stedet å fremme sine interesser ved å operere utenfor sentralmyndighetenes strukturer.⁵ Det var altså fullt mulig å drive forhandlinger og fremme krav selv om man var utestengt fra ordinære politiske kanaler.

Statens økte behov for bevilgninger og overføringer førte til mange forhandlingssituasjoner, og disse åpnet for muligheter til å stille motkrav. Som vi skal se var det særlig disse situasjonene som ble benyttet av den norske adelen i forsøkene på å få gjennomslag for sine interesser. I den undersøkte perioden fra Kristian 4. kroning i 1596 og frem til eneveldets

⁴ Den grundigste undersøkelsen av adelen og de øvrige stendenes aktiviteter i perioden fra 1537 frem til eneveldet er fortsatt Oscar Albert Johnsen's avhandling fra 1906. Oscar Albert Johnsen (1906) *De norske stænder: bidrag til oplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537-1661)*. Christiania: I kommission hos Dybwad. Nyere eksempler på nedvurderinger av den norske adelen finnes hos bl.a. Knud V. Jespersen (2001) «Fra fødselsadel til rangadel. Den danske adel 1600-1800.» I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingesman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 607, og Steffen Heiberg (2004) «Det oldenborgske monarki. Danmark og Norge 1536-1814. Et rids.» I: *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700-1905*. Red. Mette Skougaard. København: Gads forlag, s. 19, 26-27

⁵ Knut Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala (2021) «Repertoires of statebuilding from below in the nordic countries, c. 1500-1800.» I: *Bringing the people back in. Statebuilding from below in the nordic countries ca. 1500-1800*. Knut Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala (Red.). London & New York: Routledge, s. 3, 13

innføring i 1660 var den norske adelen representert, og deltok aktivt på kongehyllinger, herredager og en rekke stendermøter, adelsmøter og mindre provinsielle forhandlinger. Den norske adelen benyttet kongemaktens økte behov for skatter og bevilgninger både til å fremme krav om forbedringer i standens privilegier, og til å hevde norske interesser i kongens politikk. To overordnede mål var å oppnå likestilte privilegier med den danske adelen, og å få kongen til å bygge opp et tilfredsstillende norsk forsvar. For eksempel ble sannsynligvis den norske landkisten i 1639 plassert på Båhus etter krav fra adelen og stattholderen, og i 1653 aksepterte Fredrik 3. adelens krav om at de norske bevilgningene skulle forbli i Norge og anvendes til rikets eget forsvar.⁶

1.2. Problemstilling og forskningsspørsmål

Målet for avhandlingen er ikke en ensidig vurdering av adelens grad av suksess, siden de ofte fikk avslag for de mest omfattende kravene sine. En helhetlig analyse av den norske adelens rolle og funksjon som Norges førende stand må derimot vurdere alle kravene de fremmet, og se på lengre utviklingslinjer og trender i kildematerialet. Jeg vil i mine analyser skille mellom *standsmessige* og *politiske* mål. Som standsmessige mål regner jeg alle fremstøt for å skaffe eller forsvare rettigheter, privilegier og goder som var forbeholdt adelsstanden alene. Til politiske mål regner jeg alle forsøk på å påvirke forhold og anliggender som angikk sentralmyndighetenes styre og administrasjon av Norge, uten at det var tenkt som privilegier til den norske adelen. Sentrale samarbeidspartnere og bruk av nettverk var en sentral del av fremgangsmåten for å få gjennomslag for disse målene, både for enkeltindivider og grupper. Embetsmenn og adelige i nær kontakt med konge og riksråd, slik som stattholderen i Norge og kongens kansler i Danmark, ser ut til å ha spilt en svært sentral rolle ved flere av de norske adelsmennenes forhandlinger. Jeg vil derfor legge særlig vekt på å undersøke og analysere hvilke samarbeidspartnere, nettverk og kanaler adelsmennene benyttet for å fremme sine saker, og om det var forskjell på hvilke saker som ble fremmet ved hvilke anledninger og i samarbeid med hvilke støttespillere.

Noe av årsaken til at den norske adelen på 1600-tallet har blitt nedvurdert i forskningen har nok sammenheng med dens tallmessige reduksjon frem mot 1661. Det store fallet i andelen adelige ser derimot ikke ut til å ha påvirket verken handlingsviljen eller pågangen til de norske

⁶ Se kapittel 6.4. og 8.3. og *Aktstykker til de norske stendermøders historie 1548-1661*. Bind II. (1969) Oslo: I kommisjon hos A/S Bokcentralen, s. 396

adelsmennene, om man skal dømme ut ifra antallet *petisjoner* med betingelser og krav om motytelser i hele den undersøkte perioden.⁷ Den samme reduksjon hadde funnet sted i Danmark allerede rundt reformasjonen.⁸ I Danmark ser det likevel ut til at prosessen gikk raskere enn i Norge, men det var altså snakk om det samme fenomenet. Til støtte for dette synet står blant annet den engelske historikeren Jonathan Dewald, som viser at en slik reduksjon i adelsstanden var en vanlig europeisk prosess, særlig på 1600 og 1700-tallet. Trenden var den samme uansett hvilket europeisk land man bruker som eksempel. Felles for dem var at antallet adelsfamilier sank, men fallet kom hovedsakelig i de fattige delene av adelen. Man endte dermed opp med en tallmessig mindre adelsstand, men den beholdt sin politiske og økonomiske posisjon. Makten var bare fordelt på færre personer.⁹ Jeg vil derfor undersøke om det var snakk om en kontinuitet i den norske adelens handlingsmål fra siste del av 1500-tallet og frem til eneveldets innføring, eller om 1600-tallets forhandlinger representerte et brudd i forhold til den forrige perioden, særlig med tanke på hvilke krav de stilte. Dessuten var den norske adelen slett ikke en homogen gruppe. Både økonomiske, politiske og sosiale ressurser var svært ulikt fordelt, og den enkeltes interesser og prioriteringer varierte. Det vil derfor være nødvendig å identifisere hvilke aktører som deltok ved de ulike forhandlingene, hvem av dem som hadde de meste sentrale rollene i forhandlingene, og hvem som hadde størst innflytelse på hva man forhandlet om.

En annen årsak til at den norske adelen har blitt nedvurdert økonomisk og politisk i denne perioden er at man har sammenlignet for snevert med den danske adelen, uten å se på utviklingen i de øvrige delene av Europa. Weidling påpekte dette problemet i sin avhandling om norsk adelsøkonomi, og kommenterte at en slik sammenligning lett ville bli skjev for adelsstanden fordi adelen i Danmark både var rik i europeisk sammenheng, og standens rettigheter og politisk makt hadde en sikrere konstitusjonell basis enn i de aller fleste andre riker.¹⁰ Men siden den norske adelens virksomhet på 1600-tallet var så sterkt knyttet til den danske adelens privilegier og forhandlinger i den samme perioden, finner jeg det mest hensiktsmessig å benytte den danske adelen som det primære grunnlaget for sammenligningene mine. Men for å unngå at

⁷ Petisjoner omtales også som supplikker, klageskrift, bønneskrift og søknader. Jeg foretrekker å benytte begrepet petisjoner om supplikkene fra adelen, borgerne og geistligheten, siden de generelt hadde en mer formell karakter og et langt mer variert innhold enn supplikkene fra bøndene.

⁸ Tor Weidling (1998b) «Adel og aristokrati. En vurdering av begrepsbruken i norsk historieskriving om adelen rundt reformasjonstiden.» I: *Historisk Tidsskrift* 4/1998. Den norske historiske forening. Oslo: Universitetsforlaget.

⁹ Jonathan Dewald (1996) *The European Nobility 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 59, 63, 98-107. Se også s. 25, 27, 41-44

¹⁰ Weidling 1998a s. 411

sammenligningen blir skjev, vil jeg også se på adelen i Slesvig og Holstein, den andre unionspartneren innenfor Oldenburgstaten, og i tillegg trekke inn andre europeiske adelsstender der det er relevant for å sammenligne utviklingen. Det kan forhåpentligvis bidra til å nyansere bildet av den norske adelens aktivitet og stilling innenfor både Oldenburgstaten og i europeisk sammenheng i den undersøkte perioden.

1.3. Forskningsfeltet

Når det gjelder den norske adelen innenfor historieskrivingen har man gjerne gått ut fra to perspektiver: den norske adelen som adelsstand, og den norske adelen som politisk aktør. De fleste historikere utover 1900-tallet som anerkjenner at Norge hadde en norsk adelsstand, anerkjenner også at den norske adelen hele tiden arbeidet for å oppnå forbedringer i standens privilegier. Vurderingen av adelens suksess varierer derimot mellom den enkelte. Det er dessuten sjelden at man har diskutert adelens strategier eller analysert innholdet i adelens petisjoner, verken ut fra andre historiske hendelser eller trender over tid. Når det derimot gjelder synet på den norske adelen som politisk aktør etter 1537 er variasjonene større og tolkningene i større grad negative. Hos de fleste tolkes utestengelsen fra rikspolitiske råd og organer som en generell politisk umyndiggjøring og dermed en manglende evne til å opptre politisk. Selv om interessen for den norske adelen har tatt seg opp siden 1990-tallet, gjenstår det fortsatt mye arbeid. De fleste nyere forskningsarbeider har fokusert på de økonomiske og sosiale aspektene av standen, og har i mindre grad vektlagt de politiske. En lang trend hvor den norske adelens politiske funksjon har vært ansett som liten eller ubetydelig har sannsynligvis bidratt til at emnet har fått mindre oppmerksomhet. Et typisk eksempel finner vi blant annet hos Rolf Fladby som i sin omtale av hyllingen i 1548 ikke en gang nevner adelens politiske krav, bare de standsmessige kravene.¹¹

Den mest omfattende og detaljerte undersøkelsen av den norske adelens standsmessige og politiske aktivitet frem til eneveldet ble gjennomført av Oscar Albert Johnsen i hans doktoravhandling fra 1906.¹² Avhandlingen er riktignok en studie av samtlige av de norske stendenes virke, men presenterer et langt mer detaljert og nyansert bilde av den norske adelens bidrag enn det ettertiden har gitt den anerkjennelse for. Hos Johnsen finner vi en adelsstand som ikke bare engasjerer seg aktivt i egne standsinteresser, men også aktivt forsøker å påvirke den

¹¹ Rolf Fladby (1977) «Gjenreisning 1536-1648.» Bind VI i *Cappelens norges historie*, Oslo: J.W. Cappelens forlag, s. 51

¹² Johnsen 1906. Særlig s. 130-352

politiske styringen og administrasjonen av Norge. Enkelte av Johnsens funn kunne med fordel vært drøftet mer utførlig, og satt i sammenheng med tidligere og senere hendelser som han selv behandler, men i alt er det en solid avhandling som har tålt tiden godt. Johnsens behandling av kildematerialet står merkelig nok alene, til tross for at det samme materialet, og mer til, ble trykt og utgitt fra 1929.¹³ Arbeidet hans er, med få unntak, lite benyttet eller fulgt opp i senere forskning.

Senere fremstillinger av den norske adelens utvikling i første halvdel av 1600-tallet har i større grad fremhevet dens ofte mislykkede jakt på privilegier, eller konsentrert seg om innrømmelsene fra 1646 og 1648. Man har i liten grad behandlet adelens forhandlinger over tid, men fremhevet enkelte betydningsfulle oppnåelser eller nederlag. Yngvar Nielsen og Sverre Steen behandler flere av de samme forhandlingene som Johnsen, men selv om de benytter delvis lignende argumenter, er de mer kritisk til den norske adelens rolle både i de politiske reformene og i privilegieforhandlingene.¹⁴ Nielsen fremhever kansler Jens Bjelkes innsats ved flere av forhandlingene, og særlig hans rolle som adelens talsmann. Men det er bare Bjelke som individ og embetsmann som fremheves. I det øvrige er det lite om den norske adelsstandens rolle.¹⁵ Det kommer mest sannsynlig av Nielsens omfattende kunnskap om Jens Bjelkes liv og virke etter at han forfattet og utga en biografi om Bjelke i 1872.¹⁶ Nielsen gir i likhet med Johnsen stenderforhandlingene en del oppmerksomhet, men skiller lite mellom de ulike stendenes bidrag, og diskuterer ikke viktige innrømmelser som krigsordinansen og landkisten.¹⁷ Nielsen legger det meste av æren for de politiske reformene i Norge til kongen og særlig Hannibal Sehested, men unnlater å vise til eldre, mislykkede forsøk på å oppnå det samme under tidligere stattholdere.¹⁸ Sverre Steen legger større vekt på statens rolle i de politiske reformene, dvs. kongen og det danske riksrådet, men også han fremhever Sehesteds bidrag i hans stattholderperiode.¹⁹ Sverre Steen betegner den norske adelen som «politisk maktløs» i sitt første arbeid fra 1930, og hevder

¹³ *Aktstykker til de norske stendermøders historie 1548-1661*, Bind I-III

¹⁴ Yngvar Nielsen (1911) «Tidsrummet 1588-1660.» Bind. IV-2 i *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Kristiania: Aschehoug & Co. Sverre Steen (1930) *Tidsrummet 1640 til omkring 1720*. Bind V i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Oslo: H. Aschehoug & Co

¹⁵ Nielsen 1911 s. 140-143

¹⁶ Yngvar Nielsen (1872) *Jens Bjelke til Østråt. Norges riges kantsler. Et bidrag til Norges indre historie i den første halvdel af det syttende århundrede*. Kristiania: Den norske historiske forening

¹⁷ Nielsen 1911 s. 150-152

¹⁸ Nielsen 1911 s. 232-275

¹⁹ Sverre Steen (1935) «Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640.» Bind IV i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Oslo: H. Aschehoug & Co, s. 380-387

den bare tilsynelatende fikk større innflytelse på stendermøtene, og da først under Hannibal Sehested.²⁰ Steen gir likevel adelen mer anerkjennelse i sitt senere arbeid fra 1935, og påpeker at adelen «[...] vant også en smule politisk innflytelse[...]», uten at han vil betegne den som en politisk maktfaktor.²¹ Han mente likevel at den norske adelen «hadde sett sin beste tid» allerede i 1630-årene.²²

Rolf Fladby fører et lignende syn på adelens rolle som Nielsen og Steen, men ofte som en videreføring av deres argumenter, og uten å argumentere mer utdypende for sitt eget syn.²³ Fladby går dessuten enda skarpere ut mot Johnsen når han hevder Johnsen «overdriver tendensene til politisk selvbestemmelse», og gir stendene «en noe større betydning» enn det kildematerialet gir dekning for i sine undersøkelser.²⁴ Fladbys egen behandling av hyllingene og stendermøtene er derimot svært grunn og mangler en selvstendig diskusjon av Johnsens funn. Problemet ser i alle fall delvis ut til å være Fladbys ensidige fokus på forhandlingsprosessene som en prosess som gikk ovenfra og ned, særlig i forbindelse med hyllingene.²⁵ Kildematerialet viser derimot at hyllingene var de mest politiske av alle adelens forhandlinger i perioden, så Fladbys eget arbeid gir stendene mindre betydning enn det kildematerialet viser.

Knut Mykland er i motsetning til Fladby mer på linje med Johnsen. Selv om Mykland hevder adelen var «politisk umyndiggjort», fremhever han adelens rolle som Norges ledende stand etter reformasjonen.²⁶ Han påpeker både deres forsøk på å fremme egne standsinteresser og hvordan de fungerte som talsmenn for hele riket. Hos Mykland utelukker altså ikke fraværet av formelle politiske rettigheter på topplan adelens forsøk på å opptre politisk. Som sine forgjengere gir Mykland lite oppmerksomhet til stattholderne før Hannibal Sehested. Han hevder derimot at arbeidsforholdet mellom Hannibal Sehested og de norske stendene i stor grad var et interessefelleskap, og at stendene benyttet møtene til å legge frem motkrav til de foreslåtte skattekravene.²⁷ Den generelle trenden hos de fleste norske historikere etter Johnsen er likevel at de nedtoner adelens og stendenes politiske bidrag. I all hovedsak knytter man de oppnådde

²⁰ Steen 1930 s. 58, 87

²¹ Steen 1935 s. 235

²² Steen 1935 s. 377

²³ Rolf Fladby (1977) «Gjenreisning 1536-1648.» Bind VI i *Cappelens norges historie*, Oslo: J.W. Cappelens forlag og Rolf Fladby (1986) «Samfunn i vekst - under fremmed styre 1536-1660.» Bind V i *Handbok i Norges historie*. Oslo: Universitetsforlaget

²⁴ Fladby 1986 s. 12, 212

²⁵ Fladby 1986 s. 206

²⁶ Sverre Bagge og Knut Mykland (1987) *Norge i dansketiden 1380-1814*, Oslo: J.W. Cappelens forlag A/S, s. 91-92

²⁷ Bagge og Mykland 1987 s. 148-149

privilegiene, samt tidens reformarbeid, til stattholderperioden til Hannibal Sehested. Den norske adelens forhandlinger og bidrag, både før og etter denne perioden, får sjelden noen oppmerksomhet i forskningen.

Fra 1990-tallet fikk den norske adelen igjen større oppmerksomhet innenfor forskningen. Undersøkelsene av den norske adelen fra denne perioden har bidratt til en positiv revurdering av adelsstanden. En av de første er Øystein Rians bind i *Aschehougs norgeshistorie*. I den poengterer han at reduksjonen som fant sted i adelen etter år 1600 ikke var ensbetydende med at den var uten historisk betydning i perioden.²⁸ Han peker også på Jens Bjelkes bruk av kanslerembetet for å kreve nye rettigheter til seg selv og den øvrige adelen, og at denne aktiviteten særlig fant sted på stendermøtene fra 1628.²⁹ I boken går likevel ikke Rian nærmere inn på innholdet i adelens krav utover de store økonomiske rettighetene, og påpeker ikke adelens forsøk på å fremme også politiske saker innenfor rammene av disse møtene. En annen er Tor Weidlings økonomiske studie som klart tilbakeviser eldre påstander om den norske adelens økonomiske stilling, slik som påstanden at den var særlig fattig, eller at norske adelsmenn ikke oppnådde forleninger. Hans omfattende avhandling er en rent økonomisk studie, og selv om Weidling redegjør for mange av de handelsrelaterte innrømmelsene den norske adelen oppnådde frem mot 1660, behandler han ikke forhandlingene som noe eget tema.³⁰ To nyere undersøkelser av den norske adelen fra 2000-tallet retter seg mot materielle og sosiale aspekter ved adelsstanden. Disse er Einar Sørensens studie av byggeskikk på norske herregårder 1500-1660, og Jo Rune Ugulens avhandling om sosial sammensetning av Vestlandets jordeiende elite i middelalderen.³¹

Til tross for adelens tilbakekomst i den historiske forskningen er det fortsatt få som har vist interesse for det politiske aspektet av den norske adelsstanden etter 1537. De mest sentrale historikerne her er Øystein Rian og Erik Opsahl. Rian har blant annet undersøkt maktforholdene i Danmark-Norge i dansketiden, og identifiserer flere av utfordringene som den norske eliten møtte etter 1537, særlig at den ble utkonkurrert fra så godt som alle betydningsfulle embeter og

²⁸ Rian 1995a s. 172

²⁹ Rian 1995a s. 173-174

³⁰ Weidling 1998a s. 307-319

³¹ Einar Sørensen (2002) *Adelens norske hus: byggevirksomheten på herregårdene i sørøstre Norge 1500-1660*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo. Jo Rune Ugulen (2008) «...alle the knaber ther inde och sædescwenne...» *Ei undersøking i den sosiale samansetjinga av den jordeigande eliten på Vestlandet i mellomalderen*. Doktoravhandling. Universitetet i Bergen.

forvaltningsposter i både Danmark og Norge.³² Løsningen var ofte å oppholde seg nærmere maktens sentrum ved hoffet, og flere norske adelsmenn flyttet, dels frivillig og dels ufrivillig, til Danmark i jakten på en karriere.³³ Han påpeker dessuten at årsakene til kongens manglende interesse for militær oppbygging i Norge skyldtes manglende tillit til nordmennes lojalitet både hos ham og den danske eliten.³⁴ Rian står også bak en artikkel om sentrum og periferi i Danmark-Norge og Sverige-Finland. Den tar utgangspunkt i forskjeller på statsnivå og forholdet mellom delene i de to konglomeratstatene. Igjen fremhever han utestengingen av nordmenn fra sentrale embeter, og drar likheter med forholdet mellom Irland og England.³⁵ Skjønt, her må det påpekes at rent politisk sett var forholdet mellom Norge og Danmark langt skjevere enn mellom Irland og England. Den irske adelen hadde i det minste adgang til et eget Parliament, og kunne etter hvert sende representanter til det engelske. Noe lignende fikk aldri den norske adelen, og bare én norsk adelsmann, Henrik Bjelke, ble noensinne valgt inn i det danske riksrådet. Men det skjedde først våren 1660, etter mange år med militær tjeneste, og etter at han hadde etablert seg i Danmark.³⁶

Erik Opsahl har publisert flere ulike bidrag herunder *Norsk identitet i lydriketida (1537-1660)? og Å kjenne "landsens vis eller lougen". Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet*.³⁷ I den første artikkelen drøfter han blant annet hvordan en norsk identitet kom til uttrykk i den norske adelens politiske krav i 1648 og 1656.³⁸ Opsahl hevder en norsk fellesskapsfølelse kunne knyttes til misnøye med den politiske umyndiggjøringen på topplan. Han påpeker at dette var noe sentralmyndighetene var klar over og tok hensyn til. I den andre artikkelen fremhever han hvordan den norske adelen prøvde å påvirke styret av Norge innenfor konglomeratstaten når de krevde at forvaltningsposter og viktige embeter ble besatt av folk som hadde kjennskap til landet og den norske loven. Det var ikke ment som et privilegium for den norske adelen, men et tiltak for å løse problemene og misnøyen som oppsto i lokalsamfunnet når "hver løs, ukyndig dreng"

³² Øystein Rian (2003) *Maktens historie i dansketiden*. Makt og demokratiutredningen 1998-2003. Rapportserien: nr. 68, juni 2003. Oslo: Unipub forlag

³³ Rian 2003 s. 48-50

³⁴ Rian 2003 s. 41-42

³⁵ Øystein Rian (2016) «Centre and periphery.» I: *The Cambridge history of Scandinavia. Volume II: 1520-1870*. Cambridge: Cambridge university press, s. 396

³⁶ Rian 2003 s. 39

³⁷ Erik Opsahl (2002) «Norge[...] thette rige som vort federne rige og land.» Norsk identitet i lydriketida (1537-1660)? I: *Historisk tidsskrift*. Bind 81. Oslo: Universitetsforlaget s. 99-118. Erik Opsahl (2015) Å kjenne "landsens vis eller lougen". Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet. I: *Den rianske vending. Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus forlag AS s. 147-164

³⁸ Opsahl 2002 Særlig s. 113-114

ble innsatt i embetsstillinger de ikke hadde kompetanse til å utøve.³⁹ I et nyere bidrag fra 2021 har Opsahl diskutert ulike aspekter ved den politiske utviklingen innenfor Norge i perioden etter 1537, herunder den norske adelens forsøk på å oppnå rettigheter for seg selv, og for Norge som rike innenfor rammene av hyllingene, herredagene og ulike forhandlinger. Han påpeker særlig adelens funksjon i å fremføre saker på vegne av også landets øvrige innbyggere, og ikke bare standen selv.⁴⁰

En annen viktig del av forskningsfeltet dreier seg om stattholderne i Norge i perioden og hvordan de forholdt seg til de norske stendene. De fleste stattholderne i den undersøkte perioden har lenge manglet egne undersøkelser av sine respektive embetsperioder. Det eneste unntaket er Hannibal Sehested, som allerede i 1886 fikk sin første helhetlige biografiske fremstilling av sitt liv og virke av en av sine etterkommere, Thyra Sehested.⁴¹ Sehesteds fremstilling inkluderer en god del kildemateriale, og er dermed også en viktig kildesamling. Deretter fulgte Oscar Albert Johnsens undersøkelse av Sehesteds stattholderskap i 1909.⁴² Johnsens arbeid er ikke en helhetlig biografi, men er derimot den eneste som har undersøkt Sehesteds virke som stattholder i Norge i detalj. Senere har mer omfattende studier og biografier kommet fra danske historikere, slik som Carl Olaf Bøggild-Andersens massive tobindsverk utgitt i henholdsvis 1946 og, posthumt, i 1970.⁴³ Det er den mest omfattende biografien til dags dato, selv om argumentene og analysene innimellom forsvinner i alle detaljene. Dens fremstilling av perioden frem til 1651 er likevel noe mindre omfattende enn den påfølgende. Det skyldtes delvis at Bøggild-Andersen ikke kunne gjennomføre studier i det norske riksarkivet på grunn av krigen, og delvis at han mente «[...] en udtømmende skildring af Sehesteds norske stattholderskab 1642-1651 som led i Norges historie naturligt maa blive en opgave for norske historikere mere end for danske, [...]».⁴⁴

I 1975 kom Øystein Rians hovedoppgave om Jens Juels stattholderskap som den første

³⁹ Opsahl 2015 s. 153

⁴⁰ Erik Opsahl (2021) «From state elite to regional elite. The political strategies and agency of the Norwegian nobility in the Oldenburg conglomerate state 1537-1661.» I: *Bringing the people back in. Statebuilding from below in the nordic countries ca. 1500-1800*. Knut Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala (Red.). London & New York: Routledge, s. 183-194

⁴¹ Thyra Sehested (1886) *Hannibal Sehested. En beretning efter trykte og utrykte kilder*. Bind I-II. København: C. A. Reitzel

⁴² Oscar Albert Johnsen (1909) *Hannibal Sehesteds stattholderskab 1642-1651. Et tidsskifte i Norges historie*. Kristiania: Forlagt av H. Aschehoug & Co

⁴³ Carl Olaf Bøggild-Andersen (1946) *Hannibal Sehested: En dansk statsmand*. Bind I, København: H.

Hirschsprungs Forlag. Carl Olaf Bøggild-Andersen (1970) *Hannibal Sehested: En dansk statsmand*. Bind II, Utgitt av Jysk Selskab for Historie ved Ole Degn. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus

⁴⁴ Bøggild-Andersen 1946 s. i

undersøkelsen av en av de øvrige stattholderne i Norge i første halvdel av 1600-tallet.⁴⁵ Deretter fulgte to nye avhandlinger i 1997: Ranveig Låg Gausdal om Christoffer Urnes stattholderskap, og Ole H. Gjeruldsen om Niels Trolles stattholderskap.⁴⁶ Disse stattholderavhandlingene, særlig Rians og Lågs, viser konkret at stattholderne allerede før Sehested spilte en viktig rolle i innføringen og opptrappingen av skatt og toll i Norge. Dette gjorde de med utgangspunkt i å ha vært rentemestre i Rentekammeret i København. De ledet skatteutredninger, takseringer og innførte nye skattetiltak. De ledet også etableringen av nye etater, som senere ble styrt fra Rentekammeret. Alle disse undersøkelsene har dermed bidratt til ny innsikt i utviklingen innenfor stattholderembetet, og viser at det fant sted en betraktelig utvidelse av stattholderembetets ansvarsområder og myndighet både før og etter Hannibal Sehesteds stattholderperiode. Undersøkelsene nyanserer dermed oppnåelsene til Sehested og viser at mye arbeid ble gjort før hans tid, og at mye holdt seg etter hans fall.

Den siste stattholderundersøkelsen er Lars Christensens biografi om Hannibal Sehested fra 2019.⁴⁷ Dens største styrke er beskrivelsene av perioden fra statsomveltningen i 1660, og særlig fremstillingen av Sehesteds virke som riksskattemester og diplomat. Behandlingen av Sehesteds stattholderperioden i Norge bærer derimot preg av å være en videreføring av det tradisjonelle synet innenfor eldre norsk historieskriving. Det kommer antagelig av at Christensen, i tillegg til Bøggild-Andersen, hovedsakelig har brukt Johnsen, Fladby og Mykland i beskrivelsen av Hannibal Sehesteds stattholderskap, og ikke benyttet noen av de nyere undersøkelsene om de øvrige stattholderne i Norge; Juel, Urne eller Trolle, for å drøfte betydningen av Sehesteds stattholderperiode. Christensens noe useriøse kritikk av Øystein Rian bærer dessuten preg av at forfatteren har mangelfull kjennskap til norske forhold på 1600-tallet.⁴⁸

Komparasjon er en vesentlig del av denne undersøkelsen, og flere verk om adel og andre tema fra øvrige europeiske land har vært uunnværlige for at disse kunne gjennomføres. Fra

⁴⁵ Øystein Rian (1975) *Jens Juels stattholderskap 1618–1629: en studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*. Hovedoppgave. Oslo: Universitetsforlaget

⁴⁶ Ranveig Langholm Låg (1997) *Statsvekst og stattholder: stattholderembetets funksjoner og utvikling i første halvdel av 1600-tallet, med vekt på perioden 1629–42*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo. Ranveig Låg Gausdal (2005a) «Statsveksten og det norske stattholderembetet på 1600-tallet.» I: *Historisk tidsskrift* 1/2005. Den norske historiske forening. Oslo: Universitetsforlaget, s. 35-60. Ole H. Gjeruldsen (1997) *Niels Trolles stattholderskap 1656-61: stattholderens betydning for statens ressursmobilisering i Norge, med hovedvekt på Karl Gustav-krigene 1657-60*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo

⁴⁷ Lars Christensen (2019) *Hannibal Sehested. Krig, magtkamp og enevælde i 1600-tallet*. København: Kristeligt dagblads forlag

⁴⁸ Christensen 2019 s. 74 og 75

Danmark må først og fremst Gunner Linds militærhistoriske studie av hæren i Danmark-Norge i perioden 1614-1662 nevnes.⁴⁹ Undersøkelsene hans viser utviklingen i både Danmark og Norge i den aktuelle perioden, og er en solid beskrivelse av hvordan hærordningen ble reformert, finansiert, organisert og gjennomført i de ulike fasene. Særlig interessant er adelens rolle og skiftende betydning, samt oppbyggingen og bruken av nettverk rundt sentrale embetsfolk og offiserer. Lind får riktignok ikke alltid frem ulikhetene i den militære oppbyggingen i Norge i perioden før 1642, og kunne med fordel problematisert kongens langvarige nøling med å finansiere det norske forsvaret. Problematisk er også Linds syn på den norske hæren som norske regimenter i den danske hæren, selv når organiseringen og finanseringen avvek såpass mye som den gjorde. Han skiller heller ikke mellom danske og norske adelsmenn og offiserer, men omtaler stort sett alle som «danske».

For Slesvig-Holstein har Kai Fuhrmann og Ulrich Langes arbeider vært mest sentrale.⁵⁰ Fuhrmann dekker de lengre utviklingslinjene i adelens standspolitiske virke fra middelalder til 1700-tallet, mens Lange har gått mer detaljert inn i adelens politiske forhandlinger fra 1588 til 1675. Adelen i Slesvig-Holstein skilte seg fra den norske adelen ved at den, i likhet med den danske, lenge beholdt sine omfattende politiske rettigheter. Men samtidig var dens politiske rettigheter under sterkt press fra både den kongelige og den hertugelige delen av Slesvig-Holstein. Hvor den norske adelen forsøkte å gjenvinne deler av sine politiske rettigheter, var adelen i hertugdømmene opptatt med å forsvare eksisterende privilegier overfor konge og hertug. Dette var likevel en tapende kamp, valget gikk tapt i 1608 og eneretten til kongelige embeter forsvant i første del av 1600-tallet. I motsetning til stendermøtene i både Norge og Danmark besto derimot landtagen i Slesvig-Holstein frem til 1675. Interessen for å delta på møtene var likevel fallende, og embeter og andre innflytelsesrike posisjoner i statsapparatet fikk større betydning utover 1600-tallet. Flere politiske saker i den undersøkte perioden, for eksempel de danske landkistene, ble opprettet etter lignende mønster som i Slesvig-Holstein. Selv om Slesvig-Holstein siden 1545 hadde en kongelig stattholder, har det ikke lyktes meg å finne noen egne

⁴⁹ Gunner Lind (1994) *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*. Doktorgradsavhandling. Odense: Odense Universitetsforlag

⁵⁰ Kai Fuhrmann (2002) *Die Ritterschaft als politische Korporation in den Herzogtümern Schleswig und Holstein 1460 – 1721*. Kiel: Verlag Ludwig. Ulrich Lange (1980) *Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675. Veränderung von Normen politischen Handelns*. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Band 75. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag

studier av stattholderembetets betydning som støttespiller for adelen, og om det i det hele tatt forekom. Mikkel Leth Jespersen har derimot undersøkt hertug Hans den eldre fyrstestat på 1500-tallet. Han hevder at ridderskapet søkte politisk innflytelse ved hertugenes hoff utenom landtagene, men i hvilken grad dette kan overføres til første del av 1600-tallet er usikkert.⁵¹

Av de bredere komparative verkene om adelen i Europa må tobindsverket redigert av H. M. Scott med seksten ulike bidrag fremheves.⁵² De mange bidragene er forfattet av eksperter innenfor sine respektive fagfelt, og gir dermed en god oversikt over felles og ulike utviklingstrekk igjennom perioden. Scott selv benytter da også bidragene til å presentere en komparativ introduksjon av første og andre del av den undersøkte perioden. I det hele viser bidragene at adelsstendene i stor grad fulgte lignende utviklingslinjer, selv om enkelte områder hadde spesielle utfordringer og løste disse på ulike måter. To andre eksempler på komparative undersøkelser av den europeiske adelen i senmiddelalderen og tidlig-moderne tid, er Jonathan Dewalds arbeid om den europeiske adelen i perioden 1400-1800, og Samuel Clarks undersøkelse av statsvekst og aristokratisk makt i Vest-Europa gjennom middelalderen og frem til moderne tid. I likhet med Scott argumenterer også Dewald for at alle adelsstendene i Europa, om enn ulike i antall og privilegier, sto ovenfor de samme utfordringene og i hovedsak responderte likt på dem. Adelen var etter hans mening en svært fleksibel gruppe med stor omstillingsevne.⁵³ Clark hevder på sin side at et senter-periferi-perspektiv er mest nyttig for å forstå aristokratiet og den utviklingen de hadde. Han viser via denne tilnærmingen at det var en sammenheng mellom sosial, økonomisk og politisk karakteristikk, og den geografiske posisjonen.⁵⁴

1.4. Metodiske betraktninger

Den grunnleggende metodologiske tilnærmingen til kildematerialet og i analysene er en *komparativ* metode. En systematisk sammenligning av kildematerialet fra den norske adelens forhandlinger med tilsvarende forhandlinger og utvikling i Danmark, hertugdømmene og det videre Europa, kan identifisere både felles og mer unike utviklingstrekk i de ulike adelsstendene.

⁵¹ Mikkel Leth Jespersen (2010) *Fyrste og folk. Hertug Hans den eldre fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holstein*. Flensborg: Udgivet af Studiefællegruppen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Nr. 63, s. 103

⁵² Hamish M. Scott (1995) «Western Europe.» Volume one i: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. Hamish M. Scott (Red.). London and New York: Longman group limited. H.M. Scott (1995) «Northern, central and eastern Europe.» Volume two i: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. H.M. Scott (Red.). London og New York: Longman group limited

⁵³ Dewald 1996 s. xiv-xvi

⁵⁴ Samuel Clark (1995) *State and status. The rise of the state and aristocratic power in western Europe*. Montreal & Kingston, London og Buffalo: McGill-Queen's university press, s. 9, 12, 22

Resultatene fra disse undersøkelsene vil bidra til å gi et mer nyansert bilde av den norske adelens utvikling og faktiske stilling innenfor Norge, Oldenburgstaten og i det tidlig-moderne Europa i første del av 1600-tallet. Denne metodologiske tilnærmingen er likevel ikke fri for problemer og utfordringer. Mange av disse stammer fra både kvalitative og kvantitative begrensninger i kildematerialet, og mengden med eksisterende forskning som kan benyttes for sammenligning.

Det mest fremtredende problemet er «topptungheten» i det bevarte kildematerialet. De kildene vi har bevart etter den norske adelens forhandlinger er vanligvis de sentrale dokumentene som endte opp i sentrale arkiver, typisk selve petisjonen eller resolusjonen. Disse viser hva man endte opp med å legge frem for kongen, men sier lite om adelens interne diskusjoner om hvilke saker som skulle fremmes. Her kan saker ha blitt fremsatt, men ikke medtatt i det endelige dokumentet. Tilsvarende var mange av aktørene i forhandlingene en svært liten del av den norske adelen i perioden. Mange norske adelslekter var aldri direkte representert på stendermøtene eller de tilhørende forhandlingene selv om de normalt var til stede, eller i det minste representert, på hyllingene. Det fremtredende mønsteret i perioden var at det normalt var representanter fra eliten i Sør-Norge, typisk godsrike familier med tilhørende nettverk, som utformet og signerte resolusjonene i forbindelse med stenderforhandlingene og øvrige resolusjoner. Det gjaldt særlig slektene Bjelke, Lange, Bildt og Movat. Representanter fra mindre ressurssterke slekter, slik som Dalepil, Handingmann, Skaktavl, Staur og Schønnebølle, opptrer i liten grad, om i det hele tatt, i det bevarte kildematerialet. Det er derfor grunn til å spørre hvor representative kildene er for å undersøke interessene til hele den norske adelen, eller om materialet bare kan si noe om interessene innenfor eliten. Når det gjelder privilegier var disse hyppigere sentrert rundt godseiernes rettigheter, og vil derfor innebære større gevinst for den jordeiende eliten. Det samme kan sies om handelsrettede privilegier rettet mot handel med egne varer, som igjen ville gi fordeler til den samme grupperingen. Samtidig var alle av de norske adelsmennene omfavnet av de samme privilegiene, og både goder og byrder var tilpasset den enkeltes eiendommer og formue.⁵⁵ Tor Weidlings undersøkelser viser at kombinasjonen av godsdrift og handel var utbredt i den norske adelen. I stor grad kan de mindre adelsmennene altså vært fornøyde med å la eliten forhandle om nye privilegier og rettigheter, men det ser i så fall ut til å ha vært en stilltiende aksept. Det er vanskelig å avgjøre om det var noen motsetning mellom de ulike sjiktene, fordi kildematerialet etter den sistnevnte grupperingen er så forsvinnende lite.

⁵⁵ Sett bort fra adelen i Båhuslen frem til 1646

Når det gjelder politiske ambisjoner, eller forsøk på å oppnå politisk innflytelse, har vi heller ikke nok kildemateriale til å påpeke forskjeller mellom eliten og den øvrige delen av den norske adelen. Generelt var nok ønsket om politisk innflytelse ganske utbredt i hele adelsstanden. Det er likevel nærliggende å tro at det på aktørnivå var et anliggende som angikk medlemmene innenfor eliten i større grad enn de øvrige, særlig når man tar i betraktning det økte behovet for personlige ressurser et slikt engasjement krevde. Det er også bakgrunnen for at Jens Bjelke er den mest sentrale aktøren i denne undersøkelsen. Bjelke-slekten representerte den absolutt øverste eliten i den norske adelen, men bidrar på den ene siden til å opprettholde den problematiske «toptungheten» i kildene. På den andre siden gjorde Jens Bjelkes unike dobbeltrolle som Norges rikens kansler og mest godsrike norske adelsmann ham til den mest sentrale aktøren i så godt som alle forhandlinger i den undersøkte perioden.⁵⁶ Kildematerialet etter Bjelke inkluderer dessuten en betydelig brevsamling som ikke kan utelukkes fra en slik type undersøkelse. Samtidig var de viktigste politiske sakene adelen fremmet knyttet til ulike aspekter ved det norske forsvaret. Et styrket forsvar, særlig mot Sverige, angikk hele den norske adelsstanden, høy som lav. Jeg finner det dermed usannsynlig at det var vesentlige interesseforskjeller på saksnivå, selv om de enkelte aktørenes ambisjoner varierte. Jeg vedgår likevel at undersøkelsen kunne inneholdt en bredere representasjon i de behandlede kildene. Andre norske eliteslekter som Bildt, Lange og Gjedde har etterlatt seg privatarkiver med varierende mengder med brev og dokumenter, men de ville tatt for lang tid å samle inn, samt at omfanget på avhandlingen ville blitt for omfattende. For den øvrige delen av den norske adelen er kildegrunnet også her for lite eller ikke-eksisterende.

Et annet sentralt problem med den komparative tilnærmingen er tilgangene til undersøkelser og kilder som kan benyttes i sammenligningene. For å gi en mest mulig nyansert fremstilling har målet hele tiden vært å sammenligne flere aspekter innenfor både Oldenborgstaten og i det øvrige Europa. Når det gjelder sammenligningene mellom norske og danske stenderforhandlinger har disse stort sett vært uproblematiske, da siste del av det mest relevante kildematerialet fra Danmark ble utgitt i 2013. Men mangel på grunnforskning innenfor enkelte tema har innimellom gjort arbeidet krevende. Det gjelder blant annet stattholderperiodene til Enevold Kruse og Gregers Krabbe, som ikke ser ut til å ha vært gjenstand for noen undersøkelser, verken i Norge eller Danmark. Det har dermed krevd mer kildearbeid for å kunne si noe om deres embetsperioder, men fortsatt gjenstår en del arbeid. Jens Juel, Christoffer Urne

⁵⁶ Taksering 1639, se Weidling 1998a s. 501

og Niels Trolles stattholderperioder har derimot vært gjenstand for én undersøkelse hver, og Hannibal Sehesteds stattholderperiode har som nevnt flere undersøkelser knyttet til seg. Det har dermed vært lettere å nyansere embetsperiodene til disse fire stattholderne. En annen utfordring har vært å finne gode og relevante undersøkelser fra Slesvig-Holstein som dekker en tilsvarende tematikk som min egen. Også her har det vært langt mellom de relevante arbeidene, siden jeg har vært helt avhengig av forskningslitteratur, og ikke har kunnet forholde meg til originalkilder. Et beslektet problem har dessuten vært språk. I et fåtall tilfeller har aktuelle undersøkelser ikke vært tilgjengelig på et språk jeg forstår. Det gjelder blant annet Calixte Hudemann-Simons studie av adelen i Luxembourg som dessverre bare er tilgjengelig på fransk.⁵⁷

1.6. Kildematerialet

Mengden med tilgjengelig kildemateriale øker betraktelig for første halvdel av 1600-tallet sammenlignet med 1500-tallet. Det henger sammen med veksten i de administrative forvaltningsorganene i både Danmark og Norge med økt antall oppgaver og behov for korrespondanse, samt en økende grad av arkivdannelser. En avgrensning av kildene har derfor vært nødvendig, og ikke alle kilder har vært like relevante for undersøkelsen i utgangspunktet. En ytterligere avgrensning har vært min egen pinlig utilstrekkelige forståelse av 1600-tallets håndskrift. Jeg har derfor arbeidet nesten utelukkende med trykte kilder. For det norske kildematerialets del har ikke dette medført større begrensninger, da mesteparten av disse kildene allerede er tilgjengelige i trykt format. Et par brevsamlinger etter ulike adelsmenn, i første rekke Langeslekten og stattholder Urne, har likevel måtte utgå. I tillegg til manglende forståelse av håndskriften ble jeg ikke oppmerksom på dem før arbeidet var kommet godt i gang, og delvis ville det krevd et arkivbesøk til Danmark bare for å undersøke innholdet. Arbeidsmengden sammen med den manglende skriftforståelsen ville sprengt rammene for denne undersøkelsens omfang, og de måtte dermed utgå.

De kildene som har vært mest sentrale for undersøkelsen av den norske adelen i perioden 1596-1661 kan grovt deles inn i: åpne kongebrev, lukkede kongebrev (missiver), petisjoner og øvrige dokumenter fra forhandlingene med kongemakten, personlige brev og korrespondanse, og enkeltpersoners forsvarsskrifter. Disse ulike typene kildemateriale bidrar til å belyse forhandlingene og aktørene fra ulike perspektiver, og utfyller hverandre på en god måte. Samtidig

⁵⁷ Dewald 1996 s. 145 (Se fotnote 52)

er det flere utfordringer å ta hensyn til hos hver av de spesifikke kildene.

Åpne kongebrev og missiver utgjør størsteparten av kildegrunnlaget for avhandlingen. Av de som omhandler Norge spesifikt er mesteparten samlet, transkribert og utgitt i *Norske Rigs-Registranter*. I motsetning til *Norske kongebrev med innlegg*, som dekker perioden etter 1660 og hvor brevene gjengis i korte sammendrag, er brevene i rigsregistrantene hovedsakelig gjengitt i sin helhet eller med mindre forkortelser. Rigsregistrantene kan dermed formidle langt flere detaljer uten at man må oppsøke de enkelte originalkildene. Kongebrevene og missivene fanger opp mesteparten av forhandlingene og petisjonene som resulterte i nye privilegier, lovendringer eller tilsvarende positive utfall. Missiver som spesifikt ble skrevet av kong Kristian 4. og sendt til det danske riksrådet, eller mellom kongen og enkeltindivider i både Danmark og Norge, er tilsvarende transkribert og utgitt i *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*. De kan supplere missivene i NRR, selv om de ikke nødvendigvis tar for seg norske saker. Hovedproblemet med disse kildene er at de åpne kongebrevene bare viser sentralmyndighetenes generelle innstilling og befaling overfor mottakerne, ikke om kongen og riksrådet hadde ulik mening. Dessuten nevner de åpne kongebrevene bare saker som faktisk ble innvilget. De gir lite informasjon om innholdet i forhandlingene, hva de originale kravene var, hvorfor noe ble avvist, hvilke aktører som fremmet kravene eller hvordan de gikk frem for å fremme dem. Missivene avslører gjerne flere detaljer rundt forhandlingene, særlig i de missivene som gikk til stattholderen i Norge, Norges rikes kansler eller sentrale lensherrer. Typisk var at kongen refererte til innkomne saker, og ba om flere detaljer, saksopplysninger eller andre innspill. Innimellom kunne han dessuten avvise deler av et krav, men stille seg imøtekommende til andre deler. I disse tilfelle kan man finne en begrunnelse for senere avslag. Missivene avslører dessuten oftere meningsforskjeller mellom kongen og riksrådet, som særlig er tilfelle med kongens egenhændige brev.

Petisjoner og øvrige dokumenter fra forhandlinger med kongen utgjør den andre store andelen av kildegrunnlaget for avhandlingen. De formelle petisjonene var adelens kollektive klage- og bøneskrift til kongen. De inneholdt alle de opprinnelige kravene fra den norske adelen, og er dermed sentrale i de komparative analysene mellom hva adelen søkte om, og hva den faktisk oppnådde. Petisjonene var bestandig underskrevet og beseglet av de tilstedeværende adelsmennene, og gir dermed innblikk i hvilke adelsmenn som deltok ved hvilke forhandlinger. Det er likevel ikke mulig å avgjøre hvor stor enighet det var innad blant adelsmennene som

sendte petisjonene. Enkelte individer har mest sannsynlig hatt større innvirkning på utformingen av enkelte punkter enn gruppen kollektivt. Det gjelder særlig de petisjonene som angikk fiskerettigheter nordafjells og landslotten, to av Jens Bjelkes gjentatte besværing. Tilsvarende informasjon kan man dessuten finne i adelens resolusjoner under stendermøtene og de ulike forhandlingene om bevilgninger. Det forekom at adelen kunne fremme anmodninger og ønsker som del av disse resolusjonene, men bortsett fra stendermøtet i 1645 var disse langt mer forsiktede enn i de rene petisjonene. Så å si alle kjente petisjoner, resolusjoner og andre dokumenter fra de ulike forhandlingene i Norge er samlet, transkribert og utgitt i *Aktstykker til de norske Stændermødernes historie 1548–1661*. Dokumentene gir et godt innblikk i forhandlingene på de enkelte møtene, og kan innimellom vise konkrete forhandlinger om enkelte privilegier eller andre saker, vanligvis i forbindelse med hyllingene. Disse kildene gir god innsikt i de ulike stendenes innspill, men blir i økende grad begrenset til adelen og borgerne, siden bønder og lavere geistlighet etter hvert bare møtte på provinsielle møter, og de høyere geistlige sjeldnere deltok på fellesmøtene. Kildenes representativitet blir dermed begrenset. Under stendermøtet i 1645 leverte adelen en «felles» resolusjon fra alle stendene, hovedsakelig basert på innspill fra borgerne. Siden borgernes egne resolusjoner også er bevart lar de seg likevel sammenligne, og adelens resolusjon hadde en tydeligere adelig karakter, og fremhevet sterkere adelens ønsker enn borgernes. To beslektede kildesamlinger er de danske *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Kristian IV's tid* og *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid*. Til disse kildene hører dessuten *Rigsråd Christen Skeels politiske optegnelser 1649-1659*. Disse kildesamlingene gir innblikk i de danske stendermøtene og riksrådets møter og forhandlinger med kongen. Disse er særlig verdifulle fordi de gir innsyn i forhandlingene mellom kongen og riksrådet i saker som også omfattet Norge. I likhet med kongens egenhendige brev viser disse kildene hvor kongen og riksrådet hadde sammenfallende eller motstridende interesser, og kan dermed nyansere kongebrevene og missivenes befalinger. De gir videre mulighet til å finne direkte kommentarer til den norske adelens forhandlinger, og viser ved flere tilfeller danske forhandlinger som kan ha påvirket kravene fra den norske adelen.

Den siste kildekategorien omfatter privatpersoners brev, korrespondanse og andre etterlatte dokumenter. Til disse hører Yngvar Nielsens avskrifter av Jens Bjelkes brev, Hannibal Sehesteds forsvarsskrift, brev og missiver utgitt av Thyra Sehested, Jørgen Bjelkes

selvbiografi/forsvarsskrift og Otto Sperlings selvbiografi/forsvarsskrift. I motsetning til dokumentene fra de kollektive forhandlingene gir disse kildene aktørene en individuell stemme, og bidrar til å vise den enkeltes rolle i de ulike forhandlingene. Spesielt sentralt har avskriftene av Jens Bjelkes brev vært, særlig fra 1620 og 1630-årene. Nielsens avskrifter er i motsetning til originalene rimelig lettleste, men er dessverre noe avkortet i innledning og avslutning. Faren for feiltranskribering er også til stede. Den største utfordringen med brevsamlingen er mangelen på innkomne brev. Jens Bjelkes eget privatarkiv gikk tapt i brannen på Elingård 3. juli 1645.⁵⁸ Brevsamlingen gir dermed bare innsikt i Bjelkes del av korrespondansen, med mindre mottakerens svar gjengis av ham. Videre var faren for at brevene kunne bli lest av uvedkomne alltid til stede, og derfor forekom det hyppig at Bjelke ikke ville oppgi detaljer om særlig sensitive saker, men skrev at han eller budbringeren skulle snakke mer med mottakeren om dem i fremtiden. I tillegg kommer utfordringen med å skille Bjelkes ulike roller i sine henvendelser, siden han kunne skrive om kommisjonsarbeid, rettssaker, lovendringer og andre embetsområder side om side med personlige henvendelser om len, egne inntekter, barnas utdanning og ulike personlige tjenester i det samme brevet. Til tross for utfordringene er brevene svært verdifulle, og belyser Bjelkes rolle og deltagelse i adelens forhandlinger. Tilsvarende er forsvarsskriftene en verdifull kilde til aktørenes rolle og betraktning av de samtidige hendelsene. Forsvarsskriftene er i enkelte tilfeller den eneste beskrivelsen av hendelsesforløpet ved enkelte anledninger, men må leses kritisk. Selv om det sjelden forekommer bevisste feil i beskrivelsen av historiske hendelser og deres forløp i disse forsvarsskriftene, er de for det første skrevet ned lenge i ettertid, og for det andre ønsket forfatteren ofte å fremstille seg selv og sine bidrag i et best mulig lys. Det innebærer at de distanserte seg mest mulig fra problematiske eller konfliktfylte hendelser, men kunne voldsomt overdrive egen rolle og fortrefelighet i andre. Forsvarsskrifter er dermed en krevende, men ofte unik kilde til hendelser og deres forløp i fortiden.

Sist, men slett ikke minst, må jeg trekke frem Tor Weidlings mange optellinger, oversikter og omfattende registreringer i form av over 50 vedlegg og appendikser med adelens navn, utdanning, embeter, skattelister, godsoversikter, offiserstillinger, og mye mer i hans avhandling om adelsøkonomi fra 1998. Disse har vært helt uunnværlige for mitt eget arbeid.

⁵⁸ Kongsrud 2011 Bilag nr. 5

1.7. Avgrensninger

I en såpass innholdsrik og kildemessig omfattende periode som 1596-1661 har det av hensyn til avhandlingens omfang vært nødvendig med flere avgrensninger. Disse omfatter enkelte forhandlinger som helt eller delvis er utelatt fra diskusjonen, utelatte vinklinger og diskusjoner, og utelatte kilde- og brevsamlinger. De fleste av disse avgrensningene ble riktignok gjennomført tidlig i prosjektets fase, men mange kilder måtte dessuten utelates som et resultat av innskrenkningene og omformingen av prosjektet etter Covid-19 pandemien.

De forhandlingene som helt eller delvis er utelatt fra undersøkelsene er for det første de provinsielle stenderforhandlingene i 1631-32.⁵⁹ Disse hadde som formål å bevilge penger til opprettelsen av en ny festning i Slesvig. Forhandlingene har etterlatt særdeles få kilder og sier ingenting om adelens bidrag. Det mest betydningsfulle med disse forhandlingene er at de norske stendene til sammen bevilget 30 000 riksdaler. Det beviser at de også bidro til felles forsvar av konglomeratstaten, selv når det ikke angikk det norske forsvaret direkte. Den neste forhandlingen som er utelatt var et møte bestående av adel og lensherrer som fant sted i Skien i februar 1633. Vi kjenner ingen dokumenter eller detaljer fra dette møtet, bortsett fra at Otto Sperling ved denne anledningen innhentet skriftlige løfter fra stattholder Urne og åtte andre adelsmenn og lensherrer på hva de ville gi ham i årlig salær mens han var lege i Christiania.⁶⁰ Siden vi ikke kjenner til noen andre saker fra møtet eller adelens rolle utgår derfor denne forhandlingen. De to neste forhandlingene som ikke har fått en egen omtale er forhandlingene med kjøpstedene om salthandelen i Spania 1641-1642, og forhandlingene om defensjonsskip i 1647.⁶¹ Ved begge disse forhandlingene foregikk samtalen utelukkende med borgerne, og dreide seg i all hovedsak om ulike handelsrettigheter, toll og monopoler. Interessen for politiske anliggender ser ut til å ha vært svært liten ved disse forhandlingene. Når adelen dessuten var helt fraværende fra begge disse forhandlingene, utgår de dermed fra undersøkelsen.

Enkelte saker er såpass omfattende at de har måttet kortes ned av hensyn til

⁵⁹ Akts. I s. 267-273

⁶⁰ Sophus Birket-Smith (1885) *Dr. med. Otto Sperlings selvbiografi (1602-1673). Oversat i utdrag efter originalhaandskriftet med særligt hensyn til forfatterens ophold i Danmark og Norge samt fangenskab i Blaataarn*. Kjøbenhavn: Andr. Fred. Høst & søns Forlag, s. 61, 63. Sperling ble lovet til sammen 314 riksdaler, som var mindre enn forespeilet. Ifølge ham selv så han aldri noe til pengene, bortsett fra de 100 riksdalerne fra stattholder Urne og de 34 fra Jens Bjelke. Sperling påpekte at det samme skjedde med en Dr. Custer, som ble lovet rikelig salær fra adelen i Fyn, men som heller ikke holdt sitt løfte. Sperling skriver forbitret over saken flere steder i biografien. Se s. 66, 68-69, 74

⁶¹ Akts. I s. 332-347, 605-749

avhandlingens omfang og tematikk. Det gjelder hovedsakelig hendelser i stattholderperioden til Hannibal Sehested. Mest nedkortet er detaljene fra kamphandlingene under Hannibalfeiden, og Sehesteds konflikter med medlemmer av det danske riksrådet i tiden etter krigen, særlig i perioden 1647-1651. Tyngdepunktet i denne perioden har vært Sehesteds rolle i hans forhandlinger med den norske adelen og stendene, men uten å gå i detaljerte beskrivelser av konflikten i Danmark. Balansen har vært krevende, fordi man selvfølgelig ikke kan se alle hendelsene som fullstendig løsrevne fra hverandre. Jeg mener likevel at fremstillingen ikke skal gi et for snevert bilde av de norske forhandlingene.

Som nevnt ble dette prosjektets tidsspenn betraktelig redusert som en følge av utfordringene med Covid-19 pandemien. Et par av disse innskrenkingene medførte at flere kildesamlinger og brevsamlinger måtte utelukkes fra prosjektet, fordi det ganske enkelt ikke var mulig å gjennomføre flere arkivreiser, eller ble nok tid til å innarbeide flere kilder i analysene. Blant disse kildesamlingene er de alt nevnte brevsamlingene etter norske adelsmenn som befinner seg i *Rigsarkivet* i Danmark, og enkelte norske kildesamlinger slik som *Stattholderskapets ekstraksprotokol af supplicationer og resolutioner*. Extraksprotokollen er tilgjengelig i trykt format, og kunne muligens gi mer informasjon om enkeltsaker eller rettstvister, men i det hele favner den utenfor forhandlingene som angikk hele, eller deler av adelen. Brevsamlingene kunne definitivt bidratt til å belyse flere av aktørenes interesser og roller, men det ble dessverre ikke tid til å innhente eller undersøke dem.

1.8. Begrep

For enkelhets skyld er det et par begrep jeg mener må forklares for leseren utover begrepene adel og dens nasjonalitet, som vil bli inngående diskutert i kapittel 3.

Politikk kan ifølge *Statsvitenskapelig leksikon* defineres som:

Politikk er den virksomheten innen et sosialt system (stater eller andre sammenslutninger og institusjoner) som innebærer at mål blir satt, prioriteringer ordnet, verdier fordelt og virkemidler valgt og anvendt. En vid definisjon går ut på at politikk er alle sosiale forhold som omhandler makt, styre og autoritet. En snever definisjon sier at politikk er den offentlige beslutningsvirksomheten og de rammene som leder individers og gruppers handlinger fram til offentlige vedtak. [...] Det er likevel vanlig å avgrense politikk fra andre

sosiale prosesser ved å legge vekt på at politikken dreier seg om samfunnets offentlige mål- og middelvalg.⁶²

Denne definisjonen ligger til grunn for mine omtaler av den norske adelens forsøk på å påvirke politiske prosesser og opp tre politisk innenfor rammene av de ulike forhandlingene med kongemakten. Begrepet «politikk/politisk» omfavner alt av den norske adelens aktiviteter som tok sikte på å påvirke hvordan Norge ble administrert og forvaltet av de danske sentralmyndighetene. Det gjaldt i første rekke norske innenrikspolitiske tema som forsvar og skattlegging, men også noen mer standsmessige orienterte krav som lenstildeling. Slike krav hadde også et klart politisk aspekt, siden lensherrer hadde større politisk innflytelse overfor sentralmyndighetene. Felles for det jeg betegner som «politiske krav og forhandlinger» fra adelen var at disse kravene og forslagene var ment som innspill og ønsker om hvordan deler av det norske samfunnet skulle styres og administreres, uten at det i utgangspunktet var snakk om å oppnå særrettigheter eller privilegier til adelen. Det er samtidig viktig at man unngår å vektlegge etablerte, offentlige organer og styringssystemer for mye i disse prosessene. Hovedutfordringen til den norske adelen i den undersøkte perioden var jo nettopp at den ikke hadde adgang til disse organene, og i stedet måtte basere sine aktiviteter til nettverk, petisjoner, forhandlinger og andre møter. Det blir dermed nødvendig å kombinere både den vide og den snevre definisjonen av politikk i undersøkelsen av adelens aktiviteter i denne perioden.

Båhuslen og Viken blir i kildene benyttet synonymt med hele hovedlenet Båhuslen.

Navnet «Viken» viser egentlig til et eldre landskap som hadde endret utstrekning flere ganger:

I sennmiddelalderen ble begrepet Viken benyttet mer spesifikt. Fra å bety hele kystområdet rundt Skagerak, ble Viken nå kun brukt om de to østligste syslene, Ranrike og Elvesyssel, som i dag utgjør det svenske landskapet Bohuslän. I biskop Øysteins jordebok, en fortegnelse over Oslo bispedømmes eiendommer fra slutten av 1300-tallet, brukes Viken som en felles områdebetegnelse for Ranrike og Elvesyssel. En lignende begrepsbruk finner vi i Peder Claussøn Friis' Norges beskrivelse fra 1613 (utgitt 1632). Han skriver at Viken er området fra Göta elv til Svinesund. Imidlertid bemerker han at dette egentlig ikke er helt riktig, da Viken fra gammel tid ble brukt om hele Oslofjorden.⁶³

Navnet «Båhuslen» ble etter hvert navnet på området rundt Båhus slott i det sørlige Elvesyssel, mens navnet «Viken» ble fortrent til det nordlige syssel Ranrike. I de skriftlige referansene til

⁶² Øyvind Østerud (2007) «Politikk.» I: *Statsvitenskapelig leksikon*. 2. Utgave. Oslo: Universitetsforlaget, s. 209

⁶³ Ida Scott (2018) «Viken.» I: *Norgeshistorie.no*. Universitetet i Oslo. Hentet 13.07.2022.

<https://www.norgeshistorie.no/vikingtid/0821-viken.html>

«Båhuslen og Viken» viste man altså tilbake til de to opprinnelige systemene fra middelalderen som til sammen utgjorde hovedlenet Båhuslen på 1600-tallet, dvs. Elvesyssel i sør og Ranrike i nord. På 1600-tallet var det derimot navnet «Båhuslen», og da benyttet om hele hovedlenet, som dominerte i alle forleningsbrev og øvrige statsdokumenter. Jeg har valgt å beholde de originale formuleringene i min omtale av kildene, både «Båhuslen og Viken» og «Båhuslen», men de er synonymer.

Danmark-Norge og *Oldenborgstaten* er to ulike begreper som benyttes om dels overlappende innhold. «Danmark-Norge» viser til dobbeltmonarkiet mellom kongerikene Danmark og Norge som opprinnelig var to likestilte riker, men hvor Norge i større og større grad, særlig fra 1537, ble underlagt dansk styre og administrasjon. I den generelle omtalen av Danmark og Norge, og de prosessene som angikk begge rikene benytter jeg begrepet «Danmark-Norge», som viser at det fortsatt er snakk om to riker, men som setter Danmark først. Begrepet Danmark-Norge gjør det dessuten lettere å fremheve saker som i hovedsak angikk kongerikene, særlig i forhold til adelens privilegier og forhandlinger, mens saker som angikk hertugdømmene Slesvig og Holstein kan holdes separate. Begrepet *tvillingrikene* som benyttes av enkelte indikerer i større grad at rikene fortsatt var likestilte (tvillinger), noe som blir misvisende for denne perioden. I de tilfellene hvor hele staten med alle dens riker, hertugdømmer, land og øvrige tillegg skal omtales under ett foretrekker jeg begrepet «Oldenborgstaten» eller «Oldenborgmonarkiet», siden det omfavner alle deler av konglomeratstaten som på ulikt vis var underlagt den samme herskeren fra Oldenborgdynastiet. Synonymt kan man omtale hele staten som *den danske staten*, som i større grad fremhever Danmarks ledende posisjon, men i mindre grad får frem den sammensatte karakteren i staten.

1.9. Hovedtrekk ved den norske adelsstandens utvikling på 1600-tallet

1.9.1. Sosial og demografisk utvikling

Ved slutten av 1500-tallet var den norske adelen inne i en god utvikling. Standsprivilegiene fra 1582 hadde definert den som en juridisk stand, og sikret den flere viktige rettigheter.⁶⁴ Privilegiene ble så utvidet i 1591, og samtlige rettigheter ble bekreftet av Kristian 4. i etterkant av

⁶⁴ *Norske Rigs-Registranter Tildeels i uddrag*. Bind II. Utgitt ved Christian C. A. Lange et.al. Christiania 1861-1891, s. 444-446

kroningen i 1596.⁶⁵ I antall hadde den også vært rimelig stabil siden 1537, og selv om de aldri var en særlig tallrik gruppe, lå den norske adelens andel av den norske befolkningen stødig på om lag 0,2 prosent (650 personer) i 1537-1600. Sammenlignet med den danske og svenske adelen lå de på henholdsvis 0,4 prosent (2800 personer) og 0,3 prosent (3500 personer).⁶⁶ For Slesvig-Holstein har jeg ingen overslag for 1600-tallet, men Mikkel Leth Jespersen har regnet seg frem til om lag 750 personer, herav minst 200 voksne menn rundt 1545. Det tilsvarer en andel på ca. 0,2 prosent.⁶⁷ Forskjellene mellom adelen i de ulike områdene var dermed ikke vesentlig store ved inngangen til 1600-tallet, men andelen i Norge var definitivt lav ved midten av 1600-tallet sammenlignet med Danmark og Sverige, knappe 0,2-0,5 promille mot henholdsvis 0,2 og 0,6 prosent.⁶⁸

En del av frafallet kan tilskrives den store andelen småadel som hadde holdt seg lenger i Norge enn i Danmark, hvor den hadde falt fra mye tidligere. Først utover 1600-tallet, med økte krav om ytelser til krigføring og økende krav om standsmessig forbruk, ble store deler av dette sjiktet presset ut også i Norge. Det er likevel ikke hele forklaringen. Weidling påpeker at mange av disse slektene tross alt var representerte ved hyllingen i 1661, og det er forholdsvis få dokumenter som kan bekrefte at adelen oppga eller ble fratatt adelskapet i omfattende grad. Meg bekjent ble Trond Benkestokk, og arvingene etter henholdsvis Peder Hanssøn Schønnebølle, Henrik Jørgenssøn Staur, og Laurits Dal innkalt til herredagen i 1619 for å dokumentere deres krav om skattefrihet på sine jordegods.⁶⁹ Benkestokk møtte ikke på herredagen, men alle de tre øvrige stilte med sine fullmektiger. Herredagen var ikke overbevist, og overløt til arvingenes formyndere å oversende bevis på sine krav til kongens kanselli.⁷⁰ I et kongebrev året etter falt dommen: Etterkommerne etter Schønnebølle hadde «nogenlunde beviist» sitt adelskap, og skulle derfor aktes som adel.⁷¹ Trond Benkestokk og hans barn skulle derimot regnes som

⁶⁵ NRR III s. 444

⁶⁶ Weidling 1998a s. 33, 35 og Ole G. Moseng, Erik Opsahl, Gunnar Pettersen, Erling Sandmo (2003) *Norsk historie II: 1537-1814*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 106-107. Weidlings anslag er lavest, og representerer et minimum for Norge

⁶⁷ Jespersen 2010 s. 98. Befolkningen i Slesvig-Holstein er estimert til ca. 420 000 i 1560. Se: Rolf Gehrmann (2000) «Bevölkerung.» I: *Schleswig-Holstein Lexikon*. Klaus-Joachim Lorentzen-Schmidt og Ortwin Pelc (Red.).

Neumünster: Wachholtz Verlag GmbH, s. 52

⁶⁸ Weidling 1998a s. 33, 35 og Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 106-107. Weidlings anslag er lavest, og representerer et minimum for Norge

⁶⁹ NRR V s. 21

⁷⁰ *Norske Herredags-Dombøger*. Anden Række (1607-1623), V: Dombog for 1619, s. 22-23

⁷¹ NRR V s. 93-94

odelsbønder.⁷² Benkestokk fikk likevel nyte sitt gods som odelsgoods, noe som indikerer at han ikke forbrøt godset som resultat av uadelig ekteskap, men enten ikke kunne bevise adelskapet eller, mer sannsynlig, oppga adelskapet.⁷³ Både Dal og Staurs arvinger ser også ut til å ha bevist adelskapet overfor kongen, selv om de ikke nevnes i brevet. Laurits Dals sønn, Ove Dal, ble fortsatt regnet som adelig ifølge jordebøkene fra 1624, men måtte senere oppgi adelskapet da han giftet seg med en ufri kvinne.⁷⁴ Staurs barnebarn Peder Jørgensen ble fortsatt regnet som adelig i registreringene fra 1661.⁷⁵ Av de fire slektene som ble bedt om å bevise adelskapet i 1619 var det altså tre som klarte å gjøre dette. Det er likevel lite trolig at denne ene rettssaken var et ledd i noen bevisst politikk fra kongemaktens side, med mål om å redusere antall adelige og øke skattegrunnlaget, slik Lars Løberg hevder.⁷⁶ Det henger mer sannsynlig sammen med den felleseuropeiske trenden hvor kravene til å dokumentere adelskapet ble skjerpet på 1500- og 1600-tallet, og da var det adelen selv som var de fremste til å fremme slike krav. I Norge forsøkte adelen å stramme inn allerede i 1548, da de ba om at det måtte opprettes et adelig jomfrukloster i Norge.⁷⁷ Prosessen kulminerte ved at friller og uekte barn ikke lenger kunne arve fra adelige, og at ekteskap mellom adel og uadelige automatisk førte til tap av adelig jordegods til øvrige slektninger. I Norge kom disse bestemmelsene inn i privilegiet fra 1582 (frillers arverett, ekteskap mellom adelige kvinner og uadelige menn) og 1591 (ekteskap mellom adelige av begge kjønn og uadelige).⁷⁸ Standen ble dermed så godt som utilgjengelig for de øvrige stendene. Verken adelen selv eller kongemakten var interessert i at uadelige fikk del i dens privilegier.

Noe av det samme sees i rettssaken mot Torben Torbensen Skaktavl. Han anket en sak til herredagen i 1616 etter at han hadde blitt fradømt retten til arvegods etter sin mor, som etter farens død hadde ektet en ufri mann. Han ble i den forbindelse bedt om å bevise adelskapet sitt, noe han ikke klarte å overbevise dommerne om.⁷⁹ Skaktavl fortsatte åpenbart saken, og i 1622 fikk han kongens brev på at han igjen skulle regnes som adelig siden han nå hadde bevist adelskapet overfor kongen.⁸⁰ I 1632 fikk Skaktavl nok en gang kongens bekreftelse på at han og

⁷² NRR V s. 94

⁷³ Lars Løberg (1999) «Benkestokkenes tap av adelskapet.» I: *Benkestokk-seminaret. Meløy 14-15 august 1999*. Tore Hermundsson Vigerust (Red.) Utgitt av Adelsprosjektet. Oslo: kane.benkestokk.teiste forlag, s. 97

⁷⁴ Weidling 1998a s. 452

⁷⁵ Weidling 1998a s. 457

⁷⁶ Løberg 1999 s. 98

⁷⁷ Akts. I s. 19-20

⁷⁸ NRR II s. 445 og NRR III s. 202-203

⁷⁹ *Norske Herredags-Dombøger*. Anden Række (1607-1623), IV: Dombog for 1616, s. 89-90, 92-93

⁸⁰ NRR V s. 259-260

hans ektefødte barn skulle regnes som adelige.⁸¹ Siden det her ikke ble vist til noen forutgående dom som hadde fradømt ham adelskapet, antar jeg at Skaktavl her ønsket å få bekreftet adelskapet til sønnen Enevold Skaktavl som ble født i 1627.⁸² Det var mest sannsynlig for å hindre at sønnen skulle få tilsvarende problemer med å dokumentere adelskapet sitt, som faren selv hadde hatt i 1616.

Retts sakene viser likevel et par typiske eksempler på hva som var årsakene til at adelige familier falt i fra adelsstanden utover 1600-tallet. Økte krav til dokumentasjon av adelskap, ekteskap utenfor standen og frivillig oppgivelse av adelskapet. Det var typiske utfordringer som traff særlig det lavere sjiktet i standen. Godsrike adelslekter forekom ikke i denne typen rettsaker. Det kan likevel ikke vært hele forklaringen på adelens tilbakegang siden mange slekter fra småadelen fortsatt var representerte i 1661. Det fantes derimot andre årsaker som rammet både høy og lav blant adelen. Disse inkluderte økt dødelighet på grunn av krigstjeneste, dueller, eller at slekten døde ut på mannssiden. To eksplisitte eksempler på dette er Bjelkeslekten og Rosenkrantzene. Rosenkrantzene ble fra 1678 baroner til Rosendal, men fulgte ellers samme mønster som Bjelkeslekten. Jens Bjelke hadde fem sønner som overlevde til voksen alder: Ove, Henrik, Christian, Jørgen og Herman.⁸³ Christian ble drept i duell i København i 1642, og Herman ble drept i krigstjeneste i Frankrike i 1647.⁸⁴ Av de tre gjenlevende sønnene var det bare Henrik som fikk en sønn som selv overlevde til voksen alder, og fikk en lang etterslekt. Både Ove og Jørgen døde uten noen mannlige arvinger i henholdsvis 1674 og 1696.⁸⁵ Henrik etablerte seg i Danmark, og hans etterkommere kan derfor ikke regnes til den norske adelen. Ludvig Holgersen Rosenkrantz, som senere ble den første baronen til Rosendal, fikk fire sønner som overlevde til voksen alder: Holger, Frederik, Christian og Axel. Men de tre eldste, Holger, Frederik og Christian, døde alle én etter én i forbindelse med krigstjeneste i årene 1689-1691. Dermed arvet den fjerde eldste sønnen, Axel, baroniet. Axel døde uten en mannlig arving, og ifølge arvereglene gikk dermed baroniet tilbake til kongen, mens de øvrige eiendommene gikk til

⁸¹ NRR VI s. 397

⁸² Weidling 1998a s. 456

⁸³ Hans Rudolf Hiort-Lorenzen og Anders Thiset (1887) «Bielke.» I: *Danmarks adels aarbog. Fjerde Aargang*. København: Vilh. Trydes Boghandel, s. 66-72

⁸⁴ Hiort-Lorenzen og Thiset 1887 s. 71-72, og *Generallieutenant Jørgen Bjelkes selvbiografi* (1890) Utgitt av I. A. Fridericia. København: P. G. Philipsens forlag, s. 15, 45-46, 55

⁸⁵ Hiort-Lorenzen og Thiset 1887 s. 66-72

kona og andre slektninger.⁸⁶

Både Bjelke og Rosenkrantz-slekten demonstrerer dermed hvor hurtig situasjonen kunne endre seg også for de godsrike og etablerte slektene. Den norske adelens tilbakegang i Norge på 1600-tallet må dermed skyldes en kombinasjon av ulike faktorer som rammet ulike deler av adelsstanden, selv om frafallet var størst i bunn. I tillegg til frafallet var det også en høy grad av utskifting i den norske adelen. Nye slekter dukket opp mens andre forsvant fra kildene. Weidling konkluderte likevel i sin undersøkelse at selv om utskiftingen innad i den norske adelen var stor, var den tross alt ikke større enn i andre land.⁸⁷ Men tallene for Norge omfattet også etablerte og jordeiende slekter, slik som Bjelke og Rosenkrantzene. I seg selv var heller ikke dette avvikende, Albert Fabritius viser at også gamle og store slekter kunne reduseres med 50 prosent i løpet av en generasjon.⁸⁸ En større trend var likevel konsekvensene av at nærhet til kongen og hoffet fikk økt betydning for en adelsmanns karriere, særlig etter 1660. Norske adelsmenn som søkte å oppnå en slik posisjon ble nødt til å flytte, eller i det minste å oppholde seg lengre perioder i Danmark. De som ble igjen var slekter som ikke kunne forfølge en slik karrierevei, men heller satset på mindre embeter, vanligvis offiserstillinger. Tilsvarende var det flere adelige offiserer fra utlandet som slo seg ned i Norge. Weidling konkluderer derfor med at det må ha vært en tilsvarende trend med forflytning og konsentrasjon også i Danmark.⁸⁹

1.9.2. Konsekvensene av eneveldet

Formelt sett er det først ved enevoldsakten og utstedelsen av de nye adelsprivilegiene i 1661 at man egentlig kan hevde at det formelle skillet mellom adelen i Norge og Danmark forsvant. Det ble utstedt et eget privilegiebrev til adelen i Danmark, mens det ikke kjennes et tilsvarende for Norge.⁹⁰ Adelen søkte ikke om nye privilegier under hyllingen i 1661, og Weidling hevder de mest sannsynlig fikk stadfestet alle eldre norske privilegier som ikke stred med kongens enevoldsmakt.⁹¹ I praksis ville dette uansett bety at adelen i Norge og Danmark fikk så å si identiske privilegier. Den norske adelen beholdt skattefriheten for setegårdene sine, selv om den

⁸⁶ Terje Bratberg (2003) «Rosenkrantz, Axel baron.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind VII. Oslo: Kunnskapsforlaget, s. 414-415

⁸⁷ Weidling 1998a s. 37

⁸⁸ Albert Fabritius (1946) *Danmarks riges adel. Dens tilgang og afgang 1536-1935. En studie i dansk adelshistorie*. København: I kommission hos Andr. Fred. Høst & Søn, s. 90

⁸⁹ Weidling 1998a s. 393

⁹⁰ Akts. III s. 275-278

⁹¹ Tor Weidling (1999) «Adelens historie og adelsøkonomi 1537-1700.» I: *Benkestokk-seminaret. Meløy 14-15 august 1999*. Tore Hermundsson Vigerust (Red.) Utgitt av Adelsprosjektet. Oslo: kane.benkestokk.teiste forlag, s. 84

ble strammet inn på slutten av 1680-årene. Men både skatteprivilegiene for ukedagsbøndene og de adelige sagbrukene forsvant 1661-1662. Økonomisk ble dette delvis oppveid ved at adelens rosstjeneste opphørte, samt at kongens forhandlinger om kontribusjoner tok slutt.⁹² Den norske adelen hadde aldri oppnådd eller gjenvunnet noen av sine politiske rettigheter, dens siste forsøk på å få den norske kansleren inn i det danske riksrådet ble avvist i 1656. Politisk sett representerte privilegiene fra 1661 ikke den store overgangen for dem, rent bortsett fra at stendermøtene opphørte. Derimot mistet den danske adelen alle sine formelle, politiske rettigheter og må derfor ha opplevd overgangen hardere enn standsbrødrene i Norge. Et par felles tap var dessuten bortfallet av eneretten på eie av fritt jordegods og eneretten til sentrale embeter.

Men adelen forsvant ikke fra verken Danmark eller Norge etter 1661, men klarte i stor grad å tilpasse seg det nye systemet. Denne evnen bekreftes av Jonathan Dewald som peker på den europeiske adelsstandens gjennomgående omstillingsevne, også i møte med absolutismen. Han hevder standen over mesteparten av Europa gjennomgående tilpasset seg den nye styreformen. For eksempel har franske historikere vist at adelen sikret seg mange av fordelene av eneveldet under Ludvig 14. og at eneveldet i seg selv ikke utelukket behovet for lokale forhandlinger og behovet for støtte fra lokale stormenn. Adelen tok også utdanning og oppnådde høye administrative stillinger, særlig de adelsmennene av lavere eller middels status. I de Habsburgske områdene i Mellom-Europa var, fra 1620-årene av, så å si alle administrative stillinger som innehadde noen form for makt besatt av adelige. Men det var en klar motsetning mellom sentrum-periferi. De som oppholdt seg lenger unna maktens sentrum hadde langt vanskeligere for å oppnå noen embeter eller stillinger, og enda vanskeligere for å få de mest innbringende av disse. Adelen i Luxemburg lå også under Habsburgerne, men de var langt unna sentralmakten i Wien, og fikk sjelden noen statlige posisjoner.⁹³ Den samme utviklingen finner vi også i Danmark-Norge. Karrierebevisste adelsmenn søkte til hoffet i København og klarte ofte å sikre seg sentrale embeter i den voksende statsadministrasjonen.

Både Dewald og Clark viser at ingen av de eneveldige kongene var imot adelen i prinsippet. Tvert imot var adelsstanden både et tegn på den eneveldige kongens overhøyhet, samt en kilde til inntekt. Det var først og fremst dens skattefrihet og organiserte politiske aktivitet de ville fjerne eller i det minste begrense. Flere av kongene, særlig de franske, benyttet sin rett til å

⁹² Weidling 1999 s. 87

⁹³ Dewald 1996 s. 5, 140-145

adle som virkemiddel for å gjøre statstjeneste attraktivt.⁹⁴ Bakgrunnen for adelskap gikk dermed gradvis over fra å være eksklusivt tilknyttet militær tjeneste og adelig fødsel, til å inkludere sivile embeter i staten. Det innebar en splittelse i en gammel sverdadel, *noblesse d'épée*, som hadde sin posisjon basert på militærtjeneste, og den nye kjole- eller kappeadelen, *noblesse de robe*, som baserte sin status på statstjeneste.⁹⁵ Det samme skjedde i Danmark-Norge i 1671 ved innføringen av en ny adel basert på de nye titlene greve og baron, og rangforordninger som rangerte kongens embetsmenn over den gamle adelen.⁹⁶ Det nye systemet skapte en ny privilegert gruppe hvis posisjon var helt avhengig av kongens gunst og nåde. Adel som rangerte høyt, i første rekke grevene og baronene, hadde dessuten flere privilegier enn den «vanlige» adelen. Resultatet var at «adel» under eneveldet viste til en langt mer stratifisert sosial gruppe enn under adelsveldet. Den nye adelen besto av personer som kom fra både gammel adel og uadelige som hadde oppnådd privilegerte embeter i statsapparatet, mens medlemmer fra den gamle adelen, som ikke hadde noen embeter av betydning, rangerte nederst på rangstigen. Tjeneste i staten og kongens gunst ble den nye standarden adelen måtte tilpasse seg. Den generelle trenden i Europa for øvrig gikk også mot at de nye adelssystemene ble inkorporert i staten, på lik linje med andre funksjoner. Igjen viste adelen stor omstillingsevne, men omstendighetene favoriserte de med ressurser og personlige forbindelser til makten.⁹⁷ Sett i lys av dette, så ser det ut til at Oldenborgstaten har vært helt i tråd med den øvrige europeiske utviklingen.

⁹⁴ Scott og Storrs 1995 s. 16

⁹⁵ Scott og Storrs 1995 s. 16, 36

⁹⁶ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Rangforordningen, 25. maj 1671.» Hentet 02.08.2022, <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/rangforordningen-25-maj-1671/> og *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Grevernes og Friherrernes Privilegier, 25. maj 1671.» Hentet 02.08.2022, <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/grevernes-og-friherrernes-privilegier-25-maj-1671/>

⁹⁷ Clark 1995 s. 161-167, 185, Dewald 1996 s. 97-98, 145-146

2. Teoretiske betraktninger

2.1. Innledning

Som vi gjennomgikk innledningsvis, faller størstedelen av kildematerialet som benyttes i denne undersøkelsen grovt sett i to kategorier. Den første kategorien er petisjoner og forhandlinger knyttet til krav den norske adelen forsøkte å fremme i fellesskap overfor kongen i ulike sammenhenger. Disse inkluderer kongehyllinger, stenderforsamlinger, herredager og andre formelle forhandlingssituasjoner hvor en gruppe adelige forhandlet direkte med kongen eller hans representanter. Den andre kategorien er brev fra individuelle norske adelsmenn til ulike mottagere hvor innholdet var av både offisielt og privat innhold. Disse brevene inneholdt i flere tilfeller saker knyttet til de felles forhandlingene, men kunne forekomme også utenfor de offisielle forhandlingssituasjonene. I andre sammenhenger var det ofte forsøk på å skaffe avsenderen støtte for en sak han ønsket å fremme. Disse ulike typene kildematerialer åpner for bruk av flere mulige perspektiver og innfallsvinkler, og i utformingen av prosjektets teoretiske rammer har jeg forsøkt å ta hensyn til kildenes ulike karakter. Utfordringen er å ta hensyn til og binde sammen de ulike nivåene og enkelte aktørene i forhandlingene mellom adelen i Norge og sentralmyndighetene i Danmark. Man må forholde seg til den overordnede statsformen og Norges plass innenfor dens rammer, forholdet mellom de ulike sonene innad i staten, og hvordan de enkelte aktørene forholdt seg til og opererte innenfor disse rammene.

2.2. Konglomeratstaten som tidlig-moderne statsform

Oldenburgstaten, eller Oldenburgmonarkiet, var ett eksempel på den tidstypiske statsformen i det tidlig-moderne Europa som kalles *konglomeratstaten*.⁹⁸ En konglomeratstat kan kort defineres som en sammensatt stat bestående av flere territorier som sto i ulike forhold til fyrsten, og hvor fyrsten hadde ulik tilknytning til de ulike territoriene. Foruten Oldenburgstaten inkluderte dette andre samtidige stater slik som den spanske og den østerrikske delen av Habsburgimperiet, Polen-Litauen, personalunionen mellom England og Skottland, og Sverige under sin stormaktsperiode.⁹⁹ Fra 1537 var den valgte danske kongen også konge av Norge, samtidig som

⁹⁸ Knut Mykland benytter begrepet *konglomeratstat* på H. G. Koenigsbergers opprinnelige *composite state*, dvs. sammensatt stat. Se Knut Mykland (1985) «Revolusjonstid - napoleonstid.» Bind 13 i *Cappelens Verdenshistorie*. Erling Bjøl og Knut Mykland (Red.). Oslo: J. W. Cappelens forlag, s. 16

⁹⁹ Mykland 1985 s. 16-17, Harald Gustafsson (1998) «The conglomerate state: a perspective on state formation in early modern Europe.» I: *Scandinavian Journal of History*, Vol. 23, No. 3/4, s. 189, 195-196

han også var hertug av både Slesvig og Holstein. Kongerikene og hertugdømmene utgjorde til sammen størstedelen av Oldenburgstaten. En analyse av den norske adelen som samfunnselite og dens aktivitet og utvikling på 1600-tallet må følgelig skje med denne statsformen som overordnet ramme.

H.G. Koenigsberger påpeker i sin diskusjon av den sammensatte staten at de ulike territoriene innad i en slik stat gjerne hadde ulike lover, privilegier, rettigheter og tradisjoner, og at de ofte beholdt sine opprinnelige stenderforsamlinger som forsvarte disse rettighetene i ulike forhandlinger overfor fyrsten.¹⁰⁰ Han hevder videre at det var vanlig at landområder som ikke direkte grenset til den øvrige delen av staten, og særlig i de tilfellene hvor områdene var delt av havområder, ikke utviklet felles stenderforsamlinger. Som oftest videreførte man de separate forsamlingene fra disse områdene, fordi felles møtevirksomhet i form av en felles stenderforsamling var for krevende å gjennomføre av ulike årsaker.¹⁰¹ Områder som grenset direkte mot hverandre beholdt også som regel sine separate forsamlinger, men kunne oftere utvikle løsninger med felles stendermøter. For eksempel kunne et eget kammer opprettes for et nytt område i en allerede eksisterende forsamling.¹⁰² Koenigsberger påpeker at det var store variasjoner i hvilken grad slike løsninger var ønsket eller mulig å gjennomføre.¹⁰³

For Danmarks del besto det danske riksrådet frem til eneveldet ble innført i 1660, mens i Slesvig og Holstein møttes geistlige og verdslige fyrster, samt representanter fra byene på en felles *landtag* frem til 1675, da kong Kristian 5. og hertug Kristian Albrecht av Gottorp kalte dem sammen for siste gang.¹⁰⁴ Stendene i Slesvig ble siste gang innkalt i 1721.¹⁰⁵ I begge disse områdene av Oldenburgstaten ble den eksisterende stenderforsamlingen videreført, selv etter at eneveldet ble innført i Danmark og Norge. En årsak til at landtagen besto såpass lenge hang sammen med avtalen fra 1460, hvor adelen i Slesvig og Holstein valgte Kristian 1. av Oldenburg både til hertug av Slesvig og greve av Holstein mot en forpliktelse om at landene forble forent under én herre, og stendenes rett til medbestemmelse ble sikret.¹⁰⁶ I 1524 ble så praksisen med to

¹⁰⁰H. G. Koenigsberger, (1989) «Composite states, representative institutions and the american revolution.» I: *Historical research*, Volume 62, Issue 148, s. 135-136

¹⁰¹ Koenigsberger 1989 s. 140-141

¹⁰² Koenigsberger 1989 s. 136-137, 140

¹⁰³ Koenigsberger 1989 s. 138

¹⁰⁴ Lange 1980 s. 11, 206

¹⁰⁵ Fuhrmann 2002 s. 422-425 Formålet var å avgi hyllingsed til Fredrik 4. I petisjonen som ble overlevert kongen ba de samtidig om at landtagen fortsatt måtte utskrives for hertugdømmet. Dette ville ikke kongen gi et forpliktende løfte på, og med det opphørte den slesvigske adelens politiske medbestemmelsesrett.

¹⁰⁶ Fuhrmann 2002 s. 15

årlige landtager, én i Flensburg og én i Kiel, fastslått som en del av privilegiet gitt til adelen av Fredrik I.¹⁰⁷ En annen årsak var at overhøyheten i både Slesvig og Holstein siden 1544 var delt mellom både den danske kongen og andre slektslinjer innenfor Oldenborgfamilien, siden 1580 med hertugene av Slesvig-Holstein-Gottorp.¹⁰⁸ For å forhindre at en av disse områdene avvek i sin statsrettslige utvikling, og dels for å bevare forestillingen om hertugdømmenes udelelighet fra 1460, ble det i forbindelse med delingen i 1544 opprettet en felles regjering mellom de tre daværende fyrstene. I 1564 ble det videre bestemt at de tre fyrstene skulle veksle årlig på hvem som skulle lede regjeringsutøvelsen, selv om denne ordningen ikke kom til å fungere i praksis.¹⁰⁹ Det var dermed en komplisert blanding av sterke adelsrettigheter, privilegier, og overlappende overhøyhetsrettigheter i hertugdømmene som begrenset handlingsrommet til den enkelte fyrsten i større grad enn i de øvrige områdene i Oldenborgstaten.

I motsetning til det danske riksrådet og den slesvig-holsteinske landtagen, ble ikke det norske riksrådet videreført etter 1537. Den norske loven ble likevel videreført, og praksisen med den norske kongehyllingen fortsatte. Og til tross for ordlyden i den såkalte Norgesparagrafen fortsatte kongemakten å omtale Norge som et eget rike. Jeg vil ikke hevde at den norske utviklingen var unik, men den skilte seg fra utviklingen i de tilsvarende områdene i de andre konglomeratstatene Koenigsberger omtaler.¹¹⁰ For den norske eliten, og da først og fremst adelen, medførte tapet av politiske institusjoner en kraftig begrensning i deres formelle rettigheter, muligheter til å forhandle med kongen og til å påvirke politiske avgjørelser. Det hang i stor grad sammen med at de heller ikke fikk noen representanter inn i det danske riksrådet. Det danske riksrådet forble dermed et rent dansk makt- og interesseorgan, og ikke et reelt felles riksorgan for begge kongerikene. Den norske adelen fikk heller ikke gjennomslag for kravene de stilte i forbindelse med den norske kongehyllingen i 1548 om medbestemmelse ved skattlegging eller ved endring av lover og eksisterende rettigheter.¹¹¹ En fullstendig politisk umyndiggjøring av den

¹⁰⁷ Fuhrmann 2002 s. 93

¹⁰⁸ Fuhrmann 2002 s. 300-302, 305, 311

¹⁰⁹ Fuhrmann 2002 s. 307, 310-311

¹¹⁰ Både Sicilia og Sardinia under Aragon, Nederlandene under Castilla, Irland og Skottland under England, og Livland og Pommern under Sverige beholdt sine stenderforsamlinger/parlamerter, selv om deres styrkeforhold, organisering etc. varierte. Se Koenigsberger 1989 s. 140-145

¹¹¹ Akts. I s. 17-21 Forhandlingene er omtalt og kommentert hos flere. Bl.a. Johnsen 1906 s. 83-97, Yngvar Nielsen (1909) «Tidsrummet 1537-1588.» Bind. IV i *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Kristiania: Aschehoug & Co. s. 106-108, Opsahl 2002 s. 112, 117-118 og Kristine Worseth (2016) *Fra «nesten utdødd» til standsprivilegium. Den norske adelen 1513-1591*. Masteroppgave i historie. Institutt for historiske studier: NTNU Trondheim, s. 37-38, 48-50

norske eliten var det likevel ikke snakk om. Adelen ble fortsatt innkalt til norske stenderforsamlinger og adelsmøter selv om disse ikke utviklet seg til en fast institusjon, men var av en mer behovspreget *ad hoc* karakter knyttet til ekstraskatter og andre særbevilgninger utover ordinær skattlegging. Utenom disse forhandlingene ser det ikke ut til at den norske adelen hadde et eget forum for å fremme krav mot kongemakten. Kravene som ble fremmet ble gjerne fremsatt i forbindelse med andre formelle begivenheter, først og fremst kongehyllinger og herredager. På 1600-tallet har vi bevart kilder som indikerer at de ledende adelsmennene også møttes ved andre anledninger for å diskutere saker de ønsket å fremme overfor kongen. Dette gjaldt oftest forbedringer i de norske adelsprivilegiene, men også rikspolitiske saker som angikk styret av Norge.

Selv om noe kan tilskrives et bedre kildemateriale for 1600-tallet, sammenlignet med det foregående århundret, ser det ut til at den gjennomgående trenden for perioden 1537-1661 var at den norske adelen i økende grad fremmet krav om, og dels oppnådde, forbedringer i privilegiene og rettighetene sine. De forsøkte også å påvirke enkelte politiske forhold av betydning for Norge, og i noen tilfeller ble de da også hørt. Det til tross for at det norske riksrådet aldri mer ble sammenkalt etter 1537, eller at den norske adelen ble innvilget en plass i det danske riksrådet. Dels ble disse kravene fremsatt i forbindelse med formelle forhandlinger, og dels kan de ha forsøkt å påvirke avgjørelsene via mer uformelle nettverksforbindelser. Ett av målene med denne undersøkelsen er å forklare hvordan og hvorfor denne utviklingen kunne finne sted. Et viktig moment er hvordan Norge og den norske adelen, som utgjorde en geografisk og politisk periferi innenfor Oldenburgstaten, forholdt seg til sentrum, dvs. kongen og statsadministrasjonen i Danmark.

2.3. Sentrum-periferi

Sentrum-periferi er et statsvitenskapelig begrepspar som kan defineres på flere ulike nivåer, fra globalt til lokalt, men felles er at sentrum betegner midtpunkt for en aktivitet, mens periferi betegner utkant eller underordnede områder for den samme aktiviteten. Denne aktiviteten er typisk knyttet til makt, politikk, økonomi og/eller kultur. Det er ikke nødvendigvis snakk om et felles, geografisk sentrum for alle disse aktivitetene.¹¹² I Danmark-Norge var København sentrum

¹¹² Gunnar Yttri (2019) «Sentrum og periferi – eit varig modelltyranni? Norsk historieskriving i fagkritisk perspektiv.» I: *Modeller: Fjordantologien*, Ø. Helgesen, R. Glavee-Geo, G. Mustafa, E. Nettet & P. Rice (Red.). Oslo: Universitetsforlaget, s. 244

for makt og politikk, mens både København, Christiania og Bergen var økonomiske sentrum. Innenfor Norges grenser representerte de fleste større byene økonomiske sentre, mens Christiania og Akershus slott vokste frem som et politisk-administrativt senter på grunn av veksten i, og sentralisering av stattholderembetets oppgaver. Akershus rolle som senter i Norge ble dessuten styrket av at alle de største symbolske handlingene, kongehyllingene og stendermøtene, nesten utlukkende ble avholdt her frem mot 1661.

Hos både Edward Shils og Stein Rokkan finner vi definisjoner og modeller som nettopp anerkjenner at det kan være ulike politiske, økonomiske og kulturelle sentre. Shils definisjon av senter, eller mer presist «sentral sone» som han kaller det, er et fenomen fra det han kaller «the realm of values and beliefs», og også samtidig et fenomen fra «the realm of actions».¹¹³ Det vil si at sentret på den ene siden er definert som et senter for symboler, verdier og tro, mens det på den andre siden er definert som en struktur av aktiviteter, roller og personer innenfor et institusjonelt nettverk. Den sentrale sonen består av et sett verdier som ansees som sentrale for samfunnet som helhet, og som omfavnes og fremmes av samfunnets eliter. Selv om Shils sentre nesten bestandig har en mer eller mindre definert lokalitet eller plassering innenfor det avgrensede territoriet til det aktuelle samfunnet, har sentralitet i seg selv «ingenting å gjøre med geometri, og lite å gjøre med geografi».¹¹⁴

Shils forklarer koblingen mellom den sentrale sonen og dens verdisystem med territoriet og samfunnet for øvrig ved å vise til synet på etablerte autoriteter. Det største elementet i det sentrale verdisystemet er en positiv innstilling til etablerte autoriteter og deres institusjoner og regler. De som kan utøve autoritet gjennom kontroll av landområder får som en følge en særegen status innenfor kjernen i det sentrale verdisystemet. Autoritet har i seg selv en ekspanderende tendens, og retter seg mot en metning innenfor det gitte territoriet. Det medfører samtidig en spredning av det sentrale verdisystemet. Bosted innenfor gitte territorielle grenser og under en felles autoritet definerer medlemskap i samfunnet.¹¹⁵ Sett ut fra dette perspektivet må den norske befolkningen ha vært godt integrert i den sentrale sonens verdisystem, for både kongen og hans styre var i svært liten grad ansett som negativt, selv om det ble klagd på fogder og lensherrers fremferd. Shils påpeker at størstedelen av befolkningen i tidligmoderne samfunn levde langt unna

¹¹³ Edward Shils (1975) «Center and Periphery.» I: *Center and Periphery. Essays in Macrosociology*. Chicago and London: The University of Chicago Press, s. 3

¹¹⁴ Shils 1975 s. 3-4

¹¹⁵ Shils 1975 s. 5-6, 8-9

den direkte innflytelsen fra det sentrale verdisystemet. Lenger ut i periferien ble tilknytningen til det sentrale verdisystemet svekket, og dermed kunne disse områdene utvikle sine egne verdisystemer. Jo mer territorielt spredt eller oppstykket et område var, jo mindre var sannsynligheten for en sterk oppslutning om det sentrale verdisystemet. Utviklingen her gikk likevel i retning av en større oppslutning på grunn av den administrative, teknologiske og markedsmessige utviklingen som styrket autoritetene, og økte kontakten med det sentrale verdisystemet.¹¹⁶ Denne utviklingen er muligens deler av forklaringen på at det positive synet på det sentrale verdisystemet også ser ut til å ha vært sterkt i Norge. Kildene er generelt knappe på regimekritikk eller opprør, ved unntak av et par som ble startet mot enkelte hardhendte fogder. Det kan likevel ikke utelukkes at det lave antallet regimekritiske uttalelser i kildene skyldtes lav toleranse for slikt hos myndighetene, og følgelig at terskelen var svært høy for å uttale seg deretter. Den viktigste faktoren for Norges del var nok likevel videreføringen av eldre administrative systemer, slik som det norske lov- og rettssystemet, som i stor grad bidro til å legitimere kongens styre og synet på hans autoritet.

Et annet viktig poeng Shils fremhever er at det positive synet på autoriteter og deres institusjoner også medfører et positivt syn på de egenskapene som er knyttet til personene som utøver denne autoriteten. Det kan være både medfødte eller tillærte egenskaper, men felles er at personer med disse egenskapene nyter en høyere anseelse i det sentrale verdisystemet, og det legitimerer disse personenes posisjoner og goder. Samtidig legitimerer dette de lavere posisjonene og godene til de personene som oppholder seg lenger unna det autoritære sentrum.¹¹⁷

Hos Stein Rokkan fremsettes en sentrum-periferimodell som har en langt tydeligere geografisk karakter enn den mer verdi- og handlingsrettede som vi finner hos Shils. Basert på territorialstrukturer i Vest-Europa skiller Rokkan mellom fire hovedtyper sentre basert på deres funksjoner: militært/administrativt, økonomiske, kulturelle, og legislativ-judisielle. Han mener dessuten at en viktig variabel i komparative analyser av disse senterfunksjonene vil være graden av geografisk sammenlenking mellom dem.¹¹⁸ For Rokkan er likevel «den avgjørende karakteristikkk ved et sentrum et sett *rituelt konstruerte bygninger*: arenaer for elite-

¹¹⁶ Shils 1975 s. 10-11

¹¹⁷ Shils 1975 s. 6

¹¹⁸ Stein Rokkan (1975) «Sentrum og periferi, økonomi og kultur: modeller og data i kliometrisk sosiologi.» I: *Periferi og sentrum i historien. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Røros 16.-20. juni 1974. Studier i Historisk metode X.* Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, s. 147

kommunikasjon, apparater for utsiling av inngående og utgående budskap». ¹¹⁹ I alle slike former for arenaer, om det er snakk om slott, katedral, universitet, høyesterett, markedet osv. kommer grupper med ulike former for legitimitet, ulike former for ressurser, sammen med stor regelmessighet og tar avgjørelser som gjøres bindende, eller som får direkte konsekvenser for befolkningen innenfor et langt større omliggende territorium. ¹²⁰

Rokkans definisjon av periferi var opprinnelig definert ved reisetiden, kostnadene ved å kommunisere med det nasjonale sentrum, men senere tilkom også faktorer som åpenhet for innflytelse utenfra og avhengighet av tilbud og etterspørsel av goder, tjenester og budskap fra de ulike sentrene. ¹²¹ Generelt er det ifølge Rokkan ikke mulig å identifisere sentre eller periferier uten å studere det han kaller kommunikasjonsnettverket. Dette nettverket består av både *lokalteter* og *individer* som begge kan karakteriseres ut fra deres kommunikasjonspotensiale i forhold til de sentrale arenaer. Hvor lett eller hvor vanskelig det er å få frem budskaper til disse arenaene, hva det koster av tid og energi å etablere kommunikasjon og hva man kan vente å få ut av den. For lokalitetene kan dette gjøres om til utregninger av kostnader i tid og ressurser, og vil kreve større investeringer for befolkningen ute i periferiene. Mye av dette er også sant for individer, men her vil potensialet også variere med sosial posisjon og grad av innkobling i etablerte kommunikasjonskanaler. Disse kan være slektskapsbånd, vennskap eller sosialisering til roller i de ulike organisatoriske nettverk, forvaltningsapparater, interessegrupperinger osv. ¹²²

Rokkans modell har dermed, foruten en langt tydeligere geografisk karakter, flere av de elementene som også Shils er inne på. Hos Rokkan får disse et mer konkret uttrykk, som i vektleggingen av arenaer og kommunikasjonsentre, mens hos Shils er det verdiene og handlingene som er sentrale. Jeg vil si at begge disse perspektivene kan være nyttige verktøy i mitt eget arbeid med den norske adelens utvikling. Det er likevel et praktisk problem med å benytte Rokkans definisjoner og modeller som bør påpekes. Den sterkt geografiske plasseringen, og den tunge vekten på fremveksten av nasjonalstaten, gjør Rokkans definisjoner vanskeligere å benytte direkte på middelalder og tidlig-moderne stater. Rokkan hevdet at fremveksten av den territoriale nasjonalstaten førte til en sterkere fysisk konsentrasjon av arenaer, i motsetning til den spredningen som fant sted i middelalderen. ¹²³ Som jeg alt har diskutert innledningsvis var det

¹¹⁹ Rokkan 1975 s. 150

¹²⁰ Rokkan 1975 s. 150

¹²¹ Rokkan 1975 s. 137

¹²² Rokkan 1975 s. 150-151

¹²³ Rokkan 1975 s. 150

konglomeratstaten, ikke nasjonalstaten, som var den tidstypiske statsformen i det tidligmoderne Europa. Videre var ikke alle verdier og handlinger tilknyttet en fysisk arena, iallfall ikke for Norges del. Det beste eksemplet her var de norske adels- og stendermøtene, som aldri fikk noen fast, fysisk arena i form av en rituelt konstruert bygning, men som ble avholdt der det passet best der og da. Det samme var tilfelle for den øverste rettsinstansen i Norge, *herredagen*, som heller ikke hadde en slik arena. Det er riktig at Oldenborgstatens store senter København hadde mange arenaer av den fysiske definisjonen Rokkan benytter, men en for rigid bruk av denne definisjonen kan medføre vel store begrensninger på mine egne analyser av utviklingen i Norge. Jeg vil derfor benytte arena-begrepet til Rokkan, men nedtone det fysiske og geografiske aspektet. I likhet med Shils mener jeg det er handlingene som er mest sentrale for forståelsen av den norske adelen i perioden. Benytter man denne tolkningen av arena-begrepet kan man definere både stendermøtene og herredagene i Norge for arenaer, selv om de ikke var tilknyttet en rituelt konstruert bygning spesifikt for formålet.

Rokkans vektlegging av slike konkrete arenaer i form av bygninger, og nasjonalstaten, henger nok i det minste delvis sammen med hans egne undersøkelser av det norske samfunnet på 1800- og 1900-tallet. Hans modeller fikk på 1970-tallet en del kritikk av historikersiden i den norske metodestriden hvor stridens kjerne var bruken av modeller fra samfunnsvitenskapen i historieforskningen. Den fremste kritikeren her var Jens Arup Seip som kritiserte Rokkans sentrum-periferi perspektiv på norsk historie etter 1814. Kritikken var til en viss grad knyttet til Rokkans konkrete undersøkelser av det norske samfunnet, og motsetninger og konflikter mellom hovedstad og provinser i den nevnte perioden. Svært kort var hovedinnvendingene til Seip at Rokkans modell og dens akser var lite egnet som analyseredskap for historikere, og at relasjonen sentrum-periferi hadde begrenset nytteverdi.¹²⁴ Seip hevdet at Rokkans sentrum-periferi-akse var lite tilpasset det norske materialet, modellen var mangetydig og begrepene for tungt lastet. Seip mente bruken av modellen og dikotomien kunne medføre fare for forenkling av maktrelasjoner, og at modellen påtvang en bestemt tolkning av empirien.¹²⁵ Rokkans motsvar til Seips kritikk viste dels til forskjellene mellom samfunnsvitere og historikers «forskningsstil og forskningsgrammatikk», og dels mente han at Seip hadde tolket seg litt for direkte. Rokkan mente

¹²⁴ Jens Arup Seip (1975) «Modellenes tyranni. Oppsummering og innledning til diskusjon.» I: *Periferi og sentrum i historien. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Røros 16.-20. juni 1974. Studier i Historisk metode X*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, s. 124-128

¹²⁵ Seip 1975 s. 124-128

hans perspektiv og modell var tenkt som et heuristisk redskap. Aksene sto for et sett oppfordringer til forskeren til å lete etter fruktbare hypoteser etter disse dimensjonene. De var ikke tenkt som et definitivt paradigme.¹²⁶

Hvordan kan man da benytte sentrum-periferi-perspektivet i historieforskningen? En viktig inspirasjonskilde for mitt prosjekt har vært Samuel Clark som benyttet nettopp sentrum-periferi i sin undersøkelse av fremveksten av den sentraliserte staten og effekten dette hadde på aristokratiets makt i perioden 1500-1800.¹²⁷ Clark hevdet at det ikke nødvendigvis var noen motsetning mellom synet til Shils og Rokkan. Geografiske sentre kunne godt være en kilde til symbolsk integrasjon og identifisering, mens symbolske sentre kunne være like mektige som økonomiske sentre.¹²⁸ I Clarks arbeid er sentre og periferi i første rekke politiske sentre, selv om han også opererer med økonomiske/kommersielle sentre. I flere tilfeller kan disse være de samme, andre ganger kan de være separate.¹²⁹

Clark legger særlig vekt på sentripetale og sentrifugale krefter i prosessen rundt sentralisering av politisk makt over et avgrenset område, siden han mener den er avgjørende for de øvrige prosessene. Et sentrum-periferi-perspektiv vil etter hans mening være det mest nyttige for å forstå aristokratiene han er interessert i.¹³⁰ Med utgangspunkt i to enheter, sørdelen av England med dens periferier og området rundt Paris og dens periferier, har Clark undersøkt hvordan disse politiske sentrene har oppstått, og forskjellen i de politiske forholdene mellom sentrene og deres periferier. Det utgangspunktet har han så benyttet for å analysere differensieringen i den aristokratiske makten.¹³¹ Clark mener det var en sammenheng mellom graden av politisk autonomi og de politiske sentrenes kapasitet til å påtvinge periferien sin vilje ved hjelp av, hovedsakelig, militære tiltak. Avgjørende var sentrenes mulighet til å opprettholde et lengre, eller i det minste gjentatt, militært nærvær i periferien. Clark viser til at både Savoy og Frankrike i større grad enn England klarte å kontrollere periferien militært.¹³² En annen faktor var periferiens strategiske betydning i internasjonale maktkamper. Jo større internasjonal interesse eller strid over et av områdene i periferien, jo mer gikk de politiske sentrene inn for å

¹²⁶ Rokkan 1975 s. 132-133

¹²⁷ Samuel Clark (1995) *State and status. The rise of the state and aristocratic power in western Europe*. Quebec City: McGill-Queen's University Press.

¹²⁸ Clark 1995 s. 10

¹²⁹ Clark 1995 s. 9-10

¹³⁰ Clark 1995 s. 11-12

¹³¹ Clark 1995 s. 22, 24

¹³² Clark 1995 s. 120-121

underminere periferiens politiske autonomi. Her trekker Clark inn variasjonene i forholdet mellom England-Irland-Frankrike, og særlig stormaktenes interesse for landområdene i Lotharingia som eksempel.¹³³ For Norges del hadde svenskene hatt mål om å vinne hele, eller deler av, Norge under krigene både på 1500- og 1600-tallet. Det kan forklare undermineringen av norsk politisk autonomi etter 1537, men ikke den manglende integreringen i den felles dansk-norske. Når det gjelder differensieringen av aristokratisk makt viser Clarks undersøkelser at det i perioden fant sted en generell differensiering av makt i begge områdene, selv om de hadde flere variasjoner. Likevel fantes det ikke en overordnet årsak til denne utviklingen.¹³⁴ Generelt var både status, økonomisk og politisk makt mindre differensiert i England og dens periferier enn på kontinentet, mens kulturell makt og status var mer differensiert enn i Frankrike. Clark knytter en sterkere sentralisering av kulturell makt i Frankrike til det sterkere franske monarkiet.¹³⁵

Litt etter de samme linjene som Clark benyttet i sitt arbeid, kan Rokkan hjelpe til med å konkretisere Shils verdi- og handlingsrettede definisjoner i undersøkelsene av blant annet de norske stendermøtenes rolle og funksjon fra 1628. Videre anser jeg særlig Rokkans tanker om kommunikasjonsnettverk og kommunikasjonspotensiale som fruktbare for å rette fokuset også over på aktørene i forhandlingene. Men også Shils tilskriver slektskap og familiesystemer en viss verdi innenfor det sentrale institusjonelle systemet, hvor de ifølge Shils «[...]do much to buttress its efficiency».¹³⁶ Det fungerer dermed som et bindeledd til det siste teoretiske perspektivet jeg ønsker å benytte elementer av i min undersøkelse, nemlig nettverksanalyse.

2.4. Nettverksanalyse og klientelisme

Nettverk og nettverksanalyse har blitt definert og behandlet ulikt alt etter fagområder, historiske skoler og type undersøkelser. I historiske nettverksanalyser som er kvalitativt orientert, slik som tilfelle også er i denne undersøkelsen, kan nettverksanalyse defineres slik Uppsala-kretsen definerte den:

[...] ett sätt att definiera en viss typ av relation och avskilja den från andra relationer för att sedan kunna bedöma vilken roll sådana relationer spelat i en specifik historisk situation. Vi intresserar oss framför allt för

¹³³ Clark 1995 s. 121-122

¹³⁴ Clark 1995 s. 370

¹³⁵ Clark 1995 s. 362-363

¹³⁶ Shils 1975 s. 6-7

innehållet i relasjoner, for deres funksjon for individene og i förlängningen för den sociala gruppen och för samhället.¹³⁷

I historiske nettverksanalyser er målet å undersøke de ulike typene forhold som eksisterte mellom de historiske aktørene, og hvilken rolle disse forholdene eventuelt spilte i ulike situasjoner og sammenhenger. Karakteren av disse forholdene varierer, men inkluderer blant annet familiære, vennskapelige, økonomiske, politiske, og administrative forhold og relasjoner mellom aktørene. Disse er ikke nødvendigvis eksklusive, det kunne eksistere flere forhold mellom to aktører på samme tidspunkt, eller forholdet kunne endre seg over tid. En undersøkelse av nettverket til sentrale norske adelsmenn på 1600-tallet kan bidra med å fremheve disse individenes kommunikasjonspotensiale og posisjon mellom de sentrale arenaer og periferien, og hvordan de kunne benytte dette både overfor de sentrale arenaene, og motsatt vei ut mot periferien. Særlig interessant for denne undersøkelsen er eventuelle patron-klient-forhold, *klientelisme*, som ble benyttet i økende grad innenfor administrasjon og styre av den tidlig-moderne staten flere steder på 1500- og 1600-tallet.

Klientelisme utviklet seg fra føydalismen, og hadde flere likheter. Kjernen i klientelismen var et personlig lojalitetsbånd mellom en klient og en patron, tilsvarende forholdet mellom en vasall og en herre i føydalismen, og innebar et løfte om lojalitet og gjensidig tjeneste. Men forholdet mellom en klient og en patron var ikke føydalt, men av en langt mer uformell karakter. Klienten sverget ingen ed til patronen, ble ikke tildelt et len, og tjenestene dem imellom var ikke nødvendigvis klart definerte.¹³⁸ Klientelismen hadde dermed mye til felles med *bastardføydalismen*, som også innebar en oppmykning av herre-vasallbånd, og hvor tjeneste sto sentralt.¹³⁹ I England skjøt bastardføydalsimen særlig fart på 1300-tallet i takt med den økte krigføringen og behovet for å skaffe krigere. Kongen inngikk kontrakter med lokale stormenn, som igjen skulle stille et antall menn i bytte for betaling. De ble derimot ikke kongens vasaller eller subvasaller. Mellom disse mennene var det heller ikke snakk om eder eller vasallitet, men et tjenesteforhold som kunne være avgrenset i tid, og ikke nødvendigvis for livet.¹⁴⁰ På samme måte

¹³⁷ Ylva Hasselberg, Leos Muller & Niklas Stenlås (2002) «Åter till historiens nätverk.» I: *Sociala nätverk och fält*. Håkan Gunneriusson (red.). Uppsala: Swedish Science Press, s. 8

¹³⁸ Sharon Kettering (1986) *Patrons, brokers and clients in seventeenth-century France*. New York: Oxford University Press, s. 207, 27

¹³⁹ Erik Opsahl (1991) «Bastard Feudalism or Sub-vassality in Medieval Norway?» I: *Collegium Medievale*. vol. 4 (2). Oslo: Forening for middelalderforskere, s. 178-179

¹⁴⁰ Opsahl 1991 s. 177-179

var forholdet mellom en patron og hans klienter tjenesteorientert, selv om det kunne være både personlig og emosjonelt. Det varierte likevel fra nære og dypt emosjonelle forhold, til pragmatiske og klart instrumentelle.¹⁴¹ Klienten sto i utgangspunktet fritt til å søke den patronen han selv ønsket, men egne ressurser og tilbud av tjenester begrenset eller utvidet mulighetene. Både patronen og klienten hadde dessuten mulighet til å avslutte forholdet når det var i deres interesse, særlig om en av dem følte at deres patronasje eller tjenester ikke ble tilstrekkelig gjengjeldt.¹⁴²

Enkelte klienter kunne være i besittelse av såpass store ressurser og egne klienteller at de kunne gjøre nytte som *meglere* (brokers) ute i provinsene. Dels i likhet med stormennene i England under bastardføydalismen, fungerte en megler som en patron for sine egne klienter ved å love bort goder, samtidig som han fungerte som en klient for sin egen patron ved å sikre ham sine egne klienters lojalitet eller samarbeid.¹⁴³ For å kunne fungere som en megler var klienten avhengig av å ha både innflytelse og troverdighet, såkalt kreditt (*crédit*) både hos sin patron, som gjerne satt i en sentral posisjon, og hos sine egne klienter. Denne kreditten kom fra personlig rykte, rang, tittel, familie, rikdom, embete, klienter og patroner.¹⁴⁴ En megler var likevel mer enn en formidler for sin egen patron. Ved å benytte egne ressurser kunne han påvirke forhandlinger og avtaler han var involvert i.¹⁴⁵

I deler av det franske kongedømmet skjedde overgangen til klientelisme allerede tidlig på 1400-tallet.¹⁴⁶ På basis av sine studier av det franske kongedømmet i den tidlig-moderne perioden har Sharon Kettering argumentert for at særlig stater med svake sentralmyndigheter og sterk regionalisme i større grad enn andre benyttet seg av klientnettverk for å oppnå en regional-nasjonalt integrering.¹⁴⁷ Bruken av patron-megler-klient bånd og nettverk gjorde det tidligmoderne franske monarkiet i stand til å integrere regionale og nasjonale eliter, adelsmenn, uavhengige institusjoner og embetsholdere til sentralmyndigheter som ellers ikke var i stand til å kreve eller påtvinge en tettere tilknytning.¹⁴⁸

Ketterings undersøkelser av kardinal Richelieu, Mazarin og Colberts administrative

¹⁴¹ Kettering 1986 s. 22-23

¹⁴² Kettering 1986 s. 21-22, 26-27

¹⁴³ Kettering 1986 s. 42

¹⁴⁴ Kettering 1986 s. 43

¹⁴⁵ Kettering 1986 s. 42

¹⁴⁶ Kettering 1986 s. 210

¹⁴⁷ Kettering 1986 s. 205

¹⁴⁸ Kettering 1986 s. 204-205

nettverk viser en systematisk bruk av klientnettverk for å effektivisere styret av provinsene og grenseregionene i det franske kongedømmet på 1600-tallet.¹⁴⁹ På 1500-tallet hadde administrasjonen av provinsene i større grad vært tillagt meglere som gjerne var av høyadelig byrd, og som opprettet egne klienteller bestående av adelen i provinsen. For å sikre klientnettverkets lojalitet måtte den høyadelige megleren kunne disponere og videreformidle store mengder goder fra kongen til sine klienter.¹⁵⁰ Selv om denne styreformens gjorde det mulig for kronen å styre mesteparten av det franske kongedømmet på 1500-tallet, var de langsiktige konsekvensene av dette systemet at det ble opprettet store maktposisjoner ute i provinsene. Det medførte at magnatene i provinsene kunne benytte sine posisjoner til å fremme egne interesser og politiske mål, noe som ofte skapte konflikter.¹⁵¹

Kardinal Richelieu gjennomførte viktige endringer i administrasjonen på 1600-tallet som på lengre sikt bidro til å underminere og bryte ned de provinsielle magnatenes maktposisjoner. Han opprettet egne administrative nettverk i Paris bestående av lavadelige sverd- og kjoleadel, embetsholdere og nye adelige. Disse nettverkene ble utvidet ut i provinsene, men Richelieu rekrutterte viktige klienter direkte til klientnettverket sitt, og omgikk på dette viset de lokale magnatene.¹⁵² Ingen minister før Richelieu hadde rekruttert så mange klienter i provinsene. Klientene ble rekruttert og plassert i strategisk viktige posisjoner i provinsene. Endringene bidro til å lette kronens kontroll over de mer periferiske områdene i Frankrike, og økte integreringen og sentraliseringen i den tidlige moderne staten.¹⁵³

Kettering påpeker at denne utviklingen ikke var unik for det franske kongedømmet, selv om det der fremsto som mest systematisk gjennomført. En tilsvarende statsutvikling fant også sted i England, særlig under Tudordynastiet. Tudorene knyttet til seg både magnater og lavadelig *gentry* i sine nettverk, og sikret seg deres lokale støtte og samarbeid ved å distribuere kongelig gunst og goder.¹⁵⁴ Etterfølgerne, Stuartdynastiet, var ikke like strategiske, og tenderte i større

¹⁴⁹ Kettering 1986 s. 157-175

¹⁵⁰ Kettering 1986 s. 141

¹⁵¹ Kettering 1986 s. 141-142

¹⁵² Kettering 1986 s. 142, 157-158

¹⁵³ Kettering 1986 s. 142, 174-175

¹⁵⁴ *Gentry* var en form for lavadelig del av den engelske, walisiske, irske, og delvis skotske adelen. I Europa var systemet unikt for disse områdene tidlig på 1600-tallet. *Gentry*, i motsetning til de høyadelige *peers*, hadde ingen formelle privilegier og ikke sete i overhuset. Engelske arvelover praktiserte primogenitur, og *gentry* utgjorde vanligvis de yngre sønnene uten arverett. *Gentry* definerte tilhørigheten ved anerkjente slektskap og/eller innehav av jordeiendom. *Gentry* var i motsetning til adelen andre steder i Europa veldig åpen i bunn, og det var ikke uvanlig at borgere og embetsmenn kunne stige opp i den, først og fremst via eiendomsserverv. Se John V. Beckett (1986) *The aristocracy in England 1660-1914*. Oxford: Basil Blackwell Ltd, s. 16-24

grad mot å gi mer til noen få favoritter ved hoffet, med det resultat at den lokale støtten skrumpet inn.¹⁵⁵ Det bidro på sikt til å utløse borgerkrigene under Charles I.

I det franske kongedømmet sørget derimot Richelieus etterfølgere, kardinal Mazarin og Colbert, for å videreføre og videreutvikle praksisen med klientnettverk i provinsene. Særlig i forbindelse med skatteutskrivning og godkjenning av nye skatter og avgifter, som måtte godkjennes av de provinsielle stenderforsamlingene, var de strategiske klientnettverkene effektive i å få godkjent og gjennomført kronens politikk.¹⁵⁶ Under Mazarin ble klientnettverket dessuten avgjørende for å holde flere av provinsene lojale til kronen under *Fronnden*.¹⁵⁷ Etterfølgeren Colbert benyttet i enda større grad enn sine forgjengere klienter som ble sendt til provinsene uten at de hadde en etablert posisjon der fra før, såkalte *Intendants*, en form for forvalter-klienter. Disse ble på samme måte plassert i strategiske posisjoner og samarbeidet med øvrige lokale embetsholdere, noen av dem selv klienter, for å kontrollere stenderforsamlingene. Colbert, hans forvalter-klienter og meglere overgikk også forgjengerne i bruken av overtalelser, bestikkelser, trusler og straff for å sikre stendermøtenes samarbeid, først og fremst for å få godkjent upopulære skatter og avgifter.¹⁵⁸

Den franske statens økte og systematiske bruk av klientnettverk for å få gjennomført sin politikk i provinsene og øke integreringen i den tidligmoderne staten på 1600-tallet, påvirket både formen og innholdet i patron-klient-forholdet. På samme måte som det formaliserte forholdet mellom herre og vasall innenfor føydalismen endret seg til det mindre definerte forholdet mellom patron og klient innenfor klientismen, endret også forholdet mellom patron og klient seg markant fra kardinal Richelieu til Colbert. Forholdene fikk en langt mer politisk karakter, ble mer upersonlig og presteringsorientert, mer materialistiske, og mindre varig og bindende for partene.¹⁵⁹ Et klart uttrykk for dette skiftet er endringene i ordlyden og innholdet i brevene som ble sendt mellom patronen og klientene tidlig på 1600-tallet og et århundre senere. De tidligste brevene hadde et langt mer personlig innhold, en smigrende og takknemlig tone, og en klar formell bruk av klientspråk.¹⁶⁰ I de senere brevene, særlig under Colbert, var innholdet profesjonelt, direkte og

¹⁵⁵ Kettering 1986 s. 183, 223-224

¹⁵⁶ Kettering 1986 s. 143

¹⁵⁷ Kettering 1986 s. 162-163 *Fronnden* var en serie opprør som fant sted i Frankrike på midten av 1600-tallet. Flere av disse opprørene var utløst og/eller støttet av adelsmenn som var misfornøyde med kronens sentraliserende politikk.

¹⁵⁸ Kettering 1986 s. 168, 172

¹⁵⁹ Kettering 1986 s. 209

¹⁶⁰ Kettering 1986 s. 213

forretningsmessig, og inneholdt lite av retorikk og klientspråk.¹⁶¹

Kan undersøkelser av klientnettverk av den typen Kettering har gjennomført overføres til Skandinavia, og i så fall si noe om utviklingen innenfor den norske adelen på 1600-tallet? Sto regionale norske adelsmenn i klientforhold til adelsmenn med tettere forbindelser til sentralmakten i Danmark? Benyttet de seg i så fall av disse forbindelsene til å fremme saker av betydning for Norge og den norske adelsstanden? Kettering viser til flere eksempler på at regionale klienter i Frankrike støttet krav om privilegier og særrettigheter som oppsto i sine administrative områder, selv om man samtidig var kronens klient, så lojalitet til en patron var ikke nødvendigvis et hinder for å hevde adelsstandens interesser.¹⁶² Om norske adelsmenn sto i slike klientforhold, er det noe som tilsier at de ble benyttet som meglere av sentralmyndighetene for å effektivisere styret og administrasjonen av Norge?

Kettering identifiserte i forbindelse med undersøkelsen av Burgund og Guyenne at en kombinasjon av tre faktorer avgjorde om de kongelige ministrene valgte å skape et administrativt nettverk i en provins. Den første faktoren var provinsens politiske rykte. Om den hadde en tradisjonell forsamling og privilegier, samt et rykte for politisk motvilje. Den andre faktoren var om det var snakk om en grenseprovins med store troppeforflytninger. Den tredje faktoren var om provinsen hadde en politisk pålitelig guvernør eller ei.¹⁶³ En tilleggsfaktor var om provinsen hadde klart definerte politiske, økonomiske og demografiske maktsentre. Jo mer diffuse disse var, jo vanskeligere var provinsen å kontrollere via klientnettverk.¹⁶⁴

Av disse faktorene hadde Norge og nordmennene på den ene siden rykte på for seg å være upålitelige både på 1500- og 1600-tallet. De hadde riktignok verken et eget riksråd, politiske institusjoner eller faste, regelmessige stenderforsamling etter 1537, men flere kilder fra samtiden pekte på manglende tillit til nordmennenes lojalitet. Norge hadde også en lang grense mot Sverige, som jo hadde et klart mål om å vinne Norge, og som Danmark-Norge var i krig med ved flere anledninger i den undersøkte perioden. Det var særlig i forbindelse med disse krigene at mistroen til nordmennenes lojalitet ble klarest uttrykt, oftest i tilknytning til militære tiltak. På den andre siden hadde Norge en stattholder som vanligvis oppholdt seg i landet, i hvert fall mellom 1608-1661, og som kunne regnes som politisk pålitelig. I tillegg må lensherrene på de

¹⁶¹ Kettering 1986 s. 211

¹⁶² Kettering 1986 s. 170

¹⁶³ Kettering 1986 s. 167

¹⁶⁴ Kettering 1986 s. 158-159

norske festningene regnes som politisk lojale til sentralmyndighetene, og maktsentrene overlappet i stor grad med festningsbyene. Det kan derfor ha eksistert et behov for et administrativt klientnettverk i Norge, og da særlig i spenningsperiodene på 1600-tallet.

Hvilke konkrete undersøkelser av adelige klientnettverk i Skandinavia er gjennomført for den aktuelle perioden? Ulla Koskinen har undersøkt bruken av vennskapsretorikk i brevskrivningen i nettverket til den finske adelsmannen Arvid Henriksson Tawast på slutten av 1500-tallet.¹⁶⁵ Brevene hun benytter er fra perioden 1580-1595, og selv om hennes undersøkelser har en annen vinkling enn Kettering har hun kommet frem til flere tilsvarende konklusjoner.¹⁶⁶ Brevene Koskinen undersøker minner i både stil og innhold svært mye om brevene Kettering omtaler i første del av 1600-tallet. Brevene fra Tawast benyttet også en svært utpreget vennskapsretorikk, og inneholdt opplysninger av både privat og offentlig karakter.¹⁶⁷ Koskinen hevder at den utbredte bruken av vennskapsretorikk ikke bare var retoriske regler og konvensjoner innenfor datidens brevskrivning, men ble benyttet for å skape og opprettholde et vennskap mellom adelsmenn som baserte seg på gjensidig gjengjeldelse av tjenester.¹⁶⁸ Koskinen omtaler dette som *reciprocal friendships*.¹⁶⁹ Ifølge Koskinen var årsaken til at adelsmenn inngikk og opprettholdt slike vennskapsforhold opprettholdelsen av et vennskapsideal, samt de sosiale og solidariske båndene dem imellom.¹⁷⁰ Bruken av retoriske referanser til vennskapsidealet legitimerte krav om ytelser og motytelser dem imellom.¹⁷¹

Koskinen mener altså at retorikk og vennskapsidealer mellom adelsmennene var grunnlaget for forholdet. Hun skiller seg dermed fra Ketterings mer formelle og pragmatiske definisjon. Koskinen benytter verken begrepet patron eller klient om de forholdene hun beskriver, men hun identifiserer flere viktige trekk som innholdsmessig samsvarer med de patron-klientforholdene Kettering beskriver. Koskinen hevder at vennskapsforholdene ikke var avhengig av et emosjonelt bånd.¹⁷² Det var også tilfelle i patron-klient-forholdene Kettering har undersøkt. Genuine vennskap eksisterte, men den ulike statusen mellom patron og klient var i større grad

¹⁶⁵ Ulla Koskinen (2005) «Friends and brothers. Rhetoric of friendship as a medium of power in late-16th-century Sweden and Finland.» I: *Scandinavian Journal of History*, Vol. 30, No. 3/4, s. 238

¹⁶⁶ Koskinen 2005 s. 247-48. Fotnote 24 viser til det eldste daterte brevet fra 8/6-1580, mens fotnote 46 viser til det nyeste brevet datert 9/11-1595.

¹⁶⁷ Koskinen 2005 s. 239, 242

¹⁶⁸ Koskinen 2005 s. 239, 242

¹⁶⁹ Koskinen 2005 s. 242

¹⁷⁰ Koskinen 2005 s. 242-243

¹⁷¹ Koskinen 2005 s. 242

¹⁷² Koskinen 2005 s. 242

basert på tjenestene og godene de kunne levere.¹⁷³ En blanding mellom personlige og pragmatiske elementer var likevel vanlig, men pragmatiske hensyn veide tyngst, selv i familiære klientbånd.¹⁷⁴ Koskinen hevder adelsmenn forsøkte å opprette kontakt med andre adelsmenn som de ikke kjente, særlig i innflytelsesrike posisjoner. Også Arvid Tawast selv forsøkte å knytte seg til en slik høytstående person ved hjelp gaver, lån og løfter.¹⁷⁵ Det var ifølge Kettering en vanlig og strategisk fremgangsmåte å opprette et klientforhold på. En høytstående patron hadde mer å tilby i form av beskyttelse og goder. Men eksemplene fra Ketterings undersøkelser viser at patronene ikke nødvendigvis følte noen forpliktelse til å inngå slike forhold, retoriske grep eller gaver til tross.¹⁷⁶ Selv om retorikk og idealer veier mer i Koskinens analyse av nettverket til Tawast, medgir også hun at vennskapsforholdene i bunn var utvekslingsforhold av gods, tjenester og informasjon.¹⁷⁷

Et poeng som delvis skiller Koskinen og Ketterings analyser er at Koskinen hevder at mangelfulle eller fravær av gjentelser var sjeldne og skapte forvirring. Det var for så vidt mulig å bryte et vennskapsforhold, men denne personen måtte forvente negative konsekvenser.¹⁷⁸ Hos Kettering var derimot brudd på forventede gjentelser en vanlig årsak til at patron-klient-forhold opphørte, og det var dessuten vanlig at klienter skiftet patroner.¹⁷⁹ Men i likhet med Koskinen medførte også bruddene Kettering beskriver ofte negative konsekvenser i form av beskyldninger om svik og lojalitetsbrudd.¹⁸⁰ Flere av eksemplene overlapper i tid både hos Koskinen og Kettering, så det er mulig at slike brudd var mindre vanlig i Finland på 1500-tallet. På den andre siden benytter Koskinen få eksempler. Hovedeksemplet på strid mellom to venner, som ut ifra retorikken hun selv beskriver åpenbart sto i et skjevt maktforhold tilsvarende et patron-klient-forhold slik Kettering beskriver dem, er lite egnet til å illustrere bruk av retorikk for å opprettholde en brutt avtale, siden forutsetningene for den originale avtalen ikke var til stede.¹⁸¹ Selv om Kettering og Koskinens undersøkelser skiller seg på noen punkter, først og fremst i vektleggingen av pragmatiske og strategiske betraktninger vs. vennskapsidealene og retorikk i

¹⁷³ Kettering 1986 s. 14-15, 21

¹⁷⁴ Kettering 1986 s. 24-25

¹⁷⁵ Koskinen 2005 s. 242

¹⁷⁶ Kettering 1986 s. 125, 195

¹⁷⁷ Koskinen 2005 s. 242

¹⁷⁸ Koskinen 2005 s. 243

¹⁷⁹ Kettering 1986 s. 21, 27-30

¹⁸⁰ Kettering 1986 s. 28-30

¹⁸¹ Koskinen 2005 s. 243-246

forholdet mellom individene, vil jeg hevde at de grunnleggende beskriver samme fenomen uavhengig om man kaller det «patron-klient-forhold» eller «vennskap». Det er likevel ikke nok informasjon i Koskinens undersøkelser til å konkludere om de svenske makthaverne sent på 1500-tallet benyttet seg av klientnettverk på samme måte som de franske på 1600-tallet.

For Norges del eksisterer det et par undersøkelser som inkluderer nettverksanalyser hvor deler av den norske adelen er mer eller mindre involvert. Den første er Øystein Rians undersøkelser av samfunnet i Bratsberg len som strekker seg over hele 1600-tallet.¹⁸² Den andre er Ola Teiges undersøkelser av eliten i Christiania i perioden 1680-1750.¹⁸³ Begge opererer med begrepet elite som en samlet betegnelse på samfunnets øvre sjikt, hvor adelen generelt utgjør et mindretall. Hos Rian endrer begrepet gradvis innhold i tiden før og etter eneveldet, men både adel, borgere, embetsmenn og kombinasjonen *embetskjøpmenn* var inkludert i denne delen av samfunnet i Bratsberg. Rian anerkjenner at både patron-klient-forhold og personlige relasjoner var en svært viktig del av det norske samfunnet på 1600-tallet.¹⁸⁴ I undersøkelsene av forholdet mellom stat og samfunn har Rian funnet flere tilfeller av patron-klient-forhold, selv om ikke dette er hovedformålet med hans undersøkelse. Disse forholdene er hovedsakelig forankret i samfunnet i Bratsberg, og viser forbindelsene mellom elitene i Bratsberg og deres lokale klienter. En avgjørende forskjell har Rian funnet mellom perioden før 1662, hvor lensherrene fungerte som betydningsfulle patroner, og tiden under eneveldet, hvor kongen og sentralmyndighetenes patronat ble nesten altomfattende.¹⁸⁵ Det demonstreres best i tiden før eneveldet ved at det store flertallet av embetsholdere og tjenere under lensherren enten ble innhentet av ham fra hans tidligere oppholdssteder, eller at de på andre måter hadde en eksisterende forbindelse til ham. Det gjaldt særlig fogder, tollere før 1630, og fullmektige.¹⁸⁶ Forholdet endret ikke bare tilknytning under eneveldet, men også karakter. Under lensherrene var forholdet til tider svært tett og personlig mellom lensherrepatronen og fogdeklienten. Det går frem ved at flere fogder oppkalte barna sine etter lensherren, og det var vanlig at fogdene ble skiftet ut eller gikk av samtidig som lensherrene skiftet len.¹⁸⁷ Av forhold som strakk seg mellom lensherrene/amtmennene og inn mot

¹⁸² Øystein Rian (1997a) *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo: Universitetsforlaget

¹⁸³ Ola Teige (2008) *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk 1680-1750*. Doktoravhandling UiO. Acta Humaniora nr. 342. Oslo: Universitetet i Oslo

¹⁸⁴ Rian 1997a s. 16-18

¹⁸⁵ Rian 1997a s. 102

¹⁸⁶ Rian 1997a s. 73-77, 80, 89, 113-114

¹⁸⁷ Rian 1997a s. 75

sentralmyndighetene har Rian færre konkrete eksempler, men Niels Adellers posisjon som overrådmann i Kragerø under eneveldet er svært typisk. Han utnyttet kontakten med stattholder Gyldenløve for å påvirke hvem kongen utnevnte til lavere embetsmenn i Kragerø, og for å sikre Kragerøs privilegier overfor Skiens borgere.¹⁸⁸ Ved en anledning har Rian dokumentert en transaksjon som åpenbart er meglervirksomhet, men innenfor handel, ikke politikk. Det gjaldt Jørgen Bjelkes godservedelse i Bratsberg i 1662 som inkluderte flere sager. Disse sogene ble raskt videresolgt til borgerne i Skien, som i tillegg fikk del i tiendeordningen Bjelke hadde sikret fra kongen ved sin egen ervervelse. Både borgerne og Bjelke tjente økonomisk på handelen, og i ettertid samarbeidet de om å utforme et reglement for sagbruksvirksomheten i Bratsberg. Vedtekten fikk kongelig godkjenning i 1664, og de nedsatte dessuten et utvalg bestående av Bjelke, lagmannen, magistraten og fire borgere som skulle ta seg av fremtidige avgjørelser knyttet til sagbruksdriften.¹⁸⁹

Teiges undersøkelse er i større grad enn Rians en renere nettverksanalyse. Men også hos Teige, som bare undersøker tiden etter eneveldet og med de endringene det innebar for den gamle adelen med hensyn til tap av eksklusivitet, privilegier, rang og andre rettigheter, er eliten i Christiania definert som et toppsjikt i samfunnet bestående av embetskjøpmenn og borgere, men både med og uten adelskap og rang.¹⁹⁰ I likhet med samfunnet i Bratsberg var det denne gruppen som hadde den formelle og uformelle makten i Christiania og dermed utgjorde makteliten eller den styrende eliten.¹⁹¹ Som forventet hadde endringene i samfunnet medført at den gamle eliten, adelen, hadde mistet sin tidligere samfunnsposisjon og nå inngikk som del av den nye eliten. Ifølge Teige var adelskap, embeter og rangtitler fortsatt en symbolsk kapital som definerte noen medlemmer av eliten, men andre former for kapital, økonomisk, kulturell og sosial, var like så viktig. Graden av elite hang sammen med det totale antallet eliteindikatorer fra disse fire kapitalene.¹⁹² Når det derimot gjaldt elitens mulighet til å hevde seg politisk var faktorer som nettverk og en høy kommandohøyde i form av høy rang eller embete avgjørende for evnen til å drive politisk påvirkning.¹⁹³ Her kan en viss overlapp mellom embete og adelskap spores. I det minste er det flere eksempler på at høyere offiserstillinger var besatt av adelige som samtidig slo

¹⁸⁸ Rian 1997a s. 68

¹⁸⁹ Rian 1997a s. 328-329, 331-332

¹⁹⁰ Teige 2008 s. 39-40

¹⁹¹ Teige 2008 s. 43

¹⁹² Teige 2008 s. 43-44

¹⁹³ Teige 2008 s. 44

seg opp på næringsvirksomhet i Christiania.¹⁹⁴

Teiges undersøkelser viser at patron-klient-bånd, sammen med andre typer bånd, var viktige i samfunnet i Christiania i perioden. Ut fra undersøkelsene konkluderer Teige at den definisjonen han har av patron-klient-begrepet, dvs. «[...] en uformell pakt mellom to enkeltpersoner av ulik status, som legger vekt på et ulikt, men gjensidig, bytte av tjenester og ressurser mellom dem,» er «[...] fruktbar i studiet av eliten under eneveldet, trolig også for andre grupper.»¹⁹⁵ Flere av de handlingene og aspektene ved patron-klient-forholdene som Rian og Teige beskriver svarer godt overens med de Kettering undersøkte. Og Teige selv trekker frem Ketterings studie og meglerbegrepet når det kommer til forholdet mellom medlemmer av Christianiaeliten og maktsentret i København, og den politiske aktiviteten de bedrev der.¹⁹⁶ Slik som Rian avdekket i Bratsberg, opptrådte flere av patronene gjerne selv som meglere, særlig blant tollerne og kapitalkjøpmennene, som meglet på hverandres vegne i næringsmessige og politiske saker.¹⁹⁷

For å oppsummere: Koskinen beskriver i sin undersøkelse av den finskbosatte adelsmannen Tawasts brevskrivning på slutten av 1500-tallet, en type vennskskapsforhold mellom adelsmenn som har svært mye til felles med patron-klient-forholdene av den typen Kettering beskriver, både i form og innhold. Jeg vil dermed konkludere med at de grunnleggende beskriver samme fenomen. Selv om både Rian og Teiges eliteundersøkelser fra 1600-tallet har en langt mer sammensatt elite enn en ren adelsgruppering, viser undersøkelsene at nettverk og patron-klient-forhold, dels av den typen Kettering har beskrevet, også var en realitet mellom medlemmer av eliten i Bratsberg og Christiania, både før og under eneveldet.

Basert på Koskinen, Rian og Teiges undersøkelser, finner jeg det fruktbart å undersøke deler av den norske adelens nettverk på 1600-tallet som del av mine egne analyser. Ut fra tilgjengelige kilder og tidsbruk må undersøkelsene begrenses til Jens Bjelkes nettverk basert på innholdet i hans etterlatte brev. Det gir et meget begrenset innsyn i nettverket til adelsmennene generelt, men siden Bjelke var den mest sentrale adelsmannen ved så og si alle forhandlinger i perioden, samt tilhørte den absolutte eliten innad i den norske adelen, vil det kunne gi en god pekepinn på hvilke muligheter som fantes for å fremme standens interesser for de best

¹⁹⁴ Teige 2008 s. 49

¹⁹⁵ Teige 2008 s. 27, 242

¹⁹⁶ Teige 2008 s. 243

¹⁹⁷ Teige 2008 s. 243

posisjonerte av dem. En studie av Jens Bjelkes nettverk vil kunne avsløre hvilke potensielle patroner han forsøkte å nå ut til ved ulike anledninger, og dermed avsløre deler av kommunikasjonsnettverket hans. Det vil også kunne vise om Bjelke hadde noen rolle som bindeledd mellom sentralmyndighetene i København og den perifere adelen i Norge i saker som angikk styre og administrasjon av riket, eller viktige forhandlinger på vegne av adelen. Bjelkes individuelle rolle kan dermed settes i forbindelse med adelens og de øvrige stendenes kollektive aktiviteter og handlinger innenfor rammene av hyllingene, stendermøtene og andre forhandlinger med kongemakten. Undersøkelsene vil vise hvordan begge disse handlingene bidro til å gjøre stenderforhandlingene til arenaer for politisk virksomhet i Norge, selv om de aldri ble tilknyttet faste steder eller rituell konstruerte bygninger.

3. Synet på den norske adelens nasjonalitet og identitet innenfor norsk og dansk historieskriving

3.1. Innledning

I arbeidet med denne doktorgradsavhandlingen vil definisjonen av adelens nasjonalitet og identitet være sentral av flere grunner. For det første er det viktig for å kunne analysere og forstå adelens selvoppfattelse, adferd og prioriteringer som førstestand og sosial gruppe i det norske samfunnet mellom 1596-1661. For det andre har flere tidligere historikere hevdet at adelen i Norge etter 1537 ikke kan regnes som nasjonalt norsk. Argumentene har dels vært at adelen i Norge må regnes som dansk, og ikke norsk, på grunn av innflytternes fødested, og dels er det omdiskutert om man i det hele tatt kan snakke om en nasjonal identitet i perioden. Særlig den første oppfatningen har vært slående standhaftig, og kan knyttes til en lengre tradisjon innenfor både norsk og dansk historieskriving.

For å i det hele tatt kunne skrive om privilegieforhandlingene til den norske adelen på 1600-tallet, og for å ha et best mulig utgangspunkt for å forstå deres adferd, strategi og valg, må det derfor redegjøres for hvordan adelsmennenes nasjonalitet og identitet har vært definert i tidligere historiske arbeider, og hvordan jeg selv vil forholde meg til skillet mellom norsk og dansk i mitt eget arbeid. Det blir et for omfattende arbeid å drøfte alle de ulike historikernes synspunkter, så i stedet vil hovedsynspunktene fra noen utvalgte historikere, som klarest har hevdet at adelen i Norge enten kan eller ikke kan regnes som norske, bli presentert. Deretter kommer noen motstående standpunkter i debatten om nasjonal identitet og lojalitet i tidlig moderne tid, med tilleggsspørsmålet om det eksisterte en *norsk* nasjonal identitet hos den norske adelen.

Med *nasjonalitet* menes både en indre, subjektiv oppfattelse hos det enkelte individet, og en ytre, objektiv betegnelse. Som en indre oppfattelse utgjør den individets nasjonale identitetsoppfattelse. Som en ytre betegnelse kan den benyttes av andre aktører, eller historikere i ettertid, for å angi hvilken nasjon eller nasjoner aktørene kan knyttes til basert på ulike kriterier. Kriteriene har blitt vektlagt noe ulikt mellom den enkelte, men kan inkludere både fødested, slektens opphav, bosted, ekteskap og nettverk. Av disse ser fødested ut til å ha vært mest tungtveiende for flere av de mest kritiske stemmene i diskusjonen om adelens nasjonalitet.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Se utdypende diskusjon i kap. 3.2.

Disse ser derimot ikke ut til å ha vurdert den subjektive oppfattelsen av nasjonalitet, men utelukket benyttet den objektive definisjonen som ser bort fra individets egen oppfattelse. *Identitet* er derimot det enkelte individet eller en gruppes selvbylde eller syn på sin egen posisjon i forhold til andre individer eller grupper. Identiteten står alltid i forhold til noe utenfor individet eller gruppen. Et par slike eksempler er andre sosiale grupper, kjønn eller yrke. Identitet kan også forholde seg til rom og utgjøre en lokal, regional eller nasjonal identitet.¹⁹⁹ Et individ eller en gruppe kan ha flere overlappende identiteter, men disse kan ha ulik betydning avhengig av situasjon eller tidsepoke. Når det gjelder grupper er det gjerne snakk om et såkalt *forestilt fellesskap*. Det innebærer at flere individer føler at de tilhører en felles gruppe og dermed deler samme gruppeidentitet, uten at de har felles livsvilkår eller noensinne har møtt hverandre.²⁰⁰

3.2. Den norske adelens nasjonalitet i historieforskningen

Når det gjelder synet på adelens nasjonalitet er Ernst Sars (1835-1917) et eksempel på en av de tidligste norske historikerne som mente at adelen i Norge etter år 1500 ikke kunne kalles norsk. Han hevdet at «de siste restene av den nasjonalt norske adelen var nesten helt forsvunnet etter det sekstende århundret.»²⁰¹ Han hevdet videre at de danske adelsmennene som flyttet til Norge og giftet seg med norske adelskvinner «forble fremmede for Norge.»²⁰² De beholdt ifølge Sars sin danske identitet, og kunne altså ikke regnes som norsk adel.

Sars ser ut til å videreføre noe av 1800-tallets aristokratfordømmelse, særlig når han hevder at en sterk innenlands adelsstand ville vært undersåttene til «trældom.»²⁰³ Samtidig skrev han sine verker til dels i den sterkt nasjonalt orienterte og nasjonsbyggende perioden opp mot 1905, og han var selv aktivt tilknyttet partiet Venstre fra 1860-årene.²⁰⁴ Venstre og dets støttespillere kjempet for likestilling for Norge i unionen med Sverige, og på lang sikt full uavhengighet. Sars historieskrivning forsøkte å rasjonalisere den historiske utviklingen frem til 1814, og legitimere krav om økt norsk selvstendighet. Sars hevdet at det opprinnelige norske «ættaristokratiet» forhindret fremveksten av en kongelig «tjenesteadel», slik som var tilfelle i

¹⁹⁹ Anders Florén & Henrik Ågren (2006) *Historiska undersökningar. Grunder i historisk teori, metod och framställningssätt*. Lund: Studentlitteratur AB. s. 143

²⁰⁰ Florén & Ågren 2006 s. 144

²⁰¹ Johan Ernst Sars (1912) *Samlede Værker*. Bind. III. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel og Nordiske Forlag. s. 196

²⁰² Sars 1912 s. 201, 204

²⁰³ Sars 1912 s. 75

²⁰⁴ Ottar Dahl (1990) *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. 4. utgave. Oslo: Universitetsforlaget. s. 160

Sverige og Danmark.²⁰⁵ Når så dette ættestokratiet gradvis svekket seg og gikk i oppløsning, gikk dets aristokratiske elementer over i bondestanden. Denne prosessen skapte det særnorske bondesamfunnet med selveiende og frie bønder.²⁰⁶ Denne «bondefriheten» ble ifølge Sars det avgjørende grunnlaget for en selvstendig norsk nasjonalitet, også under dansketiden.²⁰⁷ En norsk tjenesteadel eksisterte, ifølge Sars syntese, altså ikke i Norge etter år 1500. I likhet med alt annet dansk utgjorde disse innflyttede adelsmennene et fremmedelement i Norge i skarp motsetning til kontinuiteten bondestanden representerte. At det var adelsmenn i Norge etter år 1500 benektet ikke Sars, men han omtalte den ganske beskrivende som «[...] den saakaldte «norske adel»»²⁰⁸

Sars synspunkter sto i sin samtid i motsetning til flere av de såkalte «konservative» historikerne. En av disse var Oscar Albert Johnsen, som tilhørte en senere generasjon enn Sars, og som var langt mer positive til adel generelt. I motsetning til Sars inkluderte Johnsen også inngiftede og innflyttede adelsmenn i den norske adelen.²⁰⁹ Det begrunnet han med bruken av juridisk kildemateriale slik som den norske loven og de norske adelsprivilegiene som gjaldt for alle adelsmenn innenfor Norges grenser uansett fødested, bakgrunn eller opphav.²¹⁰ En tilsvarende juridisk og institusjonell tilnærming finnes i Tor Weidlings økonomiske studie av den norske adelen 1537-1660.²¹¹ Han skriver at problemstillingen hans ikke er å drøfte en norsk nasjonal bevissthet, men forholde seg til de rent økonomiske aspektene. Weidling regner dermed følgende til den norske adelen: de som var bosatte i Norge og hadde vesentlige deler av sine privatøkonomiske interesser her, inkludert norskfødte adelsmenn fra norskbosatte foreldre av utenlandsk opphav. Videre regnes innvandrede adelsmenn om de etablerte seg med ekteskap og godsservervelse i Norge. Lensherrer som satt i kortere perioder er ikke medregnet. Norskfødte adelsmenn som flytter ut av landet regnes som norske frem til utflyttingen. Han medgir riktignok at man blir nødt til å bruke en del skjønn.²¹² Weidling benytter i likhet med Johnsen norske lover, privilegier og skattelister som kildegrunnlag for sine undersøkelser, noe som kan forklare bruken av en tilsvarende definisjon.

Det negative synet på adelens nasjonalitet har altså blitt langt mer nyansert blant norske

²⁰⁵ Dahl 1990 s. 176

²⁰⁶ Dahl 1990 s. 177

²⁰⁷ Dahl 1990 s. 180

²⁰⁸ Sars 1912 s. 204

²⁰⁹ Se for eksempel: Johnsen 1906

²¹⁰ Johnsen definisjon gjengitt i Weidling 1998a s. 31

²¹¹ Weidling 1998a

²¹² Weidling 1998a s. 31-32

adelshistorikere, særlig i de siste ti årene.²¹³ I motsetning til Norge, har den danske adelsforskningens syn endret seg forholdsvis lite fra Sars syn. Den danske historikeren Knud J. V. Jespersen skriver i sitt kapittel om den danske adelen i andre bind av *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* følgende om den norske adelen rundt år 1600:

[...] in Norway the old nobility was in effect extinct following the repeated and extensive plagues of the Later Middle Ages: after the union of 1536 her political and administrative élite comprised Danish nobles who had moved to, or been stationed in, the country.²¹⁴

Jespersen følger altså Sars synspunkt i at danske adelsmenn som, permanent eller midlertidig, flyttet til Norge forble danske, selv om de etablerte nye familier her. Interessant nok velger han tilsynelatende ikke å inkludere disse, etter hans mening danske, adelsmennene i resten av kapittelet om den danske adelen. Hele kapittelet bærer tydelig preg av å konsentrere seg om den delen av adelen som oppholdt seg i Danmark. Jespersens kapittel, inkludert påstanden om den norske adelen, er også tatt med i en oversatt og lett redigert utgave i det store verket om den danske adelen fra 2001: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*.²¹⁵ Verket inneholder bidrag fra flere danske historikere, men i den grad norske forhold i det hele tatt er nevnt varierer fremstillingene fra Jespersens alt nevnte negative syn, til Erling Ladewig Petersens som anerkjenner og skiller mellom norsk og dansk adel i diskusjonen om deres ulike handelsprivilegier.²¹⁶ Petersen medgir at det ikke har vært gitt mye oppmerksomhet til de danske lavadelsmennene generelt, og særlig ikke til de som emigrerte til og etablerte seg i Norge.²¹⁷

Jespersen ser ikke ut til å basere sine uttalelser på en utpreget nasjonal historieskriving slik vi finner hos Sars, men bygger på et tradisjonelt syn om at den norske adelen så godt som døde ut som følge av pestepidemiene. Jespersen mener i likhet med Sars at innflytterne beholdt

²¹³ Se for eksempel; Knut Mykland i *Norge i Danskertiden 1380-1814* (1987), Øystein Rian i *Den nye begynnelsen 1520-1660* (1995a) og *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648* (1997b) og Erik Opsahls artikler fra 2002 og 2011.

²¹⁴ Knud J. V. Jespersen (1995) «The Risen and Fall of the Danish Nobility, 1600-1800.» I: *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume Two: Northern, Central and Eastern Europe*. Red. H. M. Scott. New York: Longman Group Limited. s. 44

²¹⁵ Knud J. V. Jespersen (2001) «Fra fødselsadel til rangadel. Den danske adel 1600-1800.» I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingeman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 604-633

²¹⁶ Erling Ladewig Petersen (2001b) «Adelig godsdrift 1560-1620.» I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingeman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag. s. 428, Erling Ladewig Petersen (1998) «Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonen og fram mot 1660.» Opposisjon til Tor Weidling. I: *Historiske Tidsskrift 1/1988*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 92

²¹⁷ Erling Ladewig Petersen (2001a) «Inledning om det 16. århundrede.» I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingeman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag. s. 276

sin danske identitet etter at de flyttet til Norge, men han viser ikke til noen begrunnelse for argumentet. Mulig begrunner han synspunktet på noe av det samme materialet som også Sars bruker. Sars, og flere etter ham, har ofte vist til Kristian 2. påstand i forbindelse med forhandlingene om håndfestningen i 1513. De norske riksrådene krevde da at norske slott og len skulle tildeles norske riksråder og innfødte adelsmenn, men Kristian 2. avsto med begrunnelsen om at adelen i Norge var «nesten utdødd».²¹⁸ Senere beregninger av den norske adelens antall viser likevel at Kristians påstand var overdrevet, og i hovedsak et politisk motivert argument for å avslå kravet fra de norske riksrådene. En større frihet i forleningspolitikken ville gjøre det lettere for kongen å innsette lojale menn uten eksisterende nettverk i Norge, særlig i de viktige slottslene.²¹⁹ Dokumentet fra 1513 er dessuten det første kjente tilfellet hvor ordet «adel» ble benyttet i norsk sammenheng, og det er ikke gitt at definisjonen var den samme i 1513 som når Sars skrev syntesen sin på 1800-tallet. Ut i fra måten begrepet adel ble brukt på av Kristian 2. i denne konteksten, er det rimelig grunn til å tro at han ikke mente hele adelen, men spesifikt viste til det som etter hvert er blitt kalt høyadelen, dvs. de mest ressurssterke adelsmennene.²²⁰ Her var utsagnet mer i tråd med virkeligheten, siden den norske høyadelen i 1513 besto av tre slekter, og to av disse hadde ingen ektefødte, mannlige arvinger.²²¹ Men høyadelens lave antall i 1513 kan likevel ikke forklare hvorfor Sars, Jespersen og deres meningsfeller hevder de innflyttede adelsmennene beholdt sin danske nasjonalitet, selv etter mange generasjoner i Norge.

Høyadelens lave antall var dessuten en utvikling kongen kunne ha rettet på blant annet ved nyadling om han hadde interesse av å opprettholde en sterk norsk adelsstand. Det ville riktignok vært til hinder for kongens egen politikk i Norge, siden høyadelen sammen med geistligheten utgjorde det politiske lederskapet i landet. Det støttes også av kongens undergraving av det norske riksrådets posisjon, som verken ble kalt sammen, eller tatt med på råd under Kristian 2. Han utnevnte heller ikke nye medlemmer til rådet etter hvert som de døde.²²² Kongen

²¹⁸ *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder lovgivning og rettergang i middelalderen.* Bind IX. Utgitt ved Christian C. A. Lange et. al. Christiania/Oslo 1847-2011. Brev nr. 477

²¹⁹ Beregninger er gjort av både Geirr Leistad, Tor Weidling og i Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003, og viser at den norske adelen rundt år 1500 utgjorde 0,4-0,5 prosent av den totale befolkningen. Høyadelen utgjorde mellom 1,5-3,75 prosent av den samlede adelstanden, og begge var dermed innenfor det europeiske gjennomsnittet. Antall familier var dermed lavt, først og fremst i høyadelsjiktet, med 3-4 familier (avhengig om man regner Galleslekten som en eller to slektsgrener).

²²⁰ Worseth 2016 s. 25-27

²²¹ Worseth 2016 s. 28

²²² Ole G. Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo (2007) *Norsk Historie I: 750-1537. 2.* Utgave. Oslo: Universitetsforlaget, s. 383-384

forsøkte på samme vis å redusere adelens makt i Danmark, men der var adelen sterkere og det lot seg ikke gjøre å skyve den til side på samme måte som i Norge.

En annen kilde fra 1500-tallet som Sars prøver å benytte til støtte for sitt syn, er Absalon Pederssøn Beyers verk *Om Norgis Rige* fra 1567.²²³ Beyer skal ha skrevet verket sitt på oppdrag for Erik Rosenkrantz, en dansk adelsmann med norske aner, som satt som lensherre på Bergenhus hovedlen 1560-1568, og som også hadde arvet betydelig eiendommer i Norge etter faren. Beyer skrev at den norske adelen hadde blitt redusert både med sverd og med pest, men også at den årlig og daglig forminsket seg via ikke-adelige ekteskap, forbrøt sitt gods eller at uekte barn arvet det. Videre skrev Beyer at den norske adelen ikke fikk noen av kronens len, og heller ikke kunne oppvise den stas og prakt som Beyer mente var vanlig i verden. Dermed kunne adelen heller aldri bli noe annet enn intet.²²⁴

Så langt ser Beyers observasjoner ut til å støtte opp om Sars og Jespersen syn. Men bare et par sider senere i verket gjør Beyer, i motsetning til Sars, likevel et stort poeng utav å påpeke at det alltid har vært adel i Norge, og aldri hevdet Beyer at den norske adelen var utdødd.²²⁵ Dessuten var den norske adelen klar over de utfordringene Beyer skrev om angående ikke-adelige ekteskap, arv til uekte barn etc. Alle disse problemene ble tatt opp i adelens petisjoner fra 1548, 1582 og 1591, og kongen samtykket til nesten alle restriksjonene og innstrammingene adelen etterspurte.²²⁶ Beregninger viser da også at adelen i perioden 1537-1596 holdt seg stabil på rundt 0,2 prosent av den norske befolkningen.²²⁷

Disse siste uttalelsene fra Beyer og adelens petisjoner var kjent for Sars (og Jespersen), men blir ikke drøftet i sammenheng med hans eget syn. Det ble muligens ikke ansett som nødvendig av Sars, hvis han uansett mente at det var snakk om danske menn. Samtidig har Sars historieskriving blitt kritisert for å være både rettferdiggjørende og innskrenket i forsøket på å tegne opp en kontinuitetslinje fra sagatid helt frem til selvstendigheten i 1814. Sars syntese pekte

²²³ Absalon Pederssøn Beyer (1567) «Om Norgis Rige.» I: *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*. Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond ved Gustav Storm. Christiania: Brøgger 1895

²²⁴ Beyer 1567 s. 21-22

²²⁵ Beyer 1567 s. 22-23. Erling Ladewig Petersen siterer også Beyer i sin opposisjon til Tor Weidling's avhandling i *Historisk Tidsskrift* 1/1998 s. 90-98, hvor han skriver at Weidlings avhandling er en «rehabilitering av den norske adelen» s. 91.

²²⁶ Worseth 2016 s. 60-61, 66, 84-85. Ønsket om å opprette et jomfrukloster i 1548 ble ikke tatt til følge.

²²⁷ Weidling 1998a s. 35-36 setter tallet til 75 voksne adelsmenn fra 42-48 slekter, mens Moseng, Opsahl, Sandmo og Pettersen 2003 s. 106 setter tallet til ca. 100 voksne adelsmenn fra 66 familier. Benytter man Geir Leistads beregninger vil det tilsi 500-660 adelspersoner. Befolkningen i Norge utgjorde ca. 300 000 mennesker ved år 1600. Dette tilsvarer en andel på 0,17 til 0,22 prosent.

på den særnorske bondestanden som kontinuitetsbæreren og nedtonet eller avskrev andre elementer.²²⁸ Francis Bull hevdet Sars ikke hadde interesse for vitenskapelig detaljforskning, og at han betraktet og analyserte fortida for å være hans nasjon til nytte.²²⁹ Ottar Dahl hevder at de konservative historikerne (Aschehoug, Nielsen) hadde en mer genuin, «historisk» innstilling, og en større interesse for «fortiden i seg selv», noe Sars ikke hadde.²³⁰

Hvordan man tolker spørsmålet om adelens nasjonalitet blir dels et spørsmål til historikerens definisjon og vektlegging av ulike kriterier, samt hvilket kildemateriale man har til rådighet eller velger å bruke i undersøkelsene. Påstanden om at danske innflyttede adelsmenn ikke kan regnes til den norske adelen, fordi de skulle ha beholdt sin danske identitet og forblitt danske, blir uansett problematisk i møte med adelsmennenes egne utsagn i kildematerialet. På den ene siden eksisterer det flere eksempler på at medlemmer fra de innflyttede slektene både opptrådte som, og karakteriserte seg som nettopp norske og ikke danske menn. På den andre siden var flere av innflytterne fra mange andre land enn Danmark. De hadde ingen grunn til å utvikle en dansk nasjonalitet i Norge.

Et tredje argument er at argumentasjonen til historikere som Sars og Jespersen samtidig vil benekte at den fantes en nasjonalt dansk adel. Albert Fabritius har undersøkt både tilgangen til, og avgangen fra den danske adelen under de ulike monarkene i perioden 1536-1935. Av 67 nye stamfedre som ble adlet, naturalisert, eller stilltiende akseptert i hele Kristian 4.s levetid, var bare 20 av dem danske. Av de øvrige 47 stamfedrene var hele 32 fra Tyskland, fem fra østersjøprovinsene, tre fra de britiske øyer, to fra Sverige, to fra Nederland, én fra Østerrike og to av ukjent bakgrunn.²³¹ Det innebærer at ca. 70 prosent av tilgangen til den danske adelen ikke var fra Danmark, faktisk var nesten 48 prosent alene fra Tyskland. Ytterligere er det snakk om minimumstall, da den danske adelen i tillegg besto av en gruppe adelige som enten ikke kunne naturaliseres, eller som først gjorde det etter flere generasjoner i Danmark. De siste må ifølge Fabritius regnes som «danske statsborgere» ved opptaket, selv om deres bakgrunn varierte like mye som de nyinnflyttede.²³² Skulle man følge Sars og Jespersens argumenter kan heller ikke disse regnes for danske, da de også må ha beholdt sin opprinnelige identitet. Ingen kilder tyder på at den danske adelen oppfattet seg som noe mindre dansk selv om svært mange av dens nye

²²⁸ Narve Fulsås (1999) *Historie og Nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 21.

²²⁹ Fulsås 1999 s. 19

²³⁰ Dahl 1990 s. 111, 129

²³¹ Fabritius 1946 s. 41 (tabell 9)

²³² Fabritius 1946 s. 40

stamfedre kom fra utlandet, like lite som den norske adelen oppfattet seg som annet enn norsk selv om mange av dens medlemmer kom fra Danmark og mange andre land.

Fødested var åpenbart ikke det avgjørende for hvordan en adelsmann definerte seg. Den norske adelen kalte seg selv for norske, kongen kalte dem norske, og den danske adelen kalte dem norske. Det finnes ganske enkelt ingen støtte i kildene for å hevde at den norske adelen ikke oppfattet seg selv, eller ble oppfattet av andre, som noe annet enn norsk. Samtidig kan vi også slutte at alle forsøk på å kalle de to adelsstendene for en felles dansk-norsk adel før 1661, også blir problematisk av de samme årsakene. Her kommer dessuten en annen viktig faktor inn, som nettopp er avgjørende for perioden 1596-1661, og det var de to adelsstendenes ulike privilegier. Den norske adelen hadde langt mindre omfattende økonomiske rettigheter enn den danske, og var utelukket fra deltakelse i eksisterende politiske organer. Forskjellene i privilegiene fikk konsekvenser for en av de mest sentrale identitetsmarkørene for adelsmennes identitet, nemlig hvor hovedtyngden av deres godsøkonomiske interesser og nettverk var plassert. De som var født eller innflyttet til Norge hadde dårligere privilegier enn de som var født eller innflyttet til Danmark. Det var dermed et formelt, juridisk skille mellom den norske og den danske adelen frem til 1661. Forskjellene i privilegiene fungerte dermed som en negativ avgrensning av den norske adelen overfor den danske, og ble et viktig argument og identitetsmarkør i forhandlingene frem mot 1661. Først i tiden etter 1661 kan man benytte begrepet dansk-norsk som en betegnelse på adelsstanden i Danmark-Norge, på grunn av den praktiske likestillingen i privilegier og politiske rettigheter. Fortsatt vil det være et spørsmål om identitet hos den enkelte aktør, men fellesbetegnelsen er langt mindre problematisk å benytte i forskningssammenheng under eneveldet.

3.3. Fantes det en norsk nasjonal identitet på 1600-tallet?

Ifølge Mette Brønserud Larsen bygger nyere dansk historieskriving på det modernistiske synet om at nasjon og nasjonal identitet hører hjemme i det 18. århundre og ikke angår tiden forut. Hun peker på Ole Feldbæk som den mest markante representanten for dette synet. I de tilfeller Feldbæk likevel medgir at det finnes en slags form for nasjonal identitet i tidligere epoker er det begrenset hos samfunnseliten og med det formål å legitimere privilegier.²³³ Selv undersøker Larsen om Danmark i senmiddelalderen kan karakteriseres som en «nasjon» basert på Anthony

²³³ Mette Brønserud Larsen (1998) «National identitet i dansk senmiddelalder?» I: *Historie* 1998:2. s. 323-24

D. Smith og Adrian Hastings definisjoner.²³⁴ Ut fra hennes undersøkelser av *Rimkrøniken* og Knutskulten konkluderer hun med at Danmark uproblematisk kan defineres som en «etnicitet», men fraværet av en horisontal samfunnsstruktur gjør det etter hennes mening urimelig å kalle Danmark en nasjon.²³⁵ Larsen påpeker at dansk identitet som begrep er kvalitativt forskjellig i dag fra den gang, og at en annen betegnelse enn nasjonal hadde vært mer hensiktsmessig når man snakker om middelalderen. Videre gir hun Feldbæk rett i sitt syn på at bevisstheten om å være dansk var mest artikulert i samfunnets øverste lag. Adelen påberopte seg danskheten og dens forrang overfor utlendinger i forhandlinger om privilegier og embeter. Det er etter hennes mening en klar kobling mellom danskhet, materielle interesser og innflytelsesrike personer.²³⁶

Et lignende syn finnes også hos Gunner Lind. Han mener det fantes en «nasjonal selvforståelse» i Danmark på 1600-tallet, som hadde røtter tilbake til middelalderen, og som minnet om 1700-tallets «borgerlige patriotisme». Den nasjonale selvfølelsen var primært båret av den sosiale eliten, herunder regner Lind kongen, riksrådet, adelen og borgerne. Følelsen av en dansk identitet i kretser utenfor den sosiale eliten kom derimot først på 1800-tallet.²³⁷ Bruk av patriotiske begreper som «fedrelandet» ble på 1600-tallet sterkt koblet til den øke krigføringen. Tanker om fedrelandet i 1600-tallets bondestand kan Lind derimot ikke dokumentere, og regner det heller ikke for sikkert at de hadde vært der. Han viser likevel til at en slik fellesskapsretorikk ble benyttet fra kongen til folket når enkelte typer lovgiving skulle begrunnes, uten at han diskuterer det noe nærmere.²³⁸

Både Feldbæk, Larsen og Lind mener altså at adelen var den gruppen i det tidligmoderne samfunnet som klarest uttrykte en bevissthet om nasjonal identitet, og at denne kom tydeligst frem i forbindelse med privilegieforhandlinger og krigføring. Ingen av dem tar likevel opp problemet med kildematerialet. Hvilke kilder som er bevart, og etter hvem. Lind nevner så vidt at han ikke har funnet uttalelser etter bøndene, men det kan liksom gjerne komme av at færre kilder er bevart etter 1600-tallets bønder enn etter adelen, og at disse kildene kan ha hatt en helt annen type innhold enn adelens. Hvordan passer så påstandene deres på norske forhold?

Blant norske historikere står både Øystein Rian og Erik Opsahl i opposisjon mot det

²³⁴ Larsen 1998 s. 322-324. Larsen benytter en tidlig A. Smith i sin diskusjon

²³⁵ Larsen 1998 s. 331

²³⁶ Larsen 1998 s. 331

²³⁷ Gunner Lind (1996) «Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark.» I: *Søfart, politik, identitet: tilegnet Ole Feldbæk*. København: Falcon, s. 93

²³⁸ Lind 1996 s. 114

modernistiske synet, som for eksempel Feldbæk representerer, hvor det blant annet settes likhetstegn mellom nasjonal identitet og nasjonalisme. Rian mener det blir feil å hevde at nasjonal identitet ble konstruert på 1800-1900-tallet, og viser til at historiske kategorier nesten uten unntak får endret kulturinnhold gjennom historien, herunder nasjonsbegrepet.²³⁹ Han mener definisjonen av «nasjon» i perioden før den franske revolusjonen tilsvarer den tyske definisjonen av ordet, som vektlegger folk med felles kultur, ikke et folk med en egen stat. Det gamle nasjonsbegrepet erkjente at et land kunne omfatte flere nasjoner, og Rian viser til at det også er tilfelle i dagens Norge, med de to historiske nasjonene nordmenn og samer.²⁴⁰

Opsahl mener i likhet med Rian at eldre tiders nasjonale identiteter ikke var identiske med de moderne. Datidens nasjonale identitet forutsatte ikke nasjonalisme med mål om å skape en stat for nasjonen. I førmoderne tid kunne det bety å hevde nasjonens politiske interesser innenfor et statlig fellesskap, såkalt «politisk nasjonalisme».²⁴¹ Han begrunner sitt syn ved å vise til flere eksempler hvor han mener en nasjonal identitet kommer til uttrykk i det norske kildematerialet. Et av disse er striden om de to grensebygdene Idre og Serna i 1646, da stattholderen i Norge, Hannibal Sehested, sendte et åpent brev til innbyggerne hvor han ba dem vende tilbake til den plikt og lydighet som de skyldte Norges krone.²⁴² Henvendelsen var rettet mot bøndene og det ble ikke spilt på en lydighet til den danske kronen eller at innbyggerne hørte inn under denne. Det ble tvert imot fremhevet at de var nordmenn og hørte inn under Norges krone. Videre i en rapport fra bygdene ble dessuten klesdrakt, byggeskikk og språk beskrevet som norsk.²⁴³

Et annet eksempel Opsahl viser til er den norske adelsmannen Jørgen Bjelkes opprop til innbyggerne i Trondheims len og Båhuslen etter at de var avstått til Sverige i 1658. Bjelke brukte klare referanser til et norsk fedreland, folk, nasjon, og beskrivelse av innbyggerne som ærlige norske menn og oppriktige patrioter.²⁴⁴ Man spilte klart på en nasjonal identitet, som også må ha eksistert blant de ikke-adelige innbyggerne i lenene om formuleringene skulle hatt noen effekt.

²³⁹ Øystein Rian (2007) Det skjulte Norge. Trekk ved norsk historie som har gått i glemmeboka. I: *Adelskap forplikter. Festskrift til Tor Ragnar Weidling på 50-årsdagen 9. August 2007*. Adelsprosjektets skrifter 4. Utgitt av Are S. Gustavsen (Red.) og Tore H. Vigerust. Kane. benkestokk. teiste forlag. s. 8

²⁴⁰ Rian 2007 s. 8

²⁴¹ Erik Opsahl (2002) «Norge [...] thette rige som vort federne rige og land.» Norsk identitet i lydriketida (1537-1660)? I: *Historisk Tidsskrift*, Bind 81, Oslo: Universitetsforlaget, s. 102, 116-118

²⁴² Opsahl 2002 s. 99-101

²⁴³ Opsahl 2002 s. 99-101

²⁴⁴ Erik Opsahl (2011) «Jemtland fra dansk til svensk i 1645? Staten, riket og nasjonen som identitets- og lojalitetsgrunnlag i Norden i tidlig nytid.» I: *Jämtland och den jämtlandska världen 1000-1645*. Konferenser 75. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, s. 186-187

Opsahls tredje eksempel kommer fra den norske adelens privilegieforhandlinger i 1648 hvor deres eget syn på deres norske og danske opphav eksplisitt kommer til syne. I kravet som angikk tildeling av len og embeter, ba de om at ingen forskjell måtte gjøres mellom danske og norske menn, men at de norske menn liksom de danske måtte forfremmes i Danmark og Norge, fordi rikene var inkorporert og at deres adelige bakgrunn var like mye dansk som norsk. De norske adelsmennene kalte seg altså for *norske* i motsetning til de *danske* menn, selv om de viste til at de hadde delvis felles opphav. Det siste trolig for å understreke lojalitet mot unionen med Danmark ved å vise til forbindelser med den ledende danske standen. De norske adelsmennene valgte altså å vise til en spesifikt norsk identitet, selv om de rent strategisk kunne hatt mer å vinne på å spille på en felles dansk identitet for å legitimere krav om likebehandling og like privilegier.²⁴⁵

Det ser altså ut som om vektleggingen av en norsk identitet blant nordmenn på den ene siden fulgte mønstret skissert av Feldebæk, Larsen og Lind, i og med at de fleste kildene er fra øvrighetspersoner og i forbindelse med strid og adelsprivilegier. Det er likevel tydelig at denne identiteten ikke kan ha vært eksklusiv for eliten, i og med at den også ble benyttet for å mane opp ordinære innbyggere i Norge til motstand mot Sverige og for å skape støtte til den norske gjenerobringen. Enda mer påfallende, og av interesse for spørsmålet om adelen i Norge var dansk eller norsk, er eksemplet fra 1648 hvor de norske adelsmennene klart viste til sin norske identitet til forskjell fra den danske, selv om de kunne ha mer å tjene på å forsøke å hevde at de var en felles dansk eller dansk-norsk adelsstand. Tar man adelsmennes syn på sin egen identitet med i diskusjonen om den norske adelens nasjonalitet, fremstår det som fullstendig legitimt å hevde at det eksisterte en egen norsk adelsstand etter år 1537 som oppfattet seg selv, og ble oppfattet av både kongen, riksrådet og andre, som norske.

For å konkludere: det har vært, og dels eksisterer det enda, et syn blant enkelte historikere om at adelen i Norge etter år 1500 ikke kan regnes som norsk. De ulike synspunktene på adelens nasjonalitet kan knyttes til ulike definisjoner av begrepet, ulik vektlegging av kriteriene, valg av kildemateriale og historikerens tolkning av det. Det negative synet blir likevel problematisk i møte med flere samtidige uttalelser i kildematerialet, både fra adelen selv og fra andre i samfunnet. Det samme kildematerialet gir dessuten støtte til de som hevder at det eksisterte en norsk nasjonal identitet i tidlig moderne tid. Argumentene mot dette synet har et klart utgangspunkt i et senere syn på begrepene nasjon og nasjonalitet, og fremstår ikke i samsvar med

²⁴⁵ Opsahl 2002 s. 113

oppfatningene som vi finner hos samtidens aktører. Det ser ut til at den norske adelen, i likhet med elitene i Danmark, klart ga uttrykk for en slik identitet, selv om den neppe var så eksklusiv for dem som det har vært hevdet. Særlig når man tar i betraktning hvordan det ble spilt på en slik identitet også overfor bønder og andre ute i lenene.

3.4. Definisjonen av norsk og dansk identitet i avhandlingen

Hvordan har så jeg valgt å forholde meg til skillet mellom norsk og dansk? I forbindelse med mine egne undersøkelser har jeg valgt en tilsvarende definisjon av norsk adel som O. A. Johnsen og Tor Weidling benytter seg av, men tilpasset den til min undersøkelses større vekt på stendenes forhandlinger heller enn gods og handel. Til den norske adelen regner jeg de som var bosatte i Norge og hadde vesentlige deler av sine privatøkonomiske interesser her, inkludert norskfødte adelsmenn fra norskbosatte foreldre av utenlandsk opphav. Videre regnes innvandrede adelsmenn om de etablerte seg med ekteskap og godservelse i Norge. Lensherrer som bare var i Norge som embetsmenn for kortere perioder er ikke medregnet. Norskfødte og andre etablerte adelsmenn som flytter ut av landet regnes som norske frem til utflyttingen, med mindre de fortsetter å opptre som norske adelsmenn på adelens forhandlinger.

I tvilstilfeller vil nettopp adelsmannens deltagelse på den norske adelens forhandlinger med kongemakten være avgjørende for definisjonen, fordi danske lensherrer aldri deltok på disse forhandlingene. Et sjeldent unntak kunne likevel forekomme om det tilfeldigvis sammenfalt med en annen oppgave. Et eksempel på det siste var Palle Rosenkrantz som underskrev den norske adelens resolusjon under stendermøtet i 1645, men da fordi han tilfeldigvis var til stede under stendermøtet siden stattholder Sehested hadde innkalt ham spesifikt for å berette om forsvaret i hans len.²⁴⁶ Slike underskrifter var dermed et unntak fra regelen, og jeg regner ikke Palle Rosenkrantz som norsk. En begrenset vurdering av aktørene gjør det derimot mulig å inkludere Ove Gjedde blant de norske adelsmennene, selv om han åpenbart regnet seg selv som både dansk og norsk etter hvor han var. Gjedde ble utnevnt til riksadmiral i 1645, men undertegnet like fullt den norske adelens petisjoner i 1637-1648, og var representert av sønnen Bostrup Gjedde i 1657.²⁴⁷

Denne definisjonen er på ingen måte feilfri, og det må benyttes en del skjønn. Jeg finner

²⁴⁶ Akts. I s. 460, 501

²⁴⁷ Se Akts. I s. 276 t.o.m. Akts. III s. 18

den likevel hensiktsmessig siden jeg, i likhet med både Johnsen og Weidling, forholder meg primært til adelsprivilegier, lover og forordninger som kildegrunnlag, selv om jeg også har benyttet andre kilder etter adelen selv (brev, forsvarsskrifter etc.). På spørsmålet om det eksisterte en norsk identitet samtykker jeg i Øystein Rian og Erik Opsahls syn om at det eksisterte en norsk nasjonal identitet hos de norske adelsmennene, fordi det er det som kommer til uttrykk i kildematerialet, ikke minst i privilegiene selv. En tilsvarende definisjon av adelens nasjonalitet og identitet som de benytter er derfor mest hensiktsmessig i forhold til det kildematerialet jeg selv benytter som grunnlag for mine undersøkelser, fordi det er mest i samsvar med adelsmennenes egen oppfatning i samtiden.

4. Den norske adelen i perioden 1596-1608, og under Enevold Kruses stattholderskap 1608-1618

4.1. Innledning

I 1596 ble Kristian 4. erklært myndig og kunne endelig krones til konge av Danmark-Norge. Kroningen markerte slutten på det åtteårige formynderstyret som ble opprettet etter Fredrik 2.s død i 1588. Det medførte likevel ingen brå overgang siden den unge kongen i økende grad hadde deltatt i drøfting av statssaker med formynderne siden 1593. Den unge kongens oppdragelse og skolegang hadde foregått i regi av formynderrådet og riksrådet. Han var opplært til å respektere samstyret mellom konge og riksråd som et gudommelig premiss. Siden slutten av den nordiske sjuårskrigen i 1570 hadde det vært fred i 26 år. Sammen med formynderregjeringens forsiktige utenriks- og skattepolitikk i årene de styrte, medførte det at både statsøkonomien og de indrepolitiske forholdene var stabile.²⁴⁸

For den norske adelens del var den også inne i en stabil periode etter omveltningene i 1537. Selv om den aldri gjenvant sin rikspolitiske posisjon etter tapet av det norske riksrådet, lyktes det den å sikre seg noen viktige privilegier og rettigheter ved standsprivilegiet i 1582 og i privilegiet fra 1591. Selv om disse privilegiene var av hovedsakelig økonomisk og sosial karakter, fikk de norske adelsmennene også innvilget enkelte krav om reformer i rettsvesenet, og juridiske og sosiale tiltak som angikk det norske samfunnet sett under ett. I 1591 fikk de også innvilget kravet om at de norske festningene måtte settes i stand, og de ble gitt retten til å velge en norsk adelsmann til det gjenopprettede embetet som Norges rikes kansler.²⁴⁹ Kanslerembetet ble dermed det eneste riksembetet innenfor Norges grenser som var forbeholdt en norsk adelsmann. Stattholderen i Norge ble utpekt blant et av medlemmene fra det danske riksrådet, og kongen sto dessuten fritt til å utnevne hvem han ville til lensherrer i norske len.²⁵⁰ De norske adelsmennene hadde forsøkt å sikre sin rett til norske len både i 1548, 1591, og mest sannsynlig i 1582, men oppnådde ikke annet enn vage, uforpliktende løfter.²⁵¹

Privilegiene og innrømmelsene som ble gitt til den norske adelen i 1582 var i forbindelse

²⁴⁸ Rian 1995a s. 131-132 og Øystein Rian (1997b) «Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648.» Bind II i: *Danmark-Norge 1380-1814*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 210-211

²⁴⁹ Akts. I s. 111 og NRR III s. 200-201

²⁵⁰ Kongsrud 2011 s. 20-21, 61, 76

²⁵¹ Worseth 2016 s. 48, 83-84

med deres samtykke av det danske riksrådets valg av prins Kristian (4.), og et løfte om fremtidig hylling. Privilegiene fra 1591 kom i forbindelse med den faktiske hyllingen som ble gjennomført samme år. Standen leverte en felles petisjon ved begge anledningene og kan ha forhandlet muntlig før de fikk skriftlige privilegiebrev tilbake fra kongen. Vi har ikke bevart kilder som tilsier at standen benyttet andre kanaler for å fremme helt eller dels felles interesser overfor kongen eller sentralmakten i denne perioden, men det utelukker ikke at det kan ha vært tilfelle. Antagelig har ledende norske adelsmenn benyttet seg av kontakter ved hoffet, eller andre betydningsfulle embetsmenn i Danmark-Norge også i denne perioden. Bruken av nettverk, brev- og gavesending var på ingen måte et nytt fenomen på 1600-tallet.

4.2. Kristian 4.s kroning 29. August 1596

Etter hyllingen av Kristian 4. i 1591, og frem til hyllingen av den utvalgte prins Kristian i 1610, var det få begivenheter som angikk den norske adelen i noen utpreget grad. Den mest betydningsfulle kom i forbindelse med kroningen i 1596, da det ble sendt ut en innkallelse datert 27. mai 1596 hvor flere nordmenn ble bedt om å møte i København. I *Norske Rigs-Registrarer* står denne innkallelsen bare i utdrag, og skal tilsynelatende bare ha angått lagmennene.²⁵² Det samme hevder også Yngvar Nielsen.²⁵³ I avskriften av originalen står det derimot «herremenn og lagmenn» og deretter følger 16 navn hvorav minst 12 er adelsmenn.²⁵⁴ Hvem var disse innkalte adelsmennene, og er det mulig å si om de faktisk møtte opp? Og uavhengig om de deltok eller ikke, hvilken betydning hadde innkallelsen for den norske adelen?

De 16 navngitte mennene i innkallelsen er: Hans Pederssøn[Litle], Peder Iverssøn[Baden], Anders Huitfeld, Thomas Normand[de la Nancte], Christoffer Galle[d.y.], Alexander Durrum, Tørstel Bardsen[Rosensverd] lagmann i Oslo, Arild Olsen[Gyldensø] fogd i Gudbrandsdalen, Peder Hansen[Schønnebøl] lagmann på Steigen, Cosmus Arildtzen lagmann i Fredrikstad, Jørgen Lauritsen lagmann i Tønsberg, Peder Christensen lagmann på Agdesiden, Morten Nilsen lagmann i Stavanger, Poul Helgesen lagmann i Bergen, Henrik Jørgensen[Staur] lagmann i Trondheim og Hans Dresselberg.²⁵⁵

²⁵² NRR III s. 418

²⁵³ Nielsen 1911 s. 24

²⁵⁴ *Innkallelse til adel og lagmenn om å delta under Kristian 4.s kroning i København*. Datert 27.mai 1596. Rigsarkivet i København, Danske kancelli, Sjællandske Tegnelser, xviii: 1591-1596, fol. 516b-517b. Weidling 1998a s. 447-451

²⁵⁵ *Innkallelse til adel og lagmenn om å delta under Kristian 4.s kroning i København*. Datert 27.mai 1596. Rigsarkivet i København, Danske kancelli, Sjællandske Tegnelser, xviii: 1591-1596, fol. 516b-517b

Av de totalt åtte som hadde embete som lagmann hadde minst fem av disse adelig bakgrunn, og også fogden var av adelig fødsel.²⁵⁶ De øvrige seks adelige inkluderte norske adelsmenn fra de fremste daværende adelsslektene, hvorav tre var blant de ni som sto bak petisjonen i 1591.²⁵⁷ Med unntak av Christoffer Galle d.y., Alexander Durram og Cosmus Arildtzen har alle også beseget adelens hyllingsbrev fra 8. Juni 1591.²⁵⁸ I Christoffer Galles tilfelle vil jeg anta at han ble innkalt fordi Olav Galle d.y., som også var med på den alt nevnte petisjonen og som signerte hyllingsbrevet i 1591, måtte holde slottsloven på Akershus sammen med en annen adelsmann, Knut Knutssøn, mens stattholderen dro for å overvære kroningen.²⁵⁹ Siden Christoffer Galle d.y. og Olav Galle d.y. var tremenninger, representerte mest sannsynlig Christoffer Galle slekten i Olavs fravær.

Selv om vi nå vet at representanter fra den norske adelen ble innkalt til kroningen i København i 1596, er det vanskelig å vite om de faktisk deltok. Yngvar Nielsen viser til at det ikke er nevnt at noen norsk adelsmann deltok i festlighetene, men anser det som sannsynlig at i alle fall den norske kansleren, Hans Pederssøn [Litle], må ha deltatt. Ifølge Nielsen er de eneste adelsmennene fra Norge som nevnes med navn i beskrivelsen av kroningen Axel Gyldenstjerne og Sten Maltessøn Sehested.²⁶⁰ De kan likevel ikke klassifiseres som norske adelsmenn, men lensherrer som var midlertidig i Norge. Ingen av de to er innkalt som en del av de norske adels- og lagmennene, men er innkalt i egne brev.²⁶¹ Gyldenstjerne i kraft av hans posisjon som stattholder i Norge, medlem av det danske riksrådet og lensherre på Akershus, og Sehested som lensherre på Båhus.

Selv om vi ikke kan fastslå med sikkerhet at de norske adels- og lagmennene møtte opp til kroningen, kjenner vi heller ikke til noen bevarte brev som fritar noen av dem fra å møte opp, eller fullmakter medsendt fra de som ikke selv kunne dra. Tilsvarende fullmakter kjenner vi til i forbindelse med hyllingen i 1648.²⁶² En adelig lagmann ble dessuten avsatt i 1582 da han unnlot

²⁵⁶ Weidling 1998a s. 447-451. Bare lagmennene i Stavanger og Bergen er listet opp som menn uten kjent adelig fødsel hos Weidling. Alexander Durram og Cosmus Arildtzens er ikke listet opp hos Weidling og deres bakgrunn har jeg ikke funnet mer informasjon om.

²⁵⁷ Akts. I s. 119

²⁵⁸ Akts. I s. 105

²⁵⁹ NRR III s. 419. På lignende vis måtte Peder Knutssøn Måneskjold og Anders Green holde slottsloven på Båhus. NRR III s. 419

²⁶⁰ Nielsen 1911 s. 24

²⁶¹ NRR III s. 419

²⁶² Johnsen 1906 s. 251

å møte opp til forhandlingene uten å ha gyldig grunn til frafallet.²⁶³ Jeg vil derfor anta at en tilvarende praksis må ha vært benyttet ved eventuelle fritak i 1596. At vi likevel ikke har registrert noen slike fritak betyr naturligvis ikke at alle sammen nødvendigvis møtte opp. Dokumentene kan ganske enkelt ha gått tapt med tiden. Beskrivelsen av kroningen gir heller ikke et entydig svar siden den, som Nielsen påpeker, ikke nevner norske adelsmenn med navn.²⁶⁴ Det er i seg selv heller ikke nok til å avvise at norske adelsmenn ikke var til stede ved kroningen, siden den tyske sekretæren bare har listet opp de mest betydningsfulle adelsmennene som hadde én eller flere roller under kroningsseremonien, paradene, matserveringen eller tilsvarende. Andre adelsmenn ble ikke spesifisert verken med navn eller opprinnelsessted, og de norske adelsmennene har antagelig falt blant disse, om de faktisk var til stede.²⁶⁵

Uansett om de norske adelsmennene møtte opp i København eller ikke, viser det faktum at de faktisk ble innkalt til å delta i kroningsfestlighetene at sentralmaktens syn på den norske adelsstanden må ha endret seg siden kroningen av Fredrik 2. i 1559. Sammenligner man innkallingen i 1596 med innkallingen til Fredrik 2.s kroning i 1559, skiller disse seg klart med hensyn til hvem som ble innkalt. I oppteignelsen over hvem som skulle delta til kroningen i 1559 var det de fire danske hovedlensherrene Christoffer Walkendorf, Kristian Munk, Peder Huitfeldt og Evert Bildt som var listet opp, i tillegg til de sju lagmennene sønnafjells og de fire lagmennene nordafjells.²⁶⁶ Ingen norske adelsmenn, som ikke samtidig var lagmenn, var nevnt. Ingen av de fremtredende norske slektene, slik som Galle, var representert blant de innkalte. Jeg vil derfor anta at de var innkalt i kraft av sine embeter som lagmenn, og ikke som representanter for den norske adelen. Siden den norske adelen ikke ble innkalt i 1559, indikerer innkallelsen i 1596 at sentralmyndighetene tok mer hensyn til standen.

En slik økning i anseelse samsvarer også med den styrkede posisjonen den norske adelen hadde hatt siden 1582. De hadde for første og eneste gang blitt gitt muligheten til å samtykke i det danske riksrådets valg av tronfølger, og oppnådd standsprivilegiet i 1582. Og de fikk utvidete

²⁶³ NRR III s. 451, 495, 533

²⁶⁴ Nielsen 1911 s. 24

²⁶⁵ *Klarlige oc visse beskriffuelse, om den stormectige, høybaarne førstis oc herris, herr Christians den Fierdis, Danmarckis, Norgis, Vendis oc Gottis konnings: hertugs vdi Slesuig, Holsten, Stormarn oc Ditmarsken: greffuis vdi Oldenborg oc Delmenhorst: kongelige Kroning som lycksaligen bleff holden udi Kiøbenhaffn, den 29. Augusti, Anno 1596.* Tysk original ved August Erich, oversatt til dansk og utgitt av Anders Bentsen Dallin. 1598. København: Heinrich Waldkirch

²⁶⁶ NRR I s. 260-261 Av de innkalte lagmennene er bare to av dem identifisert som adelsmenn, se Weidling 1998a s. 448-449

privilegier i 1591, inkludert retten til å velge en norsk adelsmann til det norske kanslerembetet. Hva kan i så fall årsaken til det endrete synet ha vært? En mulighet kan være at hele, eller i det minste deler av den norske adelen hadde blitt såpass økonomisk og sosialt betydningsfulle siden 1559, at sentralmakten i større grad så seg tjent med å invitere flere av dens medlemmer til å representere standen i København. En annen og sammenfallende årsak kan ha vært et kontinuerlig behov for å sikre seg nordmennenes lojalitet, slik som i 1582.²⁶⁷ Å kalle inn de mest betydningsfulle medlemmene av den norske adelen til å delta i kroningen ville vært en billig, men effektiv måte å knytte standen nærmere regimet og skape legitimitet for den nye monarken på. Denne påstanden støttes også av de pågående grensestridene med Sverige og Russland. En tredje mulighet er at flere danske slekter hadde giftet seg inn i den norske adelen, og at det dermed ble tettere bånd mellom adelen i Danmark og Norge. Problemet med den siste påstanden er bare at de samme fremstående slektene som ble innkalt i 1596; Litle, Baden og Galle også var blant de mest betydningsfulle slektene i 1559. Det var dermed snakk om de samme adelslektene i 1559 som i 1596. Større grad av ekteskap mellom norske og danske adelslekter kan derfor ikke ha vært den utslagsgivende faktoren. Derimot hadde de inngiftede slektenes sosioøkonomiske status økt siden 1559, i takt med at de etablerte seg som, etter norske forhold, store godseiere.

4.3. Den norske adelen under Enevold Kruses stattholderskap 1608-1618

4.3.1. Enevold Kruses forhold til Norge og den norske adelen

Enevold Kruse var den første i en rekke på tre stattholdere i Norge som alle hadde bakgrunn som danske rentemestere før de avanserte til stattholderembetet. Men i motsetning til sine etterfølgere, har ikke Enevold Kruses stattholderperiode vært gjenstand for noen undersøkelser enda, og vi vet forholdsvis lite om den. Det lille som vites om Kruses embetsperiode er dessuten farget av de få arbeidene som tar for seg embetstiden hans, og her er det særlig Yngvar Nielsens beskrivelse av konfliktene mellom ham og Jens Bjelke som står sentralt.²⁶⁸ Det er likevel ingen tvil om at forholdet mellom Jens Bjelke og Enevold Kruse til tider var svært dårlig, for Bjelke ga klart uttrykk for det i det lille vi har av brev etter ham fra denne perioden. Samtidig finnes det indikatorer på at det ikke bare var en personkonflikt, men at Kruses arbeid med å øke kronens

²⁶⁷ Worseth 2016 s. 68-72

²⁶⁸ Nielsen 1872 s. 16-17

inntekter fikk ham på kant med flere norske adelsmenn.²⁶⁹ Men til tross for konfliktene har Enevold Kruses stattholderperiode flere likhetstrekk med utviklingen under de følgende stattholderne. Kruses embetsperiode markerte starten på den effektiviseringen av skattleggingen i Norge som fortsatte under hans etterfølgere i embetet. Kruse ledet også forsvaret av Norge under *Kalmarkrigen*, og forsøkte å realisere den første norske krigsordinansen basert på bondemilits.²⁷⁰ Kruse manglet likevel et forhandlingssted hvor han kunne møte representanter fra de norske stendene utover herredagen. Stendermøtene og de lokale forhandlingene hadde enda ikke funnet sted. Det kan ha bidratt til å øke avstanden mellom stattholderen og stendene, og skjerpnet enkelte av konfliktene som forkommer i kildene.

4.3.2. Hyllingen av prins Kristian og striden om adelens privilegier

Den 17. juni 1610 ble prins Kristian hyllet i Oslo. Dagen etter ble det avholdt en herredag hvor Kristian 4. selv deltok. Alle fra den norske adelen var innkalt til hyllingen, og flere av disse må også ha deltatt på den påfølgende herredagen. Ifølge Oscar Albert Johnsen skal verken adelen eller noen av de øvrige stendene ha lagt frem noen felles petisjon, selv om flere klager ble fremført for herredagen.²⁷¹ En av adelens klager resulterte i et særprivilegium for adelen i Akershus len. Privilegiet, datert 20. Juni 1610, innebar at adelen i Akershus og underliggende len, men ingen andre steder, fikk rett til å holde adelsbøndene innenfor en radius på seks mil fra hovedgården, samt avlsgårdene, fri fra å gjøre arbeid til Akershus slott eller annet arbeid til kongen og kronen utover det som loven forskrev i krigsbruk og fredstid.²⁷² Ut fra privilegiet går det frem at adelen hadde klagd over at arbeidet som ble avkrevd bøndene og tjenerne deres gikk ut over arbeidet de skulle gjøre til adelens egne hoved- og avlsgårder, og at det dermed burde avskaffes.²⁷³ Hvorfor forsøkte adelen i Akershus å oppnå dette privilegiet? Var adelens klage en reaksjon på en akutt situasjon eller del av en lengre trend? Er det mulig å si hvem av adelsmennene som deltok i forhandlingene, og hvor stor betydning privilegiet fikk i praksis?

I likhet med privilegieforhandlingene i 1582 kjenner vi ikke til det opprinnelige klageskrivet. Formuleringen i begynnelsen av brevet indikerer likevel at det kan ha blitt

²⁶⁹ Se s. 91

²⁷⁰ Se kapittel 4.3.3. og 4.4.4. *Kalmarkrigen* er navnet på krigen som ble utkjempet mellom Danmark-Norge og Sverige i årene 1611-1613.

²⁷¹ Johnsen 1906 s. 120-121

²⁷² NRR IV s. 374-375

²⁷³ NRR IV s. 374

forhandlet om ytterligere saker: «[...]vore undersätter af adel her udi vort rige Norge,[...]underdanigst hafver ladet andrage och tilkiende gifve iblandt andre besveringer her udi Opsloe til denne almindelige herdage[...].»²⁷⁴ Hva disse sakene i så fall har vært er ukjent. C.S. Widerberg hevder at den norske adelen i 1610 skal ha krevd at arbeidet på de nye befestningene på Akershus festning skulle gjenopptas etter at arbeidet ble avsluttet i 1604.²⁷⁵ Jeg kan ikke finne støtte for denne påstanden i det bevarte kildematerialet. Formuleringen indikerer likevel at adelen kan ha levert en petisjon med flere klagepunkter til kongen, slik de tradisjonelt gjorde ved alle de øvrige hyllingene 1548-1656. Men hvilke punkter den originale petisjonen inneholdt får vi neppe svar på.

Privilegiet fra 1610 fremstår som et forsøk på å bremse påleggningen av arbeidsplikt på adelens egne bønder på grunn av den økte byggeaktiviteten på Akershus slott. Denne byggeaktiviteten hadde riktignok adelen selv bedt om og fått innvilget i privilegiebrevet av 1591.²⁷⁶ Etter hvert som arbeidet kom i gang, viser kildematerialet at det ikke bare ble avkrevd bygningsskatter og pliktarbeid fra bøndene i lenet, men også av adelens egne bønder, og da særlig i Akershus. I perioden 1593-1606 ble det avkrevd bygningsskatt fra bøndene i Akershus len hvert eneste år, og minst ett krav om ved og kullkjøring.²⁷⁷ Hensikten med bygningsskatten var å supplere og redusere behovet for pliktarbeid og skulle gjelde alle bønder, uansett hvem de tilhørte.²⁷⁸ Det ser ikke ut til at det ble skrevet ut en tilsvarende skatt i de øvrige hovedlenene, men det gikk ut ett krav om arbeid eller arbeidspenger fra alle kronens og adelens bønder i Båhuslen og Viken til byggearbeidet på Båhus i 1600.²⁷⁹ Det er forøvrig det eneste bevarte kravet hvor adelens bønder er spesifikt nevnt. I 1603 ble det dessuten utskrevet en generell skatt over både Danmark og Norge til byggearbeid på festningene i rikene, men om disse ble brukt på byggearbeidet på de norske festningene eller i sin helhet ble overført til Danmark er ukjent.²⁸⁰ Ut fra kildematerialet ser det følgelig ut som om det ikke bare var kronens bønder som ble avkrevd skatter og pliktarbeid, men også adelsbøndene. At adelsbøndene i Akershus i tillegg ble underlagt større byrder enn ved de øvrige slottene, kan forklare at adelen i Akershus fremmet kravet i

²⁷⁴ NRR IV s. 375. Min egen understreking.

²⁷⁵ Widerberg 1932 s. 46, 29. Øystein Rian viderefører Widerbergs påstand i sin hovedoppgave. Se Rian 1975 s. 159

²⁷⁶ NRR III s. 204-205

²⁷⁷ NRR III s. 279-281, 555-556, 589-90, NRR IV s. 19, 90-91

²⁷⁸ NRR III s. 279

²⁷⁹ NRR III s. 610

²⁸⁰ NRR IV s. 26-28

forbindelse med hyllingen i 1610.

En annen faktor som kan bidra til å forklare hvorfor adelen i Båhuslen og Viken ikke sendte en tilsvarende klage på herredagen, var at adelen der alt hadde skattefrihet på ukedagsbøndene i samme sogn som setegården, og følgelig ble utsatt for mindre byrder enn adelsbøndene i Akershus som ble avkrevd både skatt og pliktarbeid.²⁸¹ Det er uvisst når og hvordan adelen i Båhuslen oppnådde disse privilegiene, men privilegiet ble bekreftet i 1628 etter klager på at det ikke hadde blitt respektert av skatteinnkreverne, og vist til at det hadde vært et gammelt privilegium.²⁸² Tor Weidling mener det kan være snakk om en kontinuitet i det eldre skattefritaket som gjaldt adelens ukedagsbønder, som er kjent fra Kristian 3. skattebrev fra 1545, hvor de spesifikt ble gitt skattefrihet for ukedagsbøndene i samme sogn som adelens arvesetegårder.²⁸³ Denne gamle ordningen ble ikke videreført i det øvrige Norge, men vi vet ikke når den opphørte.²⁸⁴ Ut fra kravene i adelens petisjon i 1591 fremstår det logisk at det må ha skjedd forut for denne.

Innholdet i adelens opprinnelige petisjon i 1610 er som nevnt ukjent, og verken den eller privilegiet er nevnt i herredagsdomboken fra 1610. Det er likevel mulig at adelens ambisjoner i 1610 har vært noe mer omfattende om man skal dømme ut fra et brev Jens Bjelke til Austrått sendte i 1609 til den danske kansleren Christian Friis til Borreby.²⁸⁵ Jens Bjelke hadde hatt stilling som sekretær i det danske kansellet under Christian Friis, og fortsatte kontakten med kansleren også etter at han dro tilbake til Norge i 1609.²⁸⁶ Friis kjente antagelig til Bjelkefamilien fra sin tid som lensherre over Trondheims len (1583-1589).²⁸⁷ Bjelke hadde dermed klart å knytte seg til en meget sentral person i sentraladministrasjonen som sto kongen nær.

Brevet fra 1609 er skrevet på latin, og er det eldste i en samling avskrifter som Yngvar Nielsen samlet fra norske og danske arkiver i forbindelse med hans arbeid med Jens Bjelkes

²⁸¹ Nielsen 1872 s. 144-46, Weidling 1998a s. 198. Skattefriheten ser ut til å ha inkludert både alminnelige skatter og ekstraskatter.

²⁸² Nielsen 1872 s. 144-146, NRR VI s. 73

²⁸³ NRR I s. 79-80

²⁸⁴ Weidling 1998a s. 291

²⁸⁵ Ms.fol. 3836:3 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609. Også omtalt i Yngvar Nielsens biografi om Jens Bjelke: Nielsen 1872 s. 15-20

²⁸⁶ Nielsen 1872 s. 3. Jens Bjelke omtales som «vår sekretær» i brev fra 1607. Se NRR IV s. 193 og i forbindelse med dom i herredagen 1607. Se *Norske Herredags-Dombøger*. Anden Række (1607-1623), I: Dombog for 1607, s. 18-19

²⁸⁷ Nielsen 1872 s. 3

biografi fra 1872.²⁸⁸ I brevet skrev Bjelke om flere saker, herunder konkrete brudd på adelens privilegier innenfor Akershus len i form av retten til fri skyssferd, *fordringskap*, og hva han anså som urettmessige byrder på adelens bønder. Problemene med skyssferden tilskrev han at bøndene tolket de tvetydige brevene om skyssferden til sitt eget beste og at fogdene, som Bjelke hevdet hadde lite til overs for adelen, ikke ble pålagt å korrigere de som tok feil.²⁸⁹ Situasjonen hadde blitt påklagd, og hadde bedret seg noe, men Bjelke fryktet at problemet igjen kunne bre om seg. Da kunne adelen bare håpe på kanslerens hjelp.²⁹⁰ Det er tydelig at Jens Bjelke mente stattholder Enevold Kruse var årsak til disse problemene, og viste til at Kruse i en samtale skal ha uttalt at «adelen ikke hadde noen bønder» (dvs. skattefrie bønder), og det sto den øverste embetsmann fritt til å pålegge disse enhver byrde.²⁹¹ Denne uttalelsen oppfattet Bjelke som en fornærmelse, og fortalte at han da hadde sagt imot stattholderen;

[...] for det sies i ordspråket at alle er nødt til å følge loven, ikke bare vulgære pøbler og menn av mest gemene sort, men også de mest høyverdige, og vi ville ikke vært noe annerledes enn bønder (hva angår verdighet) hvis vi fullstendig lot bøndene i stikken. Og hvis vi utover lovens norm alltid hadde vært forpliktet til å la oss og våre gradvis undertrykkes av ulike byrder, da ville vi som bønder sannelig ikke på lovlig vis (for det kan sies om hva det skulle være) kunne påkalles, men vårt livslodd ville vært likefrem, og hardere enn visse bønders og langt ringere i fornuft.²⁹²

Bjelke argumenterte at man ikke lovlig kunne tillate at bøndene ble pålagt slike byrder fordi det ville være i strid med deres egen verdighet som adelsmenn. Og hvis de og adelsbøndene skulle undertrykkes med slike byrder ville adelens egen posisjon som stand trues. Bjelke viste til bøndene når han skrev, men det er nok adelens egne rettigheter som var mest tungtveiende. Han fryktet videre at stattholderen vil bli meget uvennlig stemt mot ham på grunn av brevskrivningen,

²⁸⁸ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609, transkribering og oversettelser ved Peter Astrup Sundt. Nielsen 1872 s. III-VI

²⁸⁹ Kan muligens være de to brevene om skyssferd som kom ut i 1602, og som behandlet retten til skyssferd for både adelen, borgerne, prester og bønder selv. Brevet spesifiserte at kongen ikke ønsket å forkorte adelsmennenes rettigheter, men satte strenge krav til passbord for dens tjenere og begrenset antallet tjenere til 1 eller 2 navngitte. NRR III s. 693-695 og 695-696

²⁹⁰ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 7-8, Se også Nielsen 1872 s. 15-16

²⁹¹ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 9 «Non ambigit Satrapa assere nos nullos rusticis habere nec non summo magistratui liberum esse quoduis gravamen indiscriminatum illis imponere.» Transkribering og oversettelser ved Peter Astrup Sundt. Se også Nielsen 1872 s. 16

²⁹² Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 9-10 «[...]quod digitur in adagio omnes subjectione legi obligatos esse, non solum moto vulgares plebejos ac infinae sortis homines, sed etiam suprema, et nos nihil differe a rusticis(quantum ad dignitatem) si rusticis omnino destitueremus. Et si extra legis hocnam perpeti obstricti essemus, ut nos notrique variis gravaminibus sensim opprimeremur, sane non legaliter(quod de quovis dici potest) rustici indigitandi essemus, sed simpliciter, et durior nostra sors esset rusticorum quorundam longequ inferior ratio.» Transkribering og oversettelser ved Peter Astrup Sundt.

men han håpet på kanslerens og kongens beskyttelse.²⁹³ Brevet til Jens Bjelke er likevel ikke et klageskriv rettet mot kongens egne krav om arbeid. Tvert imot skrev han at om majesteten selv krevde bøndenes arbeid ved sine brev, burde dette selvfølgelig gjøres betimelig og til beste for det allmenne vel. Krav som var til allment vel eller av nødvendighet fremsto ikke som problematiske. Det var det adelen anså som urettmessige krav i fredstid som var problemet. Endelig på slutten av brevet skrev Bjelke, mest som et ønske:

Men måtte gud gjøre det slik at disse adelige bønder som bor i dette sognet sammen med sine arvelige herrer (disse som i Danmark kalles «Ugedagsbønder») unntas fra de øvriges antall og plikt, dette som vi håpet på.²⁹⁴

Her er det mulig det opprinnelige kravet adelsmennene fremmet i 1610 kommer frem. Den danske adelen hadde allerede skattefrihet på ukedagsbøndene sine, og siden 1526 ble samtlige bønder som bodde i samme sogn som setegården regnet som ukedagsbønder.²⁹⁵ Den norske adelen, med unntak for det alt nevnte skatteprivilegiet for Båhuslen og Viken, hadde ikke klart å oppnå det samme privilegiet. I petisjonen fra 1591 ba den norske adelen om at gods og gårder som lå i samme sogn som hovedgårdene måtte holdes fri fra all rente, adelen måtte gis hals- og håndsrett over bøndene, og de samme bøndene måtte forskånes fra slottsarbeid.²⁹⁶ Punktet ble den gang avvist siden kongen var umyndig, og rådet ikke kunne bevilge et slikt privilegium. De mente at adelen kunne søke om det siden, når kongen var kronet.²⁹⁷

Ser man privilegiet til adelen i Akershus i lys av brevet til Jens Bjelke og kravet fra 1591, fremstår ikke privilegiet utelukkende som en reaksjon på byggeaktiviteten på Akershus slott, men er samtidig en reaksjon på stattholderens brudd på det som Bjelke oppfattet som etablerte adelsprivilegier. Petisjonen fra 1610 har sannsynligvis vært en videreføring av den norske adelens krav om skattefrihet for ukedagsbøndene og at disse skulle holdes fri fra slottsarbeid. Siden kravet om at ukedagsbøndene skulle holdes fri for arbeid til Akershus slott ble innvilget i 1610, fremstår det som sannsynlig at kravet kan ha blitt fremført i sin helhet, selv om retten i det

²⁹³ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 9-10, Se også Nielsen 1872 s. 16-17

²⁹⁴ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 11 «tamen faxit deus, ut illi rustici nobillium qui in eadem parochia cum suis hereditaris dominis cohabitant(ques in Danica vocant Ugedagsbønder) a reliquorum numero et obligatione excipiantur, quod et speramus.» Transkribering og oversettelser ved Peter Astrup Sundt. Se også Nielsen 1872 s. 16-17

²⁹⁵ Poul Johs. Jørgensen (1947) *Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede*. 2. udgave. København: G. E. C. GADS Forlag, s. 387-388

²⁹⁶ Akts. I s. 116

²⁹⁷ Akts. I s. 116

endelige privilegiet ble begrenset til frihet fra å gjøre arbeid for adelsbøndene innenfor seks mil av hovedgården og avlsgårdene, og ikke hele sognet slik som Jens Bjelke skrev i brevet til kansleren, og ifølge petisjonen av 1591.²⁹⁸ Selv om de bevarte klagene hovedsakelig rettet seg mot arbeidsplikten, er det mulig at også kravet om skattefrihet for de samme bøndene kan ha blitt fremmet samtidig på herredagen, dels på grunn av de eldre kravene, dels på grunn av de mange bygningsskattene. At bare en lokal del av den norske adelen forsøkte å oppnå rettighetene var ikke nødvendigvis noe hinder, adelen i Båhuslen hadde jo alt den samme retten. Hals- og håndretten kan også blitt nevnt, men siden denne faller utenfor innholdet i Bjelkes brev, og ikke var en rettighet noen av den øvrige adelen i Norge hadde oppnådd, fremstår det som mindre sannsynlig. Situasjonen rundt skyssferden kunne blitt diskutert, men det er ingen dommer eller bevarte brev som ble gitt ut i ettertid som kan bekrefte dette.

Det er for øvrig ukjent hvem av de norske adelsmennene som faktisk deltok i forhandlingene i 1610, eller hvem andre enn kansler Friis som kan ha støttet opp om adelens klage. Siden det her var snakk om en hylling, så skulle alle adelsmenn i utgangspunktet møte, og vi kan forvente at de fleste slektene var representert. Ut fra herredagsdomboken kan vi bare være helt sikkert at den norske kansleren Anders Green deltok.²⁹⁹ Han var del av adelen i Båhuslen og hadde allerede skattefrihet på ukedagsbøndene der.³⁰⁰ Om han støttet opp om adelen i Akershus petisjon er usikkert. På den ene siden var han i kraft av det nyopprettede kanslerembetet en slags leder for den norske adelen, men på den andre siden hadde han ikke direkte gevinst av å støtte adelens krav. Bjelke nevner ikke Green i brevet fra 1609, så den norske kanslerens rolle i forhandlingene forblir ukjent. En indikasjon på at han likevel kan ha støttet opp om kravet til adelen i Akershus, er et brev som ble utstedt to dager i ettertid, hvor Enevold Kruse skaffet seg retten på at de av Anders Greens bønder under Nonneklosteret, som ikke deltok i høstingen eller pløyningen på Kjøberg, skulle gjøre pliktkjøring og arbeid til Akershus slott.³⁰¹ Det er sannsynligvis det samme brevet som senere nevnes i forbindelse med Jens Bjelkes strid om de samme Nonneklosterets bønder med stattholderen i 1616.³⁰² Sett ut fra Jens Bjelkes uttrykte frykt for uvilje fra stattholderen i forbindelse med sin brevskrivning i 1609, kan det ikke utelukkes at det var en måte for stattholderen å gjengjelde at kansleren tok den norske adelens side under

²⁹⁸ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 11, Akts. I s. 116

²⁹⁹ *Norske Herredags-Dombøger*. Anden Række (1607-1623), II: Dombog for 1610, s. 1

³⁰⁰ Johnsen 1929 s. 569-570

³⁰¹ NRR IV s. 385

³⁰² Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 1. Se også side 89-91.

forhandlingene, og/eller at det var et forsøk på å kompensere noe av tapet av pliktkjøringen og arbeidet til slottet. Sammenfallet mellom de to hendelsene er i det minste svært påfallende.

Av de øvrige deltagerne på herredagen vet vi at også stattholder og riksråd Enevold Kruse selv var til stede, men han hadde jo ingen grunn til å støtte opp om adelens krav. Rollen de fire andre danske riksrådene hadde i forhandlingene er også ukjent. Den eneste som med stor sannsynlighet kan ha støttet de norske adelsmennene var kansler Christian Friis, som også var til stede ved forhandlingene. Jens Bjelke kan også ha deltatt i forhandlingene med kongen og rådsmedlemmene. Det er dessuten rimelig å anta at flere av de mest fremtredende adelsmennene fra Akershus, som uansett var til stede ved hyllingen, også kan ha deltatt på herredagen eller i det minste beseglet petisjonen som ble forelagt kongen. Yngvar Nielsen påpeker at ordlyden i begrunnelsen i det endelige privilegiet er ganske lik argumentasjonen Jens Bjelke benyttet overfor kansleren i brevet fra 1609.³⁰³ Det støtter teorien om at Jens Bjelke selv deltok på møtet, eller i det minste at de samme argumentene ble benyttet i 1610.

Avhengig av innholdet i det originale kravet fremstår privilegiet fra 1610 som et kompromiss mellom adelens og kongens interesser. Selv om adelens ønske om arbeidsfritak for hele sognet ikke ble imøtekommet, var seks mil radius fra sete- og avlsgårdene muligens en praktisk begrensning. Weidling mener at grensen for hvor langt unna en hoved- eller avlsgård det var praktisk mulig å kreve reell arbeidsplikt av bøndene var på ca. fem eller seks mil.³⁰⁴ 1610 privilegiet kan dermed ha markert en øvre grense. Ut fra hans vurdering av praksisen ved flere godssamlinger i Norge, ser det ut som om ukedagsarbeidet faktisk ble avkrevd og gjennomført av de bøndene som bodde nært nok til hovedgårdene, og ikke hovedsakelig i form av arbeidspenger.³⁰⁵ Det må derfor ha vært en viktig innrømmelse for adelsmennene det gjaldt, selv om eventuelle andre krav ikke ble innfridd. På den andre siden gjaldt rettigheten bare adelen i Akershus, og omfattet ikke byggearbeid ved andre festninger. Dessuten innebar begrensningen at adelen ikke kunne kreve inn arbeid eller arbeidspenger av de øvrige bøndene sine lenger vekk fra hovedgårdene. Denne begrensningen ble muligens satt av kongen for å sikre grunnlaget for skatt- og arbeidsplikt hos de øvrige adelsbøndene, enten han besluttet det alene eller som et kompromiss i forhandlingene med adelens representanter. Til sist medførte også begrensningen at den norske adelen nok en gang ikke fikk likestilt sine rettigheter over ukedagsbøndene med det

³⁰³ Nielsen 1872 s. 18

³⁰⁴ Weidling 1998a s. 293

³⁰⁵ Weidling 1998a s. 294

den danske adelen hadde.

Særprivilegiet adelen i Akershus oppnådde i 1610 var altså ikke bare en reaksjon på det økte kravet om skatter og pliktarbeid som også rammet adelens bønder i forbindelse med slottsarbeidene på Akershus. Det var særlig en reaksjon på det adelen anså som urimelige pålegg og brudd på deres etablerte rettigheter fra stattholder Enevold Kruse. Samtidig kan privilegiet knyttes til en lengre trend hos den norske adelen hvor de forsøkte å oppnå like rettigheter med sine standsbrødre i Danmark. Privilegiet fra 1610 ble dermed ikke bare et privilegium for en del av den norske adelen, men var samtidig en viktig seier over sentralmaktens representant i Norge, nemlig stattholderen. Stattholderen hadde forsøkt å innføre krav om større økonomiske overføringer til sentralmyndighetene på bekostning av, og tilsynelatende uten hensyn til de privilegier og rettigheter den norske adelen hevdet de hadde rett på. Med 1610-privilegiet fikk adelen i Akershus kongens bekreftelse på at sentralmaktens representanter ikke fritt kunne ta seg til rette i Norge, men måtte overholde den norske adelsstandens rettigheter. Jens Bjelke fremsto som den mest markante motstanderen til stattholder Kruses embetsutøvelse, men det er hovedsakelig på grunn av de tilgjengelige kildene. Han hadde nok støtte fra flere adelsmenn. Bjelkes forbindelse til kansler Friis må likevel ha vært betydningsfullt, selv om vi ikke konkret kjenner til Friis' bidrag. Som jeg derimot skal komme tilbake til fortsatte Jens Bjelke kontakten med den danske kansleren i form av flere brev og gavesendinger, og Bjelke må selv ha ansett forholdet til kansleren som verdifullt.³⁰⁶

4.3.3. Kalmarkrigen

Etter hyllingen i 1610 sier ikke kildene mer om den norske adelens aktivitet før etter utbruddet av Kalmarkrigen. I forbindelse med krigsutbruddet i 1611 sendte kongen et brev til stattholder Kruse, kansler Anders Green, Olav Galle, Peder Iverssøn[Baden], Alexander Papenheim og Gerlof Nettelhorst sønnafjells, og et annet brev til Steen Bille og Jens Bjelke nordafjells. I brevene ga kongen sine instruksjoner til hvordan man heretter skulle forholde seg, og hvordan forsvaret skulle organiseres i Akershus og Trondheim len.³⁰⁷ Hvilken funksjon var tiltenkt den norske adelen i forbindelse med krigføringen? Og hva bidro den norske adelen faktisk med av krigstjenester og andre ytelser?

³⁰⁶ Bl.a. lovet han å sende kansleren en tønne speket laks i et PS i brevet fra 1609. Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 19.6.1609 s. 13

³⁰⁷ NRR IV s. 408-411 og *Norske Samlinger* I s. 365

Ifølge kongens instruksjoner skulle de norske adelsmennene Anders Green, Olav Galle og Peder Iverssøn holde slottsloven på Akershus, mens stattholderen ble øverstkommanderende for feltleiren og skulle følge den i egen person. Styring Boel ble utnevnt til nestkommanderende, og de øvrige danske lensherrene skulle stille som høvedsmenn, kapteiner og befalhavere.³⁰⁸ Adelen og de beste av allmuen kunne utnevnes til underoffiserer ifølge instruksjonen.³⁰⁹ I instruksjonen til Steen Bille og Jens Bjelke, som angikk forsvaret av Trondheim len, ble Steen Bille øverstkommanderende og pålagt å ligge i feltleiren i Jemtland, mens Jens Bjelke ble nestkommanderende. Kapteiner, høvedsmenn og underoffiserer skulle her hentes fra de beste menn av byen og lenet.³¹⁰

I Akershus er det slående at ingen av de norske adelsmennene ble utnevnt til offiserer. Bare menn av dansk eller annen bakgrunn ble gitt disse stillingene. Bare til stillingene som underoffiserer nevnte instruksjonen at adelen og de fremste av allmuen kunne benyttes. I Trondheim ble derimot Jens Bjelke utnevnt til nestkommanderende. Utnevnelsen hans kan være knyttet til mangelen på andre alternativ, selv om kongen uproblematisk kunne ha sendt andre menn nordover om han ønsket. Hvorfor de tre norske adelsmennene som ble nevnt i brevet ble satt til å holde slottsloven, i stedet for å delta som offiserer, er likevel vanskelig å si sikkert. Alle tre hadde mindre forleninger på dette tidspunktet, så mangel på forleninger kan ikke ha vært avgjørende.³¹¹ En faktor kan ha vært alderen, både Baden og Green var passert 60, og Olav Galle må ha vært av tilsvarende alder.³¹² Videre skal Green ha hatt en gammel skuddskade i beinet som gjorde at han haltet.³¹³ Enevold Kruse var riktignok selv 57 år, men måtte antagelig stille i kraft av stattholderembetet.³¹⁴ Både Papenheim og Bille var bare i 40-årene, og Jens Bjelke var bare 31 år.³¹⁵ Det var muligens en ren praktisk avgjørelse å la de eldste slippe å delta i felt, særlig i Akershus hvor det var flere andre å ta av. Hvis høy alder var årsaken kan det forklare hvorfor

³⁰⁸ Gerlof Nettelhorst var en av de nevnte adelsmennene. Han var født i Livland, kom til Norge rundt 1610, gift dansk, først som lensherre (Ide og Marker Skibrede fra 1609, se NNR IV s. 308, 310), senere etablerte han seg med godservervelse og fra 1614 var han gift for andre gang med Vivike Bjelke, Jens Bjelkes søster. Se Weidling 1998a s. 453. Han kan dermed regnes som norsk adelsmann, men jeg anser ikke det som tilfelle ved krigsutbruddet i 1611 siden han bare var lensherre på det tidspunktet.

³⁰⁹ NNR IV s. 410

³¹⁰ *Norske Samlinger* I s. 365

³¹¹ Weidling 1998a s. 447-448

³¹² Huitfeldt-Kaas 1894 s. 456, Johnsen 1929 s. 569. Mangler fødselsåret til Olav Galle, men han døde i 1622, se Weidling 1998a s. 448

³¹³ Johnsen 1929 s. 569

³¹⁴ Steen 1938 s. 103

³¹⁵ Thiset 1898 s. 544, Gjellerup 1888 s. 243-244, Weidling 1998a s. 452. Gerlof Nettelhorst fødselsår er ukjent, men han døde i 1643, se Weidling 1998a s. 453

Jens Bjelke, som var mye yngre, fikk stillingen som nestkommanderende i Trondheim. Det er likevel ikke tilstrekkelig til å forklare hvorfor ingen annen norsk adelsmann ble utnevnt til offiser i felten i Akershus.

En annen mulig forklaring kan være den kontinuerlige mistroen de danske sentralmyndighetene hadde til nordmennenes lojalitet. En slik underliggende usikkerhet kan spores i store deler av tiden etter 1537. En samtidig uttalelse kom fra riksrådet allerede i 1611, og dreide seg om riksrådets frykt for misnøyen kongens krigsplaner kunne skape i Norge:

Videre da forfares og av atskillige beretninger, at en part av undersåttene uti Norge skulle seg høyligen besverge over den usedvanlige strengt som en del lensmenn og fogder imot dem bruker; da er vårt underdanigste råd og begjæring, at e.m. der uti riket med allting således ordinere og lage ville, så de fromme Norges rikets innbyggere (som intet uten alt godt av e.m. og vår nasjon, under hvilken de som pertinens hører, har forskyldt) ikke med billighet over e.m. kunne ha seg å besverge, ei heller å tenke på middel og råd, hvorledes de med e.m. og dette rikets skade kunne fra slik åk og trengsel vorde befriet.³¹⁶

Riksrådets skarpeste uttalelse mot nordmennenes lojalitet kom riktignok flere år senere, i 1638, etter at kongen i sin vurdering av den daværende militære beredskapen skrev at «Landfolckyd tiil heest och fodtz y danmarck Och Norrie uyl fliitig Exerseris Och med dychtige Offiserer forsørgis.»³¹⁷ Riksrådet svarte da i en betenkning til kongen at «[...] mens hvad Norgie anlanger, da siunis os underdanigst megit betenicheligt mange af dennom nu at lade armere, med mindre en del danske folch der under blef forordnit.»³¹⁸ Det ser ut som om offiserene ble sett på som særlig viktige for å sikre lojaliteten til nordmennene. Den generelle mistroen til nordmennenes lojalitet, og særlig at riksrådet mente at offiserene burde være danske folk, kan bidra til å forklare hvorfor ingen av de øvrige norske adelsmennene sønnafjells ble utnevnt til offiserer i 1611. At Jens Bjelke likevel ble nestkommanderende i Trondheim len kan forklares med hans tette bånd til kansler Friis.

Uansett hva årsaken til utnevnelsen var, tok Green, Baden og Galle på seg det viktige forsvaret av Akershus festning i henhold til kongens instruks. Senere samme år henvendte de seg til kongen og ba om å få tilsendt skyttere og ammunisjon, noe kongen innvilget, mens forespørselen om proviant, utrustning og ytterligere forsterkninger på slottets befestninger ble

³¹⁶ Rian 1997b s. 223

³¹⁷ Bricka og Fridericia 1969 bind IV s. 202 og Rian 1997b s. 244

³¹⁸ Erslev 1887-1888 s. 507

avslått.³¹⁹ Byggearbeidet ble først innvilget etter freden i 1613, etter at Enevold Kruse selv skrev til kongen.³²⁰

Kan vi spore andre bidrag fra adelen i kildematerialet? I Trondheim len skulle undersåttene stille med 2000 fotfolk.³²¹ I Akershus len befalte kongen at bøndene skulle stille med 6000 fotfolk, samt ryttere som del av leidangen. Det ble supplert med utskrivning av båtsmenn og 1000 nye bondesoldater året etter.³²² Videre mente kongen at adelen og de fornemste odelsbøndene i Akershus len kunne stille med én eller to faner utrustede ryttere, men det ble omgjort til at hver av odelsbøndene i stedet for én hest kunne stille to børseskyttere.³²³ Den samme ordningen ble også besluttet for adelen.³²⁴ Det ser dermed ut til at det var opp til den enkelte om de ville stille med ryttere eller børseskyttere. Vi har ingen kilder som indikerer hvor stort bidraget fra den norske adelen faktisk var, men vi vet at et ukjent antall adelige og øvrige ryttere var tilstede i feltleiren i Akershus i 1611.³²⁵ Av økonomiske byrder ble det utover utskrivningen av bondesoldater, båtsmenn og lønn til leiesoldater, bare skrevet ut én kjent landsdekkende skatt, samt nye omfattende tolltakster til finansering av krigen.³²⁶ I tillegg kom lokale skatter til konkrete formål, herunder innkjøpet av kanoner til skansene ved Trondheim.³²⁷ Ingen bevarte kilder indikerer at kongen anså det som nødvendig å be de norske adelsmennene om en frivillig skatt i tillegg til den som ble pålagt den øvrige befolkningen. Denne avgjørelsen hang trolig sammen med at kongens økonomiske stilling fortsatt var veldig god, og ordningen med bondesoldater var kostnadsbesparende i forhold til leiesoldater.

Kalmarkrigen ble som kjent ingen militær suksess i Norge. I likhet med krigføringen under Hannibalfeiden i 1640-årene, var de norske bøndene svært motvillige til å la seg bruke i kamphandlinger. Mange ville ikke adlyde befalshaverne, flere stakk av, og bøndene vegret seg ofte for å betale soldatene.³²⁸ Nordmennene manglet både trening og utstyr, og det var store problemer med å få fram forsyninger. Ut fra et svarbrev til Steen Bille og Jens Bjelke går det

³¹⁹ NRR IV s. 442-443

³²⁰ NRR IV s. 486

³²¹ *Norske Samlinger* I s. 364

³²² NRR IV s. 456, 458-459

³²³ NRR IV s. 409, 410

³²⁴ NRR IV s. 434-435

³²⁵ NRR IV s. 454

³²⁶ NRR IV s. 428-431, 418-427

³²⁷ NRR IV s. 438. En tilsvarende skatt, muligens den samme, er nevnt i kongens brev til Steen Bille datert 27.6.1611. *Norske Samlinger* I s. 366

³²⁸ NRR IV s. 445-446, 451, 456-457(I forbindelse med utskrivelse av båtsmenn), 471. Se også beretningene fra saken mot Steen Bille i *Norske Samlinger* I s. 370-375

frem at de allerede i slutten av mai skrev til kongen og mente en permanent feltleir i Jemtland ville være besværlig på grunn av problemene med å få frem forsyninger lenger enn til høsten.³²⁹ Kongen svarte at den opprinnelige instruksjonen skulle følges, men skulle problemer oppstå kunne de skrive til ham på nytt.³³⁰ Mangel på både forsyninger, erfarne krigsfolk og befalhavere blant befolkningen, ble senere trukket frem av Jens Bjelke i sin rapport til regjeringsrådene Christian Friis og Steen Brahe etter tilbaketrekningen fra Jemtland i august 1611.³³¹ Flere rapporter ble lagt frem i forbindelse med rettssaken mot Steen Bille i etterkant av krigen, hvor han ble kjent skyldig i å ha forsett seg i sin tjeneste som lensherre.³³² Mot Jens Bjelke ble det ikke reist noen anklager, selv om enkelte av Steen Billes støttespillere forsøkte å velte skylden over på ham. Jens Bjelke forklarte seg under høringen, og skrev nok en gang til kansler Friis i håp om støtte.³³³ Forsyningsproblemer var også hovedårsak til at adelen og de øvrige rytterne fra Akershus ba om å få dra hjem fra feltleiren i november 1611, noe de fikk innvilget så lenge de holdt seg klare til å rykke ut på kort varsel.³³⁴

4.3.4. Krigsordinansen av 1614: Forsøket på å opprette en norsk hær

Som følge av den militære fiaskoen i Norge under Kalmarkrigen ønsket Kristian 4. å etablere en egen hærordning, en *krigsordinans*, i Norge. I den forbindelse ble det opprettet en kommisjon bestående av admiral og riksråd Mogens Ulfeldt og den daværende lensherren over Båhuslen og Älvsborg, Jørgen Lunge.³³⁵ I 1614 gikk det ut brev til alle lensherrene nordafjells og sønnafjells, samt et eget brev til kronens bønder sønnafjells, hvor kongen befalte at alle samarbeidet med kommisjærene på deres rundreise, slik at det kunne settes opp en liste over bøndene i alle lenene og deres årlige skyld til kongen.³³⁶ Tanken var at bøndenes skattegrunnlag skulle benyttes til å finansiere bondesoldater til en nasjonal hær som kunne utskrives ved nye krigshandlinger. En

³²⁹ *Norske Samlinger* I s. 365-366

³³⁰ *Norske Samlinger* I s. 366

³³¹ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 22.8.1611 s. 1 og innlegg av Jens Bjelke og Steen Bille med samme dato s. 2. Se også *Norske Samlinger* I s. 370-375

³³² *Norske Samlinger* I s. 383

³³³ Nielsen 1872 s. 39

³³⁴ NRR IV s. 454

³³⁵ NRR IV s. 541-542. Danskene erobret festningene Älvsborg og Kalmar i løpet av Kalmarkrigen. Som en konsekvens av fredsavtalen i 1613 måtte begge land gi tilbake det de hadde erobret under krigen, men svenskene måtte betale én million riksdaler i krigserstatning til Danmark innen seks år. Frem til beløpet var betalt beholdt danskene Älvsborg, Göteborg, nya og gamle Lödöse og sju herreder i Västergötland som pant. I denne perioden ble Älvsborg lagt under administrasjonen til lensherren i Båhuslen. Se Rian 1997b s. 226

³³⁶ NRR IV s. 541-546

tilsvarende hærordning ble også gjort for Danmark. Hva gikk denne norske krigsordinansen ut på? Hvilken rolle var tiltenkt den norske adelen i denne nye hærordningen, og hvorfor? I hvilken grad ble den nye ordningen gjennomført?

I instruksen til kommisærene ønsket kongen å opprette en militst bestående av 1500 odelsbønder sønnafjells, og 600 odelsbønder nordafjells, som skulle tjenestegjøre i tilfelle krig, enten i egen person eller holde en utrustet mann i sitt sted.³³⁷ Disse bøndene skulle ikke tas fra kystområdene, siden folket der skulle utskrives til båtsmenn og skipsfolk, og fordi kongen hadde planer om en egen ordinans for krigsflåten.³³⁸ I Danmark ble det til sammenligning utskrevet 4000 bondesoldater, men de ble fastere organisert enn i Norge.³³⁹ Ifølge ordinansen skulle det innsettes erfarne krigsfolk i de høyere offiserstillingene, mens underoffiserer kunne man hente fra bøndene selv i begynnelsen. Adelen i Norge ble ikke nevnt i forbindelse med noen av offiserstillingene, men kan ha falt under «erfarne krigsfolk.» Bondesoldater og underoffiserer skulle til gjengjeld for sin tjeneste nyte gårdene sine fri fra alle ordinære skatter og pålegg, og i krigstid skulle de i tillegg gis lønn. Soldatene skulle utstyres med geværer, som de deretter skulle stille med på egen bekostning.³⁴⁰ Senere, under herredagen 1616, ba kongen lensherrene sønnafjells om å stille med jordebøker og manntallslistene over odelsbøndene for å vite hvor mange soldater de kunne stille.³⁴¹ I tillegg skrev kongen et forslag til kommisærene om at totalt 330 båtsmenn kunne utskrives i Norge.³⁴²

Det var en kostnadsbegrenset hærordning i tråd med hva det danske riksrådet ønsket.³⁴³ Utskrevne bønder var langt rimeligere enn vervede leiesoldater, selv om de ikke kunne vise til samme grad av profesjonalitet som en vervet og trent hær. En annen faktor var at en nasjonal hær ville være langt lettere å kontrollere for det danske riksrådet, imot en vervet hær som ville styrke kongens maktposisjon.³⁴⁴ Igjen er det mulig å skimte riksrådets skepsis til nordmennenes lojalitet. Som vi skal se var det riktignok ikke bevæpning av bøndene som fremsto som mest betenkelig. Det forsøkte man jo å gjennomføre i de påfølgende årene. Bestemmelsen om å benytte erfarne krigsfolk som offiserer, samt instruksene om at underoffiserer i begynnelsen kunne hentes fra

³³⁷ NRR IV s. 546

³³⁸ NRR IV s. 544-545

³³⁹ Nielsen 1911 s. 112

³⁴⁰ NRR IV s. 545

³⁴¹ NRR IV s. 606

³⁴² NRR IV s. 547. Det ble fulgt opp med flere utskrivninger av båtsmenn.

³⁴³ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 190

³⁴⁴ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 191

bøndene, og ikke også fra adelen slik som under Kalmarkrigen, ga derimot sentralmakten større rom i å sette inn hvem de ønsket som offiserer. Det ser likevel ikke ut som det ble sendt ut noen brev, verken til den norske adelen eller noen av de øvrige lensherrene, angående hvem som faktisk skulle stille som offiserer og hva deres instruks skulle være. Det hadde nok sammenheng med at fraværet av nye krigshandlinger før 1625 ikke skapte et behov for å utnevne offiserer, og at man uansett ønsket å unngå utgifter til avlønninger i fredstid. Krigsordinansen fra 1614 ga altså ikke de norske adelsmennene noen konkrete funksjoner utover deres standsmessige plikt om å yte militærtjeneste til kongen.

Krigsordinansen av 1614 ble likevel ikke noen varig ordning i verken Norge eller Danmark, men hærordningen ble forsøkt iverksatt. I Danmark ble det opprettet to regimenter, men de ser ikke ut til å ha hatt stor betydning. I tillegg var ordningen upopulær blant den danske adelen.³⁴⁵ For de utskrevne norske bøndenes del ble store deler av den planlagte bevæpningen forsøkt gjennomført. Både musketter, *sideverger* og nødvendig tilbehør ble innkjøpt og beordret distribuert blant odelsbøndene.³⁴⁶ I januar 1617 ble stattholderen bedt om å ta imot og betale for 2000 musketter og 2000 sideverger med tilbehør. Disse skulle så deles ut til de utskrevne odelsbøndene i Akershus, som måtte betale det stattholderen hadde lagt ut for utstyret.³⁴⁷ Noen måneder senere fikk lensherren på Bergenhus en tilsvarende ordre angående 1000 musketter og 1000 sideverger.³⁴⁸ På sommeren fikk stattholder Kruse nok en instruks om å ta imot 2000 musketter, 2000 sidegevær, 2000 oppheng og belter, og 2000 bandolær. Disse skulle nok en gang deles ut til odelsbøndene i Akershus mot betaling.³⁴⁹ I september fikk både stattholderen og lensherren på Bergenhus levert henholdsvis 2000 og 3000 musketter med tilbehør som skulle fordeles på odelsbøndene i lenet. Lensherren på Bergenhus skulle fordele muskettene på seg selv og fire øvrige lensherrere.³⁵⁰ Ordlyden i brevene hadde nå skiftet fra de *utskrevne* odelsbøndene i lenet til de *fornemste* odelsmennene. Det kan være tilfeldig, eller indikere betalingsproblemer blant bøndene. Nok en instruks gikk til Bergenhus i 1618 med ordre om å fordele 700 mottatte

³⁴⁵ Nielsen 1911 s. 112

³⁴⁶ *Sideverge* eller *sidegevær* betegnet på 1500-1600-tallet et våpen som ble båret på siden, f.eks. sabel, i motsetning til *overgeværet* som var selve musketten. Sidevergen ble båret i et bandolær eller andre reimer/opp heng. Se Harald Winge (1999d) «Sidegevær.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 374

³⁴⁷ NRR IV s. 612

³⁴⁸ NRR IV s. 619

³⁴⁹ NRR IV s. 643

³⁵⁰ NRR IV s. 664-666

musketter blant odelsbøndene, men deretter stoppet ordningen opp.

Den neste instruks knyttet til bevæpningen av odelsbøndene kom under den neste stattholderen, Jens Juel. I 1619 fikk den nye lensherren på Bergenhus, Knut Gyldenstjern, ordre om å sende muskettene som hadde blitt sendt til Bergen til Krempe festning i Holstein i stedet.³⁵¹ I 1620 fikk lensherren i Trondheim svar på sitt brev som blant annet omhandlet en ladning musketter som skulle byttes med odelsbøndene der. Siden det ikke lot seg gjennomføre, beordret kongen at muskettene skulle oppbevares på kongens gård i Trondheim, og brukes til landets forsvar i nødstider. Befolkningen skulle selv holde dem vedlike.³⁵² Den siste referansen til bevæpningen av bøndene kom i 1621 i form av en instruks til lensherren i Nordlandene, som ble bedt om å samle inn muskettene som var utdelt til odelsbøndene, henge dem på kongens gård og holde dem vedlike.³⁵³

Man gikk tilsynelatende vekk fra tanken om å la bøndene holde og vedlikeholde sine egne våpen, og valgte heller å oppbevare disse hos lensherrene. Interessant nok var det aldri noe i instruksene og brevene som antydte en økt usikkerhet hos sentralmakten til bevæpningen av nordmennene. Det er derimot påfallende at utdelingen av våpen stoppet opp ganske raskt etter at Enevold Kruse returnerte til Danmark i 1618. Det er mulig at han var en særlig viktig pådriver for å gjennomføre bevæpningen mens han selv var stattholder. En annen faktor var utbruddet av Trettiårskrigen samme år, som medførte at sentralmyndighetene rettet fokuset og ressursbruken mot grensene i sør. Det forklarer også hvorfor Gyldenstjerne ble beordret om å sende muskettene på Bergenhus til festningen i Holstein i 1619. Den økte vektleggingen av grenseforsvaret i sør, forklarer også hvorfor ingen flere våpen eller utstyr ble sendt til Norge etter 1618, og hvorfor man valgte å samle våpnene i Trondheim og Nordlandene hos lensherrene. Hvis våpnene var samlet på ett sted kunne de mye raskere sendes sørover hvis behovet skulle oppstå.

4.3.5. Det norske kanslerembetet 1591-1618

I 1614 døde den daværende Norges rikes kansler Anders Green. Hans etterfølger ble den unge adelsmannen Jens Bjelke.³⁵⁴ Bjelke var den yngste norske adelsmannen som ble valgt til norsk kansler etter 1591, og han beholdt kanslerembetet sammenhengende frem til sin død i 1659. Han

³⁵¹ NRR V s. 55-56

³⁵² NRR V s. 112-113

³⁵³ NRR V s. 173-174

³⁵⁴ NRR IV s. 528, 549

satt dermed over fire ganger så lenge som de to forgjengerne hadde innehatt embetet. Det var under Jens Bjelke at det nyere norske kanslerembetet oppnådde sitt toppunkt i betydning og innflytelse. Hvilken betydning hadde det norske kanslerembetet etter 1591? Hvorfor ble Jens Bjelke valgt til norsk kansler? Hvilket arbeidsmessig og personlig forhold hadde de tidligere norske kanslerne hatt til stattholderne generelt og til Enevold Kruse spesifikt? Hvordan påvirket kanslerembetet forholdet mellom Enevold Kruse og Jens Bjelke?

I 1591 fikk den norske adelen rett til å velge en norsk adelsmann til det norske kanslerembetet. Embetet hadde da stått ubesatt siden Johan Venstermann ble avsatt i 1572.³⁵⁵ Selve embetet var langt eldre, og kan spores tilbake til høymiddelalderen. Det norske kanslerembetet hadde gjennomgått omfattende endringer i løpet av sin lange historie. Mest omfattende var endringene reformasjonen og bortfallet av det norske riksrådet forårsaket etter 1537. Frem til reformasjonen hadde kanslerembetet hatt en helt annen karakter og myndighet enn det fikk i tiden etter. Historisk sett var kansleren både prost og lensherre, og siden 1314 var embetet tilknyttet Mariakirkens prosti, selv om det ikke ble systematisk besatt i hele perioden. En av oppgavene til kansleren var dermed at han skulle lede kanselligeistligheten.³⁵⁶ Kanslerembetet hadde dermed en geistlig tilknytning som opphørte ved reformasjonen. Selve prostetittelen vedvarte riktignok til 1547, og det var flere tilfeller i 1540-årene hvor sentralmyndighetene påla kanslerne å utføre prestedjenestene sine. Det var dermed snakk om en gradvis overgang.³⁵⁷

Den norske kansleren var også medlem av det norske riksrådet, så bortfallet av dette etter 1537 fikk direkte innvirkning på hans myndighet og embetsoppgaver.³⁵⁸ En av kanslerens verdslige embetsoppgaver i tiden før 1537 var ansvaret med å lede kongemaktens sentrale ekspedisjonskontor, selv om det hadde svunnet inn til de rettsadministrative grids- og landtvistebrevene. Han skulle dessuten oppbevare Norges rikes segl.³⁵⁹ Men helt siden unionsmonarkiet brakte riksseglet til Danmark i 1398, hadde den norske kanslerens embetsoppgaver i økende grad blitt konsentrert rundt rettspleien. Etter 1537 ble kansleren redusert til en rådgiver for regjeringkretsen i København med særlig ansvar for det norske rettsvesenet. Embetsoppgavene var fortsatt tilknyttet ekspedisjonen av grids- og landtvistebrev, han hadde sete i overlagtingene, herredagene, overhoffretten og Oslo domkapittel, og han deltok i

³⁵⁵ NRR II s. 47, Kongsrud 2011 s. 46

³⁵⁶ Kongsrud 2011 s. 20-21

³⁵⁷ Kongsrud 2011 s. 60-61

³⁵⁸ Kongsrud 2011 s. 20-21

³⁵⁹ Kongsrud 2011 s. 21

ad hoc kommisjonene. Kanslerens verdslige embetsoppgaver forble forholdsvis uendret etter 1537, selv om myndigheten hans ble redusert.

Kanslerne benyttet også et segl etter 1537, men praksisen frem til 1592 er noe uklar. En ny stamp ble etterlyst i adelens petisjon i 1591, og fra 1592 ble det skåret nye stamper ment for et spesialisert funksjonsområde, rettspleien. Det nye seglet var altså et «sigillum ad causas», som ble brukt på kongens vegne (innenfor rettspleien), og ikke et segl benyttet generelt på Norges rikes vegne.³⁶⁰ Det nye seglet ble fortsatt omtalt som «rigens segl», men det hadde ikke den samme bruken som det gamle «Sigillum Depvtatvm» som ble benyttet til å bekrefte ordinære kongebrev utstedt av monarkene personlig gjennom kanselliet.³⁶¹

Den politiske rollen til kanslerembetet endret seg også. Før 1537 opptrådte kansleren som politiker når han deltok som medlem av det norske riksrådet, og oppgavene knyttet seg til rådets selvstendige avgjørelser. Etter 1537, og særlig etter 1591, var kanslerens politiske rolle redusert til å være talsmann for adelsstanden og/eller alle de norske stendene. Oppgavene hans knyttet seg da til de norske stendermøtene og kravene som ble reist der.³⁶² Det er nettopp på det politiske området de største endringene i kanslerembetets myndighet skjedde. Den offisielle rikspolitiske posisjonen til den norske kansleren forsvant riktignok etter 1537, men i stedet ble kansleren etter 1591 den viktigste talsmannen for stendenes interessepolitikk, og særlig for den norske adelens. Denne posisjonen kunne dessuten utnyttes til å fremme saker av rikspolitisk betydning, siden også slike saker kunne være del av adelens petisjoner. I praksis fortsatte altså kansleren sin rolle som politiker, selv om den var mindre formell og skjedde i samarbeid med de norske stendene.

Det norske kanslerembetet etter 1591 fortsatte altså å ivareta oppgaver knyttet til den norske rettspleien, selv om dets myndighet ble redusert etter tapet av det norske riksrådet, og den geistlige sfæren gradvis forsvant etter reformasjonen. Den viktigste betydningen til kanslerembetet etter 1591 var rollen som talsmann for stendene, og først og fremst den norske adelen som kansleren selv skulle velges fra. Den første norske kansleren etter 1591 var Hans Pederssøn Litle som ble valgt og utnevnt til kansler i 1592, og som satt frem til sin død i 1602.³⁶³ Han ble fulgt av Anders Green til Sundsby som så ble utnevnt til ny kansler i 1604, og som satt

³⁶⁰ Kongsrud 2011 s. 205-207

³⁶¹ Kongsrud 2011 s. 208

³⁶² Kongsrud 2011 s. 21

³⁶³ NRR III s. 256

frem til sin død i 1614.³⁶⁴ I 1614 ble så Jens Bjelke valgt til kansler.³⁶⁵

Hva var det som gjorde at disse adelsmennene ble valgt til det norske kanslerembetet? Privilegiet fra 1591 spesifiserte at de norske adelsmennene selv skulle velge en av sine egne til kanslerembetet, deretter skulle kongen bekrefte valget deres.³⁶⁶ Det er riktignok ikke bevart noen kilder som viser om det faktisk foregikk noe slikt valg blant de norske adelsmennene, eller om kongen bare utpekte den mest passende kandidaten direkte. Om det siste var tilfelle har ikke det resultert i klager fra den norske adelen, noe man skulle forvente om de følte at privilegiet ble ignorert til deres ufordel. Uansett hvordan valget foregikk i praksis ser det altså ikke ut som om adelen hadde innvendinger til den. Hvem var det da som ble valgt?

Felles for de tre første kanslerne etter 1591 var at de alle kom fra godseieende, norske familier. Samtlige må dessuten kunne regnes til det øvre sjiktet av norske adelsmenn med hensyn til ressursgrunnlag og sosial posisjon. Siden kansleren ble en talsmann og en slags leder for den norske adelen ville det vært logisk at de valgte en av sine fremste representanter til embetet. Utdannelse og/eller karriere ser også ut til å ha vært et kriterium. Hans Pederssøn Litle hadde vært lensherre over flere norske len, inkludert Bergenhus. Både Anders Green og Jens Bjelke hadde begge bakgrunn som sekretærer i det danske kanselliet.³⁶⁷ Anders Green hadde deltatt i utarbeidelsen av Kristian 4.s norske lov, og Jens Bjelke skal ha studert ved universitetene i Rostock, Wittenberg, Leipzig og/eller Leiden.³⁶⁸ Utdannelse og karriere kan ha vært en viktig faktor for å få kandidaten godkjent av kongen, men det sammenfalt ofte med de alt nevnte ressurser og posisjon.

En annen faktor kan ha vært alder, for både Hans Pederssøn Litle og Anders Green var godt voksne menn, om lag 52 og 54 år da de selv ble valgt til kanslere.³⁶⁹ Her skiller Jens Bjelke seg markant ut ved at han bare var 34 år da han ble valgt til kansler.³⁷⁰ Selv Bjelkes etterfølgere, sønnen Ove Bjelke og svigersønnen Johan Friderich Marschalck, var med sine respektive 49 og 56 år mer på linje med de førstnevnte.³⁷¹ En eldre adelsmann ville normalt hatt mer tid til å

³⁶⁴ NRR IV s. 75, 528

³⁶⁵ NRR IV s. 549

³⁶⁶ NRR III s. 200-201

³⁶⁷ Johnsen 1929 s. 569 og Nielsen 1872 s. 3

³⁶⁸ Johnsen 1929 s. 569, Nielsen 1872 s. 3. Nielsen hevder det tredje studiestedet er Leipzig. Weidling 1998a s. 458 mener derimot at det er Leiden. Kongsrud 2011 s. 61 hevder Bjelke besøkte både Leipzig og Leiden.

³⁶⁹ Steen 1931 s. 349, Johnsen 1929 s. 569

³⁷⁰ Nielsen 1872 s. 2

³⁷¹ Weidling 1998a s. 454, 456

etablere seg, bygge et mer omfattende nettverk og være i besittelse av større økonomiske og sosiale ressurser enn en ung adelsmann, og dermed vært en mer egnet kandidat til å representere standen. I Jens Bjelkes tilfelle var det nok delvis tilfeldig at han fikk kanslerembetet i en såpass ung alder. Han hadde allerede rukket å opparbeide seg flere kvaliteter som gjorde ham til en meget sterk kandidat til kanslerembetet. Bjelke var på dette tidspunktet en av, om ikke den aller rikeste norske adelsmannen etter ekteskapet med Sofia Brockenhus i 1610.³⁷² Etter at mannslinjen i Litleslekten døde ut ved Hans Pederssøn Litles død i 1602, var Bjelkeslekten den eneste gjenlevende slekten i mannsledd fra ekteskapene mellom døtrene etter Niels Henriksson [Gyldenløve] og Inger Ottedatter [Rømer] til Austrått. Han var dermed en av de få familiene som kunne vise til direkte slektskap i mannsledd med gamle norske høyadelsslekter. Videre hadde han vist seg som en habil kandidat til å være talsmann for den norske adelens interesser etter hans sentrale rolle i striden om adelens rettigheter og det påfølgende særprivilegiet i Akershus i 1609/1610. Selv om han var ung, hadde han en tidstypisk adelig utdannelse og tidlig karriere bak seg, og han hadde allerede bygd opp et viktig nettverk som inkluderte den danske kansleren. Sett fra sentralmaktens ståsted var Jens Bjelke også en god kandidat sett utfra hans nære bånd til kansleren, og utvist tjeneste i Kalmarkrigen. Til sist var det egentlig ikke mange andre kandidater som kunne konkurrere med Bjelke. Peder Iverssøn[Baden] var svært gammel, og Olav Galle ser ut til å ha hatt skrantende helse.³⁷³ Om andre kandidater i det hele tatt ble vurdert, fremstår Christoffer Galle, Iver Pederssøn[Baden] eller Anders Huitfeldt som aktuelle. Ingen av disse ser likevel ut til å ha nådd helt opp på samme nivå som Jens Bjelke, så det var neppe et vanskelig valg å gjennomføre. Jens Bjelke ble altså valgt til norsk kansler på grunn av sin sosioøkonomiske gode stilling, mange gode kvalifikasjoner, og sin allerede utviste evne til å tale den norske adelens interesser.

Kongebrevene gir generelt lite informasjon om det arbeidsmessige eller personlige forholdet mellom Norges rikes kansler og stattholderne før Bjelke og Kruse. Det er ingenting som indikerer at det var noen vansker i samarbeidet mellom verken Litle eller Green, og de respektive stattholderne de måtte forholde seg til. Begge deltok både i rettsvesenet, kommisjoner og annet sammen med stattholderne. Kansleren hadde et eget kontor på Akershus slott i perioden

³⁷² Nielsen 1872 s. 19-20

³⁷³ NRR IV s. 611. I 1617 var Peder Iverssøn Baden død, og Olav Galle for gammel og svak til å utføre en oppgave han ble pålagt.

1592-1632, og det er mulig at de også hadde et delvis felles arkiv.³⁷⁴ De arbeidet altså veldig tett på hverandre. I motsetning til Jens Bjelke ser det dessverre ikke ut til at det er bevart noen private brev etter Litle eller Green som kan bidra med mer informasjon. Samtidig går det heller ikke frem av de bevarte kongebrevene at Jens Bjelke og Enevold Kruse hadde et konfliktfylt forhold. Det kan derfor ikke utelukkes at det kan ha oppstått større eller mindre samarbeidsproblemer mellom stattholderne og de to første kanslerne, selv om dette ikke kommer frem i kongebrevene. Hans Pederssøn Litle skal riktignok ha klaget til kongen og bedt om større forleninger som kompensasjon for strevet han hadde med embetet, men oppnådde aldri noe mer utover Mariakirkens prosti og et prebende på Hamar.³⁷⁵ I forbindelse med striden mellom Jens Bjelke og Enevold Kruse i 1616, angående retten til pliktarbeid og pliktkjøring fra Nonnekloster og Onsøys atten bønder, skal Kruse ha hevdet at den friheten som Anders Green hadde hatt på disse bøndene som kansler, var en frihet Kruse selv «godvillig» hadde latt Green nyte.³⁷⁶ Om det stemmer, tyder det på at Anders Green og Enevold Kruse kan ha hatt et godt nok forhold til at stattholderen ga kansleren ytterligere inntektskilder. I alle fall inntil de allerede omtalte forhandlingene under herredagen i 1610, hvor Kruse to dager etter utstedelsen av 1610-privilegiet fikk kongens brev på disse bøndene. Det er likevel ingenting i kildene som bekrefter at de norske kanslerne før Bjelke hadde noen større samarbeidsproblemer med stattholderne, inkludert under Enevold Kruse.

Jens Bjelke og Enevold Kruse hadde åpenbart hatt et anstrengt forhold siden striden om den norske adelens privilegier i 1609-1610. Konflikten ser ut til å ha blusset opp igjen etter at Jens Bjelke ble kansler, om vi skal dømme ut fra et nytt brev Bjelke sendte til Christian Friis i 1616.³⁷⁷ I brevet klaget Bjelke over at stattholderen ikke ville la Bjelke nyte de samme rettighetene som hans forgjenger Anders Green hadde hatt over atten bønder som tilhørte Nonneklosteret og Onsøy len som Bjelke nå var forlent med.³⁷⁸ Bjelke hadde henvendt seg til stattholderen om å få nyte de samme rettighetene som forgjengeren, og vist til en form for presedens. Ifølge Bjelke hadde ikke Kruse imøtekommet forespørselen på noe vis, men brutt det opprinnelige løftet han hadde gitt ham, og i stedet påstått at rettigheten Anders Green hadde hatt var en særegen frihet Kruse selv hadde gitt ham.³⁷⁹ Bjelke ba dermed den danske kansleren om

³⁷⁴ Kongsrud 2011 s. 229-230

³⁷⁵ Steen 1931 s. 350

³⁷⁶ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 1

³⁷⁷ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616

³⁷⁸ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 1-2

³⁷⁹ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 1-2

hjelp siden det var han; «[...] som var al aarsage udi, att jeg fikk forne Nunneklosters og Onsölehn, og ikke den gode mand statholderen,» som tydelig viser at kansleren har talt Bjelkes sak også ved tidligere anledninger.³⁸⁰ Bjelke ba kansleren om han i det minste kunne hjelpe ham med å få de atten bøndene fri fra å gjøre arbeid til andre, bortsett fra slottsarbeid til Akershus eller annet landevern til felles beste, slik som andre kronens bønder.³⁸¹ Alternativt ba Bjelke kansleren om han kunne slippe å møte til alle de sammenkalte lagtingene, særlig i Oslo, siden han ikke hadde noen bolig der, og viste til at han i så fall ville trenge færre bønder til gårdsdriften sin.³⁸²

Videre skrev Bjelke at det var flere som misunte ham forleningene, særlig Onsøy, og han fryktet at noen ville prøve å frata ham lenene, enten ved å klage på hans person eller hans embetsutførelse. Her satte Bjelke sin tillit til at kansleren ville sørge for at det ikke skjedde noe imot loven, og skrev noe kryptisk at han (Friis) visste hva bakgrunnen for disse klagene var.³⁸³ Ut fra det Bjelke selv skrev om at Friis tidligere hjalp ham med å få Nonneklosteret og Onsøy i forlening i stedet for stattholderen, og tatt i betraktning at inntekten av disse to lenene ble vurdert til en ikke ubetydelig sum av ca. 1020 riksdaler i 1650, kan det være stattholderen selv Bjelke siktet til.³⁸⁴ Det kan heller ikke utelukkes at det var snakk om Steen Billes støttespillere, som hadde forsøkt å velte skylden på Bjelke i oppgjøret etter Kalmarkrigen tre år før.³⁸⁵ Kildene gir ikke et endelig svar på hvem det var Bjelke siktet til. Til sist i brevet hadde han noen spørsmål knyttet til utstedelsen av kongsdager og landsvister i henhold til den nye loven, samt klagde på at Anders Greens arvinger enda ikke hadde overlevert ham dombøkene.³⁸⁶ Brevet Jens Bjelke sendte til Christian Friis er et klart eksempel på hvordan Bjelke utnyttet sitt tette forhold til kansleren for å få gjennomslag i saker som angikk ham. Ut fra innholdet i Bjelkes brev, og flere av hendelsene rundt ham, ser det da også ut som kansler Friis hadde gått inn og talt Bjelkes sak ved flere anledninger.

Senere samme år ble da også flere av klagene til Jens Bjelke løst, dels som følge av herredagen hvor flere av sakene må ha vært lagt frem. Arvingene etter Anders Green fikk brev

³⁸⁰ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 2

³⁸¹ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 2

³⁸² Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 2

³⁸³ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 5

³⁸⁴ Erslev 1885 s. 98 Til sammenligning var inntekten av Bergenhus og Trondheim vurdert til henholdsvis 2069 og 2104 daler.

³⁸⁵ Se s. 81

³⁸⁶ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 8.5.1616 s. 5-6 (Egentlig side 3-4, men rekkefølgen i de digitaliserte sidene er feil. Sidetallene viser her til den faktiske rekkefølgen i den digitale utgaven på nett).

med beskjed om å levere jordebøkene, brevene og rikets dombøker snarest mulig til Bjelke.³⁸⁷ Deretter fikk Jens Bjelke to brev hvor det i det første ble avklart at det holdt at han deltok på to (av fem) lagting i Oslo, og de øvrige etter som det passet seg.³⁸⁸ I det andre fikk han en instruks om hvordan han skulle forholde seg med utstedelsen av landsvist i drapssaker hvor det hadde falt uriktig dom.³⁸⁹ Angående Nonneklosterets bønder fikk Jens Bjelke lov til å holde seks av disse fri fra pliktkjøring og arbeid.³⁹⁰ Det må ha vært en akseptabel, om ikke helt ideell løsning for Bjelke. Han fikk bare holde en tredel av de ønskede bøndene fri, men slapp samtidig å delta på tre av de fem lagtingene i Oslo. Ut fra det han selv skrev i brevet, ville denne løsningen medført at han kunne akseptere å holde færre bønder fri fra arbeid.

En siste sak fra den samme herredagen angikk ikke Bjelke direkte, men kan støtte hans påstander om Enevold Kruses fremferd i brevene fra 1609 og 1616. Enevold Kruse ble nemlig befalt om ikke å tillate at fogdene hans krevde inn sakefall eller urimelig med pliktkjøring og arbeid av bøndene som lå under Claus von Ahnens len, Mariakirkens prosti.³⁹¹ Saken indikerer at fremferden til stattholderen og hans fogder, slik Bjelke beskrev i sitt første brev, fortsatte å presse på adelens rettigheter. Til Enevold Kruses forsvar må det sies at intet tyder på at han kom på kant med verken kongen eller riksrådet i sin embetsutførelse. Kruse hadde hatt en tilsvarende utdanning og karriere som Jens Bjelke, og ble etter fire års tjeneste i kanselliet utnevnt til rentemester i 1582, et verv han hadde felles med etterfølgerne Jens Juel og Christoffer Urne, før han ble stattholder og riksråd i 1608.³⁹² I likhet med sine etterfølgere ser det ut til at Kruse i stor grad arbeidet for å øke overføringene til kronen.

4.3.6. Enevold Kruses betydning for Norge og de norske stendene

Hvordan kan vi oppsummere forholdet mellom de norske stendene og stattholder Kruse? Det ser definitivt ut til at Enevold Kruse og Jens Bjelke hadde et anstrengt forhold helt siden striden om adelens privilegier i 1609-1610. Etter at Bjelke ble Norges rikes kansler i 1614, og i tillegg klarte å oppnå to forleninger som stattholderen tilsynelatende hadde interesse av selv i 1616, ser det ut til at konflikten eskalerte ytterligere. Men uenigheten imellom Kruse og Bjelke ser i all hovedsak

³⁸⁷ NRR IV s. 591

³⁸⁸ NRR IV s. 597-598

³⁸⁹ NRR IV s. 598

³⁹⁰ NRR IV s. 601-602

³⁹¹ NRR IV s. 593

³⁹² Steen 1938 s. 103

ut til å ha vært en personlig konflikt knyttet til økonomiske rettigheter over len og bønder. Det støttes av at de øvrige kongebrevene i perioden ikke inneholder mange klager på stattholderens embetsførsel, eller indikerer at konflikten gikk utover verken stattholderembetet eller kanslerembetets oppgaver. Det er vanskelig å si om det var det økonomiske aspektet som var mest tungtveiende, eller om den tidligere danske rentemesteren, stattholderen og riksråden Kruse følte at hans posisjon ble utfordret av den langt yngre adelsmannen, som bare hadde en kort karriere som kansellisekretær bak seg før han ble Norges rikes kansler. Mest sannsynlig spilte nok flere faktorer inn i konflikten.

I forhold til Norge og de øvrige stendene er det vanskeligere å vurdere Kruses betydning. Saken med Claus von Ahnen indikerer at Kruse faktisk var mindre villig til å respektere adelens rettigheter der de kom i konflikt med kronens interesser. Samtidig var ikke stattholderen enerådig i Norge, og kongen var lydhør for klager. For adelens del var det dermed mulig å stå imot stattholderens embetsutøvelse ved å benytte seg av nettverk og kontakter nær kongen som kunne fremme deres sak. Kildene viser at det var tilfelle for Jens Bjelke, som henvendte seg til konges kansler Christian Friis med sine klager både i 1609 og 1616, og hvor Bjelke fikk delvis medhold begge ganger. Denne evnen til å fremme saker av interesse ikke bare for seg selv, men for hele adelen, styrket følgelig kanslerens posisjon som adelens talsmann.

Interessemotsetninger mellom stattholderen og adelen ser altså ut til å ha vanskeliggjort mulighetene for samarbeid i Enevold Kruses stattholderperiode. Det ser dessuten ut til å være styrket av at Kruse, i motsetning til sine etterfølgere, ikke hadde noen familiære bånd eller økonomiske forbindelser til verken Norge eller den norske adelen. Kruse hadde dermed ingen interesse av å støtte opp om privilegier eller rettigheter som gikk imot kongens behov for å øke statens inntekter fra Norge. Hovedproblemet i Enevold Kruses stattholderperiode var likevel at det ikke eksisterte noen egentlig form for «arena» eller sted hvor stendene kunne forhandle kollektivt med stattholderen om politiske anliggender som skatt eller forsvar. Fra og med Jens Juel møttes stendene på stendermøter og andre bevilgende møter, hvor de hadde mulighet til å uttale seg om skatt- og forsvarsspørsmål, men det var ikke tilfelle under Enevold Kruse. Stattholderen ble derfor i større grad overlatt til å gjennomføre sentralmyndighetenes befalinger etter egne vurderinger og rådføringer. I de tilfellene hvor det førte til konflikter, ser det ut til at adelen forsøkte å løse dem ved å klage direkte til kongen på herredagen, eller ved å søke hjelp hos høytstående embetsmenn og patroner ved hoffet.

5. Den norske adelen under Jens Juels stattholderskap 1618-1629

5.1. Innledning

I 1618 ble Jens Juel utnevnt til stattholder i Norge og avløste med det Enevold Kruse. Kruse dro tilbake til Danmark og levde i tre år til som lensherre på Tranekær slott, det samme lenet som Jens Juel hadde hatt 1617-1618.³⁹³ Med Juel fikk den norske adelen en stattholder som sto dem mye nærmere enn forgjengeren på grunn av ekteskapsforbindelser og jordegods. Jens Juel arbeidet tett med den norske kansleren Jens Bjelke i flere kommisjoner nedsatt av kongen, og i motsetning til forgjengeren ser han også ut til å ha hatt et godt personlig forhold til kansleren. De arbeidet sammen både ved utarbeidelsen av den norske rostjenestetaksten og på andre overføringer fra nordmennene. Sett fra et norsk perspektiv bidro Juel, både alene og i fellesskap med representanter fra de norske stendene, med å fremme saker av norsk interesse. Det gjaldt først og fremst utbyggingen og finanseringen av en ny norsk krigsordinans i løpet av 1628, men også andre saker slik som norsk representasjon i stenderforhandlinger som favnet begge rikene, og forsøket på å opprette et norsk postvesen i 1625.³⁹⁴ Under Juel fant det sted en økt sentralisering på Akershus, særlig knyttet til oppebørsel av skatter og andre overføringer. Akershus fikk dermed flere sentrumsfunksjoner, selv om det lå i Danmark-Norges periferi, og stattholderen fremsto i større grad som kongens virkelige stedfortreder. At de norske stendermøtene fra 1628 hovedsakelig ble lagt til byen bidro til å forsterke dens posisjon som en sentral sone og særlig som forvaltningsby og politisk senter, selv om de fortsatt manglet en egen rituell bygning for disse aktivitetene utover Akershus slott. Denne utviklingen skal jeg komme tilbake til i kap. 5.2.

I Jens Juels stattholderperiode ble Danmark-Norge igjen involvert i krigshandlinger, da Kristian 4. bestemte seg for å delta i Trettiårskrigen som holsteinsk hertug. Kongens kortvarige deltagelse i Trettiårskrigen har i ettertid fått navnet *Keiserkrigen*.³⁹⁵ For Norges del medførte ikke Keiserkrigen de rent store konsekvensene, rent bortsett fra flere krav om skatter og pengeytelser for å dekke kongens økende pengebehov. Disse konsekvensene vil bli ytterligere drøftet i kap. 5.5. Mot kongens mange krav om nye ytelser krevde riksrådet at stendermøtet måtte kalles

³⁹³ Rian 1975 s. 34-35

³⁹⁴ Rian 1997b s. 243-244, Se kapittel 5.5.2. og NRR V s. 474

³⁹⁵ *Keiserkrigen* var navnet på Kristian 4. deltagelse i Trettiårskrigen i årene 1625-1629. Se Rian 1997b s. 232-239

sammen for å gi sin bevilgning og samtykke. I Norge skjedde det først i 1628, siden de norske stendene ikke ble innkalt til felles forhandlinger med de danske stendene i 1627, selv om det opprinnelig hadde vært foreslått. Det norske stendermøtet fant likevel sted i en svært god forhandlings situasjon med kongen, som hadde et trengende behov for nye bevilgninger til krigføringen mot keiserens tropper på Jylland. Ledet av stattholderen og kansleren gikk de norske stendene imot kongens ønske om at stendenes bevilgninger skulle overføres til Danmark, og fikk i stedet presset igjennom at disse skulle gå til å iverksette den nye krigsordinansen som kongen nylig hadde godkjent, men ikke bevilget noen midler til å finansiere. Videre presset de igjennom at offiserene skulle verves fra profesjonelle, og ikke hentes fra bøndene som kongen hadde foreslått. Oppnåelsene på stendermøtet ble riktignok ikke varige, og flere av tiltakene ble opphevet av kongen året etter. Det norske stendermøtet som politisk organ besto likevel, og ble sammenkalt flere ganger under Kristian 4. Selve krigsordinansen av 1628 ble heller ikke kassert, men skulle få nytt liv under stattholder Hannibal Sehested som klarte å få på plass en tilstrekkelig finansiering i 1640-årene.

For den norske adelens del forløp mesteparten av Juels stattholderperiode uten de store anledningene til å fremlegge sine standsinteresser i formelle sammenhenger. Med unntak av rosstjenesten og noen ekstraordinære ytelser ble de heller ikke tiltenkt noen egne funksjoner i forbindelse med Keiserkrigen eller den senere norske krigsordinansen. Jens Bjelke og den øvrige adelen måtte dessuten fra 1616 forholde seg til den nye danske kansleren Christen Friis til Kragerup etter at Christian Friis til Borreby døde. Både den norske og den danske kansleren fant fort sammen i sine felles interesser for lovgiving, og Friis oppmuntret Bjelke i sitt arbeid med den norske loven. Brevene fra Bjelke indikerer likevel at det kan ha tatt litt tid for ham å bygge opp et tilsvarende forhold til den nye kansleren lik det han hadde hatt med sin gamle patron. Innhold og stil i brevene indikerer videre at han lyktes med arbeidet mot slutten av Juels stattholderperiode.

I hele Jens Juels stattholderperiode var det påfallende få klager fra adelen knyttet til konkrete hendelser, selv om noen mindre saker først ble tatt opp i forbindelse med forhandlingene om defensjonsskip under stattholder Christoffer Urne på slutten av 1629. Det eneste unntaket var i 1628, da adelen i Båhuslen og Viken klagde til Jens Bjelke fordi skattefriheten deres ikke hadde blitt respektert, sannsynligvis i forbindelse med alle ekstraskattene under krigen. Jens Bjelke hadde da blitt forespurt og hadde tatt på seg oppgaven med å fremme saken overfor sentralmyndighetene. I kraft av kanslerembetet og rollen som den

norske adelens fremste talsmann og innehaver av deres privilegier, skrev Bjelke til kansler Friis om saken. Adelen i Båhuslen og Viken fikk senere samme året bekreftet dette gamle særprivilegiet, som resten av den norske adelen ikke hadde.

5.2. Jens Juels forhold til Norge og den norske adelen

Jens Juels var av den gamle jyske Juel-slekten, og hadde fått en standsmessig utdanning som inkluderte seks år på Sorø adelsskole og en sjuårig utdannelsereise til blant annet Tyskland, Frankrike og Italia.³⁹⁶ Hans karriere startet i 1603, da han i en alder av 23 år fikk plass som sekretær i det danske kanselliet. I 1609 tiltrådte han ny stilling som rentemester, en stilling han satt med i ni år inntil han ble utnevnt til stattholder i Norge i en alder av 38 år.³⁹⁷ Bakgrunnen som kansellisekretær og rentemester hadde han felles med både forgjengeren Enevold Kruse, som hadde vært rentemester fra 1582 til 1608, og etterfølgeren Christoffer Urne, som var rentemester i perioden 1617-27.³⁹⁸ Jens Juel fikk utrettet mye i sin tid som stattholder i Norge, særlig på det finans- og næringspolitiske feltet. Øystein Rian har undersøkt Juels stattholderperiode, og funnet ut at under Juel utviklet Akershus seg gradvis til å bli mottakssentral for hele Norge og alle de særnorske skattene og øvrige kontribusjonene. Valgene av stattholdere med bakgrunn som rentemestere viste at finansforvaltning var et økende ansvarsområde, en utvikling som også ble stimulert av kongens økte behov for overføringer til København.³⁹⁹ Ved slutten av Juels stattholderperiode og begynnelsen av Christoffer Urnes stattholderskap hadde Akershus i praksis blitt et samlet norsk oppbeholdssenter og stattholderen en norsk rentemester.⁴⁰⁰

Et par viktige faktorer skilte Jens Juels forhold til Norge og den norske adelen fra forgjengeren Enevold Kruse. Det første var slektskap/familiebånd. Enevold Kruse var gift dansk, med datteren til den danske riksråden Jørgen Marsvin til Hollufgaard, Else Jørgensdatter Marsvin.⁴⁰¹ Jeg har ikke klart å finne noen nære familiebånd til den norske adelen hos verken Kruse, Else Marsvin, eller deres respektive foreldre.⁴⁰² Jens Juel var også gift dansk, med Ide

³⁹⁶ Rian 1975 s. 32-33

³⁹⁷ Rian 1975 s. 33

³⁹⁸ Rian 1975 s. 33

³⁹⁹ Rian 1975 s. 91-92

⁴⁰⁰ Rian 1975 s. 89-90, 92-93

⁴⁰¹ Steen 1938 s. 103

⁴⁰² Hans Rudolf Hiort-Lorenzen og Anders Thiset (1900) «Kruse.» I: *Danmarks adels aarbog. Syttende Aargang*. Kjøbenhavn: Vilh. Trydes boghandel, s. 243-256

Lange, datter av Hans Lange til Breining.⁴⁰³ Ide Lange var kusinen til den norske adelsmannen Gunde Lange, som var lensherre i Tønsberg og en av de største godseierne i Norge.⁴⁰⁴ Gunde Lange var selv gift med Anne Pedersdatter Litle, datteren etter den avdøde norske kansleren Hans Pederssøn Litle.⁴⁰⁵ Både Jens Juel og Gunde Lange var sammen med Jens Bjelke ofte utnevnt til kommisærer i forbindelse med flere viktige oppdrag for sentralmyndighetene, slik som ligningen av krigsskatten i 1624 og stendermøtet i 1628.⁴⁰⁶ En tilknytning til den lavere delen av den norske adelen kom dessuten via Ide Langes niese, Anne Krag, som var gift med Torben Torbenssøn Skaktavl.⁴⁰⁷ Juels ekteskap med Ide Lange ga ham dermed konkrete familieband til både det høyere og det lavere sjiktet i den norske adelsstanden.

Den andre faktoren var jordegods. Enevold Kruse var dansk godseier, men det ser ikke ut som han hadde noe norsk gods utenom forleningene sine. Jens Juel var også dansk godseier, men han skaffet seg etter hvert et eget norsk gods, selv om det ikke skjedde før han hadde sittet i sju år som stattholder.⁴⁰⁸ Det norske godset ble etablert etter at Juel i 1625 ble tildømt setegården Fiskum i Eiker med alt dens gods som fritt pant etter at Lorentz von Hadeln ikke kunne betale tilbake et lån Juel hadde gitt ham.⁴⁰⁹ Frem mot 1629 fortsatte så Juel med å etablere et godskompleks i Eiker ved å gi pengelån i bytte for sikkerhet i gods, og ved å pante til seg deler av andre gårder. Før han dro fra landet i 1629 fikk han Lorentz von Hadeln til å oppgi eiendomsretten til godset siden han enda ikke hadde klart å tilbakebetale gjelden. Fiskumgodset var likevel beskjedent i omfang. Det var antagelig nærheten til Kongsberg sølvverk, hvor Juel både var direktør og deleier, som var hovedårsaken til utbyggingen.⁴¹⁰ Datteren Maren Juel, som var gift med Ove Bjelke, arvet antagelig alt av Jens Juels jordegods etter foreldrenes død.⁴¹¹

Jens Juel hadde altså, i motsetning til Enevold Kruse, både familieband til den norske adelen og et eget norsk jordegods. I hvilken grad det kan ha påvirket hans rolle som stattholder i Norge og forholdet til den norske adelen er vanskelig å si sikkert i alle enkeltsaker, men stattholderperioden hans fremstår generelt som mindre konfliktfylt enn forgjengerens. Den preges

⁴⁰³ Rian 1975 s. 34

⁴⁰⁴ Rian 2002 s. 441

⁴⁰⁵ Rian 2002 s. 441

⁴⁰⁶ Se side 102 og 112

⁴⁰⁷ Rian 1975 s. 57. For Skaktavl se også kap. 1.9.

⁴⁰⁸ Rian 1975 s. 44

⁴⁰⁹ Rian 1975 s. 44

⁴¹⁰ Rian 1975 s. 45, 48

⁴¹¹ Rian 1975 s. 45

også av at stattholderen i flere tilfeller fremmet norske interesser overfor sentralmyndighetene, slik hendelsene i 1628 var et klart eksempel på. Jens Bjelkes brev inneholdt ingen klager av tilsvarende art som de han sendte under Enevold Kruse, men siden hans gamle patron var død kan terskelen for å ytre seg kritisk ha vært noe høyere. Yngvar Nielsen mener likevel at det personlige forholdet mellom Jens Juel og Jens Bjelke ikke var spesielt godt.⁴¹² Han viser til brevskrivningen til Otto Sperling og tvisten om hvor Sperling skulle tilsettes som lege i 1628. Juel skrev til Sperling og hevdet at det var egeninteresser som lå bak Bjelkes ønske om at Sperling skulle bosette seg i Trondheim, siden Bjelkes beste gods lå der og han ønsket å oppnå Trondheims len i forlening. Juel rådet ham i stedet til å dra til Bergen.⁴¹³ Det er likevel det eneste eksemplet Nielsen viser til, og selv om jeg ikke kan utelukke at forholdet deres kan ha kjølnet i den siste delen av Juels stattholderperiode, finnes det mange eksempler på det motsatte for de øvrige årene. I forbindelse med en lang sak Bjelke førte i perioden 1622-1623, hvor han forsøkte å oppnå forleningsgodset etter avdøde Olav Galle, en forpaktning på Krogstad ladested og noen andre rettigheter, skal Jens Juel ifølge Bjelke ha lovet å skrive til den danske kansleren på Bjelkes vegne om denne saken.⁴¹⁴ Juel hadde også skaffet Bjelke en meget høy stilling som øverstkommanderende i Båhuslen i den originale krigsordinansen fra tidlig 1628. Det ser også ut til at de hadde tilsvarende syn på den politiske forvaltningen av Norge. Som stattholder var Jens Juel i første rekke kongens og riksrådets mann, men sett under ett ser det ut til at han på mange områder arbeidet for å fremme norske interesser overfor sentralmakten i Danmark, også når disse ikke helt sammenfalt med sentralmaktens eget syn.

5.3. Christen Friis til Kragerup blir ny dansk kansler

Den 29. Juli 1616 døde den danske kansler Christian Friis til Borreby, og både den danske og den norske adelen mistet en viktig talsmann for sine rettigheter.⁴¹⁵ For Jens Bjelke og resten av den norske adelen fikk kanslerens bortgang direkte konsekvenser ved at de mistet en patron og støttespiller. Etterfølgeren til kanslervervet ble Christen Friis til Kragerup, sønn av den tidligere stattholderen i Norge Jørgen Friis, som ble utnevnt i desember samme år.⁴¹⁶

⁴¹² Nielsen 1872 s. 156-157

⁴¹³ Nielsen 1872 s. 156-157

⁴¹⁴ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 2.11.1622 s. 4

⁴¹⁵ Nielsen 1872 s. 57

⁴¹⁶ Ole Degn (1988) *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker*. Viborg: Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, s. 8, 24. Christen Friis skrev selv navnet sitt etter denne

Christen Friis hadde vunnet stor gunst hos kongen etter tjeneste i Kalmarkrigen, og i ulike verv som proviantmester, stattholder på Øland og ikke minst hoffmester for den utvalgte prins Kristian.⁴¹⁷ Christen skilte seg fra sin forgjenger ved sin personlighet, som skal ha vært langt mildere og med liten interesse for å herske eller dominere slik som forgjengeren hadde.⁴¹⁸ Både tilliten kongen hadde til den unge mannen, sammen med hans beviste dyktighet i mange saker, og hans mer føyelige personlighet enn forgjengeren, har nok bidratt til at kongen valgte ham som kansler. Kristian 4. fikk mer spillerom i politikken og riksstyret med den nye kansleren, og det var åpenbart at kongen ville unngå begrensninger på sin personlige kongemakt ved å velge en mer føyelig personlighet uten at det gikk på kompetansen løs.⁴¹⁹ Kansleren var i tillegg medlem av, og lederen for riksrådet. Men til tross for Christens personlighet og nærhet til kongen, ser han ikke ut til å ha vært kongens mann i rådet. Tvert imot ser han ut til å ha vært i overensstemmelse med rådsflertallet, særlig i forbindelse med utenrikspolitikken.⁴²⁰ Det kommer også til uttrykk ved at den eneste uoverensstemmelsen dem imellom var i forbindelse med kongens utenrikspolitiske eventyr og deltagelse i Keiserkrigen i 1626/1627.⁴²¹ Denne uenigheten var likevel den eneste, og stort sett hadde Friis liten innvirkning på hvordan kongen førte utenrikspolitikken.

Friis hadde derimot større påvirkning på kongens innenrikspolitikk. Som kansler var han leder for kansellet, og sammen med hans nære posisjon til kongen, resulterte det i talløse brev stilet til ham med forespørslers, søknader og andre henvendelser fra medlemmer av alle stendene i samfunnet. Friis benyttet også sin stilling til å dyrke sine mange akademiske og lærde interesser. Han ble ofte betegnet som mæcen, promotor, patron og lignende i brev skrevet til eller om ham, og avsendere kalte seg hans klienter.⁴²² Christen Friis og Jens Bjelke fant tidlig sammen i deres felles interesse for lovgiving. Bjelke hadde siden 1619 arbeidet med sin juridiske oversikt over den norske og den jyske loven som ble trykt i 1634.⁴²³ Brevskrivningen mellom de to kanslerne viser at Friis ganske tidlig må ha oppmuntret Bjelke i hans arbeid. Ideen om å dra inn den jyske

skrivemåten. Varianten med å kalle ham Christian stammer fra kong Kristian 4.s brev. Mulig også på grunn av den latinske formen Christianus, som kansleren benyttet i sine latinske brev, som jo var felles form for både Christen og Christian. Se samme sted s. 9

⁴¹⁷ Degn 1988 s. 17, 21, 24

⁴¹⁸ Degn 1988 s. 29, 172

⁴¹⁹ Degn 1988 s. 174

⁴²⁰ Degn 1988 s. 148-149

⁴²¹ Degn 1988 s. 36-37, 45

⁴²² Degn 1988 s. 104

⁴²³ Nielsen 1872 s. 85-87

loven var nok et forslag fra Friis, slik et brev fra 1621 viser.⁴²⁴ Friis oppmuntring kan ha strukket seg enda lenger siden både den skånske, sjællandske, svenske, skotske og russiske loven nevnes i senere brev.⁴²⁵ Friis arbeidet i sine senere år med å samle en lovbok for hele Danmark-Norge, og Jens Bjelkes egne arbeider kan ha vært en del av arbeidet hans.⁴²⁶

De bevarte brevene mellom Jens Bjelke og den nye kansleren viser da også at Bjelke benyttet seg av de nevnte betegnelsene og forsøkte å oppnå et patron-klient forhold også med den nye kansleren. Selve utviklingen er likevel vanskelig å følge, dels fordi brevene fra Bjelke i perioden 1616-1628 er fåtallige, og dels fordi avskriftene til Yngvar Nielsen mangler eller forkorter innledningen og avslutningen med dens viktige formularer og tituleringer. Det er dermed svært vanskelig å spore den nøyaktige utviklingen i forholdet mellom de to kanslerne. Men siden Bjelke også skrev flere brev til øverste sekretær i kansellet, Christens bror Niels Friis, i perioden 1622-23 om de samme saker som han også la frem for kansleren, og dessuten bad om Niels Friis støtte og anbefalinger overfor broren, ser det ut til at forholdet enda ikke var fullt etablert.⁴²⁷ I et senere brev fra 1625, og i brevet om adelens skatteprivilegium fra 1628, benytter Jens Bjelke et tydeligere klientspråk med referanse til tjeneste i begge brev, til kanslerens beskyttelse, «patrocinio», i det første, og kaller ham «fornemme gode venn og patron» i det andre.⁴²⁸ Hvorvidt disse tituleringene viser til et faktisk patron-klient-forhold på dette tidspunktet, eller om Bjelke bare benyttet et utpreget klientspråk i et forsøk på å opprette eller konsoliderer et slikt forhold, er vanskelig å slå fast ut ifra kildene. Ser vi på de langt mer tallrike brevene på 1630-tallet og innholdet i dem, er det derimot liten tvil at Jens Bjelke etter hvert lyktes i sitt forsøk, selv om det er vanskelig å slå fast nøyaktig når.

Jens Bjelke og andre medlemmer av den norske adelen gikk flere ganger sammen om å skrive henvendelser til Christen Friis med forespørsel om hans støtte til ulike saker, herunder Jens Bjelkes egne brev og fellesbrev lik de den norske adelen sendte i 1630 og 1631.⁴²⁹ Christen Friis rolle som talsmann for den danske og norske adelens rettigheter var likevel noe hindret av at han tok langt mer hensyn til bøndernes rettigheter enn forgjengeren. Blant annet beskyttet han de

⁴²⁴ Nielsen 1872 s. 88

⁴²⁵ Nielsen 1872 s. 89

⁴²⁶ Degn 1988 s. 61-62

⁴²⁷ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 1.8.1622, 7.9.1622, 2.11.1622 og 6.3.1623.

⁴²⁸ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 14.2.1625 s. 2 og Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 16.6.1628 s. 1

⁴²⁹ Akts. I s. 255-256 og 257-268

danske bøndernes rettigheter i forbindelse med forordningen om salg av okser av 28. november 1623.⁴³⁰ Han og riksmarsken Jørgen Urne var også de eneste som stemte for kongens forslag om å oppheve vornedskapet på Sjælland, Lolland og Falster i 1633 og 1634. Friis hadde ingen økonomiske fordeler av å stemme for denne opphevelsen, i motsetning til kongen.⁴³¹ Friis var likevel ansett som en innflytelsesrik person, og som kongens kansler var han da også i stand til å påvirke beslutninger og saksforhold i den grad at også de norske adelsmennene brukte mer tid på å skrive til ham og be om hans støtte, særlig under den påfølgende stattholderen Christoffer Urne.

5.4. Utviklingen frem mot Keiserkrigen og takseringen av adelens rosstjeneste 1624-1625

Den første halvparten av Jens Juels stattholderskap omfattet ikke noen formelle forhandlingssituasjoner med den norske adelen, men både opptakten til, og hendelsene før, under og etter Keiserkrigen er nødvendige for å drøfte hendelsene på slutten av Jens Juels stattholderperiode. Det gjelder først og fremst stendermøtet i 1628 og det senere adelsmøtet i Fredrikstad under Christoffer Urnes stattholderskap i 1629. Når det gjelder Keiserkrigen har Nielsen hevdet at «[...] dens gang vedkommer ikke Norges særlige historie.»⁴³² Det var riktignok ingen krigshandlinger på norsk jord, og i motsetning til Danmark ble heller ikke deler av Norge okkupert. Nordmennene bidro likevel med mange skatter og andre overføringer både før, under, og etter krigen. I tillegg ble det skrevet ut store mengder båtfolk til den dansk-norske skipsflåten, og Norge tok imot flyktninger fra de okkuperte danske områdene, herunder jyske adelsmenn som flyktet til Båhuslen i 1627.⁴³³ Ble noen rolle tiltenk den norske adelen under opptakten til keiserkrigen og hva skulle de i så fall bidra med?

Under hele perioden fra 1618 til 1625 kan man gradvis spore den økende frykten for krig mot den tysk-romerske keiseren også i det norske kildematerialet. Vi har alt sett hvordan forsøkene på å innføre krigsordinansen fra 1614 stoppet opp etter 1618, og de våpnene som opprinnelig skulle selges til norske bønder i stedet ble sendt til Holstein i 1619.⁴³⁴ Samtidig fant det sted en enorm økning i antallet landskatter og ekstraordinære skatter fra Kalmarkrigen av. Denne utviklingen fortsatte gjennom første del av 1600-tallet, supplert av de kraftig økende

⁴³⁰ Degn 1988 s. 61

⁴³¹ Degn 1988 s. 46

⁴³² Nielsen 1911 s. 121

⁴³³ NRR V s. 644

⁴³⁴ Se kap. 4.3.4.

tollsatsene.⁴³⁵ Sammen med den generelle skatteøkningen i landet økte også antallet særskatter og skatter som ble utskrevet til festningsarbeid og andre forsvarstiltak, særlig etter krigsutbruddet i 1618. Allerede i 1618 ble det utskrevet en skatt i forbindelse med at kongen ønsket å bygge en festning på øya Amager, sør for København.⁴³⁶ Formålet var å forsvare flåten, tøyhuset, slottet og gamlebyen. I 1620 ble det så innført en fireårig skatt i Akershus til videre befestningsarbeid på Akershus festning, og i tillegg ble det skrevet ut en generell skatt over hele Norge.⁴³⁷ Alt året etter ble det skrevet ut en toårig skatt og innført toll på flere utenlandske handelsvarer. Disse inntektene skulle ifølge skattebrevet gå til krigsutrustning og verving av soldater.⁴³⁸ Brevet hadde klare referanser til tilstanden lenger sør i Europa. Det neste skattebrevet kom i 1623 og skulle gå til underhold og lønn til soldatene.⁴³⁹ Også dette brevet hadde klare referanser til krigføringen i de tyske områdene. I 1624 utgikk flere brev knyttet til vakthold mot grensen til Sverige, samt proviantering og vakthold på festningene.⁴⁴⁰ Årsaken var ifølge brevene økte krigsforberedelser på svensk side av grensen. I brev til Jens Juel og Jens Sparre ble de dessuten beordret til selv å være på festningene sammen med trofaste adelsmenn og andre tro folk, særdeles danske.⁴⁴¹ Selv om de spesifikt ble beordret til å være på festningen sammen med adelsmenn, ser vi nok en gang sentralmyndighetenes generelle mistro til nordmennenes lojalitet og preferanse av danske menn.

I Norge ble det mellom 1624 og 1625 gjennomført takseringer til en krigsskatt som skulle betales i tilfelle det kom til faktiske krigshandlinger mot Sverige eller den tysk-romerske keiseren. Denne takseringen gjaldt også den norske adelen som sammen med odelsbøndene skulle stille penger til utrustning og verving av ryttersoldater i henhold til sin adelige rosstjeneste.⁴⁴² Tilsvarende hadde det blitt gjennomført taksering og reformer av den danske rosstjenesten i perioden 1617-1625. Militære reformer ble også gjennomført i hertugdømmene.⁴⁴³ Etter forhandlinger med kongen hadde det danske riksrådet i 1624 gitt sin bevilling til å legge en krigsskatt på befolkningen, både adel, odelsbønder, kjøpstedene og geistligheten, i både Norge, Danmark og delvis hertugdømmene, som skulle gå til verving og underhold av offiserer og

⁴³⁵ Rian 1997b s. 287-288

⁴³⁶ NRR IV s. 713-714

⁴³⁷ NRR V s. 105, 106-107

⁴³⁸ NRR V s. 152-155, 248

⁴³⁹ NRR V s. 335

⁴⁴⁰ NRR V s. 369-370

⁴⁴¹ NRR V s. 370

⁴⁴² Akts. I s. 194-217

⁴⁴³ Lind 1994 s. 45-46

soldater.⁴⁴⁴ Riksrådet satte en tydelig betingelse om at denne skatten bare kunne utskrives om det kom til faktiske krigshandlinger.⁴⁴⁵ For Norges del mente riksrådet at bøndene skulle bidra med 2000 vervede soldater til fots, og de norske lensherrene skulle til sammen stille et kompani på 100 ryttersoldater, *kyrasséerer*, fordi de ifølge riksrådet «hafver god fordiel af dieris lene.»⁴⁴⁶ Videre mente riksrådet at den norske adelen og odelsbøndene tilsammen kunne stille med to eller tre kompanier ryttersoldater, etter hva takseringen av dem tilsa, men hestene skulle her stilles av lensherrene.⁴⁴⁷ Riksrådet viste her til den pågående takseringen av den norske adelens rosstjeneste som var påbegynt i 1623.⁴⁴⁸ Den danske adelens bidrag var i motsetning til den norske ikke nevnt spesifikt i riksrådets betenkning. Det var det neppe behov for siden den danske adelen i langt større grad kom til å stille med ryttere selv i henhold til deres rosstjeneste, mens den norske adelens rosstjeneste måtte omgjøres til en pengeavgift på grunn av avstanden. I tråd med det pågående takserings- og reformarbeidet ble det samme dag som de norske kommisjonene ble opprettet også opprettet tilsvarende kommisjoner i Danmark. I likhet med de norske skulle de stå for takseringen av adelen og de øvrige stendene.⁴⁴⁹

De norske stendene ble bedt om å møte til forhandlinger i Christiania året etter.⁴⁵⁰ Kongen befalte de oppnevnte kommisærene, Jens Juel, Jens Bjelke og Gunde Lange, om å takserer den norske adelen og odelsbøndene for enten tre kompanier på 100 ryttersoldater, tre kompanier på 80-90 ryttersoldater, eller om alle disse takstene ble for høye, to kompanier på 100 ryttersoldater.⁴⁵¹ Som følge av befalingen ba kommisærene alle lensherrene om å pålegge adelen og odelsbøndene i sine len om å levere inn jordebøker over alt de eide av jordegods, slik at de kunne utregne deres årlige bidrag til rosstjenesten.⁴⁵² En tilsvarende registrering ble gjort på alt

⁴⁴⁴ Erslev 1883-1885 s. 418-422

⁴⁴⁵ Erslev 1883-1885 s. 421-422

⁴⁴⁶ Erslev 1883-1885 s. 421

⁴⁴⁷ Erslev 1883-1885 s. 421

⁴⁴⁸ NRR V s. 318 Brev som ble sendt fra den danske kansleren til Jens Sparre, lensherren i Båhus, i 1623. I brevet ber kansleren at alle av adelen skal sende inn jordebøker på alt deres gods, setegårder, bøndenes landegilde osv. Disse skal så benyttes av kongens kommisærer til å takserer adelen i tilknytning til rosstjenesten. Brevet er skrevet til lensherren på Båhus, men ut ifra den generelle ordlyden i brevet ser det ut til å være del av en landsomfattende registrering.

⁴⁴⁹ Rian 1975 s. 96

⁴⁵⁰ Akts. I s. 195

⁴⁵¹ Akts. I s. 196-197. Rian hevder kongen ba om at adelen og odelsbøndene ble taksert for maksimum tre kompanier á 90 ryttere eller minst to kompanier på 100 ryttere. Se Rian 1975 s. 95. Det riktige maksimumstallet er tre kompanier á 100 ryttere.

⁴⁵² Akts. I s. 199

kirkelig og geistlig gods.⁴⁵³ Siden det hadde gått ut krav om registrering av adelens og odelsbøndens jordegods i 1623, som det også ble referert i riksrådets betenkning, må denne registreringen være et resultat av at arbeidet enda ikke var fullført.⁴⁵⁴ Det fremstår som usannsynlig med en helt ny registrering så kort tid etter den første.

Resultatet av takseringen av den norske adelen og odelsbøndene ble mindre enn det kongen og riksrådet hadde håpet på. Totalt beregnet kommisærene at de kunne stille 40 ryttersoldater fra adelen og 128 5/6 ryttersoldater fra odelsbøndene, eksklusive vervepengene. Det tilsvarte 31 1/6 færre ryttersoldater enn minimumskravet fra kongen.⁴⁵⁵ Kommisærene forsvarte takseringen med at de hadde satt den så høyt som de kunne tåle. Faktisk var taksten for adel og odelsbøndene 100 tønner hartkorn lavere pr. ryttersoldat enn geistlighetsens takst.⁴⁵⁶ Geistligheten og kirkenes gods ble for øvrig verdsatt og taksert til 140 ryttersoldater i kommisærenes betenkning.⁴⁵⁷ Jens Juel må så ha sendt inn sin erklæring til København, for i et svarbrev fra kongen sa han seg fornøyd med beregningen av den norske adelens rosstjeneste, og at geistligheten stilte med 150 hester.⁴⁵⁸ Her er det enten snakk om en skrivefeil, ellers så kan tallet ha blitt justert opp siden kommisærene i sin tidligere betenkning, hvor de foreslo 140 hester, påpekte at de på det punktet manglet oversikt over kirkens jord i Trondheims len og Nordlandene.⁴⁵⁹

Den norske adelens rolle under en eventuell forsvarskrig mot Sverige eller den tysk-romerske keiseren var altså å bidra med rosstjeneste i form av en pengeskatt som, for adelens del, skulle gå til verving av 40 ryttersoldater, slik også de øvrige stendene i Norge ble avkrevd etter takseringene. Men ble rosstjenesten faktisk avkrevd adelen, odelsbøndene og geistligheten? Siden kongen gikk til krig som holsteinsk hertug og ikke dansk-norsk konge var rettsgrunnlaget for å kreve rosstjeneste av nordmennene i utgangspunktet ikke til stede.⁴⁶⁰ Det var heller ikke snakk om forsvar mot Sverige eller keiseren, slik kravet fra riksrådet betinget. Krigsskatten ble følgelig ikke innkrevd av nordmennene under Keiserkrigen, men i stedet ble landskatten forhøyet. Rosstjenestetaksten ble derimot, som jeg skal komme tilbake til, benyttet i forbindelse med

⁴⁵³ Akts. I s. 202

⁴⁵⁴ Akts. I s. 194-217

⁴⁵⁵ Rian 1975 s. 100 Adelen ble taksert til om lag 12 000 tønner hartkorn.

⁴⁵⁶ Rian 1975 s. 100

⁴⁵⁷ Akts. I s. 213-217

⁴⁵⁸ NRR V s. 479-480

⁴⁵⁹ Akts. I s. 215-216

⁴⁶⁰ Rian 1975 s. 102

pengehjelpen som ble avkrevd stendene i 1627, og ved kontribusjonene 1628-1630.⁴⁶¹ I motsetning til den norske adelen deltok flere av den danske adelen i adelsrytteriet som ble oppstilt i Holstein i 1625, men de fleste som deltok var offiserer fra landsdelsregimentene. Bare én av den danske rosstjenestens 36 offiserer deltok i oppstilling i 1625.⁴⁶² Ifølge Gunner Lind skal dessuten en håndfull danske adelsmenn deltatt i rytteriet. Også her var det et politisk problem at det var kongens, og ikke rikets felttog.⁴⁶³

5.5. Konsekvensene av Keiserkrigen 1625-1629

5.5.1. Kritikk av adelen, økte skattekrav og nye stendermøter

Siden det danske riksrådet nektet å bevilge krig mot keiseren slik Kristian 4. hadde ønsket, bestemte han seg for å gå inn i Trettiårskrigen som holsteinsk hertug i stedet.⁴⁶⁴ Det var ikke noen ny strategi fra kongen. Det samme hadde han presset riksrådet med i 1611, da han ville ha rådets bevilgning til å erklære krig mot Sverige.⁴⁶⁵ Den gangen hadde riksrådet motvillig gitt etter for kravet, men i 1625 nektet riksrådet å gi kongen bevilgning til å delta i krigen som dansk-norsk konge. At kongen likevel valgte å gå inn i krigen, på tross av manglende støtte fra riksrådet, hang sammen med en lang rekke utenrikspolitiske forhold og ikke minst et ulikt syn på dem mellom ham og riksrådet. På den ene siden omhandlet disse forholdene kongens egne ekteskapsallianser og hans nordtyske stiftspolitik. På den andre siden sto hensynet til Sverige og deres ekspansive utenrikspolitikk rundt Østersjøen. I tillegg kom kongens påstand om at det var snakk om en religionskrig til forsvar for den rette lutherske lære.

Keiserkrigen ble raskt en bitter erfaring for Kristian 4. Kongens tropper ble slått av keiserens styrker i 1626-1627, og de mangelfulle forsvarsverkene i Jylland klarte ikke å holde keisertroppene tilbake. Resultatet var at hele landsdelen ble okkupert høsten 1627. Rykter om en svensk-dansk forsvarsallianse gjorde imidlertid at de keiserlige forhandlerne inngikk en for Danmark-Norge svært gunstig fredsavtale i 1629, hvor mange av de opprinnelige keiserlige kravene falt bort. Avtalen innebar at alt dansk land som hadde blitt okkupert ble gitt tilbake til

⁴⁶¹ Rian 1975 s. 106

⁴⁶² Lind 1994 s. 53

⁴⁶³ Lind 1994 s. 53

⁴⁶⁴ Rian 1997b s. 236

⁴⁶⁵ Carl Frederik Bricka og Julius Alberg Fridericia (1969) *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*. Optrykk. Bind I: 1589-1625. København: Forlaget af selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, s. 54

kongen, mot en forpliktelse om aldri å blande seg inn i det tysk-romerske rikets indre forhold.⁴⁶⁶

Nederlagene i Keiserkrigen innebar et prestisjetap for Kristian 4. og utløste en del kritikk i samtiden. Mesteparten av kritikken rettet seg likevel ikke mot kongens person, men mot troppenes fremferd i landet. Interessant nok rettet mange av borgerne sin kritikk mot adelen, som de mente hadde sviktet i sin standsmessige plikt og for å ha undergravet handelen til borgerskapet. Denne kritikken ser ut til å være spesifikt knyttet til den mislykkede krigføringen i Danmark, for en tilsvarende kritikk finnes ikke for den norske adelen.⁴⁶⁷ Til tross for en gunstig fredsavtale var resultatet av Keiserkrigen at Kristian 4. måtte skaffe midler til å dekke gjelden etter krigen og for å finansiere ny militær oppbygging, særlig i Holstein. Han presset derfor riksrådet til stadig høyere skattebevilgninger. Det var i forbindelse med disse mange skattekravene at riksrådet til slutt stilte som motkrav at stendene måtte innkalles til møter for å bevilge disse supplerende skattene.⁴⁶⁸ Kravet ble fremsatt under herredagen i Kolding mai-juni 1626 og inkluderte representanter fra stendene i både Danmark og Norge.⁴⁶⁹ Kongens skattebehov førte dermed til økte muligheter til innflytelse for stendene.

At kongen deltok i krigen som holsteinsk hertug, og ikke som dansk-norsk konge, ser ikke ut til å ha hatt noen formildende innvirkning på skattetrykket i Norge under krigen. Riktignok ble ikke den takserte krigsskatten innkrevd i Norge, men foruten en skatt til sikring av rikets grenser tidlig i 1625, gikk det ut til sammen ti krav om skatter, kontribusjoner og lån i Norge fra krigsutbruddet i 1625 frem til freden i 1629.⁴⁷⁰ I tillegg ble det beordret mange utskrivninger av båtmenn fra landet. I ni av disse pengekravene ble det vist til krigsrelaterede årsaker knyttet til kongens innsats i Tyskland, forsvar av grensene eller lignende som årsak.⁴⁷¹ I fire tilfeller ble også den norske adelen omfattet av pengekravene. Alle disse kravene kom i løpet av 1627, og hang sammen med de store militære nederlagene og økte skattebehovet til kongen. Det må likevel påpekes at den første, og antagelig den andre, ble utskrevet allerede før Jylland ble inntatt av de

⁴⁶⁶ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 193

⁴⁶⁷ I et brev fra Karen Andersdatter Mowat til broren Axel Mowat datert 24.8.1636 (Brevs. 880) skriver Karen, som på den tiden oppholdt seg i Kristianshavn, at det var begynt noen «galskap om den norske adel,» men hun skriver ikke hva dette konkret gjelder. Jeg finner det lite sannsynlig at det var snakk om kritikk av den norske adelens tjenesten under Keiserkrigen, men heller rettet mot noe mer samtidig, muligens saken om den norsk adelens rett til fritak fra toll og tiende på trelast, hvor det i et kongebrev fra 1636 ble hevdet at det ble misligholdt, se. Weidling 1998a s. 314

⁴⁶⁸ Rian 1997b s. 240, 242

⁴⁶⁹ Erslev 1883-1885 s. 474-485

⁴⁷⁰ Se s. 103, NRR V s. 459, 508-509, 533-534, 560-562, 578, 585-589, 602-605, 620, 641-643, 645-646, NRR VI s. 15-16, 95-98. I tillegg ble det utskrevet skatter for å dekke gjeld etter krigen i flere år etter freden i 1629.

⁴⁷¹ Den fireårige skatten til bygning på Akershus var eneste unntaket. NRR V s. 533-534

keiserlige troppene. Den norske adelen ble i 1627 til sammen bedt om å bidra til én pengehjelp, én garnisonsskatt, én kontribusjon fra stendene til landets forsvar, samt én forespørsel om pengelån mot pant i krongods.⁴⁷² Av disse skal jeg her gå nærmere inn på den første og den siste, adelsskatten av 1627 og forespørselen om pengelån senere samme år. Garnisonsskatten vil jeg komme tilbake til i diskusjonen av krigsordinansen og kontribusjonen fra stendermøtet i 1628. Det er mer hensiktsmessig at disse tre blir gjennomgått samlet siden hendelsene og utfallene hang såpass sammen.

5.5.2. Adelskatten

Pengehjelpen i 1627, også kalt *Adelskatten*, var den mest omfattende av disse pengekravene.⁴⁷³ I et brev datert 18. februar 1627 ble Jens Juel informert om at adelen og geistligheten i Norge var pålagt å yte 1/5 av deres årlige inntekter ifølge rosstjenestetaksten. Videre skulle borgerne yte dobbel skatt, mens bøndene skulle yte vanlig skatt. I tillegg kom 2 prosent formueskatt på alle stendene. Pengene skulle gå til kongens leir og krigsfolk.⁴⁷⁴ Takseringen det vises til er den samme som ble utarbeidet i 1624-25, men hvis skatt aldri ble innkrevd.⁴⁷⁵ Taksten av hartkornet ble i brevet bare satt til 6 ort pr. tønne, det vil si 1,5 riksdaler.⁴⁷⁶ Det innebar en reduksjon i forhold til den opprinnelige rosstjenestetaksten.⁴⁷⁷ I brevet som gikk ut til den norske adelen 25. mars ble budskapet gjentatt, men da ble det påfallende nok hevdet at det danske riksrådet hadde bevilget pengehjelpen av adelen og andre undersåtter i begge rikene Danmark og Norge.⁴⁷⁸ Det sto ikke i det opprinnelige brevet til Jens Juel, og heller ikke i brevet som ble sendt til Jens Juel og Jens Bjelke 25. mars. Som Rian påpeker var det heller ikke riktig.⁴⁷⁹ Denne pengehjelpen var derimot nesten identisk med en «godvillig, ekstraordinær kontribusjon» som stendene i Danmark hadde blitt bedt om å utgi for å verve og underholde leiesoldater til forsvaret av de danske grensene.⁴⁸⁰ Siden denne kontribusjonen omfattet alle stendene, og fordi kongen hadde godtatt riksrådets krav om stendermøter for å bevilge nye skattepålegg, måtte det følgelig forhandles med

⁴⁷² NRR V s. 578, 585-589, 602-605, 620, 643, 645-646

⁴⁷³ Rian 1975 s. 108-110

⁴⁷⁴ NRR V s. 578

⁴⁷⁵ Se kapittel 5.4.

⁴⁷⁶ NRR V s. 578, 585-589

⁴⁷⁷ Rian 1975 s. 108

⁴⁷⁸ NRR V s. 585

⁴⁷⁹ Rian 1975 s. 108

⁴⁸⁰ Erslev 1883-1885 s. 489

representanter fra de danske stendene, herunder den danske adelen som i likhet med den norske hadde selvbeskatningsrett.

Forhandlingene skjedde på flere provinsielle stendermøter, som for den danske adelens del fant sted i januar 1627.⁴⁸¹ 1. februar gikk representantene fra den danske adelen med på at de kunne gi 1/5 av sin inntekt beregnet til én og en halv riksdaler pr. tønne hartkorn og 2 prosent formueskatt. I tillegg tilbød adelen å gi én tønne hartkorn pr. lest imot at bøndene deres ble holdt skattefrie.⁴⁸² Den danske adelens bevilgning var, med unntak av den nevnte tønne med hartkorn pr. lest, altså identisk med den som ble pålagt den norske. Reduksjonen til én og en halv riksdaler pr. tønne stammet også fra denne bevilgningen. Den danske adelen tillot dessuten at man kunne inndrive oppbørselen fra jordegodset til de adelsmennene som ikke betalte til rett tid.⁴⁸³ Det ble bare nevnt i brevet til stattholderen i Norge og kansleren 25. mars.⁴⁸⁴

Det norske bidraget ble først nevnt i riksrådets betenkning av 10. februar. Etter at de oppsummerte de danske stendenes kontribusjon, når og hvordan den skulle betales, føyde de til at en «alminnelig kontribusjon» kunne samles inn fra Norge med samme takst som den som hadde blitt avtalt i Danmark.⁴⁸⁵ Det sto ikke i den danske adelens opprinnelige bevilgning, og må derfor være tilføyd av riksrådet. Pålegget eller bevilgningen som skattebrevene i Norge omtaler stammer altså fra denne betenkningen. Det opprinnelige brevet om kontribusjonen som ble sendt fra prins Kristian til riksrådene 7. oktober 1626 ble skrevet i to versjoner, ett til sju jyske riksråder angående Jylland (versjon A), og ett til seks andre riksråder om de øvrige landskapene (versjon B).⁴⁸⁶ I versjon B står det i forbindelse med befalingen om å gjennomføre forhandlinger om kontribusjonen i landene, også en referanse til Norge: «[...]at de i lige maader udi Sieland, Skaane och Smaalandene det kunde stille udi verket och derefter fremdelis udi Norge kunde anordnis,[...]»⁴⁸⁷ Det ser altså ut til at den opprinnelige meningen var å gjennomføre forhandlinger også i Norge. Vi har likevel ingen kilder eller andre indikasjoner på at verken stattholderen eller noen representant fra den norske adelen eller de øvrige stendene deltok i faktiske forhandlinger om størrelsen på kontribusjonen. Det til tross for at det i det originale

⁴⁸¹ Erslev 1887-1888 s. 1-4

⁴⁸² Erslev 1887-1888 s. 9. Bevilgningen er undertegnet av adelens representanter fra Jylland, Fyn, Sjælland, Skåne og Lolland.

⁴⁸³ Erslev 1887-1888 s. 10

⁴⁸⁴ NRR V s. 586

⁴⁸⁵ Erslev 1887-1888 s. 27

⁴⁸⁶ Erslev 1887-1888 s. 6-7

⁴⁸⁷ Erslev 1887-1888 s. 7

forslaget fra 1626 var spesifikt nevnt at stattholderen og kansleren, i tillegg til biskopen av Oslo og representanter fra fire kjøpesteder, skulle representere de norske stendene ved fremtidige stenderforhandlinger.⁴⁸⁸ De norske stendene ble allerede i utgangspunktet ulikt behandlet ved at bare noen få representanter ble innkalt. Den norske adelen var bare representert ved én eneste representant; Jens Bjelke. I likhet med O. A. Johnsen mener imidlertid jeg også at denne ulikheten mest sannsynlig var en praktisk tilpasning knyttet til den pågående krigssituasjonen, og ikke en utelatelse av den norske adelen som T. H. Aschehoug hevder, selv om det innebar en klar forskjellsbehandling.⁴⁸⁹ Man må huske at forslaget hadde blitt utformet på bakgrunn av en svært truende situasjon mot statens grenser i sør, og en full innkallelse ville tatt for lang tid. Johnsen mener at det også forklarer hvorfor bare biskopen i Oslo og fire kjøpsteder ble innkalt for å representere geistligheten og borgerskapet.⁴⁹⁰ Jens Juel hadde vært tilstede under herredagen i Kolding 1626, og hadde nok bidratt til forslaget som han også hadde underskrevet med egen hånd, men han deltok ikke selv på noen av forhandlingene i januar-februar 1627.⁴⁹¹ Ifølge Nielsen hadde Jens Bjelke i brev datert 27. februar 1626 fått kongens tillatelse til å reise til Danmark «udi næste tilkommendes sommer.»⁴⁹² Det ser likevel ikke ut som om han dro ned før sommeren 1627, da han deltok på herredagen i Kolding i august.⁴⁹³

At riksrådet, uten tilsynelatende noen innspill fra de norske stendene, valgte å pålegge de norske stendene samme kontribusjon som var bevilget fra de danske, kan i dette tilfellet vært et forsøk på å fremskynde utbetalingen ved å unngå egne norske forhandlinger. Den snaut to år gamle takseringen fra 1625 var da det letteste hjelpemiddelet å gripe til i denne situasjonen. Uansett årsak representerte likevel riksrådets avgjørelse et overtramp mot de norske stendene. Det gjaldt særlig den norske adelens rettigheter, siden de også hadde selvbeskatningsrett og var inkludert i kravet om stenderrepresentasjon som riksrådet selv hadde foreslått, og kongen hadde godkjent.⁴⁹⁴ Formuleringen i brevet til den norske adelen kan dermed, slik Ø. Rian hevder, være en måte å kamouflere forskjellsbehandlingen på.⁴⁹⁵ En annen faktor var at den danske adelen og borgerskapet som gjenytelse for sine bevilgninger fikk fremlegge krav om motytelser fra kongen.

⁴⁸⁸ Erslev 1883-1885 s. 485

⁴⁸⁹ Johnsen 1906 s. 151-152

⁴⁹⁰ Johnsen 1906 s. 152

⁴⁹¹ Erslev 1887-1888 s. 1-29

⁴⁹² Nielsen 1872 s. 131. NRR V s. 505

⁴⁹³ Nielsen 1872 s. 132

⁴⁹⁴ Rian 1975 s. 108

⁴⁹⁵ Rian 1975 s. 108

Fra adelen var det for det første et krav om at kongen utstedte en *revers*, altså et forpliktende dokument, som viste at kontribusjonen deres var en frivillig engangsyttelse. For det andre ba de om at all handel måtte forbli fri, og forpaktninger og monopoler måtte avskaffes. For det tredje ba de om at riksembetet riksmarsk igjen måtte besettes.⁴⁹⁶ Kongen utstedte den ønskede reversen, og i tillegg bevilget han at den danske adelen selv kunne velge én av sine egne til riksmarsk.⁴⁹⁷ Det var en tilsvarende ordning som den norske adelen oppnådde i 1591 angående valget av norsk kansler.⁴⁹⁸ Men siden den norske adelen ble holdt utenfor forhandlingene fikk de ikke en tilsvarende mulighet til å forhandle med kongen, selv om de måtte bidra med den samme skatten.

Vi vet ikke om nordmennene var klar over forskjellsbehandlingen, og hvordan de i så fall så på den. Det forekom noen protester på det lignede beløpet, og innbetalingene gikk i det hele tatt tregt.⁴⁹⁹ Enda i 1634 gjensto det restanser.⁵⁰⁰ Det ser riktignok ut til å ligge mer til betalingsevnen enn viljen, selv om begge sikkert var lave. Stattholderen og kansleren ser heller ikke ut til å ha håndhevet mandatet om tvangsinn drivelse av beløpet fra de norske adelsmennene. Rian hevder at Bjelke må ha vært en gunstig innflytelse på adelen i forbindelse med skatteinn drivingen, og det ser heller ikke ut til at Jens Juel har ansett det som nødvendig å gå så drastisk til verks.⁵⁰¹ Adelskatten av 1627 ble altså forhandlet frem og bevilget i forbindelse med en stadig mer alvorlig utenrikssituasjon, og baserte seg på den utlignede rosstjenestetaksten fra 1625, men innebar likefremt en klar forskjellsbehandling mellom de danske og norske stendene, og adelsstanden især.

5.5.3. Forespørsel om pengelån

Den siste forespørselen som omhandlet pengelån fra blant annet adelen kom i slutten av 1627 etter at Jylland var okkupert av de keiserlige styrkene. Kristian 4. sendte en henvendelse til Jens Juel og Jens Bjelke med instruks om å oppta lån hos «våre gode menn av adel og andre uti vårt rige Norge boendes.»⁵⁰² Årsaken var nok en gang kongens trengende behov for midler til krigføringen. Det var første gangen kongen henvendte seg til adelen og andre i Norge angående

⁴⁹⁶ Erslev 1887-1888 s. 28

⁴⁹⁷ Erslev 1887-1888 s. 5-6. Jørgen Skeel ble valgt til riksmarsk 12. Mai samme år.

⁴⁹⁸ NRR III s. 200-201

⁴⁹⁹ Rian 1975 s. 109-110

⁵⁰⁰ Nielsen 1872 s. 129

⁵⁰¹ Rian 1975 s. 110

⁵⁰² NRR V s. 645

lån av penger, men tilsvarende pengelån hadde blitt gjennomført i Danmark tidligere. 16. mars 1626 hadde kongen bedt tre riksrådsmedlemmer om å forhandle med adelen i Jylland om lån av penger i bytte mot pantssettelse av krongods.⁵⁰³ I forbindelse med råds møtet i Kolding august 1627, hvor også Jens Bjelke var til stede, foreslo kongen på nytt å låne sølv og gull av stendene til å betale soldatene med.⁵⁰⁴ Riksrådet gikk med på forslaget, men svarte at det også måtte forhandles med de som ikke var til stede under møtet. Riksrådet snakket selv om å låne kongen sølv fordi de fleste ikke hadde rede penger å oppdrive på grunn av krigssituasjonen.⁵⁰⁵ Det var riksrådene og adelen som skulle ordne med forhandlingene, og i en forsikring skrevet under møtet lovte de å gi sikkerhet for lånene til de aktuelle långiverne. I bytte skulle riksrådene og adelen få deler av renten fra kongens jordegods i pant.⁵⁰⁶ November samme år etterspurte adelen i Holstein og Danmark forsikringer og underpant for de penger og sølv de hadde lånt kongen.⁵⁰⁷ Det er usikkert om det siste kravet viste til nye lån eller til de som allerede var gjennomført. At Holstein er nevnt indikerer at det var snakk om ytterligere lån. Pengelån av adelen og andre formuende i bytte mot pantsatt krongods var altså ikke noe kongen hadde bestemt seg for etter at Jylland ble okkupert i 1627, slik Rian skriver, men strakk seg i hvert fall tilbake til 1626.⁵⁰⁸ Det er derimot riktig at henvendelsen til den norske adelen og andre kom på slutten av 1627. At kongen valgte å søke pengelån også i Norge understreker hvor prekært behovet for midler var, samtidig som grunnlaget i Danmark var begrenset på grunn av okkupasjonen av Jylland. Hvor omfattende ble disse pengelånene i Norge?

Kongen ønsket i brevet til Juel og Bjelke at panten i krongodset skulle settes til 6 prosent rente av hver hundrede riksdaler som ble lånt kongen. Om noen ønsket å betale med gull eller sølv i stedet for penger var det i orden etter forholdet to lodd sølv pr. riksdaler, og ulik vekslingsgrad for gull etter lødighet.⁵⁰⁹ Erfaringene fra lånene i Danmark hadde vist at tilgangen på penger ikke nødvendigvis var god, så kongen forskrev alternativ betaling med omvekslingskurser allerede i sitt første brev. Selve arbeidet med verdsettingen av kronens jordegods og landegilde ble overlatt kommisærene, som etter såpass mange kommisjoner satt

⁵⁰³ Erslev 1883-1885 s. 493

⁵⁰⁴ Nielsen 1872 s. 132, Erslev 1887-1888 s. 33

⁵⁰⁵ Erslev 1887-1888 s. 40

⁵⁰⁶ Erslev 1887-1888 s. 41-42

⁵⁰⁷ Erslev 1887-1888 s. 80

⁵⁰⁸ Rian 1975 s. 121

⁵⁰⁹ NRR V s. 645-646

med mye materiale tilgjengelig.⁵¹⁰ Takstene ble oversendt kongen som godkjente dem i brev fra 18. februar 1628.⁵¹¹ Rian mener selve kunngjøringen av kongens tiltak må ha blitt gjort i forbindelse med stendermøtet som ble avholdt måneden etter.⁵¹² Hans gjennomgang av lensregnskapene viser da også at pantsettingen tok fatt fra 18. mars samme år. Totalt ble det innsamlet 67 992 lodd sølv i både pant, rentefrie lån og foræringer i hele landet. I Akershus sto adelen ifølge Rians gjennomgang bak 2 prosent av pantepengene, altså om lag 409 lodd sølv, eller 205 riksdaler, som var lite sammenlignet med de øvrige stendene.⁵¹³ Tatt i betraktning at stendene samtidig bevilget en kontribusjon på stendermøtet, og at det nettopp hadde blitt utskrevet en høy landskatt, er mengden pantelån som ble innbetalt påfallende. Det må altså ha vært en del sølv tilgjengelig i Norge foruten det som fantes i rede penger. Det må imidlertid ha vært store lokale og individuelle variasjoner også her.

En indikasjon på betalingsevnen til adelen får vi fra et brev Jens Bjelke sendte til oversekretæren i det danske kanselliet, Iver Wind. Brevet er datert 11. desember 1627, og angår 200-300 sølvlodd Bjelke skulle innbetale i forskudd til Akershus.⁵¹⁴ Siden Bjelkes brev viste til tidligere brev han hadde skrevet til Wind, og var datert før kongens brev om pengelånene, var det mest sannsynlig adelsskatten han viste til når han snakket om «[...] det begjærte sølv fra adelen og andre [...]»⁵¹⁵ Bjelke sto oppført med 491 riksdaler på seg selv, sin mor og sine myndlingers vegne i Akershus lensregnskaper.⁵¹⁶ Bjelke tilbød Wind å sende ti lester sild til Bremerholm i stedet for sølvet han skulle betale, «[...] efterdi sølv hos mig er ganske ringe og end mindre rede penge[...]»⁵¹⁷ Han mente at silda kunne selges for samme verdi som i Norge, «[...] endog rede penge ere her ikke mange at faa for den.»⁵¹⁸ Nielsen mener denne forsendelsen med sild, som etter Bjelkes egen mening var verdt rundt 1000 lodd sølv (omlag 500 riksdaler), delvis kan ha blitt sendt som et forsøk på å oppnå en bedre forlening eller tilsvarende.⁵¹⁹ Det er selvsagt mulig, men sammenfallet mellom skattetaksten på 491 riksdaler og verdien av silda på 500 riksdaler

⁵¹⁰ Rian 1975 s. 121

⁵¹¹ NRR VI s. 14-15

⁵¹² Rian 1975 s. 122

⁵¹³ Rian 1975 s. 123-124

⁵¹⁴ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 11.12.1627 s. 1

⁵¹⁵ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 11.12.1627 s. 1

⁵¹⁶ Nielsen 1872 s. 129

⁵¹⁷ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 11.12.1627 s. 1

⁵¹⁸ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 11.12.1627 s. 1-2

⁵¹⁹ Nielsen 1872 s. 130. Én riksdaler tilsvarte verdien av to lodd sølv. Se Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 388

indikerer at Bjelke faktisk ønsket å betale med sild i stedet for sølv. Uavhengig av hensikten gir den en pekepinn på betalingssevnen til den norske adelen og samfunnet ellers i slutten av 1627. Jens Bjelke var den rikeste norske adelsmannen på dette tidspunktet, noe som også reflekteres i kontribusjonsbeløpet hans. At også han hadde vansker med å skaffe tilveie sølv og penger, allerede før pengelånene og de senere innbetalingene ble satt i verk, støtter påstanden om at de lave eller manglende innbetalingene først og fremst lå i evnen og ikke viljen til nordmennene. Noe som også hadde vært tilfelle ved den tidligere adelsskatten og den senere kontribusjonen. Det ser likevel ut til at betalingsviljen blant adelen kan ha vært noe høyere ved innbetalingene til kontribusjonen enn pengelånene, som jeg skal komme tilbake til i neste kapittel. De som lånte bort penger til kongen ble stort sett tilbakebetalt i ettertid. I Akershus ble alt godset innløst mellom 1633-1635.⁵²⁰

5.6. De norske stenderforhandlingene 8. mars 1628

5.6.1. Stendene kalles sammen

Det tredje kravet om pengebevilgning som ble lagt frem for de norske stendene i løpet av 1627, ble gjennomført i form av et faktisk norsk stendermøte året etter. I innkallelsen fra 7. desember ble Jens Juel, Jens Bjelke, Jens Sparre og Gunde Lange bedt om å kalle sammen lensherrene, adelen, biskopene, noen av prestene fra hvert stift, to borgere av hvert kjøpested, samt to bønder fra hvert fogderi. Kongen ønsket at stendene skulle rådslå over landets forsvar og størrelsen på en frivillig kontribusjon de kunne bevilge.⁵²¹ Denne innkallelsen skjedde på samme grunnlag som det danske stendermøtet som ble gjennomført i tidsrommet mellom 17. desember 1627 til midten av januar 1628.⁵²²

Foranledningen til stendermøtene i både Danmark og Norge var en henvendelse kongen sendte til riksrådet i slutten av oktober angående den keiserlige okkupasjonen av Slesvig og Jylland. I brevet ba kongen om forslag til midler for å stå imot videre erobring, og om mulig gjenerobre de okkuperte områdene.⁵²³ Litt senere innkom det petisjoner fra adelen i Skåne, Sjælland og Jylland som, sammen med andre besværinger knyttet til krigen, også ba om at

⁵²⁰ Rian 1975 s. 124. Nielsen 1872 s. 140 viser til at mange fogder unnlot å utgi panten for sølvet, noe som utløste flere klager i ettertiden.

⁵²¹ NRR V s. 643

⁵²² Erslev 1887-1888 s. 92-93

⁵²³ Bricka og Fridericia 1969 bind II s. 111

stendene måtte samles.⁵²⁴ Den 14. november svarte riksrådet kongen at han inntil videre burde kreve inn den ordinære skatten fra bøndene, så han hadde noe å avlønne og underholde de innkvarterte folkene med, før han deretter kalte sammen stendene for å forhandle om hvilken videre pengehjelp de kunne bevilge.⁵²⁵ Riksrådet ba spesifikt om at stendene «[...] her udi riget saa vel som udi Norge[...],» skulle kalles sammen.⁵²⁶

Det norske stendermøtet i 1628 ble altså, i motsetning til stendermøtet som ble gjennomført i forbindelse med adelsskatten 1627, både planlagt og gjennomført som et eget norsk stendermøte hvor alle stender var innkalt. Jeg kjenner ikke til noe brev fra Jens Juel, Jens Bjelke eller andre representanter fra de norske stendene som fremmet et tilsvarende ønske om at stendene skulle samles slik som i 1626. Det er likevel mulig at slike ønsker ble ytret overfor riksrådet også i 1627. Det ser følgelig ut til at det hovedsakelig var det danske riksrådet som sto bak kravet om at også stendene i Norge skulle kalles sammen i forbindelse med disse forhandlingene, selv om det kan ha skjedd i samråd med stattholderen i Norge. Denne økte innkallelsen av stendermøtene skjedde i en presset situasjon hvor kongen søkte nye midler og flere soldater til krigføringen. Riksrådet fulgte på sin side stendenes, særlig adelens, krav om medbestemmelse ved bevilgning av ekstraordinære skatter. Samtidig forsøkte riksrådet å unngå eneansvaret for de økte skattene ved å la stendene selv stå for bevilgningene. Resultatet av den økte møtevirksomheten til stendene var en svekkelse av sentralmakten til fordel for økt provinsdeltakelse i finansstyret.⁵²⁷ Denne desentraliserende utviklingen inkluderte Norge og de norske stendene.

Det norske stendermøtet ble satt til 8. mars 1628. Ut fra kildene ser det ut til at kommisærene Jens Juel, Jens Bjelke og Gunde Lange ikke sendte ut innkallelsene til stendene før 26. januar 1628.⁵²⁸ Kongens brev var datert 7. desember, men i snitt tok det 33 dager fra et brev ble utstedt til Jens Juel mottok det, og vinterstid tok det gjerne lengre tid.⁵²⁹ Resultatene fra stendermøtet i Danmark kan derfor ha vært kjent for kommisærene allerede ved utstedelsen av innkallingsbrevene, men de må definitivt ha vært kjent under selve møtet i mars. Rian har påpekt

⁵²⁴ Erslev 1887-1888 s. 86-90

⁵²⁵ Erslev 1887-1888 s. 79

⁵²⁶ Erslev 1887-1888 s. 79

⁵²⁷ Rian 1997b s. 232

⁵²⁸ Akts. I s. 218, 224 og Rian 1975 s. 187-188

⁵²⁹ Rian 1975 s. 59

at det er merkelig hvor lite oppmerksomhet som har vært gitt forløpet av stendermøtet i 1628.⁵³⁰ Særlig det faktum at stendene, imot kongens ønske, satte en forutsetning om at de bevilgede pengene måtte benyttes på Norges forsvar, og stattholderens rolle i forhandlingene. I det opprinnelige brevet til kommisærene ba nemlig kongen om at stendene skulle fastsette størrelsen på en frivillig kontribusjon, og at denne uten forsømmelse så skulle sendes ned, altså til København, hvert kvartal.⁵³¹ Det var aldri kongens intensjon at kontribusjonen skulle benyttes i Norge eller at stendermøtet skulle behandle andre saker. I det eneste bevarte aktstykket fra møtet, som er geistlighetens bevilgningserklæring datert 15. mars 1628, settes det derimot et spesifikt krav om at kontribusjonen «[...] thil dette landtz defension maa spenderis och ahnvendis.»⁵³² Rian påpeker at de geistlige representantene til møtet ble forsinket, og at proposisjonen ble opplest dagen før bevilgningserklæringen deres ble skrevet.⁵³³ Ifølge ham er det derfor sannsynlig at kommisærene, med stattholderen i spissen, bestemte opplegget for stendermøtet. At møtet var såpass kort indikerer at det ikke kan ha vært uenigheter mellom kommisærene og stenderrepresentantene.⁵³⁴ Det er derfor sannsynlig at kravet om at kontribusjonene skulle benyttes i Norge var felles for alle stendene. Men hvorfor gikk stendene imot kongens ønske?

5.6.2. Krigsordinansen av 18. januar 1628

Stendermøtets innstilling må ses på bakgrunn av den nye norske krigsordinansen som ble utstedt 18. januar 1628.⁵³⁵ Som jeg omtalte i kap. 4.3.4 ble det også utstedt en norsk krigsordinans under stattholder Enevold Kruse i 1614. Gjennomføringen av denne ordinansen ble påbegynt i løpet av 1617, men stoppet opp rundt 1618, da Enevold Kruse dro tilbake til Danmark og samtidig som Trettiårskrigen brøt ut i Tyskland. Arbeidet med denne krigsordinansen ble aldri gjenoptatt. Den nye krigsordinansen fra 1628 ser ut til å være utarbeidet av Jens Juel. Rian setter det i sammenheng med riksrådets initiativ til nyordning av forsvaret i Danmark i 1627, og at det da ville vært logisk at riksrådet henvendte seg til stattholderen og rådsbroren for å få til en tilsvarende ordning for Norge.⁵³⁶ Innholdsmessig baserte den norske krigsordinansen fra 1628

⁵³⁰ Rian 1975 s. 187

⁵³¹ Akts. I s. 219

⁵³² Akts. I s. 228

⁵³³ Rian 1975 s. 188-189, Akts. I s. 228

⁵³⁴ Rian 1975 s. 188-190

⁵³⁵ NRR VI s. 4-8

⁵³⁶ Rian 1975 s. 184-185, Lind 1994 s. 59-60

seg på utskrivning av soldater, elementer fra garnisonsordningen av 1624, og den tilhørende garnissonsskatten fra 1627 som Juel hadde ledet arbeidet med.

Kristian 4. hadde gitt ordre om å opprette garnisoner ved festningene i Danmark og Norge alt i 1624, og også her hadde Jens Juel vært meget aktiv i utarbeidelsen av planene.⁵³⁷ Forskjellen lå i at anskaffelsen av pengene til avlønning av disse soldatene ble løst via tollforhøyelser i Danmark, mens i Norge ble det opp til kommisærene å finne andre måter å skaffe til veie disse midlene på.⁵³⁸ Garnisonsordningen i Norge kunne altså ikke iverksettes før finanseringen var på plass. Utarbeidelsen av en ny skatt til formålet hadde pågått siden 1624, men var blitt kraftig forsinket.⁵³⁹ Den resulterende garnissonsskatten ble dermed ikke utskrevet før 4. juni 1627.⁵⁴⁰ Den skulle gå til å holde en permanent garnison på de norske festningene bestående av offiserer og soldater, tilsvarende hærordningen som ble innført i Danmark i 1624.⁵⁴¹ Kommisjonsarbeidet foregikk delvis parallelt med den tidligere nevnte rosstjenestetakseringen, og hadde nok en gang blitt ledet av stattholderen og kansleren.⁵⁴² Kommisærene hadde da prøvd å ta hensyn til tilbakemeldingene fra lensherrene, og stilt to forslag til kongen. Enten måtte kongen la all leidang og føring gå til garnisonene, samt kompensere lensherrene, eller så måtte det innføres en ny skatt. Siden kongen ikke ville ta av egen jordeinntekt, foretrakk han en ny skatt, samt en ny avgift på norsk øl.⁵⁴³ Ved å utligne jordebøkene etter det sør-østnorske systemet med hel-, halv-, og ødegårder presenterte kommisærene skatteforslaget våren 1627.⁵⁴⁴ Kongens skattebrev av 4. juni fulgte forslaget til punkt og prikke, og alt på senhøsten var tilstrekkelig innbetalinger kommet inn til Akershus til at kongens forordning om sju offiserer og 150 soldater nesten var gjennomført. Ved årsskiftet bestod garnisonen av åtte offiserer og 144 soldater.⁵⁴⁵

Det var dette skattesystemet og takseringene som også ble benyttet i ordinansen i 1628, hvor fire hel-, åtte halv-, eller 16 ødegårder til sammen skulle utruste og underholde én soldat hver i tilfelle krig. Totalt skulle det ifølge beregningene utrustes fem regimenter på til sammen 17 kompanier og to «frie Fahnlein». Disse ville til sammen utgjøre 6243 fotsoldater.⁵⁴⁶ I tillegg kom

⁵³⁷ Lind 1994 s. 48-51

⁵³⁸ Lind 1994 s. 50

⁵³⁹ NRR V s. 416-417

⁵⁴⁰ NRR V s. 602-603

⁵⁴¹ Lind 1994 s. 49

⁵⁴² Rian 1975 s. 110

⁵⁴³ Rian 1975 s. 114-116

⁵⁴⁴ Rian 1975 s. 115-117

⁵⁴⁵ Rian 1975 s. 120, 170-171, NRR V s. 416-417

⁵⁴⁶ NRR VI s. 4-5, 7

16 kompanier med borgervæpning fra kjøpstedene, men her oppgir ikke ordinansen noen konkrete tall.⁵⁴⁷ I likhet med garnisonsskatten ble Nordlandene og Vardøhus len fritatt for å bidra.⁵⁴⁸ Videre måtte det skaffes over- og underoffiserer. Som oberstløytnant over regimentene forskrev ordinansen lensherrene Jens Juel til Lindberg i Trondheims len, Oluf Parsberg til Jernet i Bergenhus, Gunde Lange i Tønsberg len og Gerlof Nettelhorst i Båhuslen.⁵⁴⁹ I Akershus valgte Juel å gi stillingen til Ove Gjedde, selv om Ove Gjedde ble underlagt stattholderen ved at han måtte ta sin ordinans hos Juel. Rian har antagelig rett i at det hang sammen med det krevende arbeidet Juel alt hadde med stattholderembetet.⁵⁵⁰ For de to «frie Fahnlein» i Stavanger len og Agdersidens len, ble henholdsvis Henrik Bille og Christopher Gjøre utnevnt til kapteiner og underlagt oberstløytnantene ved Bergenhus og Tønsberg regimentene.⁵⁵¹

Den nye ordinansen av 1628 la altså opp til en mye større hær på 6243 utskrevne soldater, samt borgervernet i kjøpstedene, imot 2100 utskrevne soldater og 330 båtfolk i ordinansen fra 1614.⁵⁵² Den nye modellen med regimenter fra 1628 ga større statlig kontroll og potensielt større militær slagkraft enn den eldre organiseringen med landevern. Men i likhet med den eldre ordinansen ble heller ikke adelen tiltenkt noen egen rolle i ordinansen av 1628, verken som ryttere eller offiserer. De adelsmennene som dukket opp som offiserer var det i kraft av sine stillinger som lensherrer, ikke som adelsmenn. Den norske adelen ble altså ikke gitt noen spesifikk militær funksjon utover bidragene til rosstjenesten. Det var riktignok tenkt at Jens Bjelke skulle ha en sentral rolle i Båhuslen. Ifølge det opprinnelige forslaget til Jens Juel skulle Jens Bjelke bli øverstkommanderende, mens lensherren Jens Sparre ble oberstløytnant i Båhuslen. Kongen valgte her å «forskåne» både Jens Bjelke og Jens Sparre, og i stedet ble den norske adelsmannen Gerlof Nettelhorst utnevnt til oberstløytnant over båhusregimentet.⁵⁵³ Kongen oppga ingen begrunnelse for hvorfor Bjelke ble fritatt, men for Sparre var begrunnelsen hensynet til festningen (Båhus). Vi har ingen øvrige kilder til denne avgjørelsen, og vet derfor ikke om det var Bjelke som ba om fritak, eller om det var kongen som ønsket å fjerne ham fra stillingen som øverstkommanderende. Det er likevel påfallende at Jens Bjelke var den eneste som

⁵⁴⁷ NRR VI s. 7, Nielsen 1872 s. 138

⁵⁴⁸ Rian 1975 s. 117

⁵⁴⁹ NRR VI s. 5-7

⁵⁵⁰ Rian 1975 s. 186

⁵⁵¹ NRR VI s. 5

⁵⁵² Se kap. 4.3.4.

⁵⁵³ Yngvar Nielsen oversetter dette til at Jens Bjelke ble Oberst og Jens Sparre Oberstløytnant. Nielsen 1872 s. 138, NRR VI s. 7

etter Juels ordinans ble utnevnt til øverstkommanderende over et regiment, og dermed rangerte over oberstløytnanten. Over alle de øvrige regimentene ble det forordnet en oberstløytnant, men ingen øverstkommanderende. Bare over regimentet i Akershus satte Jens Juel seg selv over oberstløytnant Ove Gjedde, men i kraft av stattholderembetet, og ikke som øverstkommanderende.

En mulig forklaring kan være at Juel anså det som nødvendig med en sterkere organisert ledelse i det strategisk viktige Båhuslen. Jens Bjelke som øverstkommanderende ville i så fall rangert rett under stattholderen og sikret stattholderen tettere kontroll over den militære organiseringen. Bjelke kunne også bidratt med å lette arbeidspresset på Sparre, som jo allerede satt med alt arbeidet knyttet til festningen og lenet, litt på samme vis som ordningen Juel hadde med Ove Gjedde. Valget med å sette Jens Sparre som oberstløytnant fulgte dermed mønstret fra ordinansen, mens Bjelke som øverstkommanderende var en løsning som lettet presset på Sparre, uten at Bjelke selv ble nedlesset i arbeid om han selv skulle blitt oberstløytnant i Sparres sted samtidig som han skulle skjøtte kanslervervet. Uansett årsak vitner det om stor grad av tillit fra Jens Juel til Jens Bjelke. Kongens avgjørelse om å frita både Bjelke og Sparre for stillingene, og sette Gerlof Nettelhorst inn i deres sted, kan ha vært en forenkling som samstemte direkte med ordningen i Akershus og resten av ordinansen. Det passer også med kongens argument om at Sparre ble fritatt for festningens skyld. Jeg tviler på at det var Bjelke selv som kongen ikke ønsket som øverstkommanderende. Da hadde det vært mer nærliggende at han bare hadde innsatt en ny i hans sted i stedet for å fjerne stillingen helt. Kongen ønsket nok heller en mer ensrettet ordinans hvor alle oberstløytnanter rangerte under stattholderen, og stattholderen svarte direkte til kongen. En slik ensretting ville gi kongen større kontroll over de norske styrkene og lette kommunikasjonen, siden det bare ble én øverstkommanderende å forholde seg til. Selv om kongen viste litt mer interesse for oppbyggingen av forsvaret i Norge 1624-1628 enn han hadde gjort i 1614, var det fortsatt liten vilje til å finansiere arbeidet. Innbyggerne måtte, i likhet med garnisonsskatten, selv stå for betalingen. Det var deler av problemet også ved ordinansen fra 1628. De to mest avgjørende punktene var for det første etableringen av den norske hæren. Her nevnte ikke kongen noe om hvordan og når dette arbeidet skulle igangsettes, eller enda viktigere hvordan det skulle finansieres. Det eneste kongen beordret var at det måtte ordnes forsvarsverker og blokkhus. Kongen tillot dessuten at ti galeier skulle stasjoneres i Norge,

mens resten av galeiene skulle sendes til København.⁵⁵⁴ For det andre endret kongen på hvordan vervingen av offiserene i ordinansen skulle gjøres. Etter Juels forslag burde offiserene underholdes med frie gårder eller andre midler, og oberstløytnantene over regimentene måtte tilforordnes med underoffiserer.⁵⁵⁵ Jens Juel hadde åpenbart sett for seg en ordning med profesjonelle offiserer lik den ordningen som ble gjort i landsdelregimentene i Danmark 1627-1628.⁵⁵⁶ Kongen beordret derimot at kapteiner og offiserer skulle utpekes fra landfolket og bøndene.⁵⁵⁷ Det ville være kostnadsbesparende, og hadde opprinnelig blitt gjort i forbindelse med utskrivningene i Danmark i september 1627 og januar 1628. Disse ble likevel delvis profesjonalisert alt fra oktober 1627.⁵⁵⁸ Sett bort fra justeringen angående offiserene og ledelsen i Båhuslen, stadfestet kongen ordinansen i alle ord og punkter. Men finanseringen forble uavklart.

5.6.3. Stendermøtets motkrav til kongen

Denne manglende finanseringen av den norske hæren må anses som hovedårsaken til at det norske stendermøtet i 1628 valgte å sette betingelsen om at den bevilgede kontribusjonen skulle brukes til Norges eget forsvar, og ikke sendes til København som kongen opprinnelig ville. Krav om at bevilgede midler til landets forsvar skulle benyttes i det samme området som de var innsamlet, er kjent også fra den øvrige adelen i Danmark-Norge. Vi finner flere slike krav i forbindelse med keiserkrigen. Blant annet ba den nyutnevnte riksmarsken Jørgen Skeel på vegne av den sjællandske adelen i brev av 30. august 1627 om at deres hester og ryttere måtte forbli i Danmark, og ikke sendes til fyrstedømmene. Årsaken til det var at de mente Sjælland, Lolland og Falster var under like stor trussel som de øvrige provinsene.⁵⁵⁹ Etter det norske stendermøtet skrev Juel og Bjelke en erklæring til kongen, kjent fra kongens svar fra 28. april.⁵⁶⁰ Ut fra den, og et senere brev de skrev til biskop Skielderup 13. mai, får vi vite hva stendene kontribuerte på møtet og kongens synspunkter på noe av de fremlagte punktene.⁵⁶¹ Når det angikk krigsordinansen gjentok kongen at han var tilfreds med den, men at han ikke kunne unnvære noe

⁵⁵⁴ NRR VI s. 7-8

⁵⁵⁵ NRR VI s. 5

⁵⁵⁶ Lind 1994 s. 60

⁵⁵⁷ NRR IV s. 7

⁵⁵⁸ Lind 1994 s. 60

⁵⁵⁹ Erslev 1887-1888 s. 116

⁵⁶⁰ Akts. I s. 230-231

⁵⁶¹ Akts. I s. 231-233

av skatten som var pålagt kjøpstedene og bøndene.⁵⁶² Han ville altså ikke benytte noe av den nylig utskrevne landskatten til formålet. Kongen bevilget derimot at stendenes bevilgninger skulle gå til å sette krigsordinansen ut i livet.⁵⁶³ Ifølge brevet til biskop Skielderup hadde stendene bevilget en toårig kontribusjon på 1/5 av adelens og odelsbøndenes visse inntekt, geistligheten bevilget 1/4 eller 1/5 av sin visse inntekt og de øvrige bøndene bevilget en kvegtiende, mens borgerne ikke bevilget noen kontribusjon.⁵⁶⁴ Borgerne skulle i stedet bidra til sjøforsvaret.⁵⁶⁵ Tanken var at det skulle anskaffes skip som kunne benyttes til forsvar av havområdene i krigstid og til handel i fredstid. Siden sjøforsvaret ikke var en del av den originale krigsordinansen, tillegger O. A. Johnsen dette forslaget til borgerne selv.⁵⁶⁶ Kongen må ha vært mindre begeistret for forslaget, men gikk i svarbrevet med på å utstasjonere sju eller åtte *orlogskip*, dvs. krigsskip, langs kysten av Norge og Island. Om kjøpstedene ville holde noen skip selv, så var det i orden. Han godtok dessuten at det ble opprettet to admiraliteter, men ammunisjon til skipene måtte man skaffe selv.⁵⁶⁷ Det er ukjent hvor mange skip som faktisk ble anskaffet. Borgerne i Bergen skaffet to skip, men fikk tillatelse til å selge dem 17. februar 1629 fordi kongen ikke lenger trengte dem.⁵⁶⁸ At kongen oppga ordningen såpass hurtig, viser at han ikke var tilfreds med den. Likevel begynte kongen samme året med sine egne planer om et norsk sjøforsvar basert på defensjonsskip.⁵⁶⁹ Det indikerer at det var det selvstendige vedtaket fra stendermøtet som tirret ham, ikke selve ordningen med defensjonsskip. Stendermøtet hadde altså klart å presse gjennom at stendenes egne bevilgninger skulle gå til finansiering av den norske hæren. Men stendermøtet nøyde seg ikke bare med det. En memorial fra Jens Juel til sin fullmektige, Niels Toller i København, viser at stendermøtet heller ikke var fornøyd med kongens endring i ordinansen som innebar at offiserer skulle hentes fra bøndene. I memorialen, som er skrevet før kongens svar var innkommet, går det frem at Jens Juel og kansler Jens Bjelke hadde utarbeidet en oversikt over hva det ville koste i årlig underhold av

⁵⁶² Akts. I s. 230. Det kongen kaller kontribusjon er en referanse til skatten som ble pålagt bøndene og kjøpstedene 18. februar 1628, og ikke stendenes kontribusjon siden borgerne ikke bevilget noe på møtet. se NRR VI s. 15, 16-17

⁵⁶³ Akts. I s. 230-231

⁵⁶⁴ Akts. I s. 232 Geistligheten bevilget ¼ i sitt bevilgningsbrev datert 15.mars, men brevet til biskopen 13. mai omtaler «[...] dend udlofvede quartal contribution, nemlig den fembte penge af deris visze indkombst,[...]» Adelen bevilgning var for øvrig identisk med det den danske adelen hadde bevilget.

⁵⁶⁵ Akts. I s. 229-230

⁵⁶⁶ Johnsen 1906 s. 155

⁵⁶⁷ Akts. I s. 230

⁵⁶⁸ Akts. I s. 233

⁵⁶⁹ Johnsen 1906 s. 158-159

profesjonelle offiserer til den norske hærordningen.⁵⁷⁰ Juel skrev videre at om kongen godtok at stendenes bevilgning eller/og noe av landskatten ble benyttet til formålet, skulle det anskaffes gode og dyktige offiserer som hadde erfaring med å kommandere danske soldater.⁵⁷¹ Kongen motsatte seg ikke denne ordningen i svarbrevet fra 28. april, så også her ga kongen etter på stendenes krav. Ut fra brevet til biskop Skielderup går det frem at Juel og Bjelke kort tid etter kongens svar hadde skrevet til lensherrene og bedt dem om å samle inn de bevilgede midlene til offiserens underhold, og starte vervingen av offiserer og soldater til regimentene.⁵⁷² De norske stendene klarte altså å oppnå ganske mye overfor sentralmyndighetene i 1628. Hvorfor lyktes forsøkene deres? Og hvor stor rolle spilte stattholderen i forhold til adelen og de øvrige stendene?

5.6.4. Resultatet av stendermøtets forhandlinger

For å forstå resultatet av det norske stendermøtet i 1628 er det viktig å huske omstendighetene for innkallelsen. Kongen sto i årsskiftet 1627/1628 i en alvorlig utenrikspolitisk situasjon hvor Jylland var erobret av keiserlige tropper, og behovet for å underholde eksisterende styrker, samt verve nye, satte kongen i en meget presset økonomisk situasjon. Det gjorde det mulig for stendene å presse på for sine egne krav. Det danske stendermøtet var i så måte intet unntak. En langvarig dragkamp om den nyutnevnte riksmarsken, mellom den danske adelen og riksrådet på den ene siden og kongen på den andre, fikk sin endelige løsning på det danske stendermøtet. Adelen hadde krevd at embetet igjen måtte besettes under stendermøtet i 1627, og kongen utnevnte etter adelens ønske adelsmannen Jørgen Skeel til embetet.⁵⁷³ Den påfølgende uenigheten dreide seg om riksmarsken skulle få sete i riksrådet, noe kongen motsatte seg ved flere anledninger, siden riksmarsken blant annet fungerte som talsmann for den øvrige danske adelens interesser og anliggender i riksrådet. Diskusjonen dro ut i tid, men under stendermøtet i Danmark 1627-28 ser det ut til at en samlet dansk adel (unntatt den jyske) benyttet anledningen til å presse på for å få riksmarsken i riksrådet, antagelig godt støttet av rådet selv. De ba i alle fall om det i klare ordlag i et innlegg fra 22. desember 1627.⁵⁷⁴ Først etter at marsken ble satt inn i riksrådet,

⁵⁷⁰ Rian 1975 s. 189

⁵⁷¹ Rian 1975 s. 189-190. Juel refererte mest sannsynlig til kommandanter med erfaring med dansk språk og evt. militær kultur.

⁵⁷² Akts. I s. 232

⁵⁷³ Erslev 1887-1888 s. 5-6

⁵⁷⁴ Erslev 1887-1888 s. 98-99

bevilget så den danske adelen 1/5 av sin inntekt i kontribusjon.⁵⁷⁵ Disse forhandlingene var antagelig kjent for både stattholderen og deler av de norske stendene også, og må ha vært motiverende når de presset på for å oppnå sine egne innrømmelser overfor kongen. Den norske adelen bevilget jo like mye i sin kontribusjon som den danske. Det var altså i utgangspunktet en uvanlig god situasjon for å forhandle med kongen.

Et annet poeng som Rian fremsetter, er at stenderbevilgningene i det hele ikke utgjorde særlig store beløp sammenlignet med den utskrevne landskatten, som var satt svært høyt dette året.⁵⁷⁶ Helt ubetydelig var den likevel ikke. Rian har registrert innbetalingene i tre av de norske hovedlenene, og disse tallene muliggjør en forsiktig sammenligning. Det er riktignok svært mange usikkerhetsmomenter ved utregningen, først og fremst fordi landskatten bare gjaldt for ett år, mens bevilgningen fra stendene skulle betales over to år. Rians registreringer strekker seg ikke lenger enn det første av disse årene. Sammenligner man likevel de registrerte innbetalingene fra stendene med den innbetalte landskatten i de tre lenene Akershus, Bergenhus og Trondheim fra regnskapsåret 1628/1629, utgjør stendenes faktiske innbetalte bidrag til sammen 13 747 riksdaler, mens landskatten i de samme lenene lå på 131 748.⁵⁷⁷ Til sammenligning ble det innbetalt 51 722 lodd sølv, altså 25 861 riksdaler i de samme lenene, inkl. underlen, i pengelån til kongen.⁵⁷⁸ Vi kjenner ikke den samlede bevilgningen som ble utlovet fra adelen, men om vi regner fra rosstjenestetakseringen fra 1625 på 12 000 tønner hartkorn, med en verdi på minst én og en halv riksdaler pr. tønne, slik som ved stendermøtet i 1627, ville 1/5 utgjøre 3600 riksdaler.⁵⁷⁹ De faktiske innbetalingene var derimot ikke like høye, de skal ikke vært spesielt imponerende i Akershus.⁵⁸⁰ Betalingsproblemene kan muligens tilskrives de samtidige pengelånene til kongen, som vi så pågikk samtidig med stenderbevilgningene. Adelen del av pantelånene i Akershus utgjorde som vi så to prosent av totalen, om lag 409 riksdaler.⁵⁸¹ Jeg har ikke tall for adelen del av stenderbevilgningene i Akershus, men i Bergen betalte adelen inn 629 ½ riksdaler av en samlet sum på 4684 riksdaler mellom mai 1628 til mai 1629, altså over tretten prosent av

⁵⁷⁵ Erslev 1887-1888 s. 99-100

⁵⁷⁶ Rian 1975 s. 192

⁵⁷⁷ Rian 1975 s. 65, 86-87 I tillegg kommer det problemet at mye ikke ble innbetalt, eller først ble innkrevd mye senere, se samme sted s. 70. De følgende beregningene tar utgangspunkt i Rians registrerte tall for regnskapsåret 1628/1629, men innebærer et visst usikkerhetsmoment i forhold til evt. resterende beløp som ble innbetalt under Christoffer Urnes første regnskapsår.

⁵⁷⁸ Rian 1975 s. 123

⁵⁷⁹ Rian 1975 s. 100, 108

⁵⁸⁰ Rian 1975 s. 70

⁵⁸¹ Rian 1975 s. 123-124

totalen.⁵⁸² Gitt den høyere befolkningsandelen adelen utgjorde i Akershus, vil jeg anta betalingsandelen til stenderbevilgningene ikke kan ha vært så ulik innbetalingene fra Bergenhus. Det indikerer at betalingsviljen, selv om den var lav, for adelens del kan ha vært høyere for stenderbevilgningene enn pantelånene til kongen, altså at adelen prioriterte betalingene til hærordningen. Men kildebelegget her er dårlig. Vi kan med større sikkerhet anta at den faktisk innbetalte stenderbevilgningen samlet sett lå på om lag ti prosent av landskattens innbetalte beløp for regnskapsåret 1628/1629. Med tallene fra 1629/1630 ville nok størrelsen på kontribusjonen samlet sett vært høyere, men den utgjorde neppe mer enn maks det dobbelte, og mest sannsynlig et sted mellom ti og tjue prosent av landskatten. Sammenlignet med landskatten var stendenes bevilgninger altså ikke særlig store, men helt ubetydelige var de ikke.

Det må påpekes at kongen ikke var imot at det skulle opprettes en norsk hær på dette tidspunktet, noe stadfestelsen av krigsordinansen bekrefter. Han var bare ikke villig til å finansiere den, særlig siden behovet for finansiering av krigføringen i Danmark var langt mer prekært i 1628. Når Jens Juel og Bjelke hadde henvendt seg til kongen var forslaget at både stenderbevilgningene og noe av landskatten skulle benyttes til formålet. Kongen valgte da å avse bevilgningene fra stendene til fordel for å beholde den langt større landskatten ubeskåret. Ønsket fra kommisærene om å ta fra landskatten kan tas som en indikator på at de mente stenderbevilgningene alene kunne bli utilstrekkelig til formålet, i alle fall på lengre sikt siden den begrenset seg til to år. Det støttes av situasjonen i Båhuslen hvor Jens Sparre ble nødt til å avskjedige alle offiserene over fotfolket allerede før kongens brev kom i oktober 1629. Årsaken var at alle stendermidlene allerede var oppbrukt.⁵⁸³ En kan heller ikke utelukke at kravet om deler av landskatten ble tatt med for å legge ytterligere press på kongen. Kongen kunne teoretisk ha nektet å bevilge noe av stendenes midler til formålet, og det er vanskelig å se at stendene kunne nektet å bevilge midlene i det hele tatt. Når kongen da likevel gikk med på å avse stenderbevilgningen var det muligens et forsøk på å imøtekomme de norske stendene og unngå langvarige forhandlinger som kunne forsinke utbetalingen av skattepengene. Avgjørelsen var i så fall et kompromiss mellom kongen og de norske stendene. Denne tolkningen støttes av kongens handlinger i ettertid. I februar 1629 ga han borgerne i Bergen tillatelse til å selge de to forsvarsskipene de hadde der, og etter freden i Lübeck befalte han at de vervede offiserene i

⁵⁸² Nielsen 1872 s. 136-137

⁵⁸³ Nielsen 1872 s. 139

Norge skulle avskjediges.⁵⁸⁴ Da sto kongen i en langt sterkere posisjon, særlig etter freden med keiseren, og kunne avskaffe de ordningene som var presset igjennom av stendermøtet. En ytterligere faktor var at Jens Juel dro tilbake til Danmark 1629.

Stattholderens funksjon og bidrag er grundig analysert av Rians diskusjon av stendermøtet.⁵⁸⁵ Det var sannsynligvis stattholderen som var den ledende drivkraften for møtet og som sto bak avgjørelsen om å benytte bevilgningen til å opprette en norsk hær med profesjonelle offiserer og et sjøforsvar. Jens Juel hadde flere av forutsetningene for å ta en slik lederrolle. Han var medlem av riksrådet og hadde et omfattende nettverk inn i sentralstyret, han hadde erfaring som krigskommissær, satt med Akershus festning og den høyeste politisk-administrative stillingen innenfor Norges grenser. Det var også Juel som hadde stått bak utformingen av krigsordinansen, og som stattholder var det i hans interesse å sikre et tilfredsstillende forsvar av landet. Jeg er likevel ikke helt enig i Rians vurdering av kansler Jens Bjelkes rolle i forbindelse med stendermøtet. Rian mener Jens Bjelke ikke kan ha spilt en avgjørende rolle med stendenes bevilgninger, fordi han så aktivt ønsket å oppnå kongens gunst. Det kunne derfor fort få negative konsekvenser å handle i uoverensstemmelse med stattholderen.⁵⁸⁶ Om det hadde vært tilfelle ville det imidlertid ha lønt seg for Bjelke å gå mot stattholderens tiltak fordi disse var i direkte strid med kongens ønske. Nå er vurderingen av Bjelkes innsats og betydning vanskelig siden han i motsetning til Juel ikke har etterlatt seg egne brev eller tilsvarende kilder fra møtet. Det vi derimot vet var at den norske adelen hadde engasjert seg i Norges forsvar, særlig etter erfaringene fra den nordiske sjuårskrigen. I petisjonen fra 1591 ba de innstendig om, og ble innvilget, at de norske festningene skulle utbedres og påbygges.⁵⁸⁷ Jens Bjelke hadde selv erfaring som nestkommanderende i Trondheims len under Kalmarkrigen, og kjente godt til utfordringene knyttet til krigføring og forsvar av Norge. De sterke uenighetene med Enevold Kruse alt før Bjelke ble kansler hadde dessuten bevist at Jens Bjelke ikke gikk av veien for å gå imot stattholdere som prøvde å gå på tvers av sine egne og den norske adelens interesser. Bjelke hadde likevel samarbeidet godt med Jens Juel i alle øvrige kommisjoner, herunder arbeidet med rosstjenestetaksten og utformingen av forslaget til avlønning av profesjonelle offiserer. Hans erfaring og tilliten mellom ham og stattholderen må ha bidratt til at Jens Bjelke, som den

⁵⁸⁴ NRR VI s. 121-122, 164

⁵⁸⁵ Rian 1975 s. 184-196

⁵⁸⁶ Rian 1975 s. 190

⁵⁸⁷ Akts. I s. 114-115, NRR III s. 203-204

opprinnelige krigsordinansens eneste, ble foreslått til øverstkommanderende over regimentet i Båhuslen.⁵⁸⁸ Tanken om en egen norsk hær kan altså ikke ha vært imot verken Bjelke eller den øvrige norske adelens interesser. Tvert imot, ved å støtte opp om og samarbeide med stattholderen i denne saken, gikk Bjelke direkte imot kongens vilje. Han må derfor ha vært av samme mening som stattholderen og aktivt støttet opp om den siden han risikerte kongens uvilje i fremtiden. Jens Juel var definitivt drivkraften bak kravene, men her utgjorde stattholderen, kansleren, adelen og de øvrige stendene en forholdsvis samlet front. Stattholderens standpunkt må altså ha hatt god gjenklang i de norske stendene. Med den norske kansleren som støtte ville det dessuten bli lettere å overbevise stendene og sikre en rask avvikling av stendermøtet.

5.6.5. Den norske krigsordinansens skjebne

Hvordan gikk det med opprettelsen av den norske hærordningen? Selv om de norske regimentene til slutt ble organisert etter samme modell som de danske landsdelregimentene med profesjonelle offiserer, ble ikke den norske hæren en varig ordning. Hærordningen ble riktignok satt i verk, og flere offiserer og underoffiserer fikk bestallingsbrev eller ble overført fra garnisonene allerede fra 24. mai samme år og utover.⁵⁸⁹ Totalt lå tallet i lenene Stavanger, Bergenhus, Trondheim og Akershus på 31 offiserer og 53 underoffiserer i 1628/1629.⁵⁹⁰ Problemet lå hovedsakelig i finanseringen. Til tross for de bevilgede midlene var det vanskelig å drive dem inn. Etter freden i Lübeck 12. mai 1629 minsket presset på kongen fra sør, og 3. oktober befalte han at offiserene i Norge skulle avskjediges, med unntak av et par underoffiserer.⁵⁹¹ Stenderbevilgningen til hæren og offiserene opphørte derimot ikke før midten av 1630, og først da falt finansgrunnet vekk for en norsk hær siden kongen ikke ville avse nye midler. Hvorfor avskjediget kongen offiserene allerede i 1629? Den offisielle grunnen i brevet var at den menige allmuen skulle forskånes. Gitt hvor vanskelig det hadde vært å samle inn de bevilgede midlene, kan det ha vært et legitimt poeng fra kongens side. En større kontribuerende faktor var nok at kongen selv hadde begynt å pusle med planer om å opprette en defensjonsflåte, som han opplyste om i et brev til den nye stattholderen, Christoffer Urne, datert 22. oktober samme år.⁵⁹² Denne ordningen baserte seg på at borgere og andre formuende skulle bygge og holde *orlogskip*, altså krigsskip, som de selv

⁵⁸⁸ NRR VI s. 6

⁵⁸⁹ NRR VI s. 39-40

⁵⁹⁰ Rian 1975 s. 192-193

⁵⁹¹ NRR VI s. 164

⁵⁹² NRR VI s. 173-174

kunne bruke til handel i fredstid. Sett ut fra disse planene ville det fra kongens side vært mer lønnsomt om alle tilgjengelige midler ble investert i flåten, i stedet for en landbasert norsk hær. En annen faktor var at Jens Juel hadde dratt tilbake til Danmark i løpet av sommeren og den nye stattholderen Christoffer Urne hadde overtatt Akershus.⁵⁹³ Det kan derfor ha vært lettere for kongen å legge ned deler av den norske hærordningen når dens største politiske forkjemper var ute av bildet. Denne utviklingen tilsvarte delvis forsøkene på å iverksette krigsordinansen fra 1614, som vi så stanset opp etter at stattholder Enevold Kruse forlot landet i 1618.⁵⁹⁴ Til sist kan det heller ikke utelukkes at tanken om en egen norsk hær fremdeles var upopulær hos deler av sentralmyndighetene, jamfør det danske riksrådets alt nevnte mistillit til norsk lojalitet i uttalelsen fra blant annet 1614 og 1638.⁵⁹⁵ For nå eksisterte den norske krigsordinansen bare på papiret. Men under Hannibal Sehesteds stattholderskap skulle krigsordinansen fra 1628 igjen hentes frem, og danne grunnlaget for en virkelig norsk hær.

Resultatet av stendermøtet i 1628 var at de norske stendene under ledelse av stattholderen og kansleren gikk imot kongen, og krevde at de bevilgede midlene skulle benyttes til å iverksette den norske krigsordinansen av 1628. Videre la de opp til verving av profesjonelle offiserer på linje med Juels opprinnelige forslag i ordinansen, i stedet for å følge kongens befaling om at disse skulle hentes fra bøndene og landfolket. De norske stendene, i likhet med de danske, lyktes med å presse igjennom sin vilje siden kongen sto i en særdeles presset politisk og økonomisk situasjon, og var villig til å forhandle for å sikre seg økte bevilgninger og innbetaling av skatter. Selv om opprettelsen av den norske hæren ikke ble varig, hadde stendermøtet i Norge blitt reetablert som arena og standspolitisk organ. Det bidro til en styrking av statsdelenes deltagelse i statsstyret på bekostning av sentralmyndighetene, også den politiske periferien som Norge og de norske stendene hadde stått i siden det forrige stendermøtet ble kalt sammen i 1572. Situasjonen i 1628 viste at stendermøtet kunne presse på for å oppnå sin egen vilje, særlig om kongen sto svakt. Fra 1628 opplevde stendermøtet som politisk organ en ny blomstringsperiode. Siden de fremtidige stendermøtene i hovedsak ble lagt til Christiania fikk byen heretter en ytterligere styrket rolle som et politisk senter. Det er grunn til å hevde at byen utviklet seg ytterligere i retning av et senter i henhold til Shils definisjon av en «sentral sone», selv om den var i Oldenburgstatens periferi. Stendermøtene utviklet seg til en politisk «arena» slik som Rokkan beskriver, selv om de

⁵⁹³ Rian 1975 s. 45, NRR VI s. 142

⁵⁹⁴ Se kap. 4.3.4.

⁵⁹⁵ Rian 1997b s. 223, Erslev 1887-1888 s. 507

ikke fikk en rituell bygning til formålet. Stendermøtene ble likevel i all hovedsak lagt til Akershus eller Christiania, og styrket dermed byens posisjon som et senter i det norske kommunikasjonsnettverket, selv om København forble det ubestridte senteret i Oldenburgstaten.

5.7. Jens Bjelke som meglar eller talsmann for den norske adelens rettigheter? Skatteprivilegiet til adelen i Båhuslen og Viken 1628

Stattholderperioden til Jens Juel var i motsetning til forgjengeren så godt som fri for uoverensstemmelser mellom stattholderen og adelen. Tvert imot ser stattholderen ut til å ha fremmet flere norske interesser og generelt vært i overensstemmelse med stendene, slik som stendermøtet i 1628 viser. Ser man bort fra forskjellsbehandlingen av den norske adelen i forbindelse med forhandlingene om adelsskatten i 1627, som ikke kan tillegges stattholderen, ser det ikke ut som det ble innført noen ordninger eller avkrevd rettigheter som stred mot adelens privilegier under Jens Juel. Ett eneste kjent tilfelle var fra Båhuslen og Viken, men heller ikke det involverte stattholderen direkte. Saken var derimot særdeles viktig for den delen av adelen i Båhuslen og Viken som ble rammet, siden den angikk særprivilegiet deres på skatt. Adelen ser likevel ikke ut til å ha tatt opp saken med kongen selv, men i stedet henvendt seg til kansler Jens Bjelke i håp om at han kunne ta opp saken på deres vegne. Jens Bjelke sendte da også et brev til kansler Friis om forholdet. Er det ut fra opplysningene i Jens Bjelkes brev mulig å si noe om hans rolle i å fremme denne saken på vegne av adelen i Båhuslen og Viken? Fungerte han som en provinsiell meglar i denne saken etter Sharon Ketterings definisjoner, eller falt det under hans ansvarsområde som norsk kansler og fremste representant for den norske adelen?

Brevet Jens Bjelke skrev til kansler Friis er datert 16. Juni 1628.⁵⁹⁶ Ut fra saksopplysningene går det frem at adelen i Båhuslen og Viken hadde blitt avkrevd skatt av jordegods som lå i samme sogn som setegårdene deres og som var bebodd av ukedagsbøndene.⁵⁹⁷ En slik skatteinnkreving var i strid med adelens privilegier siden adelen i Båhuslen og Viken, i motsetning til den øvrige norske adelen, hadde bevart den gamle skattefriheten på ukedagsbøndene sine.⁵⁹⁸ Det er ukjent om adelsmennene på noe tidspunkt forsøkte å ta opp saken med sentraladministrasjonen selv, eller om de valgte å henvende seg direkte til Jens Bjelke.

⁵⁹⁶ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 16.6.1628

⁵⁹⁷ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 16.6.1628 s. 1

⁵⁹⁸ Weidling 1998a s. 291

Yngvar Nielsen mener henvendelsen kan ha kommet i forbindelse med kommisjonen Jens Bjelke og Gerlof Nettelhorst ble pålagt å gjennomføre i Båhuslen for å undersøke bøndenes klager på mål, vekt og skatter i 1627.⁵⁹⁹ Siden kommisærene uansett måtte dra til Båhuslen for å undersøke forholdene knyttet til skattleggingen, må det ha vært en god anledning for adelen til å fremme sine klagemål til kansleren. Bjelke var kjent for å forsvare adelens privilegier, særlig den ettertraktede retten til å holde ukedagsbøndene skattefrie. En rett som han også hadde forsøkt å utvide i 1610, og som vi skal se kom opp igjen i adelens petisjon i 1629.⁶⁰⁰ Brevet om adelens privilegier i Båhuslen og Viken inneholdt ingen andre saker eller opplysninger Bjelke ville formidle, noe som var mest typisk for de tidligere brevene Bjelke hadde sendt til kansler Friis. Saken ser derfor ut til å ha vært såpass viktig at Bjelke viet hele henvendelsen til den. Også i språk skiller brevet seg ut ved at Bjelke benyttet et mer tydelig klientspråk både i begynnelsen og slutten av brevet. Friis ble omtalt som «[...] fornemme gode Venn og Patron [...],» og Bjelke sa seg pliktvillig beredt til kanslerens tjeneste.⁶⁰¹ Det er mulig Bjelke kan ha brukt et utpreget klientspråk som et rent retorisk grep, men det kan også indikere at forholdet mellom dem hadde blitt tettere i retning av forholdet Bjelke hadde til Christian Friis til Borreby. Vi har ikke svarbrevet fra Friis, men vi har et brev fra 28. Oktober 1628 hvor adelen i Båhuslen og Viken fikk kongens bekreftelse på at de hadde rett til å holde ukedagsbøndene sine fri fra skatt.⁶⁰² Saken fikk altså den ønskede løsningen, men hva var Bjelkes rolle?

Bjelke skrev i brevet at adelen i Båhuslen og Viken hadde skrevet til ham «[...] som den, deres privilegier ratione officii er commanderet og haver uti antword[...].⁶⁰³ Altså har han blitt bedt om å ta opp saken i kraft av sitt embete, som jo innebar at han skulle oppbevare adelens privilegier, slik det var ønsket i adelens petisjon angående embetet i 1591.⁶⁰⁴ Nest etter kongen var kansleren dessuten den høyeste autoriteten innenfor rettspleien, og privilegier var juridiske og rettskraftige dokumenter som definerte og regulerte forholdet mellom den privilegerte gruppen og utstederen.⁶⁰⁵ Sett ut fra denne posisjonen, opererte Bjelke innenfor rammene av sitt kanslerembete og som talsmann for den norske adelens rettigheter i henhold til eksisterende

⁵⁹⁹ NRR V s. 596. Nielsen 1872 s. 143 hevder dette brevet gikk ut til Jens Bjelke og Jens Juel, men stattholderen er ikke nevnt i brevet.

⁶⁰⁰ Akts. I s. 239

⁶⁰¹ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 16.6.1628 s. 1-2

⁶⁰² NRR VI s. 73-74

⁶⁰³ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 16.6.1628 s. 1

⁶⁰⁴ Akts. I s. 110-111

⁶⁰⁵ Kongsrud 2011 s. 113-115, 252

privilegier, i dette tilfellet særprivilegiet til adelen i Båhuslen og Viken. Kan Bjelkes rolle likevel ha vært mer omfattende, og nærmet seg det Kettering kaller for en megler?

Ketterings definisjon av en megler i motsetning til en mellommann er at megleren forhandlet frem en utveksling av ressurser mellom to andre parter som var adskilt av rang, avstand eller andre forhold. Avgjørende var likevel at en megler kunne tilføre egne ressurser i gjennomføringen av forhandlingene, dvs. innflytelse, tjeneste eller egne verdier, i motsetning til en mellommann som bare forhandlet mellom partene.⁶⁰⁶ Det går ikke frem av brevet om Bjelke selv hadde jordegods i Båhuslen eller Viken i 1628 og dermed selv ble rammet av den samme skattektingen, eller på annen måte hadde egeninteresser i saken. Hadde han hatt jordegods i området, hadde det vært forventet at han hadde fremhevet dette i brevet til kansleren, og slik slått sine interesser sammen med den øvrige berørte adelen. Ifølge jordeboken over Jens Bjelkes jordegods fra 1648 lå alle hans daværende herregårder og godskompleks i Sørøst-Norge innenfor de daværende smålenene som administrativt lå under Akershus hovedlen.⁶⁰⁷ Jens Bjelke hadde altså ikke direkte egeninteresse i saken i og med at han ikke hadde ukedagsbønder som falt under privilegiet. Indirekte kan vi likevel argumentere for at Bjelke og resten av adelen i Norge hadde stor interesse av å forsvare denne skattefriheten. En ting var slektsbånd og øvrig nettverk mellom adelsmennene, den andre faktoren var at privilegiet var ettertraktet av den øvrige adelen i Norge, som så langt ikke hadde klart å få det utvidet til å gjelde hele landet. Ved å forsvare skatteprivilegiet til adelen i Båhuslen og Viken, bevarte man ikke bare privilegiet innad i Båhuslen, men beholdt et viktig argument for at den øvrige norske adelen kunne oppnå det samme. Kravet dukket i alle fall opp på adelsmøtet i Fredriksstad året etter, som jeg skal komme tilbake til, og ved senere anledninger frem til privilegiet av 1646.

Bjelke oppførte seg altså ikke som en nøytral mellommann i dette tilfellet, men hadde definitivt egeninteresser av at privilegiet ble forsvart. Fraværet av en egentlig utveksling av ressurser peker derimot vekk fra at Jens Bjelke fungerte som en megler etter Ketterings definisjoner. Det var her snakk om å forsvare en eksisterende juridisk rettighet som nok en gang hadde blitt satt til side i det store skattepresset utløst av kongens pengebehov i forbindelse med keiserkrigen. Rent bortsett fra Bjelkes henvisninger til sin tjenestevillighet overfor kansler Friis, var det ikke snakk om at verken kansleren eller kongen fikk noe konkret ut av henvendelsen. Jens

⁶⁰⁶ Kettering 1986 s. 42

⁶⁰⁷ Hans P. Hosar (1981) *Herre og bønder ved Jens Bjelkes adelsgods kring midten av 1600-talet. Ein studie i føydal utbytting i Norge*. Hovedoppgåve i historie, Universitetet i Oslo.

Bjelke opptrådte altså i kraft av sin posisjon som talsmann for adelen i Båhuslen overfor sentralmakten, her representert av kansler Friis, innenfor rammene av sitt kanslerembete, da han henvendte seg til kansleren i 1628.

5.8. Jens Juels betydning for Norge og de norske stendene

Selv om Jens Juels stattholderperiode ikke innebar mange forhandlingssituasjoner for den norske adelen, viste den hvordan stattholderen kunne fungere som en sentral talsmann og politiker for norske interesser overfor sentralmyndighetene. Jens Juel demonstrerte dette ved flere anledninger i løpet av sin stattholderperiode. Som stattholder var ikke Juel en talsmann for den norske adelens privilegier per se, men delte standens politiske bevissthet. Denne bevisstheten hang i stor grad sammen med Juels egen posisjon som dansk riksråd og adelsmann. I motsetning til mange av sine standsbrødre i Danmark oppholdt Juel seg i et norsk adelsmiljø, med hvem han hadde både familieband og økende grad av sammenfallende politiske og økonomiske interesser. Den økte sentraliseringen av stattholderembetets funksjoner bidro til å styrke Juels posisjon som den øverste embetsmannen og lensherren i Norge. Sentraliseringen styrket samtidig hans politiske posisjon. Denne utviklingen kulminerte i perioden 1626-1628, da Jens Juel deltok under den danske herredagen i 1626, og bidro til å fremme norske stenderinteresser der. Det var mest sannsynlig stattholderen som fikk inn bestemmelsen om at også stenderrepresentanter fra Norge skulle delta på fremtidige danske stendermøter. Jens Juel demonstrerte også hvordan både stattholderen, kansleren og de norske stendene kunne gå sammen mot kongen for å presse igjennom saker av særlig betydning for norske forhold. Det skjedde i forbindelse med det norske stendermøtet i 1628, og dreide seg om finanseringen og gjennomføringen av den norske krigsordinansen. En stattholder som i større grad spilte på lag med de norske stendene og delte deres interesser, utviklet seg dermed til en meget viktig politisk samarbeidspartner. Det var først og fremst fordi stattholderen, i motsetning til den norske kansleren, hadde sete i riksrådet og dermed adgang til den innerste delen av sentralstyret i Danmark-Norge. Stattholderen satt på langt mer politisk påvirkningskraft enn noen av de norske adelsmennene. Den andre årsaken til stattholderens økte betydning som samarbeidspartner for de norske stendene var stenderforhandlingene. Stendermøtene skapte en politisk «arena» hvor de norske stendene, med adelen i spissen, kunne forhandle om aktuelle administrative og politiske saker direkte med kongens representant. Det var mindre viktig at møtene ikke fikk en egen rituell bygning. Det

avgjørende var at stendene fikk muligheten til å delta i, og utøve politiske diskusjoner og handlinger i samråd med stattholderen. Det muliggjorde allianser og samarbeid på en helt ny måte enn hva som var tilfelle under Jens Juels forgjengere. Kildene fra stendermøtet i 1628 viser da også at dette samarbeidet kunne være forholdsvis effektivt, særlig om kongen sto i en presset posisjon. Forutsetningene var likevel at stattholderen helt eller delvis delte de norske stendenes syn på viktige politiske stridsemner, i første rekke det norske forsvaret. Som vi skal se under Jens Juels etterfølgere fortsatte dette interessefellesskapet og politiske samarbeidet mellom stattholderen og de norske stendene på de påfølgende stendermøtene. Dessuten ble stattholderne i økende grad benyttet i forhandlinger om adelens økonomiske privilegier, i takt med at stattholderne begynte å skaffe seg større mengder jordegods i Norge.

6. Den norske adelen under Christoffer Urnes stattholderskap 1629-1642

6.1. Innledning

I 1629 fikk den norske adelen en ny stattholder å forholde seg til på stendermøtene, da Christoffer Urne overtok stattholderembetet fra Jens Juel. Urnes embetsperiode skulle vare frem til 1642 og var sammen med Gregers Krabbes stattholderskap de to eneste stattholderperiodene mellom 1608-1661 da Danmark-Norge ikke var direkte involvert i noen krigshandlinger. Perioden var likevel preget av flere forsøk på å bygge opp militære forsvarsverk, både i Danmark, Norge og hertugdømmene, og innebar derfor flere stendermøter og forhandlinger om bevilgninger fra blant annet adelen. For den norske adelens del ble det i forbindelse med disse forhandlingene nok en gang reist krav fra deres side om motytelser i form av privilegier. Disse kravene var særlig rettet mot å likestille den norske adelens rettigheter over ukedagsbøndene til det den danske adelen allerede hadde, men innebar også diskusjoner av politisk art. Det er tre serier med forhandlinger som er av særlig interesse i Christoffer Urnes stattholderperiode: én i 1629-1631 og to delvis parallelle i 1636-1639.

Tidligere historieskriving har vist mindre interesse for innholdet i den første av disse forhandlingene som pågikk fra adelens petisjon i 1629 til herredagen i 1631. Man har i liten grad forsøkt å se disse forhandlingene i sammenheng med hverandre, verken mellom 1629-1631, eller med eldre og senere forhandlinger. Det vil derfor være behov for langt flere detaljer fra disse dokumentene og kildene enn det som vil være tilfelle med de neste forhandlinger. Mitt syn er at den norske adelens krav om utvidede rettigheter over ukedagsbøndene i 1629 var en videreføring av kravet som ble stilt i petisjonen fra 1591 og, sannsynligvis, i forkant av særprivilegiet fra 1610. Kravet ble likevel ikke imøtekommet før ved adelsprivilegiet fra 1646. I tillegg må man anse flere av kravene fra 1629 som utløst av dagsaktuelle problemstillinger som adelen ønsket løst. Dessuten er det en klar sammenheng i innholdet i alle forhandlingene som nevnes i kildesamlingene for perioden 1629-1631.⁶⁰⁸ Disse forhandlingene vil derfor betraktes som ledd i en sammenhengende serie forhandlinger som forsøkte å oppnå utvidede privilegier til adelen.

De neste to rekkene med forhandlinger i Christoffer Urnes stattholderperiode pågikk i

⁶⁰⁸ Akts. I s. 236-268

perioden mai 1636 og frem til høsten 1639. Begge disse forhandlingene har blitt mer gjennomgående behandlet i forskningslitteraturen på grunn av de mer omfattende og klart definerte resultatene. Begge kom i løpet av 1639 i form av opprettelse av en norsk landkiste på Båhus slott, og setegårdsforordningen som inkluderte tiendefrihet på sagbruk som sto på adelens egen grunn. Også i forbindelse med disse forhandlingene kan det spores lengre linjer. I likhet med forhandlingene i 1629-1631 ble det også i 1639 klaget over ulikhetene mellom den norske adelens privilegier og den danske adelens, som fortsatt nøytt større privilegier enn sine norske standsbrødre. Forhandlingene om landkisten og setegårdsforordningen vil derfor utgjøre andre og tredje del av kapittelet, før jeg avslutningsvis vil oppsummere utviklingen under Christoffer Urne.

6.2. Christoffer Urnes forhold til Norge og den norske adelen

Christoffer Urne avløste Jens Juel som stattholder i Norge og lensherre på Akershus i 1629, og han beholdt dette embetet frem til 1642. I likhet med sin forgjenger hadde også Urne en tidstypisk utdanning og karriere for bedrestilte adelsmenn før han ble stattholder. Som Juel hadde han vært innom Sorø, hatt en rundreise i Europa, vært sekretær i kanselliet og senere rentemester. Urne var dermed den tredje stattholderen på rad som hadde hatt stillingen som rentemester før han ble stattholder, men i motsetning til de to forgjengerne var stattholderembetet ikke slutten på karrieren hans, men kom inn som en midtre del før han oppnådde høyere embeter senere i livet.⁶⁰⁹ Som vi så under Jens Juel kunne slektskap og økonomiske faktorer skape et interessefelleskap mellom stattholderen og den norske adelen. Hvilken tilknytning hadde så Christoffer Urne til Norge og den norske adelen når det gjaldt slektskap, økonomiske og politiske faktorer?

Christoffer Urne giftet seg med Sofia Lindenov i 1624. Det ser ikke ut som om han via ekteskapet fikk noen slektsforbindelser inn i den norske adelen slik forgjengeren Jens Juel hadde, men to av Christoffers søstre var gift med menn som hadde norske forleninger og jordegods, nemlig Dorthe Urne med Ove Gjedde og Else Urne med Preben von Ahnen.⁶¹⁰ En av Christoffer

⁶⁰⁹ Ranveig L. Låg, (1997) *Statsvekst og stattholder. Stattholderembetets funksjoner og utvikling i første halvdel av 1600-tallet, med vekt på perioden 1629-1642*. Hovedoppgave i Historie, Universitetet i Oslo, s. 16-17. Jens Juel ble riktignok tilbydd riksembetet som «rigens admiral» i 1629, men takket nei på grunn av dårlig helse. Se Rian 1975 s. 35-36

⁶¹⁰ Ranveig Låg Gausdal (2005b) «Christoffer Urne.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind IX Sundt -Wikborg, Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo Kunnskapsforlaget, s. 309-310. Rian, Ø. (2001) «Ove Gjedde.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind III Escholt - Halvdan, Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo Kunnskapsforlaget, s. 293-294. Supphellen, S.

Urnes nieser, Kirsten Urne Frederiksdatter var forlovet med Jens Bjelkes sønn Christian Bjelke, men det ble ikke noe av ekteskapet siden Christian ble drept i duell i 1642.⁶¹¹ Forlovelsen må likevel ha skjedd såpass sent at den neppe har hatt noen betydning for forhandlingene i 1629-1631 eller 1637-1639, utover at den indikerer et gradvis tettere forhold mellom Urne og Bjelkeslekten mot slutten av Urnes stattholderperiode. Av de to svogerne til Urne ble Ove Gjedde lensherre fra 1622, men flyttet ikke til Norge før senest 1639, mulig alt i 1635. Han ble deretter i Norge frem til han dro tilbake til Danmark, mulig etter 1648 da han for siste gang selv deltok på et norsk adelsmøte.⁶¹² Det er vanskelig å snakke om ham som medlem av enten den norske eller den danske adelen. Han tilhørte en liten kategori adelige som antagelig regnet seg til begge deler avhengig av hvor de oppholdt seg. Men han opptrådte gjennomgående som norsk adelsmann på de norske stendermøtene og kjempet for større adelsprivilegier så lenge han oppholdt seg i Norge. Han skiller seg derfor fra de danske lensherrene som aldri opptrådte fast på disse møtene, og må ha ansett seg selv, og blitt anerkjent av den øvrige norske adelen, som et fullverdig medlem.⁶¹³ Preben von Ahnen kan lettere defineres som medlem av den norske adelen siden han etablerte seg permanent i Norge i 1629 etter at han arvet jordegods her fra onkelen Claus von Ahnen. Han forble deretter i Norge og hadde ulike embeter frem til sin død i 1675.⁶¹⁴ Det ser altså ikke ut som det var noen slektskapsforbindelser mellom Christoffer Urne og den norske adelen utover de to svogerne.⁶¹⁵ Det er mulig Urne støttet svogerne i saker de engasjerte seg i, men da fordi de var svogre, og ikke nødvendigvis fordi de representerte den norske adelen. Det kan bidra til å forklare fraværet av alle disse tre i dokumentene fra 1629-1631, men at alle tre er representert i dokumentene knyttet til forhandlingene om sagbruks- og setegårdsprivilegiene 1637-1639.⁶¹⁶

(1999) «Preben von Ahnen.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind I Abel - Bruusgaard, Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo Kunnskapsforlaget, s. 32-33. Else Urne hadde vært gift med Christian von Hadelen frem til hans død i 1628. Også han kan regnes som norsk adel ettersom han bosatte seg i Norge og ervervet gods her. Se Weidling 1998a s. 452.

⁶¹¹ Hiort-Lorenzen og Thiset 1887 s. 71 og Hans Rudolf Hiort-Lorenzen og Anders Thiset (1904) «Urne.» I: *Danmarks adels aarbog. Enogtyvende Aargang*. København: Vilh. Trydes Boghandel, s. 463-495

⁶¹² Weidling 1998a s. 454

⁶¹³ Rian 2001 s. 294. Ove Gjedde deltok ikke i forhandlingene 1629-1631.

⁶¹⁴ Supphellen 1999 s. 294

⁶¹⁵ En firmenning av Christoffer Urne, Edel Urne, var gift med Pros Mund, som var blant de norske adelsmennene som signerte petisjonen fra 1629. Pros Mund oppholdt seg stort sett i Danmark og Island etter 1624, og er ikke nevnt utenom denne ene forhandlingen. Det ser heller ikke ut som han hadde noe jordegods i Norge i 1624 eller 1639, men registreringen kan være mangelfull, og han skal ha eid minst en norsk setegård. Sett ut ifra det forholdsvis fjerne forbindelsen til stattholderen, og Munds manglende deltagelse i forhandlingene utover 1629, velger jeg å ikke tillegge det noen avgjørende betydning for forhandlingen i 1629, eller forholdet mellom stattholderen og den norske adelen. Se Theodor Andreas Topsøe-Jensen (1982) «Pros Mund.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind X. Tredje utgave. København: Gyldendal, s. 110. DAA 1904 s. 467-482 og Weidling 1998a s. 499-502, 508

⁶¹⁶ Akts. I s. 236-241, 255-268 og 274-331

Derimot kan forlovelsen mellom Urnes niese og Bjelkes sønn tas som indikasjon på at det ble en gradvis sterkere tilknytning mellom Urneslekten og deler av den norske adelen i løpet av stattholderperioden.

Økonomisk hadde Urneslekten fått et tettere forhold til Norge i løpet av 1600-tallet ved at både Christoffers far og tre av Christoffers sju brødre hadde vært lensherrer i norske hovedlen. Christoffer Urne bygde selv opp et betydelig jordegods etter 1625. Fra 252 tønner hartkorn i 1625 hadde han økt taksten til 585 tønner i Danmark i 1647.⁶¹⁷ Betydningsfullt i denne sammenhengen var at Urne, i motsetning til Jens Juel, i tillegg bygde opp et betydelig jordegods også i Norge. I 1639 ble det taksert til 568 tønner hartkorn.⁶¹⁸ Sett fra både et rent norsk og et samlet dansk-norsk perspektiv ble altså Christoffer Urne etter hvert en betydelig godseier. Han må derfor ha hatt en ren økonomisk egeninteresse av å støtte krav om økte privilegier og rettigheter knyttet til den norske adelens jordegods, i det minste etter hvert som hans egen godssamling begynte å oppnå en nevneverdig størrelse. Igjen kan det bidra til å forklare hvorfor Urne uttalte seg i forbindelse med forhandlingene 1637-1639, men ikke i 1629-1631.

Politisk og administrativt fortsatte den utbyggingen av stattholderembetet som hadde pågått under forgjengeren Jens Juel og fortsatte inn i Hannibal Sehesteds stattholderperiode. Det var likevel variasjoner etter hvilke ansvarsområder det var snakk om. Rannveig L. Låg har undersøkt stattholderembetets utvikling i Norge i løpet av Christoffer Urnes embetsperiode og funnet at det var innenfor finansforvaltning, militærstell og bergverksdriften stattholderen hadde størst betydning på Urnes tid. Tendensen var vekst i embetets oppgaver fra Urnes forgjenger Jens Juel og inn i etterfølgeren Hannibal Sehested embetstid.⁶¹⁹ På andre områder fant hun samtidig en reduksjon av stattholderens funksjoner. Det gjaldt i første rekke innenfor rettsvesenet, som i større grad ble styrt av kansleren og lensherrene.⁶²⁰ To andre områder var ad hoc-kommisjoner, som mistet sin administrative betydning i løpet av Urnes embetsperiode, og ansvaret for innkrevingen av kronens toll, som ble lagt under det nyopprettede tollvesenet. Verken Jens Juel, Christoffer Urne eller Hannibal Sehested ble tillagt noen kontroll over denne nye etaten, og de hadde heller ikke mulighet til å disponere inntektene.⁶²¹ Lågs undersøkelse peker likevel på at den veksten som fant sted i stattholderembetets funksjoner og ansvarsområder ikke gikk på

⁶¹⁷ Gausdal 2005b s. 309-310.

⁶¹⁸ Gausdal 2005b s. 310, Weidling 1998a s. 501

⁶¹⁹ Låg 1997 s. 172

⁶²⁰ Låg 1997 s. 168

⁶²¹ Låg 1997 s. 169-170

bekostning av lensherrenes oppgaver og funksjoner, men ved at nye forvaltningsoppgaver ble tillagt stattholderen. I de fleste tilfeller fikk stattholderen et overordnet ansvar for de ulike delene av forvaltningen, mens daglig drift, tilsyn og gjennomføring fortsatt var lensherrenes ansvar ute i lenene.⁶²² Låg antyder dessuten at krigssituasjoner kan ha gitt stattholderen større grad av selvstendig makt og styrke.⁶²³ Det stemmer godt med den gjennomslagskraften vi så Jens Juel utviste i forbindelse med utarbeidelsen av den norske krigsordinansen og gjennomføringen av stendermøtet i 1628.⁶²⁴ Christoffer Urnes periode var derimot fri fra krigssituasjoner. Ifølge Lågs argumentasjon burde det tilsi at han hadde mindre mulighet til å opptre selvstendig, særlig når det gjaldt saker som stred med sentralmyndighetenes politiske interesser. Det forekom likevel forhandlinger under Urne hvor stattholderen ser ut til å ha delt interessene til den norske adelen og de øvrige stendene, heller enn sentralmyndighetene. Det kom best til syne i forbindelse med plasseringen av den norske landkisten og forhandlingene om setegårdsforordningen i 1639.

6.3. Privilegieforhandlingene 1629-1631

6.3.1. Adelsmøtet i Fredrikstad 10. oktober 1629

Den 22. oktober 1629, et knapt halvår etter freden i Lübeck, gikk det ut befaling fra Kristian 4. om at lensherrene i Norge skulle forhandle med de fornemste og rikeste borgerne, samt andre formuende i lenene sine. Målet var å avtale hvem som kunne stille med orlogsskip som kongen kunne benytte i krigstid, mens de selv kunne benytte skipene til handel i fredstid. I bytte tilbød kongen å imøtekomme ønsker om privilegier fra utstederne, så lenge det kunne skje uten stor skade på kronen og riket.⁶²⁵ Men allerede tolv dager før brevet ble utstedt, hadde elleve norske adelsmenn skrevet en felles petisjon til kongen med flere ønsker om forbedringer i den norske adelens privilegier.⁶²⁶ Ifølge dem selv ville en forbedring av deres formue og makt gjøre dem «[...] detz ofverbødiger och ferdiger findes, hver efter sin efne, til den schibsudrednings och defensionflaades tilhielp, som vi hafver forstandet eders k. m. heraf riget vil hafve udi verche stilledt[...].»⁶²⁷ Kongens planer om å få i stand en ny ordning med defensjonsskip i Norge, og planene om å forhandle med stendene om finanseringen, må altså ha vært godt kjent for

⁶²² Låg 1997 s. 172-174

⁶²³ Låg 1997 s. 175

⁶²⁴ Se kap. 5.6.

⁶²⁵ NRR VI s. 173

⁶²⁶ Akts. I s. 236-241

⁶²⁷ Akts. I s. 240

adelsmennene allerede før kongebrevet ble utstedt.

Petisjonen fra 1629 er den første i en serie kilder fra 1629-1631 som viser hvordan den norske adelen forsøkte å oppnå flere rettigheter av hovedsakelig økonomisk art tilknyttet ukedagsbøndene sine. Det var her snakk om den større petisjonen fra 1629, og et mindre krav fra 1631. I tillegg er det bevart brev til kansler Friis, både fra den norske adelen samlet og fra Jens Bjelke alene, som gir innsikt i hvordan forhandlingene ble ført, hvilke argumenter som ble fremsatt og hvordan de endret seg. Siden det tok såpass lang tid å komme frem til en avgjørelse over flere av punktene, ble forhandlingene over petisjonen fra 1629 og tillegget fra 1631 delvis slått sammen, og delvis benyttet som argumentasjon til støtte for hverandre i korrespondansen. Det gjør det følgelig mest hensiktsmessig å gjennomføre undersøkelsen av dokumentene samlet. Jeg vil i dette kapitlet analysere hvilke klagemål de norske adelsmennene fremsatte 1629-1631, bakgrunnen for dem og mulige årsaker til at flesteparten angivelig ble avvist. At adelen møttes utenfor rammene av formelle anledninger og arenaer, slik som hyllinger, herredager, stendermøter og andre møter, er ikke tidligere belagt i det norske kildematerialet etter 1537. Jeg vil derfor diskutere mulige årsaker til hvorfor dette møtet ble avholdt og dets rolle for føring av standspolitiske saker vis-a-vis stendermøtene. Siden petisjonen fra 1629 og tillegget fra 1631 har en klar kobling til de samtidige forhandlingene om defensjonsskipene, må også disse forhandlingene bli trukket inn i analysen og diskusjonen av adelens klageskriv.

Hvordan de norske adelsmennene fikk innsikt i kongens planer om å forhandle med de norske stendene om defensjonsskipsordningen lar seg ikke dokumentere i de bevarte kildene. Det ble ikke utstedt noe kjent kongebrev eller forordninger om defensjonsskip før befalingen 22. oktober. Det ble riktignok utstedt noen forordninger om de eldre og mindre galeiene som fantes i Norge 17. juni og 1. oktober 1629.⁶²⁸ Men de var ikke defensjonsskip av den typen man ønsket bygd i forordningen av 22. oktober. De eneste referansene til det norske sjøforsvaret i de bevarte kildene etter det danske riksrådet inneholder også knapt med opplysninger. I en proposisjon fra Kristian 4. til det danske riksrådet datert 18. august 1629 klagde kongen på at det hadde vært nesten flere hindringer enn lettelser med de norske «pinkere og galeier» under Keiserkrigen, fordi de hadde vært i dårlig forfatning ved ankomst og trengt kostbare reparasjoner.⁶²⁹ Kongen ba derfor riksrådet komme med forslag til hvordan det kunne forhindres i fremtiden, og at det i

⁶²⁸ NRR VI s. 149, 161-164

⁶²⁹ Bricka og Fridericia 1969 bind II s. 222

tillegg måtte forordnes egne inspektører til formålet.⁶³⁰ På møtet i Odense 25. august svarte riksrådet at det ville være mest hensiktsmessig at de norske skipene ble samlet på to steder, Marstrand og Bergen, hvor de skulle oppbevares og årlig inspiseres. Inspeksjonen skulle pålegges og utføres av en av kongens skipskapteiner som var bosatt i de to aktuelle lenene, men kostnadene skulle pålegges den som skulle holde skipet vedlike.⁶³¹ Ingen av disse kildene nevner noen ny defensjonsskipsordning, og de omtalte skipene var de eldre galeiene, ikke de nyere orlogsskipene nevnt i befalingen fra 22. oktober. Det er mulig at kongen baserte den norske defensjonsskipsordningen i 1629 på den ordningen som ble lagt frem på det norske stendermøtet i 1628, men som aldri ble skikkelig realisert, og ordningene fra 1621-23 som ga danske kjøpmenn handelsprivilegier om de stilte med armerte skip til støtte for flåten.⁶³² Hvordan kongen gikk frem i 1629 er likevel ukjent. Han kan ha rådført seg med enkeltpersoner utenfor riksrådets møter, men disse har ikke etterlatt seg kilder på saken. To mulige kandidater er kansler Friis eller Jens Juel som vi jo vet sto i god kontakt med norske adelsmenn, først og fremst Jens Bjelke, men også flere som hadde deltatt på stendermøtet i 1628. Fra disse henvendelsene må så de norske adelsmennene ha øynet muligheten til å stille krav om motytelser, allerede før forordningen fra kongen ble utstedt. Det var mest sannsynlig med dette utgangspunktet at elleve av de norske adelsmennene samlet seg til møte i Fredrikstad i oktober 1629.

Møtet i Fredrikstad var et rent norsk adelsmøte. I motsetning til stendermøtene var verken representanter fra de øvrige stendene eller stattholderen til stede. Det er ikke helt klart hvorfor stattholderen, som selv var adelsmann og en potensiell samarbeidspartner for adelsmennene, ikke var representert på møtet i 1629 eller deltok under de senere forhandlingene. Christoffer Urne var på dette tidspunktet nylig ankommet landet, og ser enda ikke ut til å ha etablert seg verken som godseier eller som en betydelig støttespiller det ville vært logisk for den norske adelen å søke støtte hos. Under forhandlingene 1629-1631 satte heller de norske adelsmennene sin lit til den danske kansler Friis, til hvem de da også rettet flere av sine henvendelser. Han var allerede kjent

⁶³⁰ Bricka og Fridericia 1969 bind II s. 222. «Pinke» var et mellomstort skip med tre master og et høyt, smalt akterspeil. «Galei» var en skipstype som hadde én til tre master og én til tre rader med årer i tillegg. Galeien stammet opprinnelig fra Middelhavet. Se Harald Winge (1999c) «Pinke.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 314, og Harald Winge (1999b) «Galei.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 132.

⁶³¹ Erslev 1887-1888 s. 200

⁶³² Ole Henrik Gjeruldsen (2002) *Defensjonsskipsordningen i Norge 1630-1704*. Forsvarsmuseets småskrift nr. 28. Oslo: Forsvarsmuseet, s. 16-17, 24-29

for den norske adelen, særlig via Jens Bjelke, og var en mer strategisk støttespiller enn den forholdsvis ukjente stattholderen. Ut fra hvem som underskrev petisjonen, ser det videre ut som om det var snakk om en gruppe adelsmenn med tette innbyrdes forbindelser, og slett ikke representanter fra hele den norske adelen. Verdt å bemerke er også fraværet av begge svogerne til Christoffer Urne, verken Ove Gjedde eller Preben von Ahnen har underskrevet eller beseget noen av dokumentene i perioden 1629-1631. Av de totalt elleve adelsmennene som underskrev petisjonen, representerte de fleste av disse et klart høyere sjikt innad i den norske adelsstanden. Flere var store godseiere, og flere av dem var dessuten tilknyttet hverandre via ekteskap mellom slektene. De kan derfor med rette ha ansett seg selv som talsmenn for hele den norske adelsstandens interesser. Foruten Jens Bjelke var det snakk om Gerlof Nettelhorst, Daniel Bildt, Gunde Lange, Steen Willumsen [Rosenvinge], Erik Ottessen [Orning], Anders Blome, Daniel Bildt Knudsen, Axel Movat, Børge Juel og Pros Mund.⁶³³ Men siden kravene i stor grad angikk forhold knyttet til ukedagsbønder og andre av adelens bønder og jordegods, var de ikke nødvendigvis representative for hele spennet i den norske adelsstanden. På den andre siden var det ikke uvanlig at et mindretall fra eliten sto bak søknader på hele adelens vegne, også i mer formelle situasjoner. Det var for eksempel tilfelle ved hyllingen i 1591, da hyllingsbrevet fra 8. juni var beseget av omtrent 50 adelsmenn, mens petisjonen fra samme dato bare var beseget av ni.⁶³⁴

Petisjonen fra 1629 inneholdt til sammen åtte punkter, og omhandlet flere saksforhold enn retten til bøter og sakefall fra adelens bønder, noe dokumentet reduseres til i de få omtalene som finnes i forskningslitteraturen. Retten til bøter og sakefall var bare tema for petisjonens to første punkter. Oscar A. Johnsen omtaler dokumentet mest inngående i sin avhandling fra 1906.⁶³⁵ Selv om også han bare betoner retten til bøter og sakefall hos adelens bønder, setter han det inn som del av den norske adelens langvarige forsøk på å forbedre sine privilegier frem mot 1631, og senere 1639. Han behandler riktignok disse forsøkene separat fra forhandlingene om defensjonsskipene i 1629-1630, og ser ikke ut til å antyde noen kobling mellom disse og petisjonen fra 1629.⁶³⁶ Både Tor Weidling og Rolf Fladby viser bare til adelsmennenes mislykkede forsøk på å forhandle til seg retten til bøter og sakefall fra bøndene deres, herunder

⁶³³ Akts. I. s. 241. Om Pros Mund se fotnote 615.

⁶³⁴ Akts. I s. 105-108, 119. Petisjonen fra 1591 er datert 8. juli i Akts. s. 108. Det er her snakk om en liten skrivefeil. Riktig dato er 8. juni, som bekreftes av påskriften som gjengis på s. 119.

⁶³⁵ Johnsen 1906

⁶³⁶ Johnsen 1906 s. 143

tilbudet om å gi vederlag til kongen i form av jordegods.⁶³⁷ Fladby mener de konkret forsøkte å oppå hals- og håndsrett over bøndene sine, men denne retten nevnes ikke i petisjonen. Det må her være snakk om en sammenblanding av den langt mer omfattende hals- og håndsretten med sakefallsretten fra Fladbys side.⁶³⁸ Yngvar Nielsen ser ikke ut til å ha kjent til adelens petisjon fra 1629 eller Jens Bjelkes rolle i forhandlingene. De er i alle fall ikke nevnt i hans biografi om Jens Bjelke fra 1872. Nielsen har likevel behandlet hendelsene på herredagen og Bjelkes arbeid i flere av kommisjonene i ettertid, men uten å se dem i sammenheng med petisjonen fra 1629.⁶³⁹ Innholdet i petisjonen har dermed ikke blitt analysert i sin helhet tidligere.

6.3.2. Innholdet i adelens petisjon

Kravene i petisjonen varierte altså i innhold, men de dreide seg i all hovedsak om økonomiske rettigheter. Som allerede nevnt handlet de to første punktene om retten til å kreve sakefall og bøter fra adelens egne bønder. Det var her snakk om ukedagsbønder og andre av adelens bønder som ikke bodde på setegårdens grunn. Weidling har vist at den norske adelen hadde hatt rett til å kreve sakefall av setegårdene siden 1582, og mye tyder på at retten også var eldre.⁶⁴⁰ Petisjonen fra 1629 må dermed være et forsøk på å utvide den eksisterende rettigheten. Allerede i innledningen, som må sees som en utdyping og begrunnelse for kravet i punkt én og to, argumenterte adelsmennene for at de mistet bøndenes lydighet og arbeidstjeneste til deres egne avlinger når de måtte betale sakefall og bøter til andre enn deres egne herrer. De påpekte også at kongen hadde bevilget dem denne retten til pliktarbeid tidligere.⁶⁴¹ Adelsmennene viste her til særprivilegiet som ble gitt til adelen i Akershus len i 1610.⁶⁴² I tillegg hevdet adelen at bøndene ofte ble bøtelagt så hardt at de ikke var i stand til å betale verken kronen eller dem selv de rettighetene de hadde krav på.⁶⁴³ Mest sannsynlig ble disse årsakene tatt med i petisjonen for å begrunne kravet deres om en utvidelse av den adelige sakefallsretten. Det var likevel argumenter som hadde gjenklang i samtiden, for antallet klager på fogdenes fremferd var økende på 1600-tallet. Særlig det høye skattenivået fra 1625 utløste mange klager fra bøndene, og kan godt ha vært et reelt problem også for adelens mulighet til å innhente sine rettigheter hos de samme

⁶³⁷ Weidling 1998a s. 199 og Fladby 1977 s. 234

⁶³⁸ Fladby 1977 s. 234

⁶³⁹ Nielsen 1872 s. 158-204

⁶⁴⁰ Weidling 1998a s. 183-184

⁶⁴¹ Akts. I s. 236

⁶⁴² Se kap. 4.3.2.

⁶⁴³ Akts. I s. 236

bøndene. Ved herredagen i Bergen 1631 kom det også inn svært mange klager over skattene og fogdenes oppførsel.⁶⁴⁴ Disse utløste flere runder med kongelige forsøk på å regulere forholdet mellom bøndene og fogdene, og det ble opprettet kommisjoner som skulle undersøke forholdene. Jens Bjelke var selv til stede på herredagen som kongelig kommisær, og han satt selv i kommisjonene som undersøkte bøndenes klager fra Agder og nordafjells.⁶⁴⁵ Det er likevel lite sannsynlig at størrelsen på sakefallet generelt sett var så høyt at det truet bøndenes skatteevne. I et brev fra 1631 med forslag til hvordan kongen kunne øke sine inntekter fra Norge, foreslo Bjelke selv at nettopp sakefallet kunne forhøyes.⁶⁴⁶ Forslaget hans var mest sannsynlig skrevet først etter at adelen fikk signaler om at forespørselen i petisjonen ikke kunne imøtekommes i forbindelse med samme herredag i 1631. Men et økt sakefall ville uansett bety potensielt større overføringer til adelen, om den skulle klare å forhandle til seg sakefallsretten i fremtiden.

Til tross for referansene til bøndenes og adelens egen økonomiske stilling er det nok først i ordlyden på selve punkt én vi finner hovedargumentet til den norske adelen. Med underforstått referanse til de alt nevnte klagepunktene, ba adelsmennene om å få kreve inn sakefall fra sine egne bønder «[...] saavel som andre eders k. m. undersatter af adel nyder udi andre eders m. lande og provincier.»⁶⁴⁷ Det var altså nok et forsøk på å minske forskjellene i privilegiene mellom den danske og den norske adelen. Den danske adelen hadde hatt full sakefallsrett over alle sine tjenere som et felles privilegium for hele standen siden 1523 og full hals- og håndsrett siden 1536.⁶⁴⁸ Den norske adelen oppnådde ikke de samme rettighetene før ved privilegiene i 1646.⁶⁴⁹ Petisjonen fra 1629 er dermed et ledd i en lengre prosess etter 1537 hvor den norske adelen forsøkte å oppnå likestilte privilegier med den danske. Det forrige forsøket på å oppnå full sakefallsrett, hals- og håndsrett over de norske adelsbøndene var i forbindelse med hyllingen i 1591.⁶⁵⁰ Det var da del av det ambisiøse punkt tretten i den daværende petisjonen, som ikke kunne imøtekommes så lenge kongen var umyndig. Siden vi ikke har petisjonen fra 1610 vet vi

⁶⁴⁴ Nielsen 1872 s. 171-189

⁶⁴⁵ Nielsen 1872 s. 205, NRR VI s. 335

⁶⁴⁶ Nielsen 1872 s. 202

⁶⁴⁷ Akts. I s. 236

⁶⁴⁸ Om sakefallsretten se Jørgensen 1974 s. 389-398. Hals- og håndsretten til den danske adelen er først omtalt eksplisitt i Kristian 3.s håndfestning 1536, men det er mulig retten er eldre og kan knyttes til den samme formuleringen i håndfestningen fra 1523 og tolkning av denne i samtiden. Se Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. (1831) «Om den saakaldte Hals- og Haandsret efter den ældre Lovgivning.» I: *Juridisk Tidsskrift* (vol: XVII), s. 335-343 og Jørgensen 1974 s. 390

⁶⁴⁹ Weidling 1998a s. 184

⁶⁵⁰ Akts. I s. 116

ikke om sakefallsretten kan ha blitt nevnt av adelen i Akershus len i forbindelse med særprivilegiet fra samme år.⁶⁵¹ Petisjonen fra 1629 blir dermed et bindeledd mellom petisjonene fra 1591 og 1646, og viser hvordan de norske adelsmennene gjentatte ganger forsøkte å rette opp i forskjellsbehandlingen av adelsgruppene. Samtidig var de åpenbart klar over begrensningene i forhandlingsmulighetene de hadde i 1629. Utgangspunktet for forhandlingene i 1629 var ønsket om bidrag til bygging av defensjonsskip på tvers av stendene i bytte mot privilegier. Det var ingen krav om «frivillig skatt» av adelsstanden til pågående krigføring, eller en større formell begivenhet slik som en hylling. Kongens posisjon var dessuten styrket etter freden med keiseren tidligere samme år. Forhandlingsvillkårene var dermed mindre gunstige for adelen enn hva som hadde vært tilfelle under eksempelvis stendermøtet i 1628. Det var derfor bare en utvidelse av den rent økonomiske sakefallsretten de ba om denne gangen, og ikke den fulle hals- og håndretten i tillegg. Praksis fra Danmark indikerer at det uansett var de økonomiske sidene av disse rettighetene som var de mest ettertraktede for adelsmennene, selv om disse var mer omfattende med full hals- og håndrett.⁶⁵²

At denne utvidelsen av sakefallsretten var ettertraktet viser også punkt to i petisjonen, hvor de norske adelsmennene tilbød kongen vederlag i sitt eget jordegods i bytte. Adelsmennene tilbød å utgi jordegods tilsvarende ett års gjennomsnittlig sakefall utregnet av tre år. Det ville kongen tjene på ifølge deres argumentasjon, siden han da fikk visse inntekter; landskyld, bygsel, tredjeårstake etc. fra jordegodset, i stedet for uvisse som sakefallet var.⁶⁵³ Det er i og for seg riktig at sakefall var en uvis inntekt. Men samtidig var den enklere å regulere selv i motsetning til landskyld, bygselavgifter og tredjeårstake som var strengere regulert av lovverket. Potensialet for økte inntekter var dermed større ved en adelig sakefallsrett, i tillegg til prestisjen som en slik rett vil gi godseieren. Ut fra petisjonens første del er det dermed god grunn til å hevde at en utvidelse av sakefallsretten ikke bare var et viktig og ettertraktet privilegium, men et av hovedmålene med petisjonen i 1629. Det er likevel enda flere punkt i petisjonen som gikk på litt andre saksforhold, men som fulgte samme økonomiske trend som sakefallsretten.

Punkt tre var en referanse til pliktarbeidet og arbeidspengene som hadde blitt avkrevd alle bønder i forbindelse med arbeidet på Akershus festning. Siden perioden i det siste kongebrevet nå skulle utgå, ba adelen om at ikke mer måtte kreves av deres bønder, særlig ikke ukedagsbøndene.

⁶⁵¹ Akts. I s.191. Se kap. 4.3.2.

⁶⁵² Kolderup-Rosenvinge 1831 s. 389-391

⁶⁵³ Akts. I s. 237

Videre ba de om at ukedagsbøndene heller ikke måtte avkreves arbeid eller arbeidspenger til Christianias befestninger. For de øvrige adelsbøndene, som ikke var ukedagsbønder, ba de ikke om noe eget fritak, så lenge det var snakk om skatter som også kongens egne bønder og andre måtte utgi.⁶⁵⁴ Det var en klar referanse til særprivilegiet av 1610, som jo ga dem rett til å holde ukedagsbøndene innenfor en radius på seks mil fra setegårdene fri fra arbeid og kjøring i forbindelse med slottsarbeid på Akershus.⁶⁵⁵ At det ikke hadde blitt overholdt hang sammen med ekstraordinære pålegg om arbeid før og under Keiserkrigen. Krig og forsvar var generelt en akseptabel årsak til ekstraordinære utgifter, men bare så fremt de ikke utviklet seg til permanente skatter. Også under Keiserkrigen ble det skrevet ut flerårige bygningsskatter til Akershus, blant annet i 1626 som skulle gjelde for fire år.⁶⁵⁶ Det er antagelig denne skatten det ble referert til i adelens petisjon i 1629, siden dens «[...] terminer och aar nesten ere forløbne[...].»⁶⁵⁷ Punktet var altså et forsvar av det eksisterende privilegiet fra 1610.

Punkt fire omhandlet også adelens bønder og igjen var det ukedagsbøndene som ble spesielt fremhevet. Kravet gjaldt adelsbøndene som bodde ved sildefjordene, og som måtte delta i arbeidet med kongens tiendesild. Til tross for at de ble betalt, var det omfattende arbeid som ble avkrevd. Adelen ba derfor om at også andre av kronens bønder fra omliggende sogn måtte delta i arbeidet, så ikke alt falt på adelens bønder, bare fordi de bodde rett ved sildefjorden. Årsaken her var adelens eget behov for arbeid og tjeneste fra sine egne bønder, herunder arbeidet med adelens egen sild som også måtte bearbeides og fraktes.⁶⁵⁸ Det var i første rekke snakk om en begrensning av kongelige krav og byrder på adelsbøndene, også utenfor Akershus, siden det store sildefiskeriet i perioden etter 1590 og frem til 1650 hovedsakelig var i Trøndelag og derfor ikke var omfattet av særprivilegiet fra 1610.⁶⁵⁹ Adelen hadde vært svært involvert i sildefiske både på 1500- og 1600-tallet, så utvidete rettigheter ville være i deres felles interesse.⁶⁶⁰ Det er likevel god grunn til å tro at Jens Bjelke må ha vært hovedmannen bak dette punktet i petisjonen i 1629. Ikke bare var han en stor godseier nordafjells, Austråttgodset lå jo i Trøndelag, men på grunn av det konsentrerte sildefisket var også påleggene på bøndene hardest her, noe også klagene fra

⁶⁵⁴ Akts I. s. 237

⁶⁵⁵ Akts. I s. 191

⁶⁵⁶ NRR V s. 533-534

⁶⁵⁷ Akts. I s. 237

⁶⁵⁸ Akts. I s. 237-238

⁶⁵⁹ Weidling 1998a s. 339, 341

⁶⁶⁰ Weidling 1998a s. 340-341

herredagen i 1631 viser.⁶⁶¹ Dessuten hadde Bjelke personlig vært involvert i en langvarig rettstvist som angikk rettigheter knyttet til sildefiske i årene 1623-1626.

Jens Bjelkes opprinnelige klage var at også han, i henhold til praksisen sønnafjells og adelens privilegier fra 1582, måtte ha rett til å kreve landslott og tiende av sild som ble fanget fra grunnen til hans to setegårder Austrått og Fosen. Saken fikk etter hvert også en prinsipiell karakter som angikk rettighetene til adelen nordafjells generelt. Årsaken var at adelen sønnafjells alt hadde rett til å kreve landslott av sildefisket, og heller ikke skulle betale tiende av setegårdene til kongen. Bjelkes sak ble først avvist av lagtinget i 1623.⁶⁶² Bjelke skrev deretter til kansler Friis om forholdet. I et brev fra 14. februar 1625 skrev Bjelke at han hadde stevnet lagmannen til herredagen, fordi han ikke ville tilkjenne Bjelke denne retten.⁶⁶³ Ut fra innholdet i brevet var det ikke det første Bjelke hadde skrevet til kansleren om saken, siden han har «konsulert» med ham før. Bjelkes ønske var at kansleren skulle følge opp hvordan saken ble fremstilt i Bjelkes fravær, siden den nevnte lagmannen nå var i Danmark i forbindelse med denne og en annen sak. Bjelke refererte kort hovedargumentene til hvorfor han anså adelen berettiget til landslott og tiende, og håpet at kansleren kunne holde ham informert om sakens fremgang. Som han selv skrev, hadde han ingen tvil på at han hadde kanslerens «patrocinio», det vil si beskyttelse, på sin side, og at hans fremstilling i saken måtte tolkes til det beste.⁶⁶⁴ Innsikt i den videre saksbehandlingen var altså svært viktig for Bjelke, siden disse rettighetene først og fremst ville innebære betydelige inntekter for ham selv.

Vi kjenner ikke kanslerens svar eller flere brev om temaet, men saken ble behandlet på herredagen 30. juli 1625. Men selv om Jens Bjelke viste til praksisene sønnafjells, adelsprivilegiene fra 1582, og saken hans ble «flittig ventilert» under møtet, fikk Bjelke ikke medhold for sine krav denne gangen heller. Tvistemålet dreide seg om retten var i strid med kongens rettigheter og Landslovens innhold.⁶⁶⁵ Herredagen valgte i dette tilfellet å sette Landsleiebolken kapittel 44 og 45 foran 1582-privilegiet.⁶⁶⁶ Kapitlene i Landsloven omhandlet retten til å nyte det fiske man hadde hatt fra «Arrilds tid» uhindret, og retten til å dra opp redskap

⁶⁶¹ Nielsen 1872 s. 180-181

⁶⁶² *Norske Herredags-Dombøger*. Tredje Række (1625-1646), I: Afsigtsbog for 1625, s. 13, Weidling 1998a s. 182-183

⁶⁶³ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 14.2.1625

⁶⁶⁴ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 14.2.1625 s. 1-2

⁶⁶⁵ *Norske Herredags-Dombøger*. Tredje Række (1625-1646), I: Afsigtsbog for 1625, s. 13-15

⁶⁶⁶ *Norske Herredags-Dombøger*. Tredje Række (1625-1646), I: Afsigtsbog for 1625, s. 14

og fangst på åker og eng, så lenge disse ble fjernet innen sommermål.⁶⁶⁷ Saken fikk likevel en løsning året etter, utvilsomt fordi Bjelke på nytt hadde skrevet til kansleren om hjelp til å finne en gunstig ordning. I alle fall fikk Bjelke og hans etterkommere *riksrådsregjeringens* brev på at de heretter kunne kreve en kjennelse eller landslott av all sild som ble fanget med vad fra setegårdene Austrått og Fosen.⁶⁶⁸ Brevets juridisk argumenterende ordlyd viser, med sine karakteristiske referanser til privilegiene fra 1582, at det ikke måtte gjøres forskjell mellom adelen nordafjells og sønnafjells, samt kongens bekreftelser fra 1596 og 1610, at Bjelke må ha formulert henvendelsen selv. Retten til tiende fikk han derimot ikke i brevet, denne avgjørelsen ble overlatt kongen, som på dette tidspunktet deltok i Keiserkrigen. Kongen bekreftet privilegiet gitt til Bjelke og etterkommerne først i 1628, men bevilget ikke retten til tiende.⁶⁶⁹ Privilegiet inkluderte heller ikke hele den norske adelen nordafjells, men var begrenset til Bjelkeslektens to nevnte setegårder Austrått og Fosen.

Kravene i petisjonen fra 1629 forsøkte ikke å utvide denne rettigheten ytterligere, men tok altså sikte på å avgrense kongelige byrder på adelsbøndene ved sildefjordene til fordel for godseiernes egne arbeidsbehov. Det var et krav som angikk hele den norske adelen uavhengig om den tilhørte det nordafjellske eller sønnafjellske Norge, men var likevel en videreføring av Jens Bjelkes forsøk på å likestille adelen nordafjells og sønnafjells, og del av en lengre trend med privilegier knyttet til sildefisket og adelens rettigheter knyttet til setegårdene.⁶⁷⁰

Punkt fem i petisjonen omhandlet nok en gang byrder som hadde blitt pålagt adelsbøndene, og ukedagsbøndene især. Her var det spesifikt det som adelsmennene anså som ulovlige krav om skyssferd fra fogder og tollere som de ville ha slutt på. Årsaken var at fogdene og tollerne kombinerte embetsutøvelsen med ulovlig kjøpmannskap, og dermed krevde mer skyssferd enn det de var berettiget til. Adelsmennene ba derfor om at disse måtte straffes. For å forhindre videre misbruk var forslaget deres at kongens gods måtte brennmerkes med både kronens merke og fogdens bimerke for å skille det ut fra annet gods.⁶⁷¹ Selv om det igjen var adelsmennenes mulighet til å innhente pliktarbeid, skyssferd og andre rettigheter til eget formål

⁶⁶⁷ *Norske Herredags-Dombøger*. Tredje Række (1625-1646), I: Afsigtsbog for 1625, s. 14, Weidling 1998a s. 182-183

⁶⁶⁸ NRR V s. 517-518. Mens Kristian 4. var opptatt med krigføringen i Tyskland, ble statsstyret ivaretatt av sønnen Kristian og et utvalg riksrådsmedlemmer. Riksrådsregjeringen hadde omfattende myndigheter til å utstede befalinger og ta avgjørelser mens kongen var fraværende.

⁶⁶⁹ NRR VI s. 9-10

⁶⁷⁰ Se adelsprivilegiet fra 1582, punkt 3 og 5, og adelens petisjon fra 1591, punkt 13.

⁶⁷¹ Akts. I s. 238-239

som var motivasjonen bak kravet, var det i likhet med klagen knyttet til sakereformen også et generelt problem de her tok tak i. I forbindelse med den alt omtalte herredagen i Bergen i 1631 kom det sammen med andre klager også inn klager på at fogder og andre krevde urettmessig eller tyngende skyssferd.⁶⁷² I tillegg kom flere klager om ulovlig kjøpmannskap.⁶⁷³ Verken urettmessige krav om skyssferd eller ulovlig kjøpmannskap var altså noe nytt, men et problem man hadde forsøkt å rette opp i flere ganger.⁶⁷⁴

Punkt seks var det mest ambisiøse i hele petisjonen, og det er i det hele tatt merkelig at ikke flere har merket seg det. Adelsmennene ba om at skatteprivilegiet som adelen i Båhuslen og Viken hadde over sine ukedagsbønder måtte utvides til å gjelde adelen i resten av Norge i tillegg. Kravet var en gjenganger hos den norske adelen, og ble fremmet både i 1591 og mest sannsynlig også i 1610.⁶⁷⁵ Adelen i Båhuslen og Viken hadde, som vi har sett, frihet fra skatt på ukedagsbøndene sine i motsetning til den øvrige norske adelen.⁶⁷⁶ Årsaken til at ønsket igjen ble fremmet, var antagelig klagesaken fra adelsmennene i Båhuslen og Viken året før.⁶⁷⁷ Som vi så tok Jens Bjelke opp saken på vegne av adelen der, og skrev til kansler Friis om forholdet. Saken fikk sin løsning samme året og privilegiet ble nok en gang bekreftet av kongen. Det må likevel ha vært en kontinuerlig irritasjon for de godseierne som var samlet i 1629 at ikke denne rettigheten ble innvilget dem og den øvrige norske adelen. Punkt seks i petisjonen fra 1629 føyer seg altså inn i den langvarige kampen for å likestille de adelige privilegiene mellom adelsmennene innad i Norge, og mellom den norske og den danske adelen. I likhet med sakereformen og hals- og håndretten, lyktes det imidlertid ikke de norske adelsmennene å oppnå disse privilegiene før i adelsprivilegiet fra 1646.⁶⁷⁸

Punkt sju i petisjonen viste mest sannsynlig til en forordning fra 2. mai 1629 som påbød bøndene å rydde og vedlikeholde ødejord rundt om i Norge.⁶⁷⁹ Adelsmennene mente at denne forordningen ikke var streng nok, og ba om at det måtte gjøres en ytterligere befaling om at fogdene, sammen med bondelensmannen og seks menn, hvert år måtte undersøke hvilke gårder som hadde slike områder som kunne ryddes fra skog og mark til åker og eng. Det samme skulle

⁶⁷² Nielsen 1872 s.179-181, 186-187

⁶⁷³ Nielsen 1872 s. 182-183, 184, 186-188

⁶⁷⁴ Se bl.a. NRR V s. 174, 274-275, 427-428 og NRR VI s. 141-142

⁶⁷⁵ Akts. I s. 116 og 191. Se for øvrig kap. 4.3.2.

⁶⁷⁶ Se kap. 4.3.2.

⁶⁷⁷ Se kap. 5.7.

⁶⁷⁸ Akts. I s. 578-579

⁶⁷⁹ NRR VI s. 146

adelens fogder være pliktige til å gjøre på adelens gods. For å sørge for at bøndene faktisk fulgte opp denne forordningen ønsket adelsmennene en ytterligere klausul som påbød bøndene å rydde all slik jord på den gården de leide innen tre, fire eller fem års tid, mot trussel om å forbryte gården til jordherren. Alternativt skulle jordherren få rett til å sette inn en annen på gården i stedet.⁶⁸⁰ Denne ordningen mente adelsmennene ville gi både kongen og andre adelige og ikke-adelige jordeiere betydelig økte inntekter i form av økt føring og leidang, samt forbedringer i både landskylden og jordebøkene for kongens del. De mente også at forslaget ville skjerme skogene og gi mer lønnsom sagbruksdrift i fremtiden, uten at det gikk klart frem hvordan det skulle skje.⁶⁸¹ I likhet med kongen var også adelsmennene interessert i tiltak som kunne øke verdien og inntekten fra jordegodset, så på dette området kunne de fremme sine interesser parallelt med kronens. Adelsmennene mente med rette at et slikt pålegg måtte følges opp om det i det hele tatt skulle kunne gjennomføres på en systematisk måte. Ut ifra ordlyden i petisjonen er det likevel påfallende at adelsmennene ikke spesifikt snakket om jorder som hadde vært ryddet tidligere, slik som i den nevnte forordningen, men benyttet en generell formulering om «[...] nogen leylighed er til at ryde och til at gjøre schouf och march til agger och eng [...]»⁶⁸² Det ser derfor ut til at de ønsket at forordningen og påbudene skulle utvides til også å omfatte ren nyrydning, og samtidig styrke jordeiernes myndighet overfor bøndene om arbeidet ikke ble utført. Kravet innebar altså en generell økning av jordeiernes rettigheter over leilendingene.

Det åttende og siste punktet i petisjonen fra 1629 var også et økonomisk anliggende, men omhandlet et rent juridisk spørsmål og var klart knyttet til adelsstandens følelse av ære og prestisje. Spørsmålet dreide seg om retten til bygselen i de tilfellene hvor en av adelen eide like mye i en gård som kirken, presten eller kanniken. De sistnevnte skulle ifølge klagen ha forårsaket uenighet noen steder ved å hevde at de skulle regnes som beste mann etter loven. De begrunnet påstanden med at kongen var deres forsvarer, og jorda deres derfor måtte regnes som like god som den kongelige. Det mente adelsmennene var i strid med lovverket, siden kirken, prester og kanniker var tillagt jordegods som deres egne ombudsmenn så skulle kreve inn bygsel av. Siden det ikke var gods som kongen krevde inn avgift av selv, og ombudsmannens stand var irrelevant for spørsmålet, ba de norske adelsmennene om at deres stand ikke måtte forringes til fordel for

⁶⁸⁰ Akts. I s. 239

⁶⁸¹ Akts. I s. 239

⁶⁸² Akts. I s. 239

kanniker, prester og kirker, «[...] epterdi di ere dog en grad nedriger end vi.»⁶⁸³ Adelenes forsvar av denne retten i henhold til loven var altså både for å forsvare en økonomisk rettighet og for å forsvare standens ære og privilegerte posisjon. Avslutningsvis kommenterer de kort at disse overleverte punktene ville «[...] den fatige forsveched adel her i landet til at bringe paa foede med [...]»⁶⁸⁴ Samt de alt nevnte løfter om å bidra til den planlagte skipsutredningen til flåten.⁶⁸⁵ Kommentaren refererte igjen til forskjellene mellom privilegiene til den norske og den danske adelen.

Hvordan gikk det videre med adelsmennenes petisjon? Vi har ikke bevart noe svar fra myndighetene, men det ser ut til at det gikk lang tid før de fikk avklaring på alle punktene. I forbindelse med forhandlingene om utrustning av de nevnte defensjonsskipene, ble det nedtegnet en oversikt over de skipene som stendene lovte å oppføre. I denne listen er adelen nevnt i tre av de ti områdene, nemlig i Båhuslen, Idd og Marker med flere av Smålenene, samt i Bergenhus len.⁶⁸⁶ Det ble derimot ikke spesifisert nøyaktig hvem som skulle bidra med skip, eller nøyaktig antall fra den enkelte stand eller utrufter. 27. mars 1630 ble så det første privilegiebrevet til alle disse deltagerne utstedt.⁶⁸⁷ Privilegiebrevet inneholdt ingen punkter som samsvarte verken helt eller delvis med noen av adelsmennenes krav. Så om kravene faktisk ble fremmet i forbindelse med møtet kan de ikke ha blitt tatt til følge. Det er likevel flere indikasjoner på at adelens forespørsel ikke kan ha blitt behandlet i det hele tatt i forbindelse med møtet. Innholdet i adelens petisjon gikk stort sett på økonomiske saksforhold knyttet til eiendomsforhold, inkludert et par omfattende rettigheter, mens privilegiene gikk til skipsrederne gikk på forhold knyttet til de aktuelle skipene, økonomi og handelsrettigheter. Det ser ikke ut som om det var kongens tanke å gi standseksklusive privilegier til de ulike skipsrederne, men generelle privilegier på tvers av stendene. Slike privilegier ville dermed være felles for alle utrederne uavhengig av den enkeltes standstilhørighet. Andre indikasjoner på at petisjonen ikke ble behandlet i det hele tatt, verken i forbindelse med møtet eller i ettertid, var brevene de norske adelsmennene sendte til Christen Friis i 1630-31, hvor de gjentatte ganger etterlyste svar på punktene.⁶⁸⁸

⁶⁸³ Akts. I s. 240

⁶⁸⁴ Akts. I s. 240

⁶⁸⁵ Akts. I s. 240

⁶⁸⁶ Akts. I s. 243-245

⁶⁸⁷ Akts. I s. 245-247

⁶⁸⁸ Akts. I s. 255-268

6.3.3. Adelsmøtene på Elingård 10. mars 1630 og på Bolærne 7. mai 1631

Etter forhandlingene om defensjonsskipene, som fant sted en gang på slutten av 1629, samlet seks av de elleve adelsmennene bak 1629-petisjonen seg for å skrive til kansler Friis. Denne gangen i form av et brev datert 10. mars 1630, hvor de ba kansleren om å støtte opp om den norske adelens klager og ønsker. De seks var Jens Bjelke, Gunde Lange, Gerlof Nettelhorst, Anders Blome, Daniel Bildt Knutssøn og Sten Villumsen [Rosenvinge]. Alle underskrev brevet med egen hånd, og originalen har fire beseglinger, hvorav Bjelkes, Langes og Bildts avtrykk kan gjenkjennes.⁶⁸⁹ Brevet ser ut til å ha blitt formulert av Jens Bjelke på grunn av den karakteristiske måten å tiltale kansleren som «[...] fornemme, tilforladendis gode ven[...], som er typisk for Bjelkes brev i perioden.⁶⁹⁰ Formuleringen går igjen i andre av Jens Bjelkes brev, men ikke i brevet fra møtet i 1631, som Bjelke heller ikke underskrev.⁶⁹¹ Siden brevet fra 10. mars 1630 ikke inneholdt noen nye klager, men var en ren henvendelse om støtte fra Friis, har man neppe ansett det som nødvendig å få samlet like mange av adelsmennene som året før, eller å skaffe deres underskrift i ettertid. Hovedbudskapet var en kort referanse til petisjonen fra 1629 med ønsket om å oppnå sakefallsretten over ukedagsbøndene «[...] samt andre gravamina, som bemelte vore bønder paahenger[...].»⁶⁹² «Men efterdi dog indtit saadant frugtbarligen kand effectueris [...],»⁶⁹³ ba de om at kansleren på deres vegne ville legge frem petisjonens punkter for kongen og fremforhandle en «god resolution.»⁶⁹⁴ Siden brevet ikke viste til noen andre brev eller forhandlinger om petisjonen, ei heller noen referanser til stendermøtet, ser det rett og slett ut som om de ikke hadde fått noe svar i det hele tatt på innholdet i petisjonen. At adelsmennene ikke hadde fått noe svar på petisjonen støttes også av en kommentar i et brev Jens Bjelke skrev til kansler Friis i etterkant av det neste adelsmøtet som ble avholdt på Bolærne i mai 1631. I brevet etterlyste Bjelke at adelen «[...] matte erlange nogen formodelig god bescheden och svar paa, hvis di tilforn hafver underdannigst supplicerit omb in anno Christi 1629[...].»⁶⁹⁵ Det samme ønsket om svar på 1629-petisjonens innhold ble også uttrykt i et udatert og usignert skriv fra samme møte.⁶⁹⁶ Det må følgelig ha tatt lang tid før adelen fikk noe svar fra sentralmakten i det

⁶⁸⁹ Akts. I s. 255-256

⁶⁹⁰ Akts. I s. 255

⁶⁹¹ Se bl.a. Akts. I s. 263, 265 og Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 24.3.1632 s. 1

⁶⁹² Akts. I s. 255

⁶⁹³ Akts. I s. 255

⁶⁹⁴ Akts. I s. 256

⁶⁹⁵ Akts. I s. 263

⁶⁹⁶ Akts. I s. 259-263, se særlig punkt 14 s. 262

hele tatt.

Under møtet på Bolærne i 1631 skrev de norske adelsmennene nok et brev hvor de ba om støtte.⁶⁹⁷ Brevet inneholdt dessuten et nytt krav utløst av praksisen rundt utskrivningen av båtfolk, i tillegg til den «thilforne thildragne uleilighed,» dvs. petisjonen fra 1629. Det nye kravet fra adelsmennene i 1631 var at adelens ukedagsbønder måtte forskånes fra utskrivning av båtfolk og kontribusjoner i både freds- og i feidetid.⁶⁹⁸ Bakgrunnen for kravet var en forordning om båtfolk som ble utstedt 31. januar 1631. I forordningen ble det åpnet for at utskrivningen av båtfolk kunne omgjøres til en skatt etter avtale med bønder og allmue, imot at betalerne slapp å stille med båtfolk i freds- og feidetid.⁶⁹⁹ Adelsmennene bak brevet i 1631 fryktet at fogdene kom til å tolke forordningen slik at de også kunne skattlegge adelens ukedagsbønder, noe som var i strid mot privilegiene deres. De påpekte videre at kommisærene som hadde undersøkt båtmannsordningen også hadde bedt om unntak for adelens ukedagstjenere i sin resolusjon.⁷⁰⁰ Brevet er likevel ikke skrevet til kansler Friis slik O. A. Johnsen hevder.⁷⁰¹ Leser man formuleringene i teksten ser man at det er en henvendelse fra fem norske adelsmenn til den norske kansleren Jens Bjelke om å tale deres sak overfor stattholder Urne og kansler Friis.⁷⁰² Fire av de fem underskriftene går igjen fra petisjonen fra 1629 og brevet fra 1630. Hvorfor Bjelke ikke selv ser ut til å stå bak brevet fremstår som noe merkelig siden han også hadde vært med på å utstede de forrige dokumentene fra 1629 og 1630. Ser man på argumentasjonen i adelens brev og i det påfølgende brevet som Bjelke skrev til kansler Friis, er det likevel klare likheter mellom argumentene i 1631 og hvordan saken om skattefriheten til adelen i Båhuslen og Viken ble ført av Bjelke i 1628.⁷⁰³ I brevet fra 1631 skrev Bjelke at adelen i landet hadde skrevet til ham og klagd over at ukedagsbøndene deres ble avkrevd kontribusjon i strid mot privilegiene. I det samme brevet skrev Bjelke at adelen samtidig hadde bedt ham, «som af den, deris privilegier er betroid [...],» om å skrive til kansleren og be om svar på petisjonen fra 1629.⁷⁰⁴

⁶⁹⁷ Akts. I s. 257-258

⁶⁹⁸ Akts. I s. 257

⁶⁹⁹ NRR VI s. 287-288

⁷⁰⁰ Akts. I s. 257-258. De siktet muligens til særprivilegiene for adelen i Akershus fra 1610 som jo angikk ukedagsbøndene. Samtidig vet vi at den norske adelens ukedagsbønder hadde blitt unntatt fra utskrivning av båtfolk ved andre anledninger. F.eks. I november 1627 ble det gitt unntak for den norske adelens ukedagsbønder og tjenere i forbindelse med utskrivning av båtfolk fra alle de norske lenene, selv om utskrivningen ble gjort i forbindelse med den pågående Keiserkrigen. Det ser følgelig ut til at fritaket var en etablert praksis. Se NRR V s. 639-40.

⁷⁰¹ Akts. I s. 255

⁷⁰² Akts. I s. 255

⁷⁰³ Se kap. 5.7.

⁷⁰⁴ Akts. I s. 263

I motsetning til flere av kravene i petisjonen fra 1629 og brevet fra 1630 som ba om støtte fra Friis, er ikke kravet i brevet fra 1631 rettet mot å oppnå et nytt privilegium, men er et forsvar av en eksisterende rettighet. Her er ser det altså ut til at adelen valgte å følge den vellykkede fremgangsmåten fra 1628, og at Bjelke i kraft av kanslerembetet nok en gang påtok seg rollen som den norske adelens talsmann. Det vitner i så fall om ulik fremgangsmåte i hvordan man gikk frem i forhandlinger om nye privilegier versus forsvar av eksisterende. Det er neppe tilfeldig at man har valgt denne fremgangsmåten. Endringen skyldtes enten forskjellen i sakens innhold eller muligens misnøye med suksessraten til de felles underskrevne dokumentene fra 1629-1630, som jo fortsatt ikke var besvart. Uansett årsak er det klart at Jens Bjelke tok seg av den videre saksbehandlingen på adelens vegne, både når det gjaldt petisjonen fra 1629 og tilleggskravet fra 1631. Denne dobbeltrollen som adelens talsmann og kongens norske kansler var Bjelke selv bevisst på, og han oppga det også i brevet til Friis. Bjelke skrev videre at om hans «ringe betenchede» om innholdet i adelens supplikk kunne være ønsket, så hadde han sendt disse beseglet sammen med brevet.⁷⁰⁵ Det må utvilsomt være snakk om det utdaterte og usignerte skrevet som har vært arkivert sammen med Bjelkes brev og som argumenterer for hvorfor adelens ukedagsbønder burde forskånes for utskrivning av båtfolk og kontribusjon.⁷⁰⁶ Argumentene er fordelt på femten punkter og viser blant annet til: eksisterende privilegier fra 1591 og 1610, henvisninger til eldre praksis hvor unntak hadde blitt gjort for adelens ukedagsbønder, formuleringene i forordningen fra 31. januar 1631, klager fra bøndene, Landsloven, og en referanse til adelens evne til å bidra til defensjonsskip slik kravene i den uavklarte 1629-petisjonen skulle legge til rette for.⁷⁰⁷ Bjelkes betenkning fremstår i det hele som et rent forsvarsskrift for den norske adelens interesser, og inneholder få forslag til begrensninger eller alternative endringer. Bidro fremgangsmåten med å la den norske kansleren stå for forhandlingene på den norske adelens vegne til å få en løsning på saken?

⁷⁰⁵ Akts. I s. 264

⁷⁰⁶ Akts. I s. 259-263. Johnsen kommenterer at dokumentet ikke er ført i hånden av Jens Bjelke, men samme hånd som har skrevet det transkriberte brevet fra 7. mai 1631. To påskrifter nederst på brevet fra 7. mai viser at dokumentet som er transkribert i *Aktsstykker* er en kopi, og at denne kopien er gjort på Jens Bjelkes setegård Elingård 28. mai 1631. Det er derfor rimelig å anta at selve brevskrivningen er utført av en av Jens Bjelkes sekretærer på Elingård, selv om ordlyden er diktet av Bjelke. Bjelke selv hadde på dette tidspunktet fått svekket syn, noe han kommenterte i et brev til Friis året etter, se Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 13.3.1632 s. 2. Også brevet fra 28. mai 1631 er hovedsakelig ført i annen hånd enn Bjelke, som bare har underskrevet og foretatt en mindre retting med egen hånd. Se Akts. I s. 264, fotnote 1-2. Konklusjonen min er derfor at vedlegget må være det samme som Jens Bjelke nevner i brevet til Friis, selv om det ikke ble skrevet med hans egen hånd.

⁷⁰⁷ Akts. I s. 259-265

6.3.4. Herredagen i Bergen august 1631

Det siste kjente brevet som ble sendt fra Jens Bjelke til Christien Friis i forbindelse med disse forhandlingene, er datert 3. september 1631.⁷⁰⁸ Brevet ble altså sendt etter herredagen i Bergen som ble avholdt 15-29. august 1631.⁷⁰⁹ I brevet gikk det frem at Bjelke i forbindelse med herredagen fikk overlevert to brev fra Friis, ett fra forrige stattholder Jens Juel og ett fra Daniel Pettersen.⁷¹⁰ Brevene var datert henholdsvis 7. og 21. juli, og ifølge Bjelke ga begge brevene fortsatt uttrykk for at kongen selv skulle delta på herredagen. Ifølge kansler Friis kunne det derfor forventes en avgjørelse på den norske adelens «[...] ahnlangende, omb nogen deris friheders forbedring i nogle poster.»⁷¹¹ Det ser derfor tilsynelatende ut til at det ble fortgang i saksbehandlingen etter at Bjelke tok over sakføringen som norsk kansler. I det første tillegget til Bjelkes brev går det dessuten frem at kansler Friis hadde oversendt Bjelke den originale petisjonen fra 1629.⁷¹² Det ser altså ut som om adelen planla å overrekke kongen den gamle petisjonen direkte i forbindelse med herredagen. Problemet var bare at kongen ikke kunne komme til herredagen som planlagt, og kommisærene hadde ikke myndighet til å avgjøre saken i hans fravær. Dermed stoppet saken opp nok en gang. Det var her altså snakk om den opprinnelige petisjonen fra 1629, og ikke en nyskrevet supplikk slik Johnsen hevder.⁷¹³ I brevet til Friis nevnte Bjelke at adelen deretter hadde bedt om at det heretter bare var ukedagsbøndenes fritak fra båtmannsutskrivning og kontribusjon de ønsket innvilget. Tilsynelatende trakk de norske adelsmennene hele petisjonen fra 1629 og bare kravet fra 1631 sto igjen. Hva hadde skjedd?

Johnsen hevder kommisærene på møtet hadde formidlet at adelens ønske om bøter og saken fra bøndene ikke ville bli innvilget av kongen. Derfor ga de norske adelsmennene opp de øvrige kravene.⁷¹⁴ Denne informasjonen går ikke frem av Bjelkes brev eller dokumentene fra herredagen. Det stemmer også dårlig overens med den beskjedne Bjelke hadde fått fra kansler Friis. Om Friis mente adelens krav var for omfattende, skulle man forvente at det ble signalisert til Jens Bjelke, men det går ikke frem av brevene etter Bjelke. Påstanden er likevel plausibel, men en annen mulighet er at adelen selv valgte å oppgi den større petisjonen med forespørsler om nye

⁷⁰⁸ Akts. I s. 265-268

⁷⁰⁹ *Norske Herredags-Dombøger*. Tredje Række (1625-1646), IV: Afsigtsbog for 1631, s. 1, 51

⁷¹⁰ Jeg har ikke funnet ut hvem Daniel Pettersen er.

⁷¹¹ Akts. I s. 265

⁷¹² Akts. I s. 266

⁷¹³ Johnsen 1906 s. 144

⁷¹⁴ Johnsen 1906 s. 144

privilegier til fordel for å forsvare den eksisterende retten til å holde ukedagsbøndene fri fra utskrivelse og kontribusjon. De hadde muligens innsett at det opprinnelige forhandlingsargumentet, defensjonsskipsordningen, ikke lenger var tilstrekkelig grunnlag for å få innvilget disse privilegiene på. Skipsutredene hadde alt fått egne privilegier i mars og desember 1630.⁷¹⁵ At det hadde tatt så lang tid med å få petisjonen behandlet, hadde gradvis fjernet hele begrunnelsen for at privilegiene skulle innvilges. Muligens var det snakk om trenering fra sentralmyndighetenes side. Adelenes petisjon ble formelt sett altså ikke avvist, men ble heller aldri reelt behandlet av kongen. Uansett årsak ble i alle fall de opprinnelige kravene fra 1629 stort sett frafalt etter herredagen i 1631. Betydde det at det ikke kom noe ut av adelens bestrebelse mellom 1629-1631?

6.3.5. Resultatet av privilegieforhandlingene 1629-1631

Historikerne som har behandlet adelens petisjon fra 1629 konkluderte med at det ikke ble noe av adelens krav basert på at de ikke oppnådde sakefallsretten. Johnsen hevder riktignok at adelen fikk innvilget kravet om å holde ukedagsbøndene fri fra båtmannsutskrivningene og kontribusjon.⁷¹⁶ Det har ikke lyktes meg å finne ut hvor han har dette fra. Om det stemmer, må det i så fall ha kommet i etterkant av herredagen, fordi Jens Bjelke rettet en forespørsel til kongen om saken sammen med flere andre punkter om hvordan kongens inntekter fra Norge kunne forhøyes i etterkant av herredagen i 1631.⁷¹⁷ Noe svar på disse har jeg ikke funnet, men i forbindelse med båtmannsskatten i 1635, står det spesifikt at ingen adelsbønder og andre som betaler alminnelig landsskatt, skal unntas.⁷¹⁸ Som vi skal se, fikk de heller ikke innvilget skattefrihet på ukedagsbøndene. Altså må båtmannsskatten i 1635 også ha inkludert ukedagsbøndene. I samme retning peker også kravet om fritak fra skipsskatt som dukket opp igjen i 1637.⁷¹⁹

Når det gjelder de åtte opprinnelige kravene fra 1629-petisjonen har vi som nevnt ikke bevart noe kongebrev som direkte behandler adelens søknad. De tre punktene som omhandlet sakefallsretten og skattefrihet for ukedagsbøndene ble det åpenbart ikke noe av siden disse privilegiene ikke ble innvilget før ved adelsprivilegiet i 1646. Når det gjaldt ønsket om at det ikke

⁷¹⁵ Gjeruldsen 2002 s. 31, 34

⁷¹⁶ Johnsen 1906 s. 144

⁷¹⁷ Nielsen 1872 s. 202-203

⁷¹⁸ NRR VII s. 20 og 116-117

⁷¹⁹ Nielsen 1872 s. 328-329

måtte kreves mer bygningsskatt til Akershus, falt dette kravet bort siden det ble utskrevet en ny, fireårig bygningsskatt 24. februar 1631, altså før herredagen i Bergen.⁷²⁰ Det ser ut til at adelen stilltiende aksepterte denne skatten. Bjelke kommenterte under punkt tre i sin betenkning til Friis 28. mai 1631 at denne bygningsskatten og det tilhørende byggearbeidet på Akershus, i motsetning til båtmannsutskrivelsen og kontribusjonen, var ønsket av adelen selv i petisjonen fra 1591. Å få ferdigstilt arbeidet på Akershus var til både adelens og landets beste ifølge Bjelke, og det var derfor rimelig at også adelens bønder bidro til bygningsskatten.⁷²¹ Når det gjaldt punkt åtte i petisjonen, som angikk spørsmålet om hvem som skulle regnes som beste mann i spørsmålet om retten til bygsel, har jeg ikke funnet noen indikasjoner på at saken ble løst i ettertid. Det ble uttrykt misnøye fra allmuen både i Sunnfjord og Nordfjord under herredagen om at de såkalte beste menn, altså den som innehadde størst part i en gård, oppebar bygselen, men herved kunne «intet forandres» ifølge kommisærene.⁷²² Kommisærene viste her til Landsleiebolken i Kristian 4.s norske lov, som klart ga denne retten til den med størst part i gården.⁷²³ Avklaring av hvem som var beste mann av adelen, kanniker, prester og kirken i de tilfellene gårdsandelene var like store, ble derimot ikke tatt opp på herredagen. Siden Bjelke tok opp et tilsvarende spørsmål i 1637, antar jeg at det ikke ble fastsatt en nærmere presisering i lovverket.⁷²⁴

Når det gjaldt de resterende punktene i adelens petisjon, som omhandlet mer allmenne saksforhold: rydning av gårder, fogdenes overgrep med ulovlig skyssferd og kjøpmannskap, og bøndenes arbeid ved sildefjordene, har vi derimot bevart noen forordninger og kommisjoner som ble gjennomført før og etter herredagen i 1631 som sammenfaller veldig med punktene i adelens petisjon. I forbindelse med utgivelsen av de reviderte privilegiene til utstederne av defensjonsskipene, ble samtidig fire kommisærer; Christopher Urne, Jens Bjelke, Gunde Lange og Steen Villumssøn [Rosenvinge] pålagt å komme med forslag til hvordan man kunne unngå at skogene ble uthogde. Denne befalingen kom som resultat av ønsker fra utstederne selv.⁷²⁵ Kommisærenes forslag er datert 27. oktober 1631, men Gunde Langes navn er ikke nevnt i

⁷²⁰ NRR VI s. 293

⁷²¹ Akts. I s. 260

⁷²² Nielsen 1872 s. 177-178

⁷²³ *Kong Christian den fjerdes norske lovbog af 1604* (1855) Efter foranstaltning af det akademiske kollegium ved det kongelige norske Frederiks universitet. Udgiven af Fr. Hallager og Fr. Brandt. Christiania: Feilberg og Landmark. s. 110-111

⁷²⁴ Se side 187

⁷²⁵ NRR VI s. 273

denne.⁷²⁶ Ove Gjedde er derimot nevnt som kommisær i erklæringen, men han har ikke signert den. Yngvar Nielsen mener derfor at han ikke kan ha deltatt i kommisjonens undersøkelser.⁷²⁷ Kommisærenes betenkninger førte til to forordninger om skogshogst og rydningsverk av 28. juni 1632, som siden inngikk som del av *Christian den fjerdes recess* fra 1643.⁷²⁸ Det er særlig forordningen om rydningsverk som er interessant i denne sammenhengen. I erklæringen fra 1631 foreslo kommisærene at sorenskriveren sammen med bondelensmannen og to lagrettemenn i hvert prestegjeld årlig skulle besikte alle gårder og anwise hver bonde «sin visse plads til at rydde, jævne og slet gøre i samme år og derhos at rodhugge og oprykke rødderne,» så det kunne bli åker og eng. For unnlatelse burde det fastsettes straff.⁷²⁹ Her ser man en klar likhet med punkt sju i petisjonen fra 1629, som ba om at det måtte forordnes oppsynsmenn som skulle følge opp hvor slikt arbeid skulle gjøres, om det ble utført og at bønder som unnlot å utføre arbeidet måtte straffes. Det skulle være felles for kronens bønder og for adelens leilendinger.⁷³⁰ I erklæringen foreslo også kommisærene at de nyryddete plassene skulle være fri fra skatt, landskyld og andre avgifter i seks år, som var et nytt forslag.⁷³¹ Forslaget innebar en forbedring av Landsleiebolken kapittel 51 som bare ga tre år.⁷³² Forordningen fra 1632, som er gjengitt i recessen fra 1643, inkluderte forslagene om oppsynsmenn, skattefrihet for seks år, og forslaget fra 1629 om straff i form av at leilendingen ville forbryte så mye av sin opprinnelige leiejord som han skulle ha ryddet, for så å måtte leie denne på nytt av jordherren.⁷³³ Forordningen spesifiserte innledningsvis at den gjaldt kronen, adelen og alle andre som eide odelsgods i Norge. Det ble også fastslått at der hvor adelens og geistlighetens oppsynsmenn unnlot å straffe sine bønder, skulle kongens oppsynsmenn sørge for straffeforfølgelse.⁷³⁴ De adelige kommisærene, hvorav Bjelke og Rosenvinge selv hadde deltatt i petisjonen fra 1629, lyktes altså med å få gehør for dette kravet via kommisjonsarbeidet.

Tilsvarende gehør fikk adelen også på klagen om ulovlig skyssferd og kjøpmannskap fra fogder og andre ombudsmenn. Men her var det stort sammenfall med allmuens klager fra

⁷²⁶ *Norske Samlinger* I s. 112-113. I utdrag.

⁷²⁷ Nielsen 1872 s. 161

⁷²⁸ Nielsen 1872 s. 163, *Christian den fjerdes recess 1643* s. 347-352

⁷²⁹ Nielsen 1872 s. 161. Nielsens gjengivelse av innholdet i erklæringen. *Norske samlinger* I s. 112-113

⁷³⁰ Akts. I s. 239

⁷³¹ Nielsen 1872 s. 162.

⁷³² *Kong Christian den fjerdes norske lovbog af 1604* 1855 s. 148-149

⁷³³ *Christian den fjerdes recess 1643* 1981 s. 347-352

⁷³⁴ *Christian den fjerdes recess 1643* 1981 s. 347, 351-352

herredagen som gikk på det samme, særlig i forbindelse med sildefisket utenfor Trøndelag, hvor Jens Bjelke selv hadde setegårder. Kommisærene undersøkte en lang rekke klager rettet mot fogdene, og arbeidet resulterte i en lang instruks datert 29. juli 1632.⁷³⁵ Denne inneholdt omfattende påbud og forbud rettet mot fogdene, inkludert et forbud mot at fogdene benyttet ulovlig kjøpmannskap og avkrevde bøndene ulovlig skyssferd til det samme formålet.⁷³⁶ I et eget skriv til lensherre Oluf Parsberg i Trondheim, som angikk Jens Bjelkes bønder rundt sildefjordene, ble det i tillegg spesifisert at kongens gods skulle merkes med en krone for å skille det ut fra annet gods.⁷³⁷ Altså ble hele krav fem i adelens petisjon innfridd som del av de omfattende klagene rettet mot fogdene fra hele befolkningen. Her var det posisjonen som kommisærer på herredagen som tillot adelsmennene å påvirke utarbeidelsene av de kongelige forordningene.

Stillingene som kommisærer ser også ut til å ha påvirket utfallet i forbindelse med punkt fire i petisjonen om at alle måtte delta i arbeidet med å bearbeide og frakte kongens sild og andre varer ved sildefjordene. Alt under herredagen i 1631 formulerte kommisærene en bestemmelse, som Yngvar Nielsen hevder utmerket seg ved en større bestemthet enn deres alminnelige svar.⁷³⁸ Foranledningen var at allmuen på Ørlandet hadde klaget over frakten av salt og tre til kongens salterier i Bjugn. Kommisærene fattet derfor et svar som påla lensherren å sørge for forsyninger av salt og tre, og at det skulle legges opp med middel fra Trondheim. De som solgte sild skulle selv levere «om bord», og absolutt alle som kom for å fiske i disse fjordene skulle pålegges å delta i arbeidet med kongens sild.⁷³⁹ Her gikk nok en gang allmuens og adelens interesser sammen, særlig siden Bjelke var så involvert i dette sildefisket. Her har jeg ikke funnet noen landsomfattende forordning, men det gikk instruks direkte til lensherren i Trondheim 31. januar 1633. Han ble da pålagt å ordne det slik at borgerskapet satte opp saltboder ved sildefjordene, slik at allmuen ikke måtte reise så langt etter saltet, samt sørge for at saltet ikke ble solgt for dyrt.⁷⁴⁰ At det bare gikk ut lokale instruks var i og for seg ikke så merkelig siden sildefisket var konsentrert i Trondheims len. Jens Bjelke fikk selv flere innrømmelser i det alt nevnte skrevet til lensherre Oluf Parsberg: I tillegg til at Bjelkes bønder måtte forskånes fra ulovlig skyssferd og

⁷³⁵ NRR VI s. 413-417

⁷³⁶ NRR VI s. 416

⁷³⁷ NRR VI s. 531

⁷³⁸ Nielsen 1872 s. 181

⁷³⁹ Nielsen 1872 s. 180-181

⁷⁴⁰ NRR VI s. 463-464. Se også s. 622-623

sikres tilgang på salt og tre, skulle kronens og kongens bønder, samt andre også bidra i fraktarbeidet så ikke alt falt på Jens Bjelkes bønder.⁷⁴¹ Adelenes krav fra 1629 ble altså imøtekommet, men begrenset til Trondheims len og ikke gjort landsomfattende, selv ikke om sildefisket skulle flytte seg i fremtiden, som det jo ofte gjorde. Siden Bjelke var den norske adelsmannen med størst interesser i sildefisket i Trøndelag, og som mest sannsynlig var hovedmann bak det opprinnelige kravet i 1629, ble nok saken likevel løst til hans tilfredsstillelse.

Adelens petisjon fra 1629 resulterte altså ikke i noen nye privilegier forbeholdt den norske adelen. Det lyktes dem likevel å oppnå utbedringer i lovgivingen, og begrense både arbeidsbyrden og ulovlige krav rettet mot bøndene. Det greide de ved å utnytte posisjonene som kommisærer under herredagen i 1631, og i kommisjoner som ble avholdt i etterkant. Ikke overraskende hadde de mest suksess der hvor forslagene også var i kongens egen interesse, slik som i forordningen om rydningsverk, eller i de tilfellene hvor adelens klager samstemte med klager fra allmuen. Kommisærene kunne dermed utforme resolusjonene delvis i sin egen favør. Adelenes motivasjon var utvilsomt å sikre egne økonomiske interesser, særlig ukedagsbøndenes pliktarbeid og skatteevne. Samtidig var ingen av de punktene hvor de klarte å oppnå utbedringer tenkt som rene adelsprivilegier. Gjennom petisjonene kunne de norske adelsmennene fremme saker som også hadde allmenn interesse, selv om ikke adelsmøtet som arena for slike forhandlinger ser ut til å ha vært særlig vellykket i årene 1629-1631.

6.3.6. Adelsmøtet som arena og endringene i den norske adelens strategier i løpet av privilegieforhandlingene 1629-1631

Den norske adelens forsøk på å forhandle som gruppe utenfor de etablerte arenaene 1629-1631 ser ikke ut til å ha vært noen suksess om man skal dømme ut fra saksbehandlingen og hvor lang tid det tok dem å få et svar. Selve initiativet til å utforme petisjonen ser ut til å være tatt av dem selv, basert på informasjon om de planlagte stenderforhandlingene. Petisjonen har deretter blitt oversendt kansler Friis direkte, eller i forbindelse med stendermøtet om utrustning av defensjonsskip senere samme år. Adelsmennene benyttet ikke eksisterende arenaer for å legge frem kravene sine, og valgte heller ikke å samarbeide med stattholderen eller de øvrige stendene. Adelsmøtet i Fredrikstad representerte altså noe nytt for den norske adelen. Tidligere hadde adelens petisjoner blitt utformet og lagt frem innenfor rammene av etablerte arenaer for slike

⁷⁴¹ NRR VI s. 530-531

forhandlinger som hyllingene i 1582 (løfte om hylling), 1591 og 1610, stendermøtene eller herredagene. Suksess innenfor de to sistnevnte hang sammen med felles interesser på tvers av stendene og med mulig støtte fra stattholderen. Det klareste eksemplet på det så vi i forbindelse med herredagen i 1628.⁷⁴²

Hvorfor valgte adelsmennene å utforme petisjonen forut for møtet, allerede før kongens befaling hadde gått ut til lensherrene, og ikke stille kravene i forbindelse med stendermøtet selv? De adelsmennene som møttes i Fredrikstad var del av et nettverk som var nært knyttet sammen ved ekteskap og andre forbindelser. Kansler Jens Bjelke sto selv sentralt i dette nettverket. Om han fikk informasjon om de planlagte forhandlingene fra kansler Friis eller noen andre med forbindelser til det danske riksrådet, kan han ha overvurdert eller misforstått hvor stort rom det var for forhandlinger og muligheter til å stille krav tilbake til kongemakten. Kravene som de stilte tok stort sett sikte på å utjevne forskjellene mellom adelen i Norge og Danmark, samt rette opp i det adelsmennene anså som overtramp mot ukedagsbøndene sine. Det var likevel såpass store privilegier at de måtte legges frem for kongen selv. Mulig ønsket adelsmennene å få en avklaring på petisjonen allerede før stendermøtet kom i stand, og derfor oversendte de den såpass tidlig. Det er også en mulighet for at adelsmennene misforsto signalene fra kongen og tolket muligheten til å be om privilegier i bytte for å stille med defensjonsskip bredere enn handelsprivilegiene som ser ut til å ha vært tiltenkt rederne uavhengig av stand. I den videre saksbehandlingen forsøkte så adelen å henvende seg til kansler Friis med ønske om at han skulle støtte petisjonens innhold. Det er det første dokumentet som viser at en gruppe i den norske adelen gikk til dette skrittet i forbindelse med egne privilegieforhandlinger. Det å be kansleren om støtte var generelt svært utbredt, også blant adel og andre grupper i Danmark. Henvendelsen i seg selv er altså ikke noe uvanlig.

Langt mer betydningsfull og interessant var derimot den endringen som skjedde i 1631, hvor Bjelke tok over den videre korrespondansen og saksføringen på vegne av den norske adelen i kraft av embetet som norsk kansler og adelens talsmann. Det til tross for at han selv hadde vært blant de opprinnelige utstederne av både petisjonen i 1629 og brevet til Friis i 1630. Bjelke gikk bevisst fra rollen som norsk adelsmann til rollen som norsk kansler, og minnet mer om en megler etter Ketterings definisjon. Det skjedde i langt sterkere grad enn det som hadde vært tilfelle under

⁷⁴² Se kapittel 5.6.

forhandlingene om skattefriheten til adelen i Båhuslen i 1628.⁷⁴³ I den saken hadde ikke Bjelke hatt noen åpenbare egeninteresser eller ressurser han kunne benytte i forhandlingene, men det hadde han definitivt her. Videre gikk man vekk fra adelsmøtet som arena for forhandlingene, og overlot arbeidet frem mot herredagen til Bjelke og hans korrespondanse med Friis. Det deltok ingen av de øvrige norske adelsmennene i. Avgjørelsen om å gå til dette skrittet må ha vært fattet av adelsmennene i fellesskap. Med tanke på hvor liten krets det her var snakk om, er det lite trolig at de som forfattet og underskrev brevet til Bjelke i 1631 gjorde dette uten Bjelkes viten og samtykke på forhånd. Adelsmennene må selv ha innsett at det ikke nyttet å fortsette og fremme saken som en enslig gruppe uten innflytelsesrike støttespillere. Derfor overlot de saken til Norges kansler i stedet.

I likhet med valget om å la Bjelke stå for sakføringen på den norske adelens vegne, valgte man i 1631 å benytte seg av den etablerte arenaen tilknyttet herredagen og en tradisjonell, direkte henvendelse til kongen i stedet. Det vet vi siden Bjelke ba om, og senere mottok, den originale petisjonen fra 1629 og tilsynelatende planla å overrekke den til kongen i forbindelse med herredagen. Her vendte man altså tilbake til den tradisjonelle måten med å overrekke petisjoner og forhandle med kongen direkte. Men da denne planen ikke kunne gjennomføres siden kongen ikke kunne møte på herredagen, valgte de norske adelsmennene i fellesskap å oppgi innholdet i petisjonen for denne gang. Herredagen i 1631 ser altså ut til å ha vært adelens siste forsøk på å få behandlet petisjonen fra 1629 og få gjennomslag for innholdet. Men som vi så klarte adelsmennene likevel å påvirke noen av resolusjonene og forordningene som fulgte i kjølvannet av herredagen.

Under Kristian 4. hadde ad hoc-kommisjoner vært en vanlig måte å foreta undersøkelser på i saker som ikke falt under noe konkret embete. Kommisjonene arbeidet deretter frem forslag til administrative løsninger, lovendringer, skattetaksteringer og bevilgninger. Antallet kommisjoner økte under Jens Juels stattholderskap, men avtok i løpet av Christoffer Urnes stattholderskap.⁷⁴⁴ Deltagerne i disse kommisjonene var nesten alltid stattholderen, kansler Jens Bjelke, samt én eller to andre adelsmenn. Flere slike kommisjoner ble oppnevnt som følge av allmuens klager på herredagen i 1631, og blant kommisærene finner vi blant annet Christoffer Urne, Jens Bjelke og Sten Villumssen [Rosenvinge]. Herredagen i 1631 var dessuten ledet av

⁷⁴³ Se kapittel 5.7.

⁷⁴⁴ Låg 1997 s. 58-61

kommisærer som skulle avsi dommer i kongens fravær, og disse inkluderte Christoffer Urne, Jens Bjelke, forrige stattholder Jens Juel og riksråd Christoffer Ulfeldt.⁷⁴⁵ Både Jens Bjelke og Sten Villumsen [Rosenvinge] hadde stått bak petisjonen fra 1629, så når vi finner overlapp mellom forslagene fra kommisjonene og/eller kommisærene på herredagen på den ene siden, og innholdet i adelens petisjon fra 1629 på den andre, må disse rimeligvis tilskrives kommisærenes egeninteresse i sakene. Det må riktignok påpekes at det var begrenset hva man kunne oppnå på dette viset, da handlingsrommet for kommisærene var begrenset til den oppnevnte saken. De var derfor avhengig av at det sammenfalt med deres egne interesser, slik det da også gjorde under, og etter herredagen i 1631. Større endringer med økte rettigheter til adelen ville nok neppe blitt godkjent av kongen i siste instans, men mindre justeringer av den typen som fant sted 1631-33 var åpenbart mulige å gjennomføre.

Oppsummert var altså ikke den norske adelens forsøk på å benytte en egen arena for å fremme krav på vegne av standen mellom 1629-1631 særlig vellykket. Først da de vendte tilbake til de etablerte nettverkene og arenaene for forhandlinger ble det fremgang i saksbehandlingen. Helomvendingen kom likevel i overkant sent i forhold til den originale begrunnelsen for adelens krav. Når det heller ikke lot seg gjøre å forhandle direkte med kongen på herredagen i 1631, ble hele petisjonen oppgitt. Det ser ikke ut som om selvstendige adelsmøter som arena for forhandlinger ble videreført etter 1631. Adelsmøter ble fortsatt avholdt, blant annet for å forfatte nye petisjoner og legge frem krav i forbindelse med stendermøter, herredager og tilsvarende møter, men det ser ut til at de gikk tilbake til å presentere kravene i forbindelse med selve møtene, i stedet for å sende dem inn på forhånd. I det minste avvendet de kongens befalinger før de utarbeidet og oversendte nye krav. Det ser også ut til at adelen søkte støtte fra stattholderen i større grad etter 1637, både under Christoffer Urne, Hannibal Sehested og Gregers Krabbe. Det kan nok delvis forklares ved tettere bånd mellom adelen og stattholderne, særlig under Urne. Men også adelens erfaringer fra forhandlingene i 1629-1631 kan forklare den sterkere orienteringen mot stattholderen. Adelen innså at de trengte sterkere støttespillere for å få gjennomslag, ikke bare for sine politiske interesser, men også sine økonomiske. Stattholderens forbindelser inn til sentralmyndighetene var utslagsgivende i denne sammenhengen, noe også forhandlingene i 1636-1639 skulle vise.

⁷⁴⁵ *Norske Herredags-Dombøger*. Tredje Række (1625-1646), IV: Afsigtsbog for 1631, s. 1

6.4. Stendermøtet og opprettelsen av den norske landkisten 1638-1639

6.4.1. Innledning

I 1639 var det to større hendelser av betydning for Norge og den norske adelen. Den første skjedde i etterkant av stenderforhandlingene i Christiania 14-17. mars. Da ble det besluttet å opprette en egen norsk landkiste på Båhus slott hvor alle de norske stendenes bevilgninger til landets forsvar skulle oppbevares.⁷⁴⁶ Den andre hendelsen fant sted 28. september samme år, da det ble utstedt en ny forordning om setegårder og skattefriheten på den norske adelens sagbruk.⁷⁴⁷ I motsetning til petisjonen fra 1629, og forhandlingene som fulgte de påfølgende årene, er både opprettelsen av den norske landkisten og utstedelsen av setegårdsforordningen i 1639 godt omtalt av flere historikere. Deler av stenderforhandlingene og forhandlingene om setegårdsforordningen overlapper i tid, og henger delvis sammen tematiske. Men siden begge temaene er meget omfattende, velger jeg å dele dem i to separate kapitler. Jeg vil her ta for meg stendermøtet og opprettelsen av den norske landkisten, mens setegårdsforhandlingene blir behandlet i kapittel 6.5.

Av de eksisterende behandlingene av stendermøtet i 1639 er nok O. A. Johnsens doktoravhandling den mest omfattende så langt. Han påpeker at landkisten ble plassert på Båhus slott selv om kongens opprinnelige mening var at den skulle oppbevares i Danmark, men han fremsetter ingen forklaring på denne endringen.⁷⁴⁸ Derimot påpeker Johnsen at ingen av stendene ba om noen motytelser for midlene de bevilget til landkisten i 1639. Heller ikke adelens resolusjon inneholdt noen motkrav for de bevilgede ytelsene, bortsett fra et ønske om at kongen ville imøtekomme kommisærene, Christoffer Urne og Jens Bjelke, i forhandlingene om setegårdene og «anden leilighet.»⁷⁴⁹ Johnsen knytter dermed sammen stendermøtet i 1639 med de pågående forhandlingene om setegårdsforordningen som ble fullført etter stendermøtet. Han påpeker dessuten et interessant avvik i ordlyden til bergensborgernes resolusjon, hvor det forutsettes at de bevilgete pengene skal benyttes til «fæderne rigis defension» i motsetning til proposisjonens ordlyd på «rigernes defension,» som gjengis i adelens og flere av de øvrige

⁷⁴⁶ Akts. I s. 279-281

⁷⁴⁷ Akts. I s. 330-331

⁷⁴⁸ Johnsen 1906 s. 179. I motsetning til s. 179 skriver Johnsen på s. 347 noe upresist at den opprinnelige tanken var at pengene skulle legges i den danske landkisten som ble opprettet i 1638. Det stemmer ikke med ordlyden i kongens befaling fra 1638, eller hvordan de danske landkistene ble organisert, dvs. flere kister fordelt på de danske provinsene. Kongens befaling var at kisten skulle plasseres på et «bekvemmelig sted» i Danmark.

⁷⁴⁹ Johnsen 1906 s. 179

borgernes resolusjoner. Han diskuterer likevel ikke dette poenget noe videre.⁷⁵⁰

Yngvar Nielsen tilføyer at opprettelsen av landkisten i Norge representerte noe nytt, fordi norske skatteinntekter for første gang ble værende i landet og ikke sendt direkte til Danmark. Han har likevel ingen forklaring på hvordan eller hvorfor dette skjedde, bare at kongen ga sitt samtykke i at landkisten kunne settes på Båhus slott selv om han opprinnelig ville ha den i Danmark.⁷⁵¹

Ranveig L. Låg påpeker ikke motsetningen mellom kongens opprinnelige ønske og den endelige plasseringen, men kommenterer at det er vanskelig å svare på hvorfor landkisten ble plassert på Båhus.⁷⁵² Låg ser en åpenbar motsetning i at Akershus var oppebørselsentrum for alle øvrige skatter i Norge, men landkisten ble likevel ikke plassert der. Hun mener det kan bero på at det ville være «unaturlig» å velge stattholderen til landkommisær, som jo var de som skulle forvalte landkistepengene, siden han samtidig var riksrådets og kongens representant.⁷⁵³ Landkommisærene, som ble valgt av adelen selv, har vært tolket som politiske fiender av rådet og kongen, og Låg finner ikke noe sammenfall mellom stattholderembetet og landkommisærinstitusjonen.⁷⁵⁴ Låg ser riktignok ut til å basere seg på utviklingen i Danmark utover 1640-tallet, landkommisærenes økte myndighet fra 1645, samt det faktum at landskatten også ble underlagt landkommisærene i 1647 imot riksrådets ønske.⁷⁵⁵ Men denne ordningen gjaldt likevel ikke fra begynnelsen.

Ifølge Gunner Lind var kommisærenes eneste oppgave ved opprettelsen av landkistene å forvalte de innlagte pengene. Først etter at kommisærene gradvis fikk flere oppgaver, ble de sterkere flettet inn i det systemet marsken og riksrådene sto for.⁷⁵⁶ Lind mener videre at landkisten i Norge i 1639 ble opprettet etter samme modell som i Danmark, som jo er riktig, men påpeker ikke motsetningen mellom plasseringen på Båhus og kongens opprinnelige ønske om Danmark.⁷⁵⁷ Tilsvarende fremstilling finner vi også hos Knut Mykland, Sverre Steen og Rolf Fladby.⁷⁵⁸

⁷⁵⁰ Johnsen 1906 s. 177, Akts. I s.303-322

⁷⁵¹ Nielsen 1911 s. 152. Tilsvarende i Nielsen 1872 s. 333

⁷⁵² Låg 1997 s. 74-75

⁷⁵³ Låg 1997 s. 74-75

⁷⁵⁴ Låg 1997 s. 75, 93

⁷⁵⁵ Låg 1997 s. 93, Lind 1994 s. 338

⁷⁵⁶ Lind 1994 s. 329

⁷⁵⁷ Lind 1994 s. 329-330

⁷⁵⁸ Bagge og Mykland 1993 s. 146, Steen 1930 s. 68, 72, 91 og Fladby 1977 s. 397-398, 404

Øystein Rian går lengst i sin vurdering av stendermøtet i 1639: «Stendermøtet i Norge i mars 1639 var mer interessant enn kildenes knappe ord gir inntrykk av.»⁷⁵⁹ Rian mener både stattholder og lensherrer sannsynligvis delte bergensborgernes uttalte syn på at de bevilgede pengene skulle benyttes på det norske forsvaret, og sammen medvirket til at de bevilgede midlene både ble oppbevart og benyttet i Norge.⁷⁶⁰

For landkistens del er det altså noen spørsmål som ingen så langt ser ut til å ha gitt noen utdypende forklaring på. Det første spørsmålet er hvorfor kongens opprinnelige befaling var at den norske landkisten skulle plasseres i Danmark, når vi vet at alle de tilsvarende danske landkistene ble plassert provinsvis rundt om i Danmark under stendenes kontroll. Det andre spørsmålet er hvorfor landkisten likevel ble plassert i Norge, og hvem/hva som lå bak denne endringen. Det tredje spørsmålet er hvorfor den norske landkisten ble plassert på Båhus slott, når Akershus slott var senter for oppebørsel av statens inntekter i Norge, samt tilholdssted for Norges øverste embetshaver stattholderen. Disse spørsmålene skal jeg forsøke å gi en forklaring på ut fra de kildene vi har fra stendermøtene i Danmark og Norge 1638-1639.

6.4.2. Hvorfor befalte kongen at den norske landkisten skulle plasseres i Danmark?

Hva sier så kildene etter stendermøtet? Årsaken til at det er så få forsøk på å forklare den norske landkistens opprettelse og plassering på Båhus kontra kongens ønske om Danmark henger nok utvilsomt sammen med fraværet av en slik diskusjon i de bevarte kildene. Diskusjonen har enten ikke etterlatt seg skriftlige kilder eller så har disse gått tapt. Vi kan likevel sammenligne de kildene vi har etter det norske stendermøtet i 1639 med kildene etter det danske stendermøtet som fant sted året før, hvor de danske landkistene ble opprettet. Bakgrunnen for det danske stendermøtet i 1638 og opprettelsen av landkistene var kongens behov for nye bevilgninger fra stendene til ytterligere militære formål.⁷⁶¹ I innkallelsen til stendene i Jylland 4. mai 1638 ble adelen spesifikt bedt om bevilgninger i tillegg til rostjenesten. Kongen ba videre om at disse midlene måtte bevilges for ett til to år og legges i kister som kunne settes på de steder og under forvaring som de selv syntes best.⁷⁶² Det ble så gjennomført provinsielle møter i første del av juni før stendenes representanter møttes til stendermøtet 24. juni.⁷⁶³ I sin felles resolusjon den 29. juni

⁷⁵⁹ Rian 1997b s. 246

⁷⁶⁰ Rian 1997b s. 246

⁷⁶¹ Johnsen 1906 s. 165, Låg 1997 s. 93

⁷⁶² Erslev 1887-1888 s. 467, 472-473

⁷⁶³ Erslev 1887-1888 s. 467-468

samtykket adelen i kongens forslag om å opprette landkister under adelens forvaring, og spesifiserte at det skulle opprettes én landkiste i hver provins. Pengene skulle bare utgis i den høyeste nød, til dem og rikets forsvar. Landkistene skulle settes under oppsyn av to adelige landkommisærere som bare hadde myndighet til å ta penger ut av kisten «i høyeste nød.»⁷⁶⁴ Og om kistene skulle åpnes og penger tas ut, måtte det dessuten skje under overværelse av én riksråd, de to forordnede landkommisærene, biskopen og én borgemester. Den danske adelen utnevnte i sin resolusjon riksrådene Jørgen Urne for Jylland, Claus Daa for Sjælland og Lolland, Mogens Kaas for Fyn og Tage Thott Ottesen for Skåne.⁷⁶⁵ Det ser for øvrig ut som om både modellen med landkistene og ordningen med landkistekommisærene var hentet fra de tyske områdene. Landkistene eller *Landkastene* i Slesvig og Holstein var mye eldre enn de danske, og ordningen med to adelige kommisærere for kisten i Slesvig ble innført i år 1600, skjønt forslaget var fra 1598, og inkluderte opprinnelig to borgerlige representanter i tillegg.⁷⁶⁶

Johnsen hevder at de danske landkistene ble opprettet etter forslag fra adelen på dette møtet.⁷⁶⁷ Låg på sin side hevder at kongen på forhånd tilbød at adelen kunne forvalte de bevilgede midlene, mens adelen gikk med på å bevilge pengene under forutsetning av at de ble lagt i landskapsvise landkister.⁷⁶⁸ Det er riktig at kongen på forhånd tilbød adelen å forvalte de bevilgede midlene, men både forslaget om å opprette landkister, og å hensette disse i adelens forvaring på steder de selv ønsket var opprinnelig forslag fra kongen selv:

III om de ville bevilge at opbringe undsetningens verbegelder och underhold til it eller to aar och det indlegge udi kister paa steder och under forvaring, som dennom sielf siunis, med den condition, at de det gandsche eller och det øfrige kunde udtage, hver saavit hand indlagt hafver, naar mand kommer til fred udi Tydschland och sikkerhed for grentserne;⁷⁶⁹

Det er intet i dokumentene fra møtet i Odense 1638 som indikerer at forslagene kom fra adelen. Adelen selv i sin resolusjon viser til opprettelsen av landkistene «efter hans may's naadigste forslag.»⁷⁷⁰ Kongens forslag ga derimot vide fullmakter til stendene, og adelen især. Både

⁷⁶⁴ Erslev 1887-1888 s. 477-478

⁷⁶⁵ Erslev 1887-1888 s. 478

⁷⁶⁶ Ulrich Lange (1980) *Die politische Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675. Veränderungen von Normen politischen Handelns*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, s. 150

⁷⁶⁷ Johnsen 1906 s. 166 og Akts. I s. 279

⁷⁶⁸ Låg 1997 s. 93

⁷⁶⁹ Både i det åpne brevet til stendene og i brevet til riksrådene som skulle stå for proposisjonen på de provinsielle møtene er ordlyden likens. Begge er datert 4. mai 1638. Se Rhode 1794 s. 211 og Erslev 1887-1888 s. 473

⁷⁷⁰ Erslev 1887-1888 s. 478

kistenes plassering og forvaring ble overlatt til stendene med adelen i spissen. Det adelen derimot spesifiserte var at det skulle opprettes én landkiste i hver provins, hvem som skulle utnevnes til kommisærer, samt prosedyrene for åpning av kisten.⁷⁷¹

Angående bidrag fra de øvrige riker og land, herunder Norge, ble de danske riksrådene bedt om å rådføre seg med stendenes representanter på møtet i Odense om «hvad andre vore Riger og Lande til samme Ende og Intention om kan anmodes.»⁷⁷² Innspill på dette forekom bare i de adeliges proposisjon til riksrådet datert 4. juli og var sparsom på detaljer:

6. At Norge och forstendom Slesvig med dis appartinentier och andre rigens underliggende øer i lige maade motte contribuere och i landkisten samme deris ahnpart indlegge, saavel som och de, som er i kjøbstederne bosiddende och de geistligis friheder nyder, ere dog hverken caniker eller preste och med ingen af stenderne skatter eller schylder, motte i act hafvis och deris ahnpart i lige maade til denne defension verck udlegge.⁷⁷³

Det ble altså foreslått at Norge, Slesvig med dets tilhørende områder, andre øyer tilhørende Danmark-Norge og enkelte innbyggere i kjøpstedene også skulle bidra til landkisten. Det ble derimot ikke spesifisert hvor noen av disse landkistene skulle være, og det fremstår som tvilsomt om det her var snakk om en felles kiste for alle disse områdene. Det ville på den ene siden blitt en komplisert logistisk og administrativ oppgave. På den andre siden ville store deler av stendene i disse områdene bli berøvet de samme rettighetene og kontrollen på landkistene som stendene i Danmark skisserte på møtet. Kanskje kunne man gått til det skrittet om det bare var snakk om Norge og de mindre øyene hvor stendene sto svakere, men stendene i Slesvig og den slesvigske adelen i særdeleshet, ville neppe funnet seg i en slik ordning. De hadde allerede en eksisterende landkiste, og selv om stendenes kontroll over denne kisten var omstridt, ville det neppe vært realistisk at de danske stendene i forslaget sitt mente at også den skulle flyttes til Danmark.⁷⁷⁴ Det ser følgelig ikke ut til at det forelå noen spesifikke forslag for hvor eller hvordan de nevnte områdene skulle bidra til landkisten, bare at de skulle bidra.

Til stede på møtet var dessuten stattholder Christoffer Urne, og 4. juli skrev han en egen betenkning på hva han mente de norske stendene kunne bidra med. Heller ikke han kommenterte landkistens plassering i denne betenkningen. Det ser dermed ut som om den norske landkistens plassering ble antatt, i alle fall av Urne selv, å bli et sted i Norge basert på hvordan de danske

⁷⁷¹ Erslev 1887-1888 s. 478

⁷⁷² Erslev 1887-1888 s. 467

⁷⁷³ Erslev 1887-1888 s. 488

⁷⁷⁴ Lange 1980 s. 176-178

kistene ble organisert provinsvis rundt om i Danmark. Den mest åpenbare plasseringen for den norske landkisten ville vært Akershus slott, hvor Urne selv var lensherre, og som gradvis hadde utviklet seg til oppbørselsentrum for alle de norske inntektene. I tillegg var stattholderen øverste leder og ansvarlig for militære tiltak i Norge. Han burde derfor ha landkisten lett tilgjengelig om en krisesituasjon skulle oppstå. Jeg ville dessuten forventet at Urne kom med sine meninger om kistens plassering i betenkningen hvis spørsmålet om kistens plassering var omstridt under stendermøtet. Om det fra dansk side forelå en sterk vilje til å sette den norske landkisten i Danmark allerede under stendermøtet, burde dette tilsvarende ha kommet til uttrykk i den danske adelens resolusjon, eller i proposisjonen til rådet. Men ingen av delene er tilfelle, og også her ville jeg ha forventet at Urne ville kommentert saken i sin betenkning. Konklusjonen min så langt blir dermed at den norske landkistens forventede plassering etter møtet i Odense i 1638, om så bare av Christoffer Urne selv, måtte bli Norge/Akershus basert på kjennskapen til hvordan man planla å organisere de danske landkistene i Danmark.

Det neste dokumentet som omtalte den norske landkisten, var den alt nevnte befalingen fra kongen datert den 9. september 1638, hvor han ba de norske stendene om å betenke et bekvemmelig sted «her udi vort rige Danmark, som samme landkiste kand nedersettis.»⁷⁷⁵ Det er første gang plasseringen til den norske landkisten ble spesifisert, og skilte seg skarpt fra hvordan de provinsielle kistene ble organisert i Danmark. Ordningen i Danmark gikk langt i å sikre de danske stendene god kontroll på landkistepengene, mens forslaget om å sette den norske kisten i Danmark ville innebære det fullstendig motsatte for de norske stendene. Hva lå bak kongens befaling? Vi har fortsatt få kilder å støtte oss til, og enda færre som inneholder konkrete innspill eller kommentarer til saksforholdet. Det vi alt vet er at en slik plassering ikke ble fremmet av de danske stendene i forkant av, eller under møtet i Odense. Vi må dermed se mot de to øvrige partene som ikke uttalte seg om saken i forbindelse med stendermøtet: kongen selv og riksrådet. Kan en av disse, eller begge, stå bak forslaget i befalingen om å plassere den norske landkisten i Danmark i stedet for Norge, og i så fall hvorfor?

Undersøker man kildene fra riksrådets og kongens forhandlinger både før og i etterkant av stendermøtet i Danmark, ser man en økt spenning knyttet til den holsteinske grensen. Også under det påfølgende rådsmøtet, som ble avholdt i Odense i september, var soldatene i Holstein og

⁷⁷⁵ Akts. I s. 284

grenseforsvaret et av temaene.⁷⁷⁶ Det var også i forbindelse med dette møtet at de mange brevene datert 9. september ble utstedt, herunder befalingen som gikk til Norge og som spesifiserte at den norske landkisten skulle settes i Danmark.⁷⁷⁷ I brevene til Norge er det da også grensen mot Tyskland og faren for katolske angrep som spesifiseres som trusselen.⁷⁷⁸ Siden kongen søkte midler til å finansiere forsvaret i Holstein, og riksrådet ved flere anledninger var tilbakeholdne med å bevilge de nødvendige midlene, har nok begge partene vært interessert i å få de norske landkistepengene til Danmark hvor de kunne benyttes til forsvaret der. Ut fra de få kildene ser forsvaret i sør ut som den mest åpenbare årsaken bak ønsket om å sette kisten i Danmark i 1638. Det representerte likevel et kraftig brudd mot den opprinnelige intensjonen bak landkistene, siden det i praksis ble umulig for de norske stendene å kontrollere en kiste som ble oppbevart så langt unna dem selv. Det var likevel i tråd med den eksisterende praksisen hvor de norske statsinntektene ble overført til, og benyttet i Danmark.⁷⁷⁹ Situasjonen ved den holsteinske grensen og behovet for finansielle midler kan derfor forklare hvorfor kongen og riksrådet ønsket den norske landkisten plassert i Danmark i september 1638. Men minst én annen faktor har sannsynligvis stått bak denne avgjørelsen, selv om den ikke kom klart til uttrykk før ved det siste av to rådsmøter som ble avholdt i Kolding i desember samme år.

Den store diskusjonen under det første rådsmøtet i Kolding i desember 1638 var kongens ønske om å få fyrstene i den nedersaksiske krets til å danne et forsvarsforbund, noe riksrådet satte seg sterkt imot.⁷⁸⁰ Kongen mente på sin side at dette ikke var til fare for staten, siden det bare var snakk om deltagelse for Holsteins del. Riksrådet pekte på erfaringene fra Keiserkrigen, og mente derimot at Holstein kunne dra med resten av staten i striden. De mente et slikt forbund ville provosere både svenskene og keiseren. Svenskene, fordi alliansen ville rette seg mot dem, og kunne utløse motangrep i Skåne eller i Norge. Keiseren, fordi en slik allianse var i strid med fredsavtalen fra Lübeck i 1629, og dermed kunne føre til angrep fra de keiserlige troppene.⁷⁸¹ Det

⁷⁷⁶ Erslev 1887-1888 s. 490

⁷⁷⁷ Erslev 1887-1888 s. 490, Akts. I s. 282-285. Samme datering har også befalingen om at den norske adelen skal sende inn jordebøker, og henvendelsen til kommissærene om definisjonen på rett setegård, se Akts. I s. 285 og 286-287

⁷⁷⁸ Akts. I s. 286-287

⁷⁷⁹ F.eks. under Torstensonfeiden/Hannibalfeiden oppsto det klare protester mot at mesteparten av de norske statsinntektene imot sedvanen ble benyttet på statlige tiltak i Norge. Se Rian 1997b s. 250-251

⁷⁸⁰ Erslev 1887-1888 s. 495, 497

⁷⁸¹ Erslev 1887-1888 s. 495-499, 501 og Bricka og Fridericia 1969, bind IV s. 197-198

gikk likevel klart frem av uttalelsene fra riksrådene at man anså Sverige og deres allierte som den største faren, og ville unngå å provosere dem for enhver pris:

[...]den fare, endel den nedersexische crays eller Holsten udstaar, er intit at æstimere imod den hasard, thvinde kongerigers croner udi settis, om noget præjudicerlig imod de Svenske blef concluderit.⁷⁸²

Siden riksrådet ikke ville gå med på å støtte kongens planer, kalte han dem dermed inn til det andre rådsmøtet i Kolding 29. desember, og la frem en proposisjon over forholdsregler som burde iverksettes ovenfor Sverige.⁷⁸³ Blant disse var både politiske forhandlinger og tiltak for festningene og marinen. Til slutt i proposisjonen kom kongen med følgende forslag: «Landfolckyd tiil heest och fodtz y danmarck Och Norrie uyl fliittig *Exerseris* Och med dychtige *Offiserer* forsørgis.»⁷⁸⁴ I sin betenkning svarte riksrådene allerede 30. desember at de fortsatt mente man burde unngå alt som ville lede til nye krigshandlinger med Sverige eller keiseren. Etter flere uttalelser til innholdet i proposisjonen, kom kommentaren om landfolket i Norge som vi har vært inne på tidligere:

Landfolchit til hest och fods holdis och her i rigit i temmelig exercitie, mens hvad Norgie anlanger, da siunis os underdanigst megit betenicheligt mange af dennom nu at lade armere, med mindre en del danske folch der under blef forordnit.⁷⁸⁵

Nok en gang dukket altså mistroene til nordmennenes lojalitet opp som et argument mot å bevæpne nordmennene, og det i en situasjon hvor faren for krig med Sverige var høyst reell. Slike reservasjoner hadde ikke riksrådet hatt mot å bevæpne landfolket i Danmark under stendermøtet i juli, noe som går frem fra adelens proposisjon: «Efterdi velbemelte rigens raad sielfver for raadeligt hafver acted landfolckit at beveri[...].»⁷⁸⁶ Tilsvarende mistro til nordmennenes lojalitet har vi sett eksempler på før, særlig i forbindelse med Sverige og militære spørsmål. Det er likevel et poeng som Rian skriver at det ikke var ofte myndighetene uttalte seg så uttrykkelig.⁷⁸⁷ Meg bekjent kom den forrige uttalelsen i en militær instruks fra 1624, og den var langt mindre eksplisitt.⁷⁸⁸ Siden det fortsatt eksisterte en mer eller mindre uttrykt mistro til nordmennenes lojalitet, kan den også ha påvirket ønsket om å sette den norske landkisten i

⁷⁸² Erslev 1887-1888 s. 502 Sverige var på dette tidspunktet alliert med både Frankrike og Nederland.

⁷⁸³ Erslev 1887-1888 s. 503 og Bricka og Fridericia 1969, bind IV s. 200-202

⁷⁸⁴ Bricka og Fridericia 1969, bind IV s. 202

⁷⁸⁵ Erslev 1887-1888 s. 507

⁷⁸⁶ Erslev 1887-1888 s. 488

⁷⁸⁷ Rian 1997b s. 244

⁷⁸⁸ NRR V s. 370. Se s. 101

Danmark knappe fire måneder før? Selv om den uttrykkelige uttalelsen først kom i desember 1638, kan det ikke utelukkes at tilsvarende holdninger også kan ha blitt fremmet før eller under riksrådsmøtet i Odense i september. Landkistepengene skulle jo benyttes til utrustning og væpning av soldater i tilfelle krig, og nok en gang var Sverige den sannsynlige motstanderen. Beslutningen om å sette kisten i Danmark kan derfor ha vært et tiltak for å sikre sentralmyndighetene full kontroll over når og hvordan pengene ble brukt.

Konklusjonen min på det første spørsmålet blir dermed at både konge og riksråd må ha stått bak den opprinnelige befalingen om å sette den norske landkisten et sted i Danmark. Årsaken til denne avgjørelsen var mest sannsynlig å sikre finansiering av grenseforsvaret i Holstein, selv om det stred fullstendig med hvordan de provinsielle danske landkistene ble organisert og kontrollert av stendene i Danmark. Et annet motiv som også ser ut til å stå bak avgjørelsen, var en fortsatt mistro til nordmennenes lojalitet, særlig når det kom til militære spørsmål. Sentralmyndighetenes ønske om kontroll, både over norske statsinntekter og militære tiltak i Norge, sto altså bak kongens opprinnelige befaling om å plassere den norske landkisten i Danmark.

6.4.3. Hvorfor ble den norske landkisten likevel plassert i Norge?

Kongens opprinnelige befaling ville altså ha den norske landkisten plassert i Danmark. Hvorfor ble da landkisten likevel plassert i Norge? Og hvem eller hva sto bak denne endringen? Vi vet at de norske stendene, med adelen i spissen, var meget engasjert i Norges forsvar. Som vi har sett i kapittel 5.6. klarte de sammen med stattholder Jens Juel å utarbeide en norsk krigsordinans i 1628, delvis imot kongens egne ønsker, og fikk samtidig bevilget midler til å få etablert en norsk hær. Bevilgningene var likevel ikke tilstrekkelige til å gjøre ordningen permanent, og når myndighetene heller ikke ville bevilge statsinntekter til formålet, opphørte ordningen i løpet av 1629-1630. Så til tross for stattholderen og de norske stendenes innsats i 1628-1629 eksisterte det fortsatt ingen etablert hær eller krigsordinans i Norge i 1638-39, bortsett fra på papiret. Hvordan reagerte de norske stendene på kongens befaling i 1638? De første som mottok kongens befaling var stattholder Christoffer Urne og kansler Jens Bjelke, som også fungerte som kongens kommisærer i de videre forhandlingene. Kongens befaling må først ha ankommet sent i oktober

eller tidlig i november ut ifra beskrivelser i senere brev.⁷⁸⁹ Jeg har ikke funnet noen brev eller uttalelser om saken fra Christoffer Urne i de transkriberte kildene. Men det kan ikke utelukkes at en slik eksisterer blant de norske eller danske håndskriftsamlingene.⁷⁹⁰ Manglende uttalelser til tross, kongens befaling om å sette den norske landkisten i Danmark har neppe blitt positivt mottatt i Norge. Sett ut fra stattholderens kunnskap om a: hvordan kistene ble organisert i Danmark, b: det reelle behovet for militært forsvar i Norge mot Sverige, og c: at den mest logiske plasseringen av en tilsvarende norsk kiste, sett fra Urnes perspektiv måtte bli Akershus, må han i beste fall sett det som en inngripen i stattholderskapets myndighet, og i verste fall som en mangel på tillit, ikke bare til de norske stendene, men også til ham selv. Verken stattholderen eller de norske stendene ville motsatt seg å bidra til forsvar av de danske grensene i sør. Det bekrefter flere tidligere forhandlinger, blant annet stendenes bevilgninger til å bygge en festning i Slesvig i 1631-1632.⁷⁹¹ Men ved å overføre alle midlene til en kiste som fysisk ville bli plassert i Danmark, ville man i praksis frata stattholderen og de norske stendene den samme finansielle muligheten til å organisere et norsk forsvar på lik linje med det stendene og lensherrene i Danmark nå hadde fått mulighet til. Kongens befaling må derfor ha vært vanskelig å legitimere sett ut ifra et norsk perspektiv, særlig med tanke på det spente forholdet til Sverige. Den foreslåtte plasseringen av landkisten ville også innebære rent praktiske utfordringer med hensyn til prosedyrene for hvordan landkisten skulle åpnes. I henhold til de danske prosedyrene måtte de norske kommisærene i så fall reist til Danmark hver gang kisten skulle åpnes. Alternativt, og mer sannsynlig, ville det innebære at det ikke ble opprettet norske kommisærer i det hele tatt, men at hele ansvaret for de norske landkistepengene ble satt under danske kommisærer. Kongens brev av 9. september 1638 nevner verken prosedyrer for åpning av landkisten, eller utnevnelsen av norske landkommisærer.⁷⁹² Samtidig vet vi at prosedyrene for de danske landkistene ble fastsatt allerede under stendermøtet i Odense, og at de adelige landkommisærene i Danmark ble utpekt av den danske adelen etter en befaling av kongen, også datert 9. september 1638.⁷⁹³ Det indikerer at sentralmyndighetene kan ha sett for seg en helt annen ordning for den norske landkisten enn de

⁷⁸⁹ Akts. I s. 287. Jens Bjelke skriver i sitt brev til Henrik Thott datert 27. november 1638 at kongens befaling er stattholderen og ham selv «kort forleden thil hende kommen.»

⁷⁹⁰ Ifølge Rannveig Låg har hun gjennomgått disse samlingene og flere, men nevner ingen slike uttalelser fra Urne i sin behandling av den norske landkisten. Se Låg s. 26-30, 74-75 og 93

⁷⁹¹ Akts. I s. 267-273

⁷⁹² Akts. I s. 282-285

⁷⁹³ Erslev 1887-1888 s. 478 og 491

danske.

En mulighet er at man ønsket en mellomting mellom hvordan de danske landkistene ble organisert, og hvordan kontribusjonen fra de mindre land og provinsene ble forvaltet. Allmuen og geistligheten fra både Island og Færøyene skulle bidra med den samme kontribusjonen som de danske stendene, men her var befalingen i kongebrevene av 9. september at hele kontribusjonen skulle legges direkte inn i den sjællandske landkisten, og ikke være en separat landkiste i det hele tatt.⁷⁹⁴ Det kan riktignok bero på at både Island og Færøyene var land under den norske kronen, samt at ingen av dem ser ut til å ha stått under en tilsvarende militær trussel fra verken Sverige eller de keiserlige troppene. Her ville det i større grad fremstå som legitimt å sende hele kontribusjonen til den delen av staten hvor trusselen var mest overhengende. En annen faktor var at stendene var betraktelig svakere her. Selve brevet var stilet til geistligheten og bøndene, men det ser ikke ut til at verken borgere eller adel var en innvirkende faktor på forvaltningen i disse områdene. I Norge var stendene mer innflytelsesrike enn på Island og Færøyene. Planen ser derfor ut til å ha vært opprettelse av en separat, norsk landkiste, men å plassere den i Danmark under forvaltning av danske kommisærer. Denne ideen støttes av at kongen ikke befalte at landkistekommissærene skulle utnevnes med en gang i Norge, i motsetning til i Danmark. Samtidig ville en slik særordning av den norske landkisten neppe bli lett å overbevise de norske stendene om å godta eller å bidra til. Derfor unnlot man å spesifisere hvordan forvaltningen av kisten skulle gjøres i kongens brev. Ytterligere støtte for denne siste teorien finner vi dessuten i den siste delen av kongebrevet, hvor kommisærene fikk instruks om å undersøke hvor mange soldater som kunne utrustes og sendes til Danmark fra Norge i tilfelle Danmark ble angrepet. Disse soldatene kom i tillegg til den ønskede bevilgningen, og kommisærene fikk streng beskjed om å holde denne delen av befalingen hemmelig.⁷⁹⁵ Jeg er enig med Johnsen at den mest sannsynlige årsaken til hemmeligholdet var å forhindre at stendene motsatte seg å bevilge de ønskede midlene om det ble kjent at ytterligere krav var planlagt.⁷⁹⁶ Man kan altså ha unnlatt å nevne at man planla å sette den norske landkisten under danske kommisærer om man mistenkte at det kunne skape motstand blant de norske stendene.

De konkrete reaksjonene fra Christoffer Urne og Jens Bjelke på kongens befaling er ukjente. Det er også ukjent om Urne kom med innspill til kongen og riksrådet forut for

⁷⁹⁴ NRR VII s. 438

⁷⁹⁵ Akts. I s. 284-285

⁷⁹⁶ Johnsen 1906 s. 167

stendermøtet i mars. Interessant nok har vi heller ingen bevarte kommentarer fra de øvrige stendene. Jens Bjelke sendte kort tid etter at han og Urne mottok kongens befaling et brev til Henrik Thott med instruksjoner om å be adelen sende inn jordebøker, og andre instruksjoner i tråd med kongens befaling.⁷⁹⁷ Ifølge brevet har Bjelke sendt med kopier av befalingene, men har ingen kommentarer til innholdet, og nevner ikke kontribusjonen eller landkisten i det hele tatt. Brevet fra Bjelke viser derimot at stattholderen allerede i november, kort tid etter at de ifølge Bjelke hadde mottatt kongens befaling, planla et felles stendermøte i Christiania 14. mars året etter. Johnsen kommenterer at kommisærene gjorde dette selv om kongebrevene bare påbød provinsielle stenderforhandlinger.⁷⁹⁸ Tilsvarende skriver Rannveig Låg at Christoffer Urne «likevel valgte å kalle sammen til et felles møte.»⁷⁹⁹ Kongens befaling lød «[...] at I stenderne der uti vort land Norge paa bequommelige steder, med første schee kand, forsambler,[...]»⁸⁰⁰ Denne formuleringen minner om innkallelsen til stendene i Jylland i 1638, men de ble spesifikt bedt om å møte samlet i Viborg, og om å velge representanter til stendermøtet i Odense.⁸⁰¹ Bakgrunnen for befalingen til de norske kommisærene er ukjent. Det kan ikke utelukkes at man bevisst forsøkte å unngå et samlet norsk stendermøte. Enten fordi man ikke så seg tjent med samlede motkrav eller mulige protester fra stendene, eller at man ikke ønsket å innkalle til et felles stendermøte siden det ville forsinke tiden det tok å starte innbetalingene av kontribusjonen. Alternativt så man ikke hensikten med å diskutere med de norske stendene, siden man allerede hadde kommet til en ordning med de danske stendene, og i størst mulig grad ville gjennomføre denne også for Norge. Man kunne dessuten vært av den oppfatning at lokale møter var det mest praktiske også for de norske stendene. Det kan også vært en kombinasjon av disse begrunnelsene. Uansett årsak var det likevel et avvik fra tidligere praksis, fordi man også hadde innkalt til felles forhandlinger i Norge tidligere, selv om agendaen hadde vært rene bevilgnings- og samtykkesaker. På den andre siden inneholdt ikke kongens befaling noen forbud eller reservasjoner mot et større møte, og det ser ikke ut til at kommisærenes valg om å kalle inn til et samlet stendermøte førte til reaksjoner fra verken konge eller riksråd. Det kan derfor ikke ha foreligget noen særlig motvilje mot beslutningen om å avholde et samlet stendermøte. Her er det mulig at kommisærene hadde argumentert for fordelene av det i et eget brev til kongen i etterkant

⁷⁹⁷ Akts. I s. 287-290

⁷⁹⁸ Akts. I s. 280, Johnsen

⁷⁹⁹ Låg s. 74, se særlig fotnote 42.

⁸⁰⁰ Akts. I s. 283

⁸⁰¹ Erslev 1887-1888 s. 472

av innkallingen. Det samme argumenterer også Johnsen for, men han mener kommisærene fikk kongens godkjennelse i forkant av innkallelsen.⁸⁰² Jeg mener Johnsen her kan ha overvurdert hvor raskt brevene kan ha blitt sendt mellom København og Akershus, og dessuten ikke har tatt kommentaren i brevet fra Jens Bjelke til Henrik Thott i betraktning. Resultatet var likevel det samme, og kongen gikk ikke imot planen om et felles norsk stendermøte. Det må riktignok tilføyes at kommisærenes ønske om å samle de norske stendene kan ha vært en bevisst politisk strategi. Erfaring hadde vist at de norske stendene var mest innflytelsesrike når de sto samlet. Bjelke, som hadde samarbeidet tett med stattholder Jens Juel i 1628, kunne definitivt ha argumentert for en slik tilnærming ovenfor Christoffer Urne. Urne selv må også ha vært positivt innstilt til denne tilnærmingen, eller selv gått inn for den fra første stund, tatt i betraktning hvor raskt beslutningen om å kalle inn til et felles stendermøte ble fattet.

Stendermøtet ble avholdt den planlagte datoen 14. mars.⁸⁰³ Johnsen skriver at det ser ut til at man gikk bort fra den opprinnelige intensjonen om å innkalle bøndenes fullmektige til stendermøtet, slik det sto i brevet fra Jens Bjelke til Henrik Thott.⁸⁰⁴ I stedet har man avholdt lokale forhandlinger med disse i forkant av møtet.⁸⁰⁵ Men det er mulig at i det minste noen representanter fra odelsbøndene kan ha stilt opp på møtet. Oversikten over bøndenes bevilgninger fra Idd og Marker len var skrevet av Gerlof Nettelhorst og datert Christiania 16. mars. Nettelhorst skrev også under adelens erklæring som var datert 15. mars samme sted. Med mindre han skrev oversikten basert på forhandlinger avholdt i forkant av møtet i Christiania, kan han ha forhandlet med representanter for odelsbøndene under selve møtet. Jeg vil derfor ikke utelukke at det kan ha vært representanter for bøndene til stede på stendermøtet. Vi vet derimot helt sikkert at både adel, geistlighet og borgere var representerte, siden kildematerialet bekrefter det. Det bevarte materialet er likevel påfallende sparsomt på detaljer om landkisten. Ordlyden i kommisærenes proposisjon er ukjent, men kan spores i stendenes resolusjoner.⁸⁰⁶ Likevel var det meget få uttalelser om selve landkisten og dens plassering i samtlige av stendenes erklæringer.

Adelens erklæring er påfallende fattig på detaljer, særlig med tanke på at de var den eneste standen som fattet en felles erklæring på møtet, og vanligvis var mest pågående når det

⁸⁰² Johnsen 1906 s. 167-168

⁸⁰³ Akts. I s. 280

⁸⁰⁴ Akts. I s. 280, 289

⁸⁰⁵ Akts. I s. 280, 290-302. Av fem bevarte bevilgningsoversikter er fire datert før selve stendermøtet. Den siste er datert 16. mars, to dager etter det første møtet, men før stendene igjen ble samlet den 17. mars.

⁸⁰⁶ Johnsen 1906 s. 171, fotnote 4

kom til spørsmål om norsk forsvar. I erklæringen skrev de likevel at pengene skulle legges i en landkiste i forråd til «rigernes defension.»⁸⁰⁷ Altså både Norge og Danmark. Den norske adelen gikk med på å gi det samme til landkisten som den danske adelen hadde bevilget i Danmark, nemlig én ort av hver tønne hartkorn. I tillegg tilbød de å utgi fem riksdaler for hver soldat i måneden, i stedet for å stille med soldater selv.⁸⁰⁸ De gjorde likevel et tydelig poeng av å påpeke at den underdanige bevilgningen deres ble gjort, «[...] endog adelen udi Danmark med fast større frihed ere benaadede, saa og ellers haver bedre leilighed udi adskillig maade end adelen her udi landet, [...]»⁸⁰⁹ Avslutningsvis ba de kommisærene om å fremme adelens ønske om å nyte sine setegårder og andre rettigheter overfor kongen, så de kunne bli ved makt og gjøre kongen den tilbørlige tjeneste.⁸¹⁰ Det var her en referanse til den pågående diskusjonen av definisjonen «rett setegård» og andre rettigheter som hadde pågått siden 1637-1638, og som kongen hadde gjentatt i brev datert 9. september.⁸¹¹ Denne rettigheten var enda ikke avklart, og var sannsynligvis såpass ettertraktet, at adelen valgte å ikke stille ytterligere motkrav til kongen i håp om at avgjørelsen på denne rettigheten og andre skulle gå i deres favør. Jens Bjelke dro da også til Danmark i etterkant av møtet for å forhandle på den norske adelens vegne i denne og flere saker.⁸¹²

Fra geistligheten og borgernes resolusjoner finner vi den samme flertallsformen fra adelens erklæring i alle de bevarte resolusjonene fra geistligheten og i fem av de ni bevarte resolusjonene fra borgerne.⁸¹³ Ordlyden i resolusjonen fra borgerne i Trondheim og i lagmennesenes resolusjon avviker, og refererte ikke til proposisjonen på tilsvarende vis. Her er det verken entall eller flertallsformer å spore.⁸¹⁴ Det ser dermed ut til at flertallsformen har vært en del av kommisærenes proposisjon, siden ingen tilsvarende referanser til begge rikenes forsvar finnes i befalingen til kommisærene eller de to brevene til den norske adelen av samme dato.⁸¹⁵ Tvert imot sto det en klar referanse til «[...] vort riges grendtzer mod Thydskland och de catholischis indfald at forsickre[...]»⁸¹⁶ Riket må i denne sammenhengen være Danmark, siden

⁸⁰⁷ Akts. I s. 303

⁸⁰⁸ Akts. I s. 303, Johnsen 1906 s. 172

⁸⁰⁹ Akts. I s. 303

⁸¹⁰ Akst. I s. 303

⁸¹¹ NRR VII s. 439-440. Se også s. 191

⁸¹² Nielsen 1872 s. 334

⁸¹³ Akts. I s. 304-319

⁸¹⁴ Akts. I s. 318-321

⁸¹⁵ Akts. I s. 282-287

⁸¹⁶ Akts. I s. 286-287

man tidligere i brevet rettet seg mot «adelen der udi vort rige Norge.»⁸¹⁷ Altså skilte man mellom Norge og Danmark i bruken av ordet rike, noe som var vanlig i brev rettet mot de norske stendene. Kommisærene må dermed bevisst ha dratt frem begge rikenes forsvar i sin proposisjon til stendene. En klar indikasjon på at man anså bevilgningene til landkisten som midler som også skulle gå til forsvar i Norge, og ikke bare benyttes til forsvar i Danmark. Det er også flere formuleringer i kildene som tyder på at flere kan ha tatt til orde for å gå enda lenger på møtet, selv om ikke alt ble uttrykt like skarpt i de offisielle resolusjonene.

Resolusjonene fra borgerne i Bergen, Tønsberg og Fredrikstad er særlig interessante i denne sammenhengen, fordi de i motsetning til de øvrige spesifikt omtalte rikets forsvar i entall, dvs. Norges forsvar.⁸¹⁸ Borgerne i Bergen gikk lengst i så måte, og skrev «[...] voris fæderne rigis defension[...].»⁸¹⁹ Bruken av landkistepengene på spesifikt norske forsvarstiltak må dermed ha vært en diskusjon på møtet. Synspunktet har nok vært delt av flere, men var neppe et konkret spørsmål i proposisjonen. Dermed har det heller ikke blitt besvart i resolusjonene. Det ser også ut som om spørsmålet om landkistens plassering kan ha blitt diskutert av stendene, for selv om flesteparten av resolusjonene angir at midlene skal betales til «de steder den gunstige øvrighet lar det forordne,» skrev borgerne i Fredrikstad at pengene fra dem skulle betales på Akershus.⁸²⁰ Jeg vil derfor anta at proposisjonen fra kommisærene ikke har angitt et spesifikt sted for innbetaling av kontribusjonen, men at spørsmålet om hvor dette skulle skje har dukket opp på møtet. Det var godt kjent at myndighetene i København ikke hadde vært særlig imøtekomende med å finansiere det norske forsvaret tidligere, så argumenter for å plassere den i Norge har sannsynlig blitt fremmet. I den forstand ville Akershus vært den mest aktuelle plasseringen for kisten også sett fra stendenes synspunkt. Fredrikstadborgernes spesifisering av Akershus kan peke på en preferanse for en plassering av kisten her, selv om avgjørelsen lå hos «den gunstige øvrighet.» Særlig tatt i betraktning at de også var én av de tre som fremhevet bruken av pengene til det norske forsvaret.⁸²¹

Stendermøtet gikk inn for kongens ønskede kontribusjon til landkisten, men ønsket tydelig at pengene skulle benyttes i både Norge og Danmark. Det går frem av den antatte

⁸¹⁷ Akts. I s. 286

⁸¹⁸ Akts. I s. 309, 314, 315. Bergen: «[...] voris fæderne rigis defension[...].» Tønsberg: «[...] landtzsens defension[...].» Fredrikstad: «[...] rigens defension[...].»

⁸¹⁹ Akts. I s. 309

⁸²⁰ Akts. I s. 315

⁸²¹ Akts. I s. 315

ordlyden i proposisjonen, og har antagelig vært diskutert på selve møtet. Selv om proposisjonen ikke har angitt et spesifikt sted for landkistens plassering, har nok også dette vært diskutert, og Akershus må ha blitt nevnt som en åpenbar kandidat. Det er likevel påfallende hvor tause adelen var i sin erklæring, særlig tatt i betraktning at både Bjelke og Urne var til stede og selv underskrev det samme dokumentet.⁸²² Det eksisterer derimot en kommentar fra adelen i forbindelse med stenderforhandlingene under Hannibal Sehested i 1643. I 1643 gikk de skarpere ut i resolusjonen og krevde at pengene skulle «anvendes til dette rikets defensjon» og støttet opp om Sehesteds ønske om å flytte landkisten fra Båhus til Akershus. De skrev selv at de ønsket Akershus fordi det var «et bekvemt sted midt uti landet.»⁸²³ Hvorfor de utrykte seg sterkere i 1643 kan bero på at Hannibal Sehested hadde overtatt stattholderembetet, og de følte at de hadde sterkere støtte for slike krav. Det kan derimot ikke utelukkes at tilbakeholdenheten hos både Jens Bjelke og den norske adelen i 1639 var på grunn av de pågående privilegieforhandlingene. Rettigheter knyttet til setegårdene med mer var åpenbart såpass ettertraktet at ytterligere motkrav ikke ble stilt i erklæringen. Det er dermed ikke usannsynlig at man også valgte å unngå politiske krav, slik som plassering av landkisten, i den samme erklæringen, i håp om å oppnå de ønskede økonomiske privilegiene. Det er for så vidt interessant at adelen på dette viset prioriterte de økonomiske privilegiene, over politisk innflytelse, men det reiser på nytt spørsmålet om hvem eller hva som førte til at kisten likevel ble plassert i Norge. Hvis det ikke ble reist krav i forbindelse med selve stendermøtet, skjedde det noe i etterkant av møtet?

Selve plasseringen av den norske landkisten går ikke frem av noen av de åpne kongebrevene i *Aktstykker* eller *Norske Rigs-Registranter*, men må senest blitt avgjort ved årsskiftet 1639-1640. Begrunnelsen er en kvittering fra lensherre Otte Thott på Båhus datert 15. februar 1640, hvor han i forbindelse med mottak av bevilgninger fra Stavanger stift skrev at kontribusjonen «[...] nu udi den til forordnet landkiste ehr indlagt[...].»⁸²⁴ Siden han i denne kvitteringen, samt en senere datert 18. april, skrev at kontribusjonen *er innlagt*, ikke skal innlegges, vil jeg slutte at kisten senest på dette tidspunktet må ha stått på Båhus slott.⁸²⁵ Mest sannsynlig har opprettelsen skjedd enda tidligere, fordi det må ha gått ut befaling om å levere pengene på Båhus slott til Stavanger stift eller Akershus slott, som fungerte som mellomledd for

⁸²² Akts. I s. 304

⁸²³ Akts. II s. 399

⁸²⁴ Akts. I s. 324

⁸²⁵ Akts. I s. 324-325 Merk ordlyden i begge.

flere innbetalinger, samt at det må ha gått noe tid før pengene ble sendt til, og ankom Båhus slott. Vi kan derfor med rimelig sikkerhet slutte at Hannibal Sehesteds innsettelse som lensherre i Båhuslen lite trolig har påvirket plasseringen av kisten, da han opprinnelig var tiltenkt Tranekær slott, som han fikk følgebrev til 4. januar 1640.⁸²⁶ Forslaget om å bytte om forleningene ser ut til å ha blitt fremmet av Corfitz Ulfeldt samme dag, og kongen skrev i sitt positive svar 9. januar at det «kan Noch gaa, som der hollis an Om.»⁸²⁷ Sehested ble forlent med Båhuslen senest 6. april 1640, og jeg finner det derfor vel sent til å ha hatt noen innvirkning på landkistens plassering.⁸²⁸ Altså må plasseringen av landkisten funnet sted i etterkant av møtet, men rett før eller rett etter årsskiftet.

I etterkant av det norske stendermøtet i mars 1639 hadde kommisærene sendt sin erklæring til kongen med summen av den norske kontribusjonen. Svaret kom den 1. juni hvor kongen sa seg tilfreds, men ønsket en høyere takst på adelens rosstjeneste, som han mente hadde forfalt.⁸²⁹ Kongens svar inneholdt ingen ytterligere kommentarer til landkisten eller kontribusjonen. 19. juni fikk lensherren i Trondheim, Oluf Parsberg, og Ove Gjedde befaling om å foreta oppebørselen av de bevilgede midlene fra henholdsvis det nordafjelske og det sønnafjelske Norge.⁸³⁰ Det går ikke frem om de også skulle fungere som landkistekommissærer, eller bare stå for oppebørselen. Nok en gang var ikke landkisten nevnt. Det ser dermed ut til at diskusjonen om landkisten må ha foregått via brev eller personlige møter. De to mest åpenbare kandidatene er stattholder Christoffer Urne og kansler Jens Bjelke. Sistnevnte var i Danmark i etterkant av møtet for å fremme den norske adelens saker, og kan ha avgitt sine betenknninger om disse var ønsket. Hovedmålet til Bjelke var likevel ulike rettigheter til den norske adelen og andre saker. I Bjelkes brevsamling er flere brev fra perioden udatert, men han var i København i både mai og juni, og det siste daterte brevet er fra 14. juni og skrevet i Helsingør.⁸³¹ Jens Bjelke var altså i København i etterkant av møtet og frem til juni. Jeg finner det likevel usannsynlig at Bjelke kan ha hatt noen avgjørende rolle i akkurat denne saken. Han hadde god kontakt med kansler Friis, og kan ha skrevet til ham om saken, men han manglet den nødvendige politiske tyngden til å kunne berolige både kongen og de øvrige danske riksrådene. Nettopp av denne

⁸²⁶ Bricka og Fridericia 1969 Bind IV s. 283, fotnote 2

⁸²⁷ Bricka og Fridericia 1969 Bind IV s. 283-284

⁸²⁸ NRR VII s. 655

⁸²⁹ Akts. I s. 321

⁸³⁰ Akts. I s. 322

⁸³¹ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 14.6.1639 s. 1

årsaken mener jeg at det må ha vært stattholder Christoffer Urne som hadde den avgjørende rollen i få plassert den norske landkisten i Norge.

Urne var stattholder i Norge, dansk riksråd og kunne legge en helt annen politisk vekt bak sine argumenter, enn noen fra de norske stendene kunne. Han var den i riksrådet som best kjente norske forhold, også med tanke på militære tiltak og beredskapsverker. Av denne grunn hadde kongen i et hemmelig brev datert 13. februar 1639 bedt stattholderen om å vurdere tilstanden ved den norske grensen langs Sverige og komme med forslag til hvordan, og med hvilke midler, Norge best kunne forsvares.⁸³² Han skulle også komme med innspill på om det ved behov kunne gjøres noen angrep inn i Sverige fra Akershus len, Båhuslen og Trondheims len. Særlig viktig var spørsmålet om hvor det var behov for nødvendige forberedelser, hvilke midler som kunne benyttes til formålet, og fra hvor de kunne tas.⁸³³ Rian hevder Christoffer Urne trolig hadde drøftet dette med andre under stendermøtet 14-17.mars.⁸³⁴ Det er ukjent om Urne diskuterte noen av disse punktene under stendermøtet eller med noen av lensherrene, hemmelighetsholdet tatt i betraktning. Det vil likevel være rimelig å anta at han hadde hatt fortrolige diskusjoner med et lite fåtall lensherrer eller norske adelsmenn med god kunnskap om norske forhold. Urnes svar til kongen er datert 26. mars, i etterkant av stendermøtet, altså ville han hatt kjennskap til hva de norske stendene bevilget.⁸³⁵ I svaret fremmet Urne forslag som åpenbart ikke delte den skepsisen til væpning av nordmennene som man fryktet i riksrådet. Han anbefalte at regimentene og kompaniene til hest og fots burde anrettes etter rostjenestetakseringen fra 1625 og krigsordinansen fra 1628, og at de burde få offiserer og eventuelt bli mønstret.⁸³⁶ Han gikk inn for en kraftig utvidelse av rytterkorpset, og mente at det i tillegg til de norske bondesoldatene burde hentes inn øvede soldater. Han kom også med de ønskede betraktningene om innfall i Sverige og om proviantering.⁸³⁷ Både tiltroen til nordmennenes lojalitet og detaljene i Urnes forslag impliserer dermed at han må ha diskutert saken med andre som kjente eldre og eksisterende ordninger. Jeg vet ikke om midlene i den norske landkisten ble foreslått som en måte å finansiere tiltakene på i dette eller et senere brev om samme sak, men det må ha vært den mest praktiske løsningen for å finansiere Urnes forslag. Å overføre midler fra Danmark ville neppe fått

⁸³² NRR VII s. 509-510

⁸³³ NRR VII s. 510

⁸³⁴ Rian 1997b s. 246

⁸³⁵ Låg 1997 s. 130, se fotnote 62

⁸³⁶ Låg 1997 s. 130

⁸³⁷ Låg 1997 s. 130

kongen og riksrådets støtte, krigsspenningen og den generelle motviljen til å bruke penger på det norske forsvaret tatt i betraktning. Å benytte midlene fra de norske stendene var både i tråd med landkistens hensikt, hadde støtte fra de norske stendene, og var en enkel måte for sentralmyndighetene å finansiere hele eller deler av Urnes forslag på, siden pengene allerede var bevilget. Og nettopp i denne sammenhengen kan Urne dessuten ha argumentert for at landkisten burde settes i Norge i stedet for Danmark, for slik å lette tilgangen til midlene om Norge plutselig skulle bli angrepet fra Sverige. Den økte risikoen for krig med Sverige, som vi har sett i kildene fra riksrådet siden slutten av 1638, må ha bidratt til det økte fokuset på det norske forsvaret. Det forklarer hvorfor Urne fikk befaling om å komme med forslag til hvordan forsvarstiltak kunne organiseres og finansieres. Noe endelige vedtak eller befaling om landkistens plassering kan ikke dateres, og en diskusjon av Urnes militære forslag ser ikke ut til å ha funnet sted før under riksrådsmøtet i Kolding i oktober-november 1640. Siden landkisten må ha blitt plassert på Båhus slott senest etter årsskiftet 1639-1640, må kongen ha gitt sitt samtykke til at landkisten ble plassert i Norge, selv om videre diskusjon av organiseringen av det norske forsvaret tok lengre tid.

Konklusjonen til det andre spørsmålet om den norske landkisten blir dermed at det er mye som taler for at det var Christoffer Urnes innspill og forslag til organisering og finansiering av det norske forsvaret, som var den avgjørende faktoren bak å få den norske landkisten plassert i Norge. Trolig var forslagene et resultat av fortrolige samtaler mellom Urne og ledende norske adelsmenn og lensherrer som kjente til de eldre forsøkene på å organisere et forsvar i Norge. Bakgrunnen for sentralmyndighetenes avgjørelse var økt bekymring for krig med Sverige i etterkant av det opprinnelige forslaget fra 9. september 1638. Særlig avgjørende i denne forstand var Urnes posisjon som dansk riksråd, noe som ga ham en helt annen politisk tyngde i diskusjonene med de øvrige delene av riksrådet. Som riksrådets ekspert på norske forhold kunne Urne berolige de som var skeptiske til nordmennenes lojalitet, og samtidig møte både kongen, riksrådet og de norske stendenes interesser og behov i forslagene fra 1639.

6.4.4. Hvorfor ble den norske landkisten plassert på Båhus slott og ikke på Akershus?

På bakgrunn av det vi nå vet om den norske landkisten gjenstår bare det ubesvarte spørsmålet om hvorfor landkisten ikke ble plassert på Akershus slott, men på Båhus slott. Det var flere faktorer som klart talte mot å plassere den norske landkisten på Båhus slott. Det første var logistikk.

Akershus slott hadde utviklet seg til oppebørselsentral for alle øvrige skatter og innbetalinger fra Norge. Etablert praksis og den sentrale plasseringen gjorde det langt mer effektivt å sende midlene til Akershus slott enn Båhus, som lå helt i ytterkant av Norge, på riksgrensen i sør. Båhus slott hadde ingen funksjon som felles oppebørselsentral for Norge, men sendte selv midler til Akershus. Å plassere landkisten her var dermed en upraktisk løsning. Det viser også kvitteringene for innbetalingene av kontribusjonen, som helt frem til 1641 viser at innbetalingene ble gjort både til Akershus og Båhus slott.⁸³⁸ Tilsvarende kan vi tolke den norske adelens preferanse for Akershus som ny plassering for kisten i 1643, siden den «var midt i landet.»⁸³⁹ Den andre faktoren var strategisk. Plasseringen av landkisten på Båhus var upraktisk sett fra stattholderens side. Siden han var øverste ansvarlig og leder for forsvaret i Norge, burde han hatt rask tilgang til midlene i tilfelle av et svensk angrep. Historisk hadde svenske angrep enten kommet via Trondheims len, Akershus len eller Båhuslen. Akershus slott sto her i en geografisk midtposisjon og fremsto som et bedre strategisk valg også her. Den siste faktoren var oppsynet med landkisten. Christoffer Urne var ikke bare den høyeste embetsholderen i Norge, men også den eneste riksråden som oppholdt seg i landet. Til sammenligning var lensherren Otte Thott i Båhuslen ikke medlem av riksrådet.⁸⁴⁰ Denne ordningen brøt altså med den danske adelens prosedyrer for åpning av landkistene, som tilsa at også én tilforordnet riksråd skulle være til stede ved åpningen. Jeg har diskutert muligheten av at man kan ha sett for seg en annen forvaltning av den norske landkisten, og det kan fortsatt ha vært tilfelle ved plasseringen på Båhus. Alternativt ville Christoffer Urne fra Akershus, eller Tage Thott fra Malmøhus blitt nødt til å reise til Båhus slott hver gang kisten skulle åpnes. Selv om kisten altså ble plassert i Norge, ser ikke plasseringen ut til å ha tatt nevneverdig hensyn til norske logistiske eller strategiske forhold. Kan derfor danske interesser stå bak plasseringen?

Sett fra et dansk perspektiv gir plasseringen av den norske landkisten på Båhus mer mening. Det ble flere ganger ytret frykt for svenske angrep i Skåne utover 1639, og behovet for å ruste opp festningene her ble nevnt flere ganger.⁸⁴¹ Det ble dessuten forhandlet med adelen i Skåne, Blekingen og Halland om å stille bønder til arbeid på festningene.⁸⁴² Man har åpenbart

⁸³⁸ Akts. I s. 327-328

⁸³⁹ Akts. II s. 399

⁸⁴⁰ Otte Thott ble ikke medlem av riksrådet før i 1655. Se Steffen Heiberg (1983) «Thott, Otte.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind XIV. Tredje utgave. København: Gyldendal, s. 558

⁸⁴¹ Erslev 1887-1888 s. 521, 524

⁸⁴² Erslev 1887-1888 s. 534

fryktet et angrep i disse lenene, og plasseringen av den norske landkisten på Båhus ville forsterke beredskapen i området. Det ser dermed ut til at det var hensynet til forsvaret av de dansk-svenske grensene som gjorde at kisten ble satt på Båhus slott. Båhus slott var den aller sørligste plasseringen landkisten kunne ha innad i Norge, nesten på den nordlige grensen til Halland, så i praksis ble landkisten plassert i Norge, selv om den ikke tok noen hensyn til norske forhold. Det kan heller ikke utelukkes at skepsisen til nordmennene ikke hadde svunnet helt, selv om stattholderen i Norge ikke delte denne mistroen i sine militære forslag, og mulig hadde forsøkt å overbevise sine rådskollegaer om det samme. Otte Thott på Båhus var som nevnt ikke riksråd selv, men han var sønn av riksråden Tage Thott som satt som lensherre på Malmøhus, og var den største godseieren i Skåne.⁸⁴³ Tage Thott ble under stendermøtet i Odense utnevnt til den riksråden som skulle være til stede når landkisten for Skåne skulle åpnes, og han var dessuten en av de seks riksrådene som sto bak den skeptiske anmerkningen til væpning av nordmennene i desember 1638.⁸⁴⁴ At kisten nå sto under sønnens oppsyn, må ha vært en tilfredsstillende ordning for de som fortsatt hadde mistro til norsk lojalitet, men innebar flere utfordringer sett ut ifra et norsk perspektiv. Ett av disse var de alt nevnte åpningsprosedyrene. Siden ingen krigshandlinger gjorde at kisten måtte åpnes i Urnes stattholdertid, vet vi heller ikke hvordan man så for seg at en eventuell åpning av kisten skulle gjennomføres. Mest sannsynlig fikk Otte Thott, på sine egne eller farens vegne, myndighet til å utføre denne oppgaven. Det ville vært lite realistisk for Christoffer Urne eller Tage Thott å måtte dra helt til Båhus for å overvære kisteåpningen, særlig i en krisesituasjon. Den norske landkisten ble sannsynligvis unntatt de samme åpningsprosedyrene som gjaldt for de øvrige landkistene i Danmark. I det minste så lenge den ble stående på Båhus slott.

Konklusjonen på spørsmålet om hvorfor den norske landkisten ble plassert på Båhus slott og ikke på Akershus slott, blir dermed vektleggingen av danske militærstrategiske hensyn på den ene siden, og ønske om kontroll over landkistepengene på den andre. Plasseringen av den norske landkisten på Båhus fremstår slik som et kompromiss. Den fikk stå fysisk i Norge, men under tilstrekkelig dansk kontroll og ut fra primært danske strategiske hensyn.

⁸⁴³ Leo Tandrup (1983) «Thott, Tage Ottesen.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind XIV. Tredje utgave. København: Gyldendal, s. 562

⁸⁴⁴ Erslev 1887-1888 s. 478, 507

6.5. Forhandlingene om setegårdsforordningen 1636-1639

6.5.1. Innledning

Parallelt med forhandlingene om den norske landkisten i 1639, pågikk også forhandlinger om skatteprivilegiene på den norske adelens setegårder. Disse forhandlingene dreide seg om hva som skulle regnes for rett setegård, toll og tiendebestemmelser på trelast, og skattefrihet for leilendinger og strandsittere på setegårdens grunn. Disse forhandlingene hadde pågått siden mai 1636, og omhandlet såpass viktige privilegier at adelen unnlot å fremme andre motkrav i resolusjonen fra stendermøtet i håp om å oppnå en gunstig ordning med kongen. Som vi har sett var det bare én ting de norske adelsmennene ba om i sin resolusjon fra møtet:

[...] de gode commissarier, herr statholder og herr canzler, ville være os beforderlige hos høistbemelte, vor allernaadigste herre og konning, at vi maatte nyde vore sædegaarde og anden leilighed med den frihed og skaansel[...].⁸⁴⁵

I etterkant av stendermøtet dro som alt nevnt Jens Bjelke til Danmark for å tale adelens sak nok en gang. Med seg hadde han et brev fra sine standsfeller, som ba ham om å «[...] gjøre alt mulig for å skaffe deres setegårder utvidede friheter.»⁸⁴⁶ Det endelige utfallet av forhandlingene ble likevel ikke slik de norske adelsmennene hadde sett for seg. Definisjonen av rett setegård ble satt til de gårdene hvor adelen faktisk holdt «duk og disk», samt de gårdene som i 40 år hadde blitt holdt for rette setegårder, og ikke vært i ufritt folks eie eller pant. Det var altså ikke krav om at begge kriterier skulle være til stede.⁸⁴⁷ Det gjorde det likevel vanskelig for adelen å opprette nye setegårder, og rammet de som hadde gjort det i nyere tid, og/eller hadde satt forpaktere til å drive gården for seg. Da ble det en mindre trøst at kongen innvilget skattefrihet for sagbruk oppsatt på setegårdens grunn, og for enkelte flomsager oppsatt på underliggende adelsbønders grunn. I tillegg gikk kongen med på at strandsittere, sagmestre og sagdrenger på adelens grunn, som tjente for kost og lønn uten andre næringer, skulle være forskånet fra å betale skatt.⁸⁴⁸

⁸⁴⁵ Akts. I s. 303

⁸⁴⁶ Nielsen 1872 s. 334

⁸⁴⁷ Aschehoug hevder at det skulle være tilfelle. Men både Oscar A. Johnsen og Tor Weidling mener derimot at ett av kriteriene var nok. Deres argumenter støttes av den påfølgende praksis.

⁸⁴⁸ Akts. I s. 330-331

6.5.2. Jens Bjelkes rolle i setegårdsforhandlingene

Misnøyen med begrensningene på setegårdene kom klart til uttrykk under det neste stendermøtet i 1643, hvor adelen kommenterte i sin resolusjon:

[...] at vore friheder motte med tiden noget forbedres og iche ved vrang beretning for den milde och høye øfrighed forringes, som os siunes(anlangende sædegaarde) i nogen maade at vere scheet.⁸⁴⁹

Basert på innholdet i setegårdsforordningen og adelens misnøye i 1643, har O. A. Johnsen kommentert at både kansleren og stattholderen først og fremst følte seg som kongens kommisærer, hvis plikt det var å ivareta kronens interesser.⁸⁵⁰ Videre hevder Johnsen at Jens Bjelkes iver etter å gå i spissen for adelens sak kjølnet etter at han oppnådde sitt egentlige mål, å få et av hovedlenene. Han var fra nå av utelukkende kongens mann, liksom de øvrige, danske hovedlensherrene i Norge.⁸⁵¹ Her mener jeg at Johnsen tar feil, både når det gjelder Jens Bjelkes og Christoffer Urnes roller i forhandlingene om setegårdsfriheten. Vi vet at både Bjelke og Urne ikke gikk av veien for å støtte opp om norske saker selv om de gikk imot kongens ønsker: Bjelke i forbindelse med krigsordinansen av 1628 og, som vi nettopp har sett, Christoffer Urne i forbindelse med landkisten i 1639. Jeg vil derfor drøfte kanslerens og stattholderens faktiske bidrag i forhandlingene i dette og det påfølgende kapittelet.

At Jens Bjelke skulle blitt kongens mann og interessen for adelens saker kjølnet etter at han oppnådde Bergenhus len i 1633, faller igjennom når man ser nærmere på kildene. Bergenhus len ble slett ikke den gevinsten Jens Bjelke hadde sett for seg. Han ble forlent med Bergenhus i forbindelse med sitt besøk i Danmark mars-april 1633, etter mange forsøk på å oppnå bedre forleninger på grunn av det han selv omtalte som store utgifter knyttet til embetsutøvelsen og sine mange barn.⁸⁵² Jens Bjelke ser i denne forbindelsen ut til å ha fått både kansler Friis og Christoffer Urne til å tale sin sak, og hans store innsats i de nylige kommisjonene kan også ha spilt inn.⁸⁵³ Men i forleningsbrevet datert 4. juni 1633 var den årlige avgiften på Bergenhus len

⁸⁴⁹ Akts. II s. 399

⁸⁵⁰ Johnsen 1906 s. 180

⁸⁵¹ Johnsen 1906 s. 180

⁸⁵² Jens Juul til Lindberg fikk befaling om å kvittere for, og levere fra seg Bergenhus len 3. april 1633. Jens Bjelke er først nevnt som lensherre på Bergenhus 25. april 1633. Se NRR VI s. 518 og 536-537. Bedre len og sine mange utgifter er tema i flere av Jens Bjelkes brev til Christen Friis. Særlig fra februar 1631 opptar dette store deler av brevskrivningen. Bjelkes hovedargumenter var store utgifter til embetsarbeidet (både kanslerarbeidet og kommisjonene) og at han hadde langt flere barn (11) enn de forrige to kanslerne (1 og 0). Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 7.2.1631, 14.3.1632, 12.9.1632, 12.10.1632, 20.2.1633

⁸⁵³ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 7.2.1631, 14.3.1632, 12.9.1632, 12.10.1632, 20.2.1633

satt opp til 3600 riksdaler.⁸⁵⁴ Til sammenligning hadde alle de fem tidligere lensherrene på Bergenhus siden 1606 bare betalt 1600 riksdaler i årlig avgift.⁸⁵⁵ Det tilsvarte en økning på hele 125 prosent. At Jens Bjelke var misfornøyd med denne ordningen kom klart til uttrykk i brevene hans. Allerede samme år begynte Bjelke å skrive til kansler Friis med bønn om å få senket avgiften, og han fikk riktignok redusert den med 500 riksdaler i 1636 etter at han nok en gang dro til Danmark.⁸⁵⁶ Det, sammen med hans beskrivelser av hvor lav inntekt han faktisk hadde av lenet, gjør det vanskelig å se at Bjelke skulle være så fornøyd med oppnåelsen at han fra nå av ikke interesserte seg for adelens saker.

Yngvar Niensens beskrivelser av Jens Bjelkes aktiviteter i Danmark fra 1636 og fremover stemmer også dårlig overens med Johnsens påstand om at Bjelkes iver etter å fremme saker for den norske adelen hadde kjølnet etter 1633. Riktignok var forordningene om landslott og fisketiende som utkom i 1636, mens Bjelke selv var i Danmark, mest i kronens og delvis Bjelkes interesser enn den norske adelens generelt. Disse forordningene ble for øvrig raskt satt ut av kraft, og siden tilbakekalt på grunn av store protester fra bønder og borgere.⁸⁵⁷ Av langt større interesse var Bjelkes engasjement for den norske adelens setegårder og andre rettigheter som ble utløst av kongens forordning av 25. mai 1636.⁸⁵⁸ Denne forordningen kom som en reaksjon på at flere adelsmenn hadde tiltatt seg ulovlig tollfrihet på handel med varer produsert på setegårdens grunn, ulovlig fritak for tiende av trelast skåret av andre brukere på setegårdens grunn, og krevd rettigheter av alle som bosatte seg på setegårdens grunn. Forordningen begrenset eller forbød adelen alle disse rettighetene.⁸⁵⁹ Begrensningene utløste sterk misnøye blant de norske adelsmennene. Allerede i juli samme år ba flere av den sønnafjelske adelen Jens Bjelke om å ta på seg saken og få forordningen tilbakekalt.⁸⁶⁰ Adelsmennene valgte altså, i likhet med hva vi så adelsmennene i Båhuslen og Viken gjorde i 1627-1628, og på Bolærne i 1631, å henvende seg direkte til den norske kansleren for å få ham til å opptre som deres talsmann. Bjelke valgte å vente til neste herredag, som ifølge planen skulle avholdes i Bergen året etter og hvor kongen

⁸⁵⁴ NRR VI s. 541-544

⁸⁵⁵ NRR IV s. 150, 554, NRR V s. 9, 227, 591, NRR VI s. 74, 541

⁸⁵⁶ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Breve", 1609-56. Brev datert 7.11.1633 og Nielsen 1872 s. 263

⁸⁵⁷ Nielsen 1872 s. 308-319

⁸⁵⁸ NRR VII s. 220-221

⁸⁵⁹ NRR VII s. 220-221 Praksisen med ulovlig tollfrihet blant adelen i Bergenhus er også omtalt i et brev fra 1633. Der ser det ut til at Jens Bjelke har stilt spørsmålsteget om denne praksisen til kongen og fått et klart negativt svar tilbake. At adelen skulle betale toll på utført gods gjentas også i 1634. Se NRR VI s. 597 og 705

⁸⁶⁰ Nielsen 1872 s. 324

selv ville være til stede.⁸⁶¹ Det ble det imidlertid ikke noe av, og herredagen ble utsatt til oktober året etter på Båhus slott. I denne innkallingen skrev kongen spesifikt at han «forfarer at adelen uti vårt rike skal ha noe å andrage angående deres friheter,» som tyder på at Bjelke eller andre har benyttet sine kontakter ved hoffet i mellomtiden.⁸⁶² Kongen befalte deretter at alle av adelen eller deres fullmektige skulle møte på herredagen på Båhus.⁸⁶³ Men nok en gang lot det seg ikke gjøre å holde herredagen som planlagt, så i en befaling fra september 1637 befalte kongen at møtet skulle flyttes til København og at adelen måtte møte ham der for å legge frem sine saker.⁸⁶⁴ Det er ukjent om noen av de norske adelsmennene dro til København, men en gruppe adelsmenn i Christiania skrev et kort innlegg datert 27. september 1637 angående sagbrukene og beboere på setegårdenes grunn.⁸⁶⁵ Jens Bjelke på sin side skrev et lengre innlegg til kongen datert 11. desember 1637, hvor han kom med sine tanker, innspill og argumenter angående tre av sakene tilknyttet forordningen fra 1636, samt flere andre saker av interesse for de norske adelsmennene.⁸⁶⁶

Jens Bjelkes brev er forfattet i elleve punkter, hvorav de tre første angikk forordningen fra 1636, mens punkt fire til ni omfattet saker som delvis hang igjen ifra forhandlingene fra 1629-1631 og dels knyttet seg til saker av nyere opphav. Punkt én angikk tiendefriheten, muligens også sagskatten, som tilsvarende var pålagt de sagbrukene som adelen ikke brukte selv.⁸⁶⁷ Både hos Bjelke, de øvrige adelsmennene og Urne var det snakk om skatt, og ikke tiende spesifikt, slik som i forordningen fra 1636. I kongens befaling fra 1638 var det igjen tiende som nevntes spesifikt, mens både kommisærenes forslag fra 1639 og den endelige forordningen samme år igjen snakket om skatt på sagbrukene. Bjelke mente adelen burde gis full frihet på alle sagbruk som sto på deres egne gårder, uansett hvem som drev dem eller forpaktet dem. Argumentene var at avgiften av disse var medtatt i rosstjenestetaksten fra 1625, og videre at en avgift ville føre til minsket betaling fra forpakterne, som igjen ville gi negativt utslag på rosstjenestetaksten. Han hevdet videre at de fleste sagbrukene som sto på setegårdenes grunn og var forpaktet bort, særlig

⁸⁶¹ NRR VII s. 266-268

⁸⁶² Akts. I s. 274

⁸⁶³ Akts. I s. 275

⁸⁶⁴ Akts. I s. 275

⁸⁶⁵ Akts. I s. 276-277

⁸⁶⁶ Jens Bjelkes betenkning er her gjengitt etter Yngvar Nielsen 1872 s. 324-325

⁸⁶⁷ Weidling 1998a s. 313. Trelasttienden ble pålagt i instruks fra 1545, og sagskatten fra 1560. Skattebrevene frem til 1661 viser at adelen ikke betalte sagskatt av sagbrukene som de selv brukte. Weidling hevder fritaket også gjaldt sagbruk på leilendingsgodset som adelen selv brukte, men dette må i så fall vært praksis før 1636 og først fastsatt i forordningen fra 1639.

i det sønnafjelske Norge, sto ved Svinesund og saget tømmer fra Sverige. Ergo var de ikke til skade for kongens skoger.⁸⁶⁸ Adelen i Danmark-Norge hadde tiendefrihet, men for den norske adelens del ble den ikke bekreftet før senest i Kristian 4. kirkeordinans av 1607.⁸⁶⁹ Retten ble likevel mest sannsynlig innvilget en gang mellom 1548 og 1591.⁸⁷⁰ Kongen mente at tiendefriheten bare gjaldt for de sagbrukene som sto på rett setegårds grunn og som ble brukt av adelen selv.⁸⁷¹ Det ble dermed en prinsippsak om tiendefrihet for adelen som stand, samtidig som det var et klart økonomisk aspekt. Bjelke tok her et klart adelig standpunkt.

Det andre punktet dreide seg om arbeidere, strandsittere osv. som bodde på setegårdene eller underliggende gårders grunn. Bjelke mente man her kunne sette en grense for hvor mange slike arbeidere adelen kunne holde skattefri etter hva de faktisk hadde bruk for, så lenge de ikke bedrev ulovlig kjøpmannskap i tillegg. Bjelke mente det var om lag 70 setegårder i Norge på dette tidspunktet, og at hver i snitt hadde fire eller fem arbeidere/strandsittere taksert til en halv riksdaler i skatt hver, ergo var de ikke et stort tap for kronen.⁸⁷² Dessuten argumenterte han for at de også kunne anvendes til rydningsmenn etter forordningen av 28. juni 1632.⁸⁷³ Her var Bjelke villig til å finne et kompromiss som ga adelen rett til skattefritak på nødvendige tjenere, uten at det lot seg hule ut til skade for kronens skatteinteresser.

Disse to punktene i Bjelkes brev var også de eneste adelsmennene fra Christiania kommenterte i sitt innlegg til kongen. Det var her snakk om fem adelsmenn, Sigvard Gabriell [Akeleye], Sten Willumsen [Rosenvinge], Ove Gjedde, Preben von Ahnen og Vincents Bildt, hvorav bare Rosenvinge hadde deltatt i forhandlingene fra 1629-1631. De ba ganske kort om at de måtte få fortsette å holde sagbrukene som sto på setegården og underliggende bønders grunn, og som de brukte selv, fri for skatt og rettighet slik som det hadde vært praktisert frem til nå.

⁸⁶⁸ Nielsen 1872 s. 325-326

⁸⁶⁹ Jørgensen 1974 s. 389, Weidling 1998a s. 176

⁸⁷⁰ Weidling 1998a s. 176. Weidling mener den norske adelens rett til fritak for tiendeplikt ble stadfestet i kongens svar til petisjonen fra 1548, dvs. basert på randnotatene på petisjonen. Jeg diskuterte opphavet til disse randnotatene i masteroppgaven min fra 2016, og finner det meget usannsynlig at disse er fra kongen selv. Jeg mener i likhet med Johnsen 1906 s. 96 og Rian 1997b s. 72 at det er prinsen eller kommisærene som sto bak disse randnotatene. Den norske adelens tiendefrihet ble altså ikke stadfestet i 1548, men må ha blitt stadfestet før 1591, siden petisjonen fra 1591 ikke inneholder en søknad om tiendefrihet, selv om den omtaler andre rettigheter i henhold til ordinansen i punkt 16. Se Akts. I s. 117

⁸⁷¹ NRR VII s. 220-221

⁸⁷² Nielsen 1872 s. 326. Tor Weidling har regnet opp 90 setegårder i adelsjordebøkene fra 1639, hvorav en var pantsatt. Forskjellen utgjorde bare rundt maks. 50 riksdaler i henhold til Bjelkes regnestykke. Bjelke har neppe oppgitt et misvisende tall, men mest sannsynlig ikke regnet med setegårdene i Båhus (15stk) i sin oversikt, siden de alt hadde skattefrihet på ukedagsbøndene i samme sogn som setegårdene. Se Weidling 1998a s. 179, 198

⁸⁷³ Nielsen 1872 s. 326

Tilsvarende ba de om at alle adelens tjenere, som bodde på setegårdens grunn og som hadde tjeneste som eneste inntekt, måtte forskånes for all skatt, slik de alltid hadde vært.⁸⁷⁴ Innstillingen til både Bjelke og disse adelsmennene var dermed ganske samstemt, selv om Bjelke åpnet for noen begrensninger i antallet skattefrie arbeidere på setegårdene. Hvorfor de fem adelsmennene valgte å sende et eget innlegg er ukjent, men i brevet oppga de at de ikke hadde hatt årsak eller anledning til å legge frem noe for kongen, og at de heller ikke hadde noen visshet om at sådant var angitt. De ba derfor om at dette ikke måtte holdes mot dem. Adelsmennene var åpenbart ikke de samme som kontaktet Bjelke for å få ham til å føre saken mot forordningen i utgangspunktet. Det ser dermed ut til at de ikke hadde full kjennskap til innholdet i klagene til kongen, men de visste at det var saker som angikk sagbrukene. Det er mulig at koordineringen innad i den norske adelen var dårlig, men Bjelke kan også ha oppfattet seg som representant for hele den øvrige adelens interesser til den grad at han ikke følte behov for å samle hele adelen bak et felles innlegg. En annen forklaring kan ligge i at fire av de fem adelsmennene fra Christiania på dette tidspunktet ikke var en del av «kretsen» rundt Bjelke. Det er derfor mulig at de i den korte tiden det tok mellom kongens befaling av 10. september 1637 og deres eget innlegg daterte 27. september, heller valgte å lene seg på svogeren, stattholder Urne, i forhandlingene.⁸⁷⁵ Som vi skal komme tilbake til i punkt elleve i Bjelkes brev, hadde også Urne en viktig rolle i disse forhandlingene.

Punkt tre i Bjelkes innlegg var ikke et direkte svar på forordningen fra 1636, men et veldig nærliggende stridsemne som etter hvert ble sentralt i forhandlingene, nemlig retten norske adelsmenn hadde til å holde flere setegårder fri for skatt. Denne retten hadde blitt dratt i tvil, og Bjelke prøvde her å forsvare den ved å vise til at privilegiet om setegårdene og andre dokumenter omtalte setegårder i flertall og ikke entall. Videre håpet Bjelke at kongen ville unne dem å holde flere setegårder, både for deres egen og deres mange barns skyld, som jo kunne trenge en egen setegård i fremtiden for å opprettholde sitt navn og verdighet.⁸⁷⁶ Definisjonen av hva som skulle regnes som rett setegård ser derimot ikke ut til å ha vært tema i diskusjonen på dette tidspunktet. Nok en gang tok Bjelke, som selv hadde ti setegårder i 1639, adelens side og argumenterte for retten til å holde flere setegårder.⁸⁷⁷ Punktet var for øvrig det siste i Bjelkes betenkning som

⁸⁷⁴ Akts. I s. 276-277

⁸⁷⁵ Akts. I s. 275-277

⁸⁷⁶ Nielsen 1872 s. 326

⁸⁷⁷ Weidling 1998a s. 177

omhandlet forordningen fra 1636. Men som vi skal se tok Bjelke opp flere saker i betenkningen.

Punkt fire omhandlet beste manns rett til å bygsle eller feste en gård hvor to parter hadde like stor andel. Hovedargumentet var at ingen av ringere stand måtte gjøre dette på bekostning av en fra høyere stand, med andre ord adelen.⁸⁷⁸ Punktet gjentok altså hovedinnholdet i punkt åtte i petisjonen fra 1629 som angikk det samme.⁸⁷⁹ Altså benyttet Bjelke anledningen til å dra frem noen av de sakene den norske adelen aldri fikk en egentlig avklaring på i 1629-1631.⁸⁸⁰

Punkt fem angikk, som Yngvar Nielsen skriver, et av Jens Bjelkes «yndlingsemner», nemlig landslotten. Ifølge Bjelke fryktet flere adelsmenn, som en følge av at forordningene om landslott fra 1636 ble forkastet, at flere ville hevde fritt fiske på deres og andre grunneieres grunn.⁸⁸¹ Bjelke mente derfor at det måtte fastsettes en rimelig landslott etter de opprinnelige forordningene. Selv ville han forholde seg til den kontrakten han hadde med de som fisket i hans fjorder.⁸⁸² Bjelke hadde lenge ønsket å få fastsatt landslotten ved lov. Som vi har sett hadde retten til landslott vært en langvarig kamp for hans egen del nordafjells, men det var åpenbart at han ønsket en landsomfattende regulering av ordningen. Slik sett talte han alle grunneieres sak, da en lovregulert landslott ville være enklere å forholde seg til i forbindelse med all beskatning, uansett om den var privat eller på kronens jord.

Punkt seks var også et forsøk på å utvide adelens rettigheter, og likestille adelen nordafjells og sønnafjells, ved at man ønsket at særprivilegiet til adelen i Akershus fra 1610 måtte utvides til også å gjelde nordafjells. Bjelke foreslo at som kompensasjon kunne adelen sønnafjells oppgi to eller tre mil av de seks milene rundt setegårdene de hadde frihet på frem til nå. Det skulle ifølge Bjelke fjerne misunnelsen mellom adelen i nord og sør.⁸⁸³ I likhet med adelens forsøk på å utvide skattefriheten fra Båhuslen og Viken, var også dette et forsøk på å utvide et regionalt privilegium til å omfatte hele landet. Det må riktignok påpekes at selv om det var en rettighet som ville gagne hele adelen, var nok Bjelke selv den største pådriveren bak. Han hadde selv forsøkt å innføre privilegiet på godset sitt nordafjells i 1632, men fikk brev om å forklare seg om dette til kongen året etter.⁸⁸⁴ Nielsen antyder at Bjelke kan ha fått noen innrømmelser i

⁸⁷⁸ Nielsen 1872 s. 327

⁸⁷⁹ Akts. I s. 240

⁸⁸⁰ Se kap. 6.3.4.

⁸⁸¹ Nielsen 1872 s. 327

⁸⁸² Nielsen 1872 s. 327

⁸⁸³ Nielsen 1872 s. 327-328

⁸⁸⁴ NRR VI s. 469

forbindelse med besøket til Danmark noen måneder senere, men de kan i så fall ikke ha vært tilfredsstillende.⁸⁸⁵

Punkt sju angikk adelsmennenes rett til å kreve arbeidsleie og fôrleie hos sine bønder. Punktet var uløst av bønder som hadde bedt om å bli forskånet fra disse avgiftene, og adelsmenn som da fryktet at de ville miste rettigheten permanent selv om de svarte bøndene at det skulle forholdes som «av arilds tid.» Bjelke mente adelens rett til disse avgiftene var uomtvistelig, men mente likevel at en begrensning ikke var urimelig. Bjelke foreslo et tak på halvparten av gårdens landsskyld eller tredjeårstaken medberegnet. Adelen kunne ikke kreve disse avgiftene der de ikke hadde bygselen.⁸⁸⁶ Weidling påpeker at Jens Bjelke her prøvde å sette en rimelig takst for bøndene, siden man kan anta at flere godseiere hadde krevd langt mer av sine bønder enn det som her ble foreslått.⁸⁸⁷ Bjelke forsøkte altså å finne et kompromiss for hva som kunne tolereres av begge parter.

Punkt åtte omhandlet adelig tollfrihet, men ikke på trelast slik forordningen fra 1636 forbød. Det adelen derimot bad om her var tollfrihet på salt, krydder, vin og tysk øl som de kunne føre hjem på egne skip. Bjelke kommenterte selv at det fantes tydelige bestemmelser om dette, og fant det unødvendig å diskutere ytterligere. Den norske adelen hadde gjentatte ganger bedt om tollfrihet på handel, uten at ønsket hadde blitt imøtekommet siden 1582. Heller ikke den danske adelen hadde en generell tollfrihet på handel, men de hadde hatt rett til tollfri innførsel av varer til eget forbruk siden slutten av 1400-tallet.⁸⁸⁸ Varene oppgitt i Bjelkes innlegg er typiske forbruksvarer og selv om adelen alt hadde oppnådd *aksisefrihet* på tysk øl til eget bruk i 1591, ser det altså ut som de ønsket en utvidelse av den eksisterende rettigheten.⁸⁸⁹ Det ser ikke ut til at det var tenkt som et handelsprivilegium, men en likestilling mellom adelsstendene. Salt var likevel en meget viktig vare i konservering av viktige fiskevarer slik som sild, så her kan det ikke utelukkes at man ønsket å redusere kostnadene til egen salgsproduksjon.

Punkt ni var en kommentar til påstanden fra enkelte adelsmenn om at bøndene deres burde forskånes fra garnisons- og skipsskatt.⁸⁹⁰ Punktet viste tilbake til adelsmøtet på Bolærne i

⁸⁸⁵ Nielsen 1872 s. 234

⁸⁸⁶ Nielsen 1872 s. 328

⁸⁸⁷ Weidling 1998a s. 192-193

⁸⁸⁸ Jørgensen 1947 s. 389

⁸⁸⁹ NRR III s. 204. «Aksise,» vanligvis bare kalt «sise» i samtidige kilder, var en innførselstoll i byene på øl og vin. Se Steinar Imsen (1999a) «Aksise.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 12-13

⁸⁹⁰ Nielsen 1872 s. 328-329

1631, hvor adelen hadde ønsket at ukedagsbøndene deres måtte fritas for utskrivning til flåten og skipsskatt.⁸⁹¹ Jens Bjelke argumenterte tilsvarende som i sin betenkning fra mai 1631, særlig dro han frem striden med den norske lovens utfarebolk kapittel 1, slik han også gjorde i punkt ti i 1631.⁸⁹² Aschehoug mener punkt ni dreier seg om den prinsipielle retten til å samtykke i skattlegging.⁸⁹³ Men fordi adelen i 1631 så eksplisitt fremhevet ukedagsbøndene, anser jeg betenkningen fra 1637 som mer rettet mot å bevare adelens rettigheter over de samme bøndene. Det samsvarer også bedre med trenden blant den norske adelen under Kristian 4., hvor vi har sett flere framstøt for å styrke rettighetene over ukedagsbøndene. Muligheten til å bli hørt i forbindelse med nye skatter og pålegg ble derimot sist tatt opp i 1591, da de bare fikk vage, ukonkrete forsikringer fra kongen.⁸⁹⁴ Det var altså enda en av de uavklarte sakene fra 1629-1631 som ble fremmet på nytt, men med tillegg om garnisonsskatten sammen med det opprinnelige kravet om skipsskatt.

Punkt ti i Bjelkes innlegg inneholdt ingen nye krav, men et ønske om at det måtte utstedes en forordning med bestemmelser om de allerede omtalte punktene, bygsel, tredjetake, fôrleie, arbeidsleie, landslott og så videre. Her var det nok mest i rollen som kansler at Bjelke fremmet ønsket. Alle disse punktene hadde vært kilder til uenighet, lovbrudd og rettstvister på mange herredager og lavere rettsinstanser. Ved å få alt fastsatt i en forordning ville man forenkle forvaltningen av både kronens og privates gods, samtidig som det fastsatte jordeierens rettigheter ved lov. Tatt i betraktning at Bjelke fremsatte forholdsvis moderate satser på både fôr- og arbeidsleie, samt reguleringer av bygsel i punkt sju ser det ut til at hensynet til forvaltning og rettsvesenet veide tyngst i dette tilfellet.

Punkt elleve inneholdt heller ingen nye krav, men et håp om at kongen nå, etter å ha innhentet Christoffer Urnes betenkning, ville treffe det beste for den norske adel og spare den for videre omkostninger med å sende fullmektige til kongen.⁸⁹⁵ Det siste var muligens et hjertesukk fra Bjelke selv, som nå hadde vært på flere kostbare turer til Danmark for å tale adelens sak. Jeg kjenner ikke til at andre fullmektige fra den norske adelen dro til København i 1637.

Yngvar Nielsen kommenterer til slutt at Jens Bjelke «udrettede så godt som intet med

⁸⁹¹ Akts. I s. 257-258

⁸⁹² Torkel Halvorsen Aschehoug (1866) *Norges offentlige Ret. Første afdeling. Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*. Christiania: Utg. i commission hos Feilberg & Landmark, s. 486. Akts. I s. 259-263

⁸⁹³ Aschehoug 1866 s. 486

⁸⁹⁴ Akts. I s. 110-111, NRR III s. 200

⁸⁹⁵ Nielsen 1872 s. 329

denne forestilling, og den påklagede forordning blev ikke tagen tilbage.»⁸⁹⁶ At forordningen fra 1636 ikke ble trukket tilbake er riktig, men Bjelkes argument i første punkt om at tiendepålegg på sagbrukene ville gå ut over rosstjenestetaksten ser ut til å ha blitt hørt. I kongens neste befaling fra 1638 ble nettopp argumentet om rosstjenestetaksten benyttet som grunnlag for at han ville imøtekomme adelen delvis på dette punktet.⁸⁹⁷ De øvrige punktene i Bjelkes innlegg ser derimot ikke ut til å ha utløst noen nye privilegier eller forordninger. Trenden i innlegget var likevel i tråd med hva som opptok adelen under Kristian 4.: økte rettigheter på eget gods, likestilling innad i den norske adelen, samt likestilling med den danske adelen. Innlegget viste dessuten lengre linjer tilbake til forhandlingene i 1629-1631, som jo aldri fikk en egentlig avklaring. Videre viser hele Bjelkes innsats i perioden etter 1633 at Johnsen tar feil når han skriver at Bjelkes interesse for den norske adelens saker hadde kjølnet etter at han ble forlenet med Bergenhus. Jens Bjelke sto fortsatt på som han hadde gjort hele livet, og var fortsatt en engasjert talsmann for den norske adelens rettigheter. Jens Bjelke var definitivt på adelens side i forhandlingene om setegårdene, selv om han var villig til å inngå kompromiss i enkelte saker. Hva så med Christoffer Urne?

6.5.3. Christoffer Urnes rolle i setegårdsforhandlingene

Det mest interessante med det siste punktet i Bjelkes innlegg er referansen til Urnes betenkning. Det viser at også stattholderen ble bedt om sin betenkning om sagbrukene allerede før innkallelsen til stendermøtet i 1638. Det er da også bevart en betenkning fra Urne datert 1. juni 1638, mens han selv var på Nielstrup i Danmark i forbindelse med det planlagte stendermøtet.⁸⁹⁸ Om dette er den samme betenkningen som Bjelke refererte til i sitt innlegg 11. desember 1637, eller en senere er usikkert, men innholdsmessig er den i tråd med både Bjelke og de øvrige adelsmennenes innlegg. Mest slående er Urnes kommentar om sagbrukene ved Svinesund, som vi så at også Bjelke kommenterte. Det er dermed mye som taler for at det er den samme betenkningen.

Urnes betenkning besto av tre punkt. I likhet med Bjelke tok han ikke opp adelig tollfrihet, siden både kongen og de eksisterende privilegiene var klare på dette sakfeltet. Punkt én og tre tok derimot for seg de øvrige sakene som angikk henholdsvis sagbrukene, strandsitterne

⁸⁹⁶ Nielsen 1872 s. 329

⁸⁹⁷ Akts. I s. 286

⁸⁹⁸ Erslev 1887-1888 s. 467

og andre bosatt på adelens grunn.⁸⁹⁹ Om sagbrukene mente Urne at adelen måtte få nyte de sagbrukene som sto på både setegårdens og underliggende bønders eiendommer skattefrie. Han spesifiserte at sagbruk på setegårdens grunn kunne forpaktet bort, mens på underliggende gods måtte de drives av adelen selv, og kunne verken ha vært, eller bli forpaktet vekk. Urne var dermed på linje med både Bjelke og adelsmennene fra Christiania.⁹⁰⁰ Om strandsitterne kommenterte Urne i punkt tre at alle som bodde på setegårdenes grunn og tjente adelen for kost og lønn uten annen næring, måtte som før holdes skattefrie. Han gjorde et unntak for daglønnede sagbruksarbeidere og håndverkere som jobbet for flere enn bare adelens behov.⁹⁰¹ Urne var dermed samstemt med adelsmennene fra Christiania, men litt mer restriktiv enn Bjelke som vi så også inkluderte samme rettighet for underliggende gårder, men da med restriksjon på antall skattefrie tjenere på alle gårdene i bytte. Det må regnes som et forsøk fra Bjelkes side på å utvide rettigheten, men da ved å tilby kronen forsikringer i form av begrensning på antall skattefrie tjenere i bytte.⁹⁰²

Det mest interessante i Urnes betenkning er likevel punkt to, hvor han tok for seg selve definisjonen av rett setegård, allerede tre måneder før kongens befaling om å gjøre dette i forbindelse med innkallingen til stendermøtet i september 1638.⁹⁰³ Som vi så var ikke definisjonen noe kongen etterspurte i forordningen fra 1636 eller som ble kommentert av Bjelke. Bjelke kommenterte kort adelens rett til å ha flere setegårder, men ikke hva som var definisjonen av rett setegård.⁹⁰⁴ Christoffer Urnes definisjon av rett setegård i juni 1638 var som følger:

Ingen gaard at [ho]ldis for [adelig] sædegaard eller auflsgaard uden sammesteds af adelen holdis dug och disch, och auflen alleniste drifvis vid adelens bønder och tiennere, eller och die gaard af arildz tid, nemmelig udi ni aar, hafver verrit haldit for sædegaarde, af adels persohner tilforne besiddit, och imidlertid ey verrit udi ufrie folchis verge.⁹⁰⁵

Formuleringene i denne definisjonen var meget lik ordlyden i forslaget som ble fremsatt av Urne og Bjelke 20. juli året etter. Det er mulig kongen bad stattholderen om sin definisjon av rett setegård allerede i 1637/1638, før denne ble gjentatt i befalingen av 9. september 1638. Den

⁸⁹⁹ Akts. I s. 277

⁹⁰⁰ Akts. I s. 277

⁹⁰¹ Akts. I s. 278

⁹⁰² Nielsen 1872 s. 326

⁹⁰³ Akts. I s. 277-278, 286-287

⁹⁰⁴ Nielsen 1872 s. 326

⁹⁰⁵ Akts. I s. 277-278

avgjørende forskjellen var at Urne på dette tidspunktet brukte ni, ikke førti år, for å definere rett setegård. Både Jens Bjelke og Christoffer Urne var de to største godseierne i Norge og hadde store økonomiske interesser i disse sakene. Tatt i betraktning hvor godt samsvar det var mellom Urne og Bjelke i de øvrige sakene, anser jeg Urnes definisjon på ni år til å være i god overensstemmelse med den samtidige oppfatningen til Bjelke. Men Urnes deltagelse stoppet ikke der.

I et annet brev datert 9. september 1638 fra kongen til Christoffer Urne, finner vi en direkte referanse til interessefellesskapet mellom ham og deler av adelen. I brevet skrev kongen at både stattholderen sely, «[...] og andre vores Adel og Undersåtter udi vort Rige Norge baade nu nyligen og tilforn ved adskillige deres Innlegg [...], hadde ønsket å opprette et handelskompani for trelast i Norge, hvor innbyggerne skulle avhende sine varer til offentlige oppkjøpere for videresalg.⁹⁰⁶ I den forbindelse ønsket de samtidig at tienden måtte reduseres til én av 30, én av 40, eller tre av 100 uansett hvem det var som solgte trelasten, og om det ble krevd skatt på dem eller ikke.⁹⁰⁷ Stattholderen og deler av den norske adelen hadde altså fremmet felles forslag om reduksjon av tienden allerede før kongens brev til kommisærene 9. september 1638. Kongen hadde noen reservasjoner mot selve monopolet og ønsket videre betenkninger, men når det gjaldt reduksjonen av tienden skrev kongen at «da ere vi naadigst tilfreds, at I arbeider paa det at sætte i Verk.»⁹⁰⁸ Kongen satte likevel krav om at det måtte kunne innføres uten almuens klager og besværing.⁹⁰⁹

Tatt i betraktning at kongen ønsket å finne et annet pålegg enn den «besværlige» tienden i sin befaling til kommisærene, må forslaget fra Urne og adelen fremstått som en fornuftig løsning.⁹¹⁰ Jeg har likevel ikke klart å bekrefte eller avkreft om denne ordningen faktisk ble innført. Knut Frøyset og Harald Winge hevder at trelasttienden ble opphevet i skattebrev av 20. mai 1644.⁹¹¹ Dokumentet det vises til da er Hannibal Sehesteds skatteordinans fra krigsårene, men det ser ikke ut til å ha vært en opphevelse, bare en omgjøring av flere mindre skatter til en større skatt; kontribusjonen. Opphevelsen bestrides dessuten av Hans-Jørgen Jørgensen, som ikke

⁹⁰⁶ NRR VII s. 440

⁹⁰⁷ NRR VII s. 440-441 Tilsvarende en reduksjon fra 10 prosent til 3,33, 2,5 eller 3 prosent

⁹⁰⁸ NRR VII s. 441

⁹⁰⁹ NRR VII s. 441

⁹¹⁰ Akts. I s. 286

⁹¹¹ Knut Frøyset og Harald Winge (1999) «Trelasttiende.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 458. Sitert i Weidling 1998a s. 313

hevder at trelasttienden var opphevet, men «forlengst var blitt en pengeavgift» i 1656.⁹¹² Uansett om stattholderens og adelens forslag lyktes eller ikke i 1638, viser brevet et klart interessefelleskap og samarbeid mellom stattholderen og andre norske adelsmenn om økonomiske interesser innenfor trelasthandelen.

Ut fra det eksisterende kildematerialet vil jeg konkludere at Johnsens påstand om troskap til kongen i kraft av kommisærembetet ikke holder stand for setegårdsforhandlingene, verken for Bjelke eller Urne. Bjelke arbeidet fortsatt for den norske adelens rettigheter etter 1633, og Urne var i overenstemmelse med Bjelke og andre adelige om deres rettigheter i Norge. Han favoriserte både en lavere tiende på trelast og en mye gunstigere definisjon av rett setegård i 1638, enn den som ble fastsatt i 1639. Men hvorfor endte de da opp med en definisjon på 40 år i den endelige setegårdsforordningen fra 1639?

6.5.4. Resultatet av setegårdsforhandlingene

Stattholderens betenkning har tilsynelatende ikke utløst noen nye befalinger eller instruksjer. Jeg kjenner i det minste ikke til noen før den alt nevnte befalingen til kommisærene fra 9. september 1638. I befalingen viste kongen til adelens innspill og spesifikt til argumentet om rosstjenestetaksten, og bevilget at adelen kunne holde sagbruk på setegårdens grunn fri for tiende, uansett om de drev dem selv, eller forpaktet dem bort. Kravet var at det måtte være setegårder som hadde vært holdt som setegårder siden arilds tid og som var i adelens eie. Kongen forbeholdt seg likevel retten til å pålegge et mindre besværlig pålegg i stedet for tienden.⁹¹³ Videre fikk adelen den samme retten på sagbruk som ikke sto på rette setegårder, men bare om de brukte sagbrukene selv. Også de av adelen som hadde sagbruk på adelsbøndenes gårder, fordi de ikke hadde nok sagbruk på setegårdens grunn, kunne gis friheter for et visst antall slike sagbruk. Også her måtte sagbrukene drives av adelen selv og ikke forpaktet bort.⁹¹⁴ Nettopp av denne årsaken ønsket kongen nå at kommisærene undersøkte hvilke gårder som var rette setegårder. Kongen antydte også at setegårdene kunne få skattefrihet for én, to eller tre husmenn alt etter setegårdens stand. Alt dette ble ifølge kongen gitt fordi adelen i Norge var beredt til å

⁹¹² Hans-Jørgen Jørgensen (1969) *Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*. Oslo: Tolldirektoratet, s. 86-87

⁹¹³ Akts. I s. 286

⁹¹⁴ Akts. I s. 286

imøtekommen kongens krav om midler til landkisten.⁹¹⁵

Ut fra kongens svar var både argumentet om rostjenestetaksten og begrensningen på antall husmenn/strandsittere pr. setegård i tråd med Bjelkes innlegg fra 11. desember 1637. Men kongen reduserte antallet husmenn i forhold til Bjelkes opprinnelige forslag, og begrenset retten til bare å gjelde de rette setegårdene.⁹¹⁶ Christoffer Urnes betenkning om ni år nevnes derimot ikke med et ord. Enten kan ikke kongen ha mottatt Urnes betenkning, eller mer sannsynlig har ikke Urnes forslag vært restriktivt nok for kongens interesser. Det er vanskelig å vite hva den videre saksbehandlingen om setegårdene innebar før Christoffer Urne og Jens Bjelke forfattet en erklæring om setegårdene den 20. juli 1639.⁹¹⁷ Som vi alt så, var det norske stendermøtet ferdig i mars 1639, og Bjelke selv dro nok en gang til Danmark for å arbeide for en gunstigst mulig ordning for adelen.⁹¹⁸ Urne har nok deltatt med sine innspill også i denne sammenhengen, men da i brevform da han ikke ser ut til å ha vært i Danmark verken ved herredagen i april-mai eller i august 1639.⁹¹⁹ I motsetning til Johnsens påstand tviler jeg på at Bjelke eller Urne på noe tidspunkt har foreslått 40 år som definisjonen av rett setegård. Jeg finner det mest sannsynlig at de har hatt et tilsvarende utgangspunkt som Urnes forslag fra 1638. Bjelke og Urne, med alle deres svogre og slektninger, ville ha mest å tape på en streng ordning. At de skulle ha foreslått en såpass streng definisjon i forhold til Urnes utgangspunkt, er både ulogisk og mangler enhver støtte i kildematerialet. Mest sannsynlig avviste kongen forslagene med den romsligere definisjonen, og befalte kommisærene om å finne en strengere avgrensning. Om kongen konkret hadde foreslått 40 år overfor Bjelke og/eller Urne, eller om dette var det forslaget de utarbeidet på bakgrunn av kongens tilbakemeldinger er ukjent. Jeg mener likevel det er all grunn til å tro at det var kongens, eller i det minste rentekammerets, vilje som har vunnet igjennom i det endelige forslaget til kommisærene, og ikke noe de har foreslått selv.

Hva de øvrige innspillene i kommisærenes forslag angår, så var definisjonen av rett setegård helt i tråd med Urnes betenkning fra 1638, men påstanden om at setegården alene skulle drives av adelens bønder og tjenere var fjernet.⁹²⁰ Det åpnet for forpaktning til fogder, slik Bjelke

⁹¹⁵ Akts. I s. 286-287. Se også kap. 6.4.

⁹¹⁶ Nielsen 1872 s. 325-326

⁹¹⁷ Akts. I s. 329

⁹¹⁸ Nielsen 1872 s. 334-335

⁹¹⁹ Erslev 1887-1888 s. 518, 529

⁹²⁰ Akts. I s. 277-278, 329

hadde argumentert for i København.⁹²¹ Angående sagbrukene ble kongens forslag fra 9. september stående, men med spesifikt forslag om én årgangssag eller to flomsager på underliggende bondegods der hvor setegården ikke hadde sagbruk på setegårdsgrunnen. I tillegg måtte disse sagbrukene ikke ligge over seks mil fra setegården eller drives av andre enn adelen selv. Interessant nok var det nok en gang snakk om skatt på sagbrukene, og ikke tiende spesifikt. På punktet om strandsittere foreslo kommisærene at alle på setegårdens grunn, som tjente adelen uten annen næring, samt én sagmester og én sagdreng på hver sag som sto på setegårdens grunn og ble brukt av eieren selv skulle forskånes for skatt.⁹²² Her gikk kommissærene altså vekk fra begrensningene i antall. Muligens utløst av Bjelkes besøk i Danmark eller som reaksjon på 40-årskravet, valgte kommisærene altså å øke mulighetene til å holde tjenere på setegårdene skattefrie.⁹²³

Kommisærenes endelige forslag ble i sin helhet vedtatt i forordningen om adelige setegårder av 28. september 1639, den såkalte setegårdsforordningen. Også i denne forordningen ble begrepet skatt, og ikke tiende, benyttet. Ergo kan sagskatten blitt inkludert i kravet. Med denne forordningen var forhandlingene om setegårdene avsluttet, selv om resultatet ikke ble slik de norske adelsmennene hadde håpet på. Skuffelsen kunne ikke rette seg mot kongen direkte, i stedet ble misnøyen som kjent uttrykt i forbindelse med stenderforhandlingene i 1643, hvor de mente at «[...] vrang beretning[...]» var årsaken til at rettighetene på setegårdene deres var blitt forringet, noe de også hadde angitt «[...] muntlig for kommisærene[...]»⁹²⁴

Konklusjonen blir dermed at både kansleren og stattholderen, på sine egne og den norske adelens vegne, ikke bare hadde felles interesser i utarbeidelsen av setegårdsforordningen, men at begge hadde deltatt aktivt i forhandlingene om hvordan disse rettighetene skulle utformes. Det er ingen grunn til å tillegge verken Bjelke eller Urne manglende interesse av å arbeide for den norske adelens interesser, eller at de var hindret av en utpreget lojalitet til kongen som kommisærer. Når forordningen likevel ikke ble helt slik de norske adelsmennene hadde håpet på etter stendermøtet i 1639, først og fremst den restriktive definisjonen av rett setegård, er det mest grunn til å tillegge denne innskrenkningen til kongens ønske om størst mulig skattegrunnlag, og å bremse opprettelsen av nye skattefrie setegårder. Dessverre for Jens Bjelke var han den eneste av

⁹²¹ Nielsen 1872 s. 334

⁹²² Akts. I s. 329

⁹²³ Akts. I s. 329, Nielsen 1872 s. 334

⁹²⁴ Akts. II s. 399

de opprinnelige kommisærene som var til stede ved de neste stenderforhandlingene i 1643, hvor de fremmøtte adelsmennene uttrykte sin misnøye med innsatsen.

6.6. Christoffer Urnes betydning for Norge og de norske stendene

Selv om Christoffer Urnes stattholderperiode har fått forholdsvis liten oppmerksomhet i forskningslitteraturen, er stattholderperioden hans del av en lengre utvikling som startet under Jens Juel, og nådde sitt høydepunkt under Hannibal Sehested. Sentralisering av finansvesenet og økt engasjement innenfor det norske forsvaret er to trekk som vi har vært hvert inne på i de foregående diskusjonene. For de norske stendene, og adelen især, var stattholderen en sentral politisk samarbeidspartner, særlig når det kom til spørsmål knyttet til det norske forsvaret. I kraft av sin stilling som den eneste danske riksråden som oppholdt seg i Norge, var stattholderen de norske stendenes kanal inn til sentralmyndighetenes politiske beslutningsprosesser. Både Jens Juel i 1628 og Christoffer Urne i 1639 fremmet de norske stendenes forsvarsinteresser overfor sentralmyndighetene i Danmark, selv når disse var av en annen oppfatning. Det politiske samarbeidet med de norske stendene fra Jens Juels stattholderperiode fortsatte altså under Christoffer Urne.

Stattholderen fikk en stadig viktigere funksjon som støttespiller for norske politiske interesser, og Akershus slott fremsto i større og større grad som et politisk sentrum innad i Norge, selv om det fortsatt var få fysiske arenaer. Stendermøtene ble fortsatt innkalt ad hoc, og var ikke tilknyttet rituelle bygninger eller faste rammer utover etablert praksis. Vektlegger man derimot handlingene, er det klart at stendermøtene hadde blitt de ledende politiske arenaene utenfor hyllingene. Det var på stendermøtene at politiske saker kunne diskuteres mellom kommisærene og stenderrepresentantene, og det var her stendene kunne organisere motstand mot sentralmyndighetenes politiske linjer. Muligheten for å ytre seg kritisk var likevel begrenset, og utfallet av fremstøtene var fortsatt avhengig av kongens stilling.

En ny utvikling som kan spores under Christoffer Urne var betydningen av å ha en stattholder i Norge som ikke bare var embetsmann og politisk støttespiller, men som også hadde betydelige mengder norsk jordegods og felles økonomiske interesser med den norske adelen. Denne typen interessefellesskap har tradisjonelt vært tilskrevet stattholderperioden til Hannibal Sehested, som i løpet av sin embetsperiode skaffet seg svært mye jordegods i Norge. Samtidig så vi lite av slikt samarbeid under Jens Juel, som vi så bare hadde et begrenset jordegods tilknyttet

bergverksdriften ved Kongsberg. Christoffer Urne var Norges nest største godseier i 1639, og hadde åpenbart opparbeidet et interessefellesskap med den norske adelen via eget jordegods og sagbruksinteresser. Vi har klare indikatorer på dette fra sagbruk- og setegårdsforhandlingene 1637-1639, da Urne uttalte seg i både den norske adelens og sin egen favør. Følgelig fremstår Urnes stattholderperiode som del av den samme utviklingen som også fant sted under Sehested.

7. Den norske adelen under Hannibal Sehesteds stattholderskap 1642-1651

7.1. Innledning

I 1642 ble Hannibal Sehested ny stattholder i Norge. I løpet av hans ni år lange embetstid ble det gjennomført en lang rekke reformer innenfor både den militære og den sivile administrasjonen. Under Sehested fikk også de norske stendene en langt større funksjon og innvirkning på styret av Norge, siden Sehested ikke bare innkalte stendene hyppigere, men etter hvert også ba om deres uttalelser i en rekke saker som angikk ulike aspekter av forvaltningen. Veksten i statsapparatet og de mange reformene som ble gjennomført i stattholderperioden hans, er hovedårsaken til at Sehesteds stattholderperiode har blitt omtalt av langt flere historikere enn både hans forgjengere og etterfølgere i embetet. Det henger ikke minst sammen med at mange av de foreslåtte reformene faktisk ble gjennomført under Sehested. Som vi har sett manglet det imidlertid ikke på initiativ under de forrige stattholderne, og flere av reformene under Sehested var da også helt eller delvis videreføring av eldre forslag, slik som hærordningen og postvesenet.

Det eksisterer flere arbeider om Hannibal Sehesteds liv og virke. Noen av historikerne som tar for seg hele Sehesteds historie, og som jeg i større eller mindre grad benytter i denne avhandlingen, inkluderer Thyra Sehested, Carl Olaf Bøggild-Andersen og Lars Christensen.⁹²⁵ Den eneste studien av Sehesteds stattholderskap i Norge er det Oscar Albert Johnsen som står bak, samt at de fleste av stenderforhandlingene er grundig omtalt i hans doktoravhandling.⁹²⁶ Mindre omtaler og tolkninger av Sehesteds stattholderperiode finnes dessuten hos så å si alle som har omtalt norsk historie på 1600-tallet, blant annet Yngvar Nielsen, Sverre Steen, Rolf Fladby og Øystein Rian. Ser man på omtalen av stendene, og da i første rekke den norske adelen, er det likevel felles hos alle historikerne at de i all hovedsak fremstiller Sehesteds stattholderperiode som et høydepunkt for innflytelse og oppnåelser. Det vises da særlig til adelsprivilegiene av 1646 som ga den norske adelen retten til hals- og hånd over ukedagsbøndene sine. Om stenderforhandlingene vises det ofte til sammenfallende interesser mellom stattholderen og

⁹²⁵ Thyra Sehested (1886) *Hannibal Sehested. En beretning efter trykte og utrykte kilder*. Bind I og II. Kjøbenhavn: C. A. Reitzel. Carl Olaf Bøggild-Andersen (1946) *Hannibal Sehested. En dansk statsmann*. Bind I. København: H. Hirschsprungs forlag. Lars Christensen (2019) *Hannibal Sehested. Krig, magtkamp og enevælde i 1600-tallet*. København: Kristelig dagblads forlag.

⁹²⁶ Johnsen 1909 og Johnsen 1906

stendene, men i mindre grad at det stendene fremmet var interesser de hadde fremmet i mange år, dels sammen med tidligere stattholdere.

Hovedformålet med dette kapittelet blir dermed å se nærmere på forhandlingene med stendene, først og fremst adelen, og se innholdet i resolusjonene opp mot tidligere forhandlinger og petisjoner. Hensikten er å se om, og i hvilken grad, stendenes mål og interesser endret seg under Sehested, eller om de fortsatte å fremme tilsvarende synspunkter som under tidligere stattholdere. I begge tilfeller må utviklingen sammenlignes og forklares. Stattholderne etter Hannibal Sehested, Gregers Krabbe (1651-1656) og Niels Trolle (1656-1661), er på samme vis som Sehesteds forgjengere forholdsvis lite omtalt i forskningslitteraturen. I likhet med både Jens Juel og Christoffer Urne har Niels Trolles stattholderskap vært gjenstand for én enkelt undersøkelse.⁹²⁷ Derimot har Gregers Krabbes stattholderskap, i likhet med Enevold Kruses, fremdeles ikke vært gjenstand for noen undersøkelser i det hele tatt. Det ble likevel gjennomført flere viktige forhandlinger under både Krabbe og Trolle, og den norske adelen fortsatte med å fremlegge petisjoner til kongen. I kapittel åtte vil jeg derfor dra opp noen hovedlinjer i den norske adelens aktivitet etter Hannibal Sehesteds avgang i 1651 og frem mot eneveldet.

Til sist må det bemerkes at Hannibal Sehested stattholderperiode er et meget omfattende tema. Det vil derfor være helt nødvendig å avgrense analysen. De norske stenderforhandlingene og Sehesteds forhold til den norske adelen er sentrale i dette kapittelet. Krigshandlingene under Hannibalfeiden og den omfattende striden med riksrådet, herunder prosessen mot Sehested som førte til hans fall, vil bare få en begrenset omtale. Hendelser vil først og fremst trekkes inn når de kan knyttes til konkrete forslag fra stendene, eller når de påvirket forholdet mellom Sehested og adelen. Tilsvarende har ikke forhandlingene om salthandelen med Spania 1641-1642 fått noen egen omtale, siden den bare omfattet representanter for de norske kjøpstedene, og ikke angikk adelen. Det samme er tilfelle med forhandlingene om utrusting av defensjonsskip i 1647, hvor adelen heller ikke ser ut til å være representert. I begge tilfellene var borgerskapet den mest opplagte forhandlingspartneren, siden disse hadde større interesse av skipsbyggingen, og langt større kapital som kunne investeres enn det adelen hadde.

⁹²⁷ Ole Henrik Gjeruldsen (1997) *Niels Trolles stattholderskap 1656-1661. Stattholderens betydning for statens ressursmobilisering i Norge, med hovedvekt på Karl Gustav-krigene 1657-1660*. [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo. Rian 1975 og Låg 1997.

7.2. Hannibal Sehesteds forhold til Norge og den norske adelen

Da Hannibal Sehested i en alder av 33 år ble utnevnt til stattholder i Norge, hadde han verken norsk jordegods eller forbindelser til den norske adelen via slekt eller ekteskap, verken selv eller via noen andre i sin familie.⁹²⁸ Sehested fikk da heller aldri noen slike forbindelser til den norske adelen i løpet av sin tid som stattholder, men i etterkant av Hannibalfeiden opparbeidet han seg et enormt jordegods i Norge, i hovedsak bestående av utlagt krongods. Ifølge Sehesteds eget anslag fra 1651 beløp godset seg på hele 4849 tønner hartkorn. I tillegg kom andre inntekter og eierskap i flere gruver.⁹²⁹ Han skilte seg derfor fra de to forgjengerne sine som hadde hatt minst én av delene da de ble innsatt i embetet. Men i motsetning til de øvrige stattholderne i tiden fra 1537-1661 hadde Sehested et helt særegent forhold til kongen via ekteskapet med en av døtrene Kristian 4. hadde sammen med Kirsten Munk. Denne forbindelsen med kongen var Sehesteds største kapital og en av hovedforklaringene på hvorfor han klarte å få gjennomslag for mange av sine reformforslag i administrasjonen av Norge.

Sehested startet likevel stattholderperioden sin svært likt forgjengerne. Lensvilkårene for Akershus avvek praktisk talt ikke fra verken Christoffer Urnes forleningsbrev fra 1629 eller Jens Juels fra 1622.⁹³⁰ Alle tre skulle betale 3800 riksdaler i avgift, og alle skulle stille tolv rustede hester, holde samme antall folk på slottet, etc. Sehested fikk altså ikke et tilsvarende avslag i lensavgiften slik han hadde hatt på Båhuslen i 1640, da han bare betalte 1500 riksdaler i avgift, mot 3086 riksdaler som begge de to tidligere lensherrene, Otte Thott og Corfitz Ulfeldt, hadde betalt.⁹³¹ At Sehested ikke fikk mer fordelaktig lensvilkår er påpekt av Johnsen.⁹³² Men at lensvilkårene forble uendret kan godt ha vært en begunstigelse i seg selv. Jens Bjelke hadde i 1641 byttet Bergenhus len med Henrik Thott som hadde hatt Stavanger len, og nok en gang opplevde Bjelke at lensavgiften ble skrudd opp. Henrik Thott hadde opprinnelig gitt 800 riksdaler i avgift for Stavanger len i lensbrevet fra 1635, men Jens Bjelkes avgift ble satt til 1400 riksdaler

⁹²⁸ I Portalen på Austrått har Ove Bjelke oppført Sehested-familiens våpen på sin tipp-tipp-tipp-tipp-tipp-tipp-tipp-tipp-tipp-tippoldemor på morsiden. Jeg har ikke klart å verifisere slektskapet, men anser det uansett som for fjernt til å ha hatt noen praktisk betydning. Oves far, Jens Bjelke, benyttet heller ikke noen familiær titulatur i sine brev til Sehested, i motsetning til f.eks. lensherre Henrik Thott, som han omtalte som «fetter og broder», på grunn av at Jens Bjelkes morfar også var Henrik Thotts oldefar, men fra to ulike ekteskap. Jens Bjelke tiltalte Hannibal Sehested i sine etterlatte brev med den mer generelle «venn og broder», som ikke pekte på noe faktisk slektskap, men felles standstillhørighet. Se bl.a. Akts. I s. 287, og Akts. II s. 354 og 386

⁹²⁹ Johnsen 1909 s. 130

⁹³⁰ NRR V s. 212, VI s. 142 og VIII s. 182

⁹³¹ NRR VI s. 387, 655, VII s. 678

⁹³² Johnsen 1909 s. 29

i sitt lensbrev fra 1641.⁹³³ Henrik Thotts avgift på Bergenhus ble derimot satt ned til 2500 riksdaler, som var mindre enn Bjelkes avgift på opprinnelig 3600, senere 3100 riksdaler for Bergenhus len, men fortsatt høyere enn Bjelkes forgjengere som i flere tiår bare hadde betalt 1600 riksdaler for Bergenhus len.⁹³⁴ Et forslag om at avgiften på Bergenhus len maks kunne settes til 2500 riksdaler stammer for øvrig fra et brev Bjelke skrev til kansler Friis i 1637. Det er dermed sannsynlig at det her ble tatt hensyn til forslaget, selv om Bjelke aldri fikk nytte godt av det selv.⁹³⁵ Kongen ønsket generelt sett høyest mulig inntekter fra lenene sine, og ved skifte av lensherrer var alltid muligheten til endring av avgiftene til stede. Samtidig ble forleninger ofte brukt som belønninger i seg selv, og størrelsen på avgiften reflekterte kongens behov for å belønne lensherren. Når Sehesteds avgift ikke ble hevet i 1642, til tross for at også den hadde vært på samme nivå i flere tiår, henger det utvilsomt sammen med Sehesteds stilling som kongens svigersønn. Manglende endring på lensvilkårene må altså ansees som en særlig begunstigelse heller enn en mangel på det.

Politisk og administrativt kjennetegnes Hannibal Sehesteds stattholderperiode av en markant økning i administrative reformer og utbygging av statsapparatet i Norge. Herunder kom en kraftig økning i antallet forhandlinger med de norske stendene. Under Sehested ble det avholdt, eller i det minste planlagt, stenderforsamlinger hvert år i perioden 1643-1647, om man inkluderer herredagen og adelsmøtet i 1646. I tillegg kom hyllingen av Fredrik 3. i 1648.⁹³⁶ Det var en betraktelig økning i forhold til tidligere. Ifølge Rolf Fladby markerte dessuten stenderforhandlingene under Sehested noe nytt ved at man drøftet andre saker enn bare frivillige bevilgninger med dem.⁹³⁷ Det er i og for seg riktig at man ba om stendenes syn på langt flere saker, men også under tidligere stendermøter hadde man åpenbart drøftet sakene som lå til grunn for bevilgningene med stendene. Også da hadde man kommet med innspill til justeringer og ytterligere saksforhold som så kommisærene, eller stattholderen alene, brakte videre, slik som under stendermøtet i 1628 og i 1639. Forskjellen var at man nå ba om stendenes innspill i form av skriftlige betenkninger og resolusjoner i selve proposisjonene til møtene. Jeg vil komme

⁹³³ NRR VII s. 92, VIII s. 39

⁹³⁴ NRR VI s. 542, VIII s. 40. Nielsen 1872 s. 262-263

⁹³⁵ Ms.fol. 3836 "Jens Bjelkes Brev", 1609-56. Brev datert 23.11.1637 s. 1

⁹³⁶ Akts. I og Akts. II

⁹³⁷ Fladby 1977 s. 401

tilbake til denne utviklingen under behandlingen av de enkelte stenderforhandlingene under Sehested, og drøfte de ulike forklaringene bak den nye stattholderens praksis.

7.3. Stenderforhandlingene 1643

7.3.1. Innkallingen til stendermøtet

Den første av stenderforhandlingene under Sehested ble innkalt allerede 27. februar 1643, med planlagt møte i Christiania 24. april samme år.⁹³⁸ Stendermøtet kom i stand som en konsekvens av Sehesteds undersøkelser mens han oppholdt seg i landet sommeren 1642. Han ble da oppmerksom på flere mangler i det norske forsvaret, blant annet utilstrekkelige midler, befalinger som ikke var gjennomført, og manglende våpen og utstyr.⁹³⁹ Sehested rapporterte tilbake til kongen, som i sine påfølgende brev befalte at flere av disse saksområdene måtte utbedres. En rekke befalinger var datert 13. oktober 1642, og omhandlet flere av de nevnte manglene.

I den ene av disse befalingene ble Hannibal Sehested og Jens Bjelke bedt om å komme med sine betenkninger på hvordan ordningen med skyssferd enten kunne lettes, eller avskaffes fullstendig.⁹⁴⁰ I stedet for ordningen med skyssferd burde det heller opprettes gjestgiveri langs veiene som ordnet nødvendig skyss mot betaling. I bytte skulle bøndene betale skysspenger som skulle finansiere kjøringen til de som hadde lovlig krav på dette. Kongen befalte at kommisærene skulle finne en rimelig takst på disse skysspengene. Forslaget stammer antagelig fra Sehested, men er i tråd med tidligere befalinger fra kongen. Videre i Sehesteds rapport, som gjengis i befalingen, ble skyssferden beskrevet som en stor tyngde for bøndene, særlig på grunn av utstrakt misbruk. Påstanden om misbruk av skyssferden stemmer godt overens med det vi kan lese ut av kildematerialet. Klager på urettmessig avkrevd skyssferd var en gjenganger i hele første halvdel av 1600-tallet, og myndighetene hadde forsøkt å regulere ordningen flere ganger.⁹⁴¹

I den samme befalingen ble Sehested og Bjelke dessuten bedt om forslag til hvordan veiene kunne forbedres, og hvordan man kunne opprette postbud mellom Christiania og København. Forbedring av veiene var beordret tidligere, og skulle bidra til å lette skyssferden til lands.⁹⁴² Opprettelsen av postbud i Norge var heller ikke noe nytt. Stattholder Jens Juel hadde

⁹³⁸ Akts. I s. 348-349

⁹³⁹ Johnsen 1909 s. 30-31

⁹⁴⁰ NRR VIII s. 227

⁹⁴¹ Se f.eks. perioden 1636-1640 i NRR VII s. 151, 167-168, 194, 251-251, 416, 459-460, 695, 697

⁹⁴² Blant annet i 1636. Se NRR VII s. 221

forsøkt å opprette postbud i Norge i 1625, samtidig som postbud ble opprettet i Danmark, noe Juel også begrunnet forslaget sitt med.⁹⁴³ Kongen befalte i sitt svar til Juel fra 4. mai 1625 at Juel selv måtte finne midler i landet til rimelig underhold av slike bud, samt til en postmester i Christiania. Kongen var ikke imot forslaget, men åpenbart ikke villig til å sette av spesifikke skatteinntekter til å opprette et norsk postvesen. Den videre prosessen i 1625 er ukjent, men opprettelsen av norske postbud ble ikke gjennomført og dukket heller ikke opp igjen i kildene før ved kongens nevnte befaling i 1642. Manglende bevilgninger kompliserte antagelig prosessen, og Kristian 4.s deltagelse i Keiserkrigen senere samme år gjorde ikke presset på norske skatteinntekter lettere, særlig ikke etter krigsnederlagene fra 1626.

7.3.2. Sehesteds rolle under stenderforhandlingene i 1643

Felles for alle de tre punktene i befalingen var at Hannibal Sehested og Jens Bjelke skulle sende inn betenkningene sine til kanselliet. Det var ingenting i kongens befaling som indikerte at de skulle diskutere disse tre sakene med stendene. Sehested og Bjelke fikk derimot en separat befaling datert samme dag som angikk forhandlinger med stendene.⁹⁴⁴ Denne befalingen gikk ut på å kreve inn den utestående kontribusjonen som ble bevilget til landkisten fra 1639, og be stendene om å bevilge en ny pengehjelp i tillegg. Både den nye bevilgningen og de pengene som allerede befant seg i landkisten, ville kongen skulle benyttes til innkjøp av gevær. Selv om det bare var den nye bevilgningen til landkisten kommisærene skulle forhandle frem med stendene, valgte Sehested og Bjelke likegodt å diskutere både bevilgningen og skyssferden på stendermøtet i 1643. På bakgrunn av dette valget og noen andre saker mener Johnsen at Sehested allerede ved denne første stenderforhandlingen overskred fullmaktene fra kongen ved å fremlegge andre saker til drøftelse enn det kongen hadde gitt tillatelse til i befalingen.⁹⁴⁵ Sehested skal altså ha etablert sin praksis med å samarbeide med stendene allerede i 1643. Det var ifølge Johnsen for å skaffe seg støtte hos stendene og for å kompensere for hans egen manglene kunnskap om særnorske forhold. Denne påstanden må riktignok modereres, fordi proposisjonen til stendene, som gjengis i adelens resolusjon, bare inneholdt to punkter: bevilgningen til landkisten, og utfordringene med skyssferden.⁹⁴⁶ Ikke noe sted i adelens resolusjon er veiene eller postvesenet nevnt.

⁹⁴³ NRR V s. 474-475

⁹⁴⁴ Akts. I s. 351-352

⁹⁴⁵ Johnsen 1909 s. 35, 90

⁹⁴⁶ Akts. I s. 398-403

Rosstjenestetaksten ble derimot nevnt i forbindelse med bevilgningene til landkisten, men da som en referanse til supplikken fra stendene, som jeg skal komme tilbake til, og ikke som svar på proposisjonen. Om noe utover disse sakene ble diskutert på møtet, som ikke kan utelukkes, må det i så fall ha skjedd etter samme mønster som de første bevilgningene til landkisten, bruken av disse midlene og plasseringen av dem, som jeg mener må ha skjedd under forrige stendermøte i 1639.⁹⁴⁷ At man diskuterte saker som ikke var en del av kongens befaling eller proposisjonens innhold kan altså ikke anses som noe nytt fenomen i 1643.

Kongen hadde befalt at kommisærene måtte forhandle med stendene om de nye bevilgningene til landkisten, akkurat som i 1639. I likhet med tidligere stendermøter ble det nok en gang vist til allerede inngåtte avtaler med stendene i Danmark, med ønske om at de norske måtte bevilge det samme. Denne saken i proposisjonen representerte derfor ikke noe nytt. Skyssferden var en lang mer komplisert sak, fordi den involverte såpass store deler av det norske samfunnet. Samtlige av kongens embetsmenn hadde interesser i den, både geistlige, lagmenn, sorenskrivere, fogder og lensherrer. Alle bøndene som ble rammet av ordningen hadde sine interesser, og sist, men slett ikke minst, kom adelen som siden 1591 hadde fått bekreftet fri skyssferd som del av sine privilegier.⁹⁴⁸ Skulle noen endringer gjøres på denne ordningen av stattholderen alene, ville det krevd enorm innsikt i de ulike partenes interesser, i tillegg til den variasjonen som den norske geografien medførte i de ulike regionene, samt innsikt i den økonomiske stillingen til både bønder og embetsfolk over hele landet. Det lot seg også vanskelig gjøre å avvike hele ordningen i bytte mot et system med gjestgivere finansiert av bøndene av samme årsak. Oppi det hele kom altså adelens privilegium fra 1591, som stattholderen ikke hadde myndighet til å endre på selv, og som de ikke ville gi slipp på uten kompensasjon. Flere av disse utfordringene hadde muligens Jens Bjelke drøftet med stattholderen, særlig adelens privilegium, som han selv hadde interesser i. Skulle alle disse interessene kombineres i en felles løsning måtte man uansett forhandle med representanter for alle stendene. Sehested ser ikke ut til å ha innhentet en spesifikk tillatelse fra kongen til å diskutere skyssferden med stendene på forhånd. Siden man uansett skulle diskutere kontribusjonen til landkisten lokalt med allmuen og de lavere embetsmenn, og sentralt med de mest fremtredende stenderrepresentantene, må det uansett ha vært den raskeste og enkleste løsningen for kommisærene. Det er vanskelig å se hvorfor kongen

⁹⁴⁷ Se kapittel 9.4.3.

⁹⁴⁸ NRR III s. 204-205

skulle ha motsatt seg denne løsningen, tatt i betraktning hvor kompleks spørsmålet om skyssferden var. At Sehested valgte å diskutere skyssferden med representanter fra stendene både før og under stendermøtet i 1643, kan ikke anses som stort annet enn en praktisk løsning på et vanskelig spørsmål. Det er neppe Sehesteds person som var avgjørende for denne beslutningen, da forhandlinger med stendene uansett måtte til for å finne en løsning.

Spørsmål om rosstjenesten var som påpekt ikke del av proposisjonen som ble lagt frem for stendene, men rosstjenestetaksten ble likevel nevnt av adelen i forbindelse med bevilgningene til landkisten. Om rosstjenesten ble diskutert i løpet av møtet, og da særlig nedsettelsen av rosstjenestetaksten, må den i så fall ha oppstått som en følge av petisjonen stendene hadde inngitt samme dag som møtet ble åpnet.⁹⁴⁹ Denne petisjonen var igjen utløst av brevene Sehested og Bjelke hadde sendt ut til lensherrene og andre embetsmenn i Norge i løpet av februar og mars.⁹⁵⁰ I brevene ble mottagerne bedt om å følge opp kongens befaling av 7. januar 1643 om at adel og uadelige jordeiere skulle sende inn nye jordebøker, som igjen skulle benyttes til taksering av rosstjenesten.⁹⁵¹ De skulle også uttale seg om innbetaling av skatter, utskrivning av soldater, beholdning av geværer i lenene, og komme med betenkninger på skyssferden i sine len. Stendene benyttet her anledningen til å klage på en endring i rosstjenestetaksten som ble gjort under herredagen i Bergen i 1641. Den innebar at de måtte utruste én skytter for hver 200 tønne hartkorn de var taksert for, i stedet for en utrustet rytter for hver 300 tønne hartkorn som var den gamle taksten fra 1625.⁹⁵² Kongen ba om Sehesteds betenkning på denne ordningen i etterkant av møtet, og ut fra Hannibal Sehesteds egen betenkning samme år, støttet han adelens ønske om å benytte den gamle taksten. Det var ikke hovedsakelig av hensyn til stendene, men fordi Sehested så for seg en reorganisering av rosstjenesten, slik at det ble utrustet og underholdt profesjonelle ryttere finansiert av rosstjenestepengene. Slik ville man hele tiden ha trente ryttere klare om et fiendtlig angrep skulle skje. Sehested påpekte at uansett om man benyttet taksten fra 1625 eller 1641 ville det ikke være mulig å stille mange hester og ryttere ut fra disse midlene. Derfor ville hans forslåtte reorganisering være den mest optimale løsningen.⁹⁵³ Kongen bekreftet først i april 1644 at man kunne gå tilbake til taksten fra 1625, og da fordi stendene i bytte hadde tilbydd at

⁹⁴⁹ Akts. I s. 349

⁹⁵⁰ Akts. I s. 354-393

⁹⁵¹ NRR VIII s. 251-252

⁹⁵² Akts. I s. 417. I sitt skriv til kongen hevdet Sehested at den opprinnelige taksten var fra 1628. Det riktige året er 1625, men taksten utgjorde det finansielle grunnlaget for krigsordinansen fra 1628. Se Rian 1975 s. 100

⁹⁵³ Akts. I s. 422-426

hver av dem skulle utgi 150 riksdaler til underhold av hver hest i ett år, deretter 120 riksdaler i året.⁹⁵⁴

Representerte så Sehesteds første stendermøtet i 1643 noe nytt i forholdet mellom stendene og stattholderen? Det som var nytt med denne diskusjonen i 1643 var ikke så mye at Sehested hadde valgt å legge frem en egen sak til drøftelse på stendermøtet, slik Johnsen hevder.⁹⁵⁵ Sehested hadde riktignok ikke innhentet kongens tillatelse til å diskutere saken med stendene på forhånd, men så komplisert som skyssferden var, er det som påpekt vanskelig å se hvordan man ellers skulle gått frem for å få en snarlig avklaring, uavhengig av hvem stattholderen var. Det som kan ansees som delvis nytt var at han gikk med på å diskutere saker, i dette tilfellet rosstjenestetaksten, som kom inn fra stendene via supplikken som ble overlevert kommisærene. Videre at disse sakene, i motsetning til diskusjoner om landkisten i 1639, langt lettere kan påvises i kildene etter stendermøtet. Diskusjonene kan spores i både Sehesteds alt nevnte beretning til kongen senere samme år, og i adelens resolusjon fra møtet. I resolusjonen lovte adelen først å bidra med nye bevilgninger tilsvarende de adelen i Danmark ville bevilge i fremtiden, mens hovedkravet fra supplikken, en utrustet hest og rytter for hver 300 tønner hartkorn, ble fremsatt nærmest som en forutsetning for løftet om å stille med rosstjeneste: «[...] saavelsom och med rostienniste och en gerust hest och mand at holde efter 300 tønnder korn ungefærlig [...]»⁹⁵⁶ Adelen var likevel rask med å påpeke at deres friheter ikke var i nærheten av den danske adelens, selv om de nå bevilget det samme som dem. Videre håpet de at deres friheter med tiden måtte forbedres, og ikke forringes, med referanse til setegårdforordningen. De viste så til den innleverte supplikken og håpet at noen ytterligere midler kunne bevilges, så totalt 500 hester kunne stilles av landet, og samtykket i flyttingen av landkisten fra Båhus slott til Akershus slott.⁹⁵⁷ Denne delen av resolusjonen minner om den avsluttende delen av resolusjonen fra 1639, hvor adelen ba om at rettighetene på setegårdene måtte beholdes.⁹⁵⁸ I 1643 var det et mer generelt ønske om at privilegiene måtte forbedres og supplikken fra stendene måtte bli hørt. Interessant er også ønsket om at kongen skulle bevilge flere penger, så antallet hester kunne økes

⁹⁵⁴ Akts. I s. 427

⁹⁵⁵ Johnsen 1909 s. 35

⁹⁵⁶ Akts. I s. 635

⁹⁵⁷ Akts. I s. 398-399

⁹⁵⁸ Akts. I s. 303-304

til 500, som var et klart forsvarspolitisk ønske.⁹⁵⁹ Det er likevel lite ved forhandlingene i 1643 som støtter påstanden om at Sehested økte samarbeidet med de norske stendene allerede ved det første stendermøtet, selv om det i større grad var tilfelle ved de senere forhandlingene, først og fremst i 1645.

7.3.3. Adelens resolusjon

Når det gjaldt innholdet i adelens resolusjon fra stendermøtet gikk de altså med på å gi nye bevilgninger til landkisten av samme størrelse som ved den forrige bevilgningen i 1639. Det samtykket de til på sine egne vegne og på vegne av de adelsmennene som var fraværende, forutsatt at de samtykket i bevilgningen. Johnsen har påpekt at det bare var adelen, biskopene og lagmennene som skulle stille til selve stendermøtet i Christiania, og at møtet hadde et nesten provinsielt preg på grunn av at representantene i hovedsak var fra Østlandet.⁹⁶⁰ Noen av adelsmennene hadde på forhånd unnskyldt at de ikke selv kunne stille på møtet, og kommenterte kort sine syn på sakene som skulle diskuteres. Daniel Knutssøn Bildt var opptatt med å utføre stattholderens befaling om å skrive ut bondesoldater i Akershus underliggende len. Han overlot til stattholderen og kansleren å beslutte etter egen diskresjon på kongens vegne i begge sakene.⁹⁶¹ Det hører til saken at Jens Bjelke var Bildts svigerfar og at de hadde hørt til den samme adelskretsen ved flere tidligere forhandlinger. Han satte mest sannsynlig sin tillit til at Bjelke ville sørge for en tilfredsstillende løsning. Børge Juel og Axel Mowat i Bergenhus len kunne heller ikke stille i egen person på grunn av henholdsvis Børge Juels tjeneste i marinen, og Axel Mowats sykdom.⁹⁶² Ifølge Henrik Thott var Juel og Mowat «[...] fast de eniste af adelen herudi lehnit residerer och hafver noget anseelig goedtz [...]»⁹⁶³ Vi kan dermed anta at de var representative for interessene til adelen i Bergenhus når de i forhandlinger med Thott innleverte et skriftlig innlegg om både landkisten og skyssferden.⁹⁶⁴ Til landkisten ville Juel og Mowat gi like mye som det den øvrige adelen bevilget på stendermøtet, justert etter den enkeltes rikdom og

⁹⁵⁹ Taksten fra 1625 var på totalt 168 5/6 ryttere og hester fra alle stendene inkl. vervepenger og besoldning. Se Rian 1975 s. 100

⁹⁶⁰ Akts. I s. 348-349

⁹⁶¹ Akts. I s. 396-397

⁹⁶² Akts. I s. 379-380

⁹⁶³ Akts. I s. 379. For øvrig var Børge Juel taksert til 265 tønner og 11 settinger hartkorn i 1639. Axel Mowat var taksert til 444 tønner og 3 settinger hartkorn. De representerte henholdsvis en middels og en større godseier i norsk forstand. Se Weidling 1998a s. 501

⁹⁶⁴ Akts. I s. 363-364. Ifølge Henrik Thott hadde lensherrene fått befaling om å forhandle med adel og andre stender i lenet som ikke kunne delta på stendermøtet i egen person.

inntekt. Størrelsen på bevilgningen overløt de altså til stenderforsamlingen å fastsette.⁹⁶⁵

Angående skyssferden var Juel og Mowat klare på at den kunne de på ingen måte miste, men måtte fortsette å nyte, som av «arilds tid.»⁹⁶⁶ Vestlandets terreng og avstander gjorde skyssferden til et viktig privilegium for adelen her. Det var dermed som forventet at de ikke ville oppgi denne rettigheten. For øvrig hadde også Axel Mowat og Børge Juel vært del av kretsen rundt Jens Bjelke tidligere. De kan derfor ha sett seg fornøyd med å la ham og den øvrige adelen forhandle frem en resolusjon under stendermøtet. Andre innspill på skyssferden peker derimot i ulike retninger, avhengig av hvem man spurte. Riktignok er bare tre betenkninger om skyssferden bevart i tillegg til Juels og Mowats, og de er fra Henrik Thott på Bergenhus, lagmannen i Bergen, Jacob Hanssen, og lagmannen i Skien, Thomis Janssøn. Disse betenkningene gir ikke særlig bredde verken geografisk eller blant stendene. Generelt hadde begge lagmennene ikke noe imot at skyssferden ble opphevet og erstattet av et system med gjestgivere. Lagmannen fra Bergen påpekte at det var under den forutsetning at det da ble bevilget tilstrekkelig midler til leie av skyss og at taksten var rimelig.⁹⁶⁷ Lagmannen fra Skien hadde noen betenkeligheter om det praktisk kunne gjennomføres i hans lagdømme på grunn av avstandene.⁹⁶⁸ Henrik Thott skrev også en lengre betenkning hvor han betonte de lange avstandene i lenet, som gjorde reisevirksomhet og dermed skyssferd til en stor nødvendighet. Oppsummert var også han imot at skyssferden ble opphevet og erstattet av avgifter og gjestgivere, men han fant det rimelig med begrensninger på skyssferden, og listet opp en rekke forslag med begrensninger og innskjerpinger.⁹⁶⁹

Om skyssferden fulgte adelen på stendermøtet samme tone som sine standsbrødre fra Bergenhus. De mente også at en avskaffelse ville falle dem vanskelig. Men om de skulle miste denne rettigheten, som de hevdet var «nesten den største de hadde», da måtte de og deres etterkommere tildeles en annen frihet i stedet. De mente også at de måtte diskutere saken videre med de av adelen som ikke var til stede på møtet.⁹⁷⁰ Derimot var de enig i at det burde iverksettes tiltak for å lette på bøndernes skyssferd. De listet deretter opp elleve punkter med ulike forslag til innskjerpelser på hvem, hva, når og hvordan skyssferd kunne kreves eller skulle gis, samt

⁹⁶⁵ Akts. I s. 364

⁹⁶⁶ Akts. I s. 364

⁹⁶⁷ Akts. I s. 365-367

⁹⁶⁸ Akts. I s. 382-384

⁹⁶⁹ Akts. I s. 367-371

⁹⁷⁰ Akts. I s. 399

strengere straffer for de som tvang til seg ulovlig skyssferd.⁹⁷¹ Også her var adelen i Christiania godt samstemt med lensherren på Bergenhus. På spørsmålet om det kunne kreves inn noen kontribusjon fra bønder lenger vekk fra veiene, for å lette på byrdene med skyssferd for de som måtte utføre arbeidet hyppigere, var adelen skeptisk. De mente bøndenes skatteevne var hardt nok presset som den var, og at man heller burde vente til etter at de foreslåtte restriksjonene var innført.⁹⁷² Det var formulert som en generell beskyttelse av bøndenes skatteevne, men det var nok i første rekke adelens egne bønder de hadde i tankene. Bortsett fra Båhuslen og Viken hadde den norske adelen ingen skattefrihet på ukedagsbøndene utenfor setegårdene, og en ny kontribusjon ville ramme deres bønder på lik linje med andre. I stedet foreslo adelsmennene noen tiltak for å bedre skatteevnen til bøndene. Det første var salg av trelast til fast pris, som også ser ut til å ha vært et punkt i supplikken som ble overlevert kommisærene.⁹⁷³ Forslaget minnet mye om systemet med oppkjøpere og et trelastkompani som hadde blitt foreslått av adelen sammen med Christoffer Urne i 1638.⁹⁷⁴ Det var det enda ikke blitt noe av, men adelsmennene forsøkte nå å fremme det som et tiltak til beste for bøndene. På samme måte viste de til ordningen om rydning, som også ble fremhevet i petisjonen fra 1629, som et gode for både bøndene selv og kongen. Men også adelen hadde interesse av at denne forordningen ble tett oppfulgt, tatt i betraktning at også de var jordeiere. Deretter ba de om at såkalte unyttige bekostninger måtte forbys. Det gjaldt den såkalte «tobakksdrikken», som hadde blitt legalisert i en forordning av 8. mars samme året, og det de betegnet som andre typer drikk og fylleri.⁹⁷⁵ De ønsket altså forbud mot det de anså som unødvendig konsum av rusmidler, som bare reduserte bøndenes skatteevne. Videre ba de om at noen forordninger som ble misbrukt måtte utbedres, og at de foreslåtte gjestgivere også måtte selge måltider til de reisende, så bøndene slapp denne utgiften.⁹⁷⁶

Basert på de innkomne forslagene og betenkningene fra lensherrer, adelen og andre ble det klart at skyssferden ikke lot seg avskaffe på dette tidspunktet. I stedet utarbeidet kommisærene et forslag til en ny ordning med skyssferden i etterkant av møtet.⁹⁷⁷ Sammen med en rapport om stendenes bevilgninger til landkisten ble den oversendt kongen, som allerede 1.

⁹⁷¹ Akts. I s. 399-401

⁹⁷² Akts. I s. 401

⁹⁷³ Akts. I s. 402, 407

⁹⁷⁴ NRR VII s. 440-441

⁹⁷⁵ NRR VIII s. 265-266 og Akts. I s. 402

⁹⁷⁶ Akts. I s. 402

⁹⁷⁷ Johnsen 1909 s. 34

juni erklærte seg fornøyd med bevilgningene og ba stattholderen iverksette den nye forordningen.⁹⁷⁸ Adelen ønske om reduksjon i rosstjenestetaksten ble som nevnt tatt til følge, men derimot ser det ikke ut til at ønsket om faste priser på trelast ble imøtekommet.⁹⁷⁹

Oppsummert var innholdet i adelens resolusjon både i tråd med tidligere holdninger, og presenterte noen kjente ønsker. Adelen var villig til å bevilge nye midler til landkisten, særlig når disse skulle gå til spesifikt norske tiltak, og når den danske adelen alt hadde bevilget det samme. De forholdt seg konservative til hele spørsmålet om skyssferdprivilegiet, og foretrakk nye begrensninger og restriksjoner på skyssferden generelt heller enn å oppgi denne rettigheten. Det hang utvilsomt sammen med at de ikke ble tilbudt noen form for kompensasjon. Embetsmennene kunne tilpasse seg et nytt system med betalt skyss, siden det ble finansiert av bøndene, men adelen ville ikke få noen tilsvarende finansiering av nødvendig skyss. Når heller ingen andre privilegier ble tilbydd dem i bytte, var det som forventet at de forsvarte det eksisterende privilegiet fra 1591.

7.4. Hannibalfeiden 1643-1645

I perioden mellom det norske stendermøtet i 1643 til stendermøtet i 1645, fant det sted flere hendelser som ikke bare preget innholdet i de senere forhandlingene, men også påvirket de ytre rammene for møtevirksomheten. De viktigste av disse var krigen mot Sverige, Hannibal Sehesteds tilhørende krigsfullmakter fra 1643 og 1644, samt gjentatte fullmakter til å sammenkalle stendene.⁹⁸⁰ Det var riktignok ikke før i starten av 1646 at Sehested fikk kongens tillatelse til å kalle inn stendene til årlige forhandlinger.⁹⁸¹ Men i praksis ble det avholdt, eller i det minste planlagt, årlige forhandlinger i hele perioden 1643-1648.⁹⁸²

12. desember 1643 marsjerte svenske styrker under ledelse av den svenske feltherren Lennart Torstensson inn i Holstein, og rykket raskt nordover inn i hertugdømmene. Allerede i slutten av januar 1644 var hele Jylland besatt av de svenske troppene, og i februar rykket en annen svensk hær inn i Skåne. Det svenske angrepet kom uten noen krigserklæring på forhånd, og kom derfor som et sjokk på Kristian 4. som slett ikke hadde forventet et svensk angrep.⁹⁸³ Til

⁹⁷⁸ Akts. I s. 406-407, 416. Innholdet i forslaget er ukjent. Selve forordningen om skyssferd skal visstnok ikke ha blitt publisert før i 1645 på grunn av krigsutbruddet i desember 1643. Se Johnsen 1906 s. 195, fotnote 1

⁹⁷⁹ Johnsen 1909 s. 34

⁹⁸⁰ Johnsen 1909 s. 45, 84-85, 90, og Sehested 1886 bind II s. 154-155

⁹⁸¹ Johnsen 1909 s. 91

⁹⁸² Akts. I s. 348-754

⁹⁸³ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 194

tross for overrumplingen lyktes det likevel Kristian 4. å mobilisere nok styrker til å hindre en videre fremrykking over øyene. Krigen, som i Danmark er kjent som *Torstenssonfeiden*, varte helt frem til fredstraktaten ble undertegnet i Brømsebro 13. august 1645.⁹⁸⁴

I Norge går krigen derimot under navnet *Hannibalfeiden*.⁹⁸⁵ Selv om stattholderen ble beordret til å forberede forsvaret av Norge, og fikk de alt nevnte tilhørende fullmakter, kom ikke det forventede svenske angrepet. Det ser da heller ikke ut til at svenskene ønsket å binde opp tropper langs norskegrensen, men konsentrerte angrepet på Danmark.⁹⁸⁶ Langs norskegrensen ble det fra svensk side spredt agitasjonsskrifter som oppfordret nordmennene til å reise seg mot danskene, samtidig som man advarte mot den mektige svenske nasjonen og dens krigsmakt til lands og til vanns. Tilsvarende prøvde svenske prester langs grensen å oppfordre til fred mellom bøndene, mens Sehested på sin side forsøkte å snu stemningen blant allmuen mot svenskene.⁹⁸⁷ Både kongen og stattholderen var av den oppfatning at en angrepskrig fra norsk side ville være det beste for den danske krigføringen. Særlig ville det presse de svenske troppene i Skåne. Fra slutten av januar 1644 ble det derfor gjennomført norske streiftog inn i Sverige. Men først fra april startet den større offensiven inn i Sverige via Båhuslen.⁹⁸⁸ Krigshandlingene mellom Norge og Sverige fortsatte helt frem til fredstraktaten ble undertegnet i august 1645.⁹⁸⁹ Brømsebrofreden medførte at de norske landskapene Jemtland og Herjedalen, og de danske landskapene Øsel og Gotland ble avstått til Sverige. Halland ble pantsatt i tretti år, og i tillegg nektet svenske styresmakter å levere tilbake de okkuperte østerdalsbygdene Idre og Serna med den uriktige påstanden om at de tilhørte Herjedalen.⁹⁹⁰

Den norske adelen deltok i stor grad i krigshandlingene under Hannibalfeiden. Tor Weidling har funnet at minst 16 av de 29 voksne adelsmennene, som han har registrert som bosatt i Norge i 1639, tjenestegjorde som offiser, krigskommisær eller tilsvarende hele eller deler av perioden 1644-1645.⁹⁹¹ Fra registreringene fra 1661 kommer minst 29 nye adelsmenn, men av disse kan høyst tolv regnes som norske adelsmenn i voksen alder under krigsårene 1644-1645.

⁹⁸⁴ Johnsen 1909 s. 74

⁹⁸⁵ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 197

⁹⁸⁶ Johnsen 1909 s. 54

⁹⁸⁷ Johnsen 1909 s. 52-53

⁹⁸⁸ Johnsen 1909 s. 55

⁹⁸⁹ Johnsen 1909 s. 74

⁹⁹⁰ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 198

⁹⁹¹ Weidling 1998a s. 467-470. Weidling har registrert 34 voksne adelsmenn i 1639, men fem av disse døde mellom 1639-1643 og er dermed ikke medregnet her.

Flere av de øvrige sytten adelsmennene deltok riktignok i krigshandlingene, men kan av ulike årsaker ikke regnes som norske i krigsårene.⁹⁹² Av de 12 norske adelsmennene fra 1661 har Weidling funnet at minst 4, muligens 6, tjenestegjorde under krigsårene.⁹⁹³ I tillegg oppga Jørgen Bjelke i sin selvbiografi at hans yngre bror, Herman Bjelke, tjenestegjorde som fenrik i stattholderens livregiment fra 1644.⁹⁹⁴ Til sammen tjenestegjorde minst 21 av 42, altså halvparten av alle norske adelsmenn i voksen alder under krigsårene 1644-1645.

De militære stillingene varierte riktignok veldig etter alder og erfaring. Høyest nådde Henrik Bjelke som i 1644 ble nestkommanderende over hæren og ledet innfallet i Sverige.⁹⁹⁵ Noen få ble dessuten forfremmet i løpet av krigen. Totalt tjente ni norske adelsmenn som krigskommisærer, tre som admiraler av ulik grad, én som kommandant, to som oberster, én som oberstløytnant, én som major, fire som kapteiner/rittmestre, tre som fenriker, én som skipshøvedsmann og én som kornett.⁹⁹⁶ I tillegg stilte adelen med rosstjeneste, som etter ordningen fra 1643 tilsvarte 32 ryttere. Skjønt noen av adelsmennene stilte med dobbel rosstjeneste for å slippe underhold av soldatene. Sammen med 58 ryttere fra lenene utgjorde disse et eget kompani på nesten 100 ryttere.⁹⁹⁷ Det har ikke lyktes meg å finne ut om noen av adelen stilte i egen person.

Adelens motivasjon for å tjene i krigen har nok variert, men offiserslønningene var nok en viktig faktor for flere. Særlig de høyeste stillingene var godt betalt, og tilsvarte inntekten fra et lite eller middelsstort len.⁹⁹⁸ Takstene fra 1645, som stemmer godt overens med flere bevarte utnevnelser fra 1640, oppga årlig lønn på henholdsvis 800 riksdaler for stillingen som oberst, 600 for oberstløytnant, 400 for major, 300 for kaptein, 200 for løytnant, 120 for fenrik og 80 for sersjant.⁹⁹⁹ Kommisærstillingene var heller ikke dårlig betalt, Jens Bjelke fikk innvilget en

⁹⁹² Weidling 1998a s. 455-457, 470-472. Hos tre av de 12 adelsmennene er det noe usikkert om de oppholdt seg i Norge under krigen, eller tjenestegjorde andre steder. De 17 som ikke er medregnet, er enten regnet som danske, umyndige, ikke innflyttet eller ble ikke adlet før etter krigen.

⁹⁹³ Weidling 1998a s. 470-472

⁹⁹⁴ *Generallieutenant Jørgen Bjelkes selvbiografi*. Utgitt av I. A. Fridericia. København: P. G. Philipsens forlag 1890, s. 15. Herman Bjelke er ikke registrert hos Weidling.

⁹⁹⁵ Weidling 1998a s. 469

⁹⁹⁶ Weidling 1998a s. 467-472, *Generallieutenant Jørgen Bjelkes selvbiografi* s. 15

⁹⁹⁷ Johnsen 1909 s. 46

⁹⁹⁸ Weidling 1998a s. 104

⁹⁹⁹ Fem oberstløytnanter og to rittmestre fra 1640 fikk henholdsvis 600 og 400 riksdaler i årlig lønn. Se NRR VII s. 768-771. For takstene fra 1645 se Akts. I s. 545

krigskommisærlønn på 1200 riksdaler i 1646.¹⁰⁰⁰ Samtidig var krigen adelens standsmessige verv, og flere av de registrerte offiserene hadde gjort tjeneste i inn- og utland både før krigens utbrudd, og etter at krigen var over. Flere av disse må derfor regnes som yrkesoffiserer. At adelen engasjerte seg i selve krigføringen kom til uttrykk både når offiserene deltok i rådslagingen med stattholderen underveis, men også i slutten og etterkant av krigen.¹⁰⁰¹ De sønnafjelske krigskommisærene kritiserte til og med Sehesteds krigføring, og mente den ikke hadde vært offensiv nok.¹⁰⁰² Ifølge Bøggild-Andersen skal dessuten uenigheter om krigføringen vært årsaken til at det nesten oppsto en duell mellom Hannibal Sehested og Henrik Bjelke under hyllingen i 1648.¹⁰⁰³

Konsekvensene av Hannibalfeiden var ifølge Weidling at en større andel av den norske adelen, og da særlig topp- og mellomsjiktet, opparbeidet seg en langt mer omfattende militær bakgrunn og erfaring enn tidligere. Denne utviklingen fortsatte i forbindelse med Krabbekrigen 1657-1658 og Bjelkefeiden 1658-1660, og Weidling konkluderer at det i Norge, i likhet med hva Gunner Lind har funnet for Danmark, fant sted en militær profesjonalisering av adelen rundt midten av 1600-tallet.¹⁰⁰⁴ Funnet stemmer godt overens med den økte andelen norske adelige i offiserstillinger under krigen. Det er dermed på bakgrunn av denne økte militære erfaringen hos den norske adelen, samt den styrkede stillingen til Sehested, at vi må vurdere stenderforhandlingene i 1645.

7.5. Stenderforhandlingene 1645

7.5.1. Innledning

Stendermøtet i 1645 var de mest omfattende forhandlingene med stendene som fant sted under Sehested. Nå ble det riktignok gjennomført forhandlinger med stendene også i 1644, men her er få dokumenter og detaljer kjent. Ut fra de få kildene fra 1644 går det frem at kongen hadde befalt Hannibal Sehested og Jens Bjelke om å forhandle med stendene om lån av sølv, og muligens har dette inkludert penger og annet edelt metall.¹⁰⁰⁵ En lignende befaling om lån av penger, sølv og

¹⁰⁰⁰ NRR VIII s. 445. Den ble riktignok innvilget dels på bakgrunn av Bjelkes mange lån og utgifter til krigføringen, så det er usikkert om det var vanlig takst, eller om den inkluderte tillegg til grunnlønnen. Tilsvarende praksis er kjent fra årene 1648-1649 i forbindelse med lønninger til offiserer. Se Weidling 1998a s. 104

¹⁰⁰¹ Johnsen 1909 s. 85

¹⁰⁰² Bøggild-Andersen 1946 s. 51

¹⁰⁰³ Bøggild-Andersen 1946 s. 505-506, noter til side 51

¹⁰⁰⁴ Weidling 1998a s. 103-104

¹⁰⁰⁵ Akts. I s. 428, 431

gull så vi ble gjennomført under Jens Juel i forbindelse med Keiserkrigen. Den gang ble det spesifikt gitt gods i pant for lånene, men det ser ikke ut som det ble gjort i 1644.¹⁰⁰⁶ På grunn av krigen med Sverige har det heller ikke latt seg gjøre å gjennomføre et felles stendermøte, så i stedet ble forhandlingene gjennomført av lensherrene i hvert len. Utbyttet ble ifølge Sehested «såre lite.»¹⁰⁰⁷ Det er vanskelig å dra noen konklusjoner på et såpass lite materiale, men det indikerer nok en gang at forhandlingene som ble gjennomført i 1644 var initiert av kongen på lik linje med tidligere forhandlinger. Heller ikke forhandlingene i 1644 ser altså ut til å ha representert noe nytt i forholdet mellom de norske stendene og stattholderen. Men om forhandlingene i 1644 knapt har etterlatt seg kilder, er kildematerialet etter stendermøtet i 1645 meget omfattende.

7.5.2. Kristian 4.s ønske om økte inntekter fra Norge og kommisærenes forslag

Selv om stendermøtet ble avholdt først i slutten av oktober, hadde Kristian 4. allerede den 11. april 1645 befalt Hannibal Sehested og den nytnevnte riksadmiralen Ove Gjedde om å finne måter å øke kronens inntekter fra Norge på.¹⁰⁰⁸ Ifølge denne befallingen skulle dette først og fremst skje ved at Sehested og kansler Jens Bjelke, etter at Gjedde ikke lenger kunne bli i Norge med flåten, snarest mulig skulle samle lensherrene og stendene, og forhandle med dem. Kongen ga i utgangspunktet kommisærene fritt frem i å finne løsninger med de norske stendene, så lenge de tjente til formålet.¹⁰⁰⁹ Årsaken til forsinkelsen var den alt nevnte krigføringen med Sverige, som for Norges del varte helt frem til fredsavtalen var undertegnet 13. august. Før den tid har det åpenbart ikke latt seg gjøre å gjennomføre et ordinært stendermøte, noe som også var tilfelle i 1644. Sehested hadde likevel brukt tiden på å forberede forhandlingene, og utarbeidet på bakgrunn av egne, og «adskillige [...] muntlige og skriftlig forslag» fra kansler Bjelke, en lengre betenkning datert 12. juli 1645 med sine forslag til hvordan inntektene kunne forhøyes.¹⁰¹⁰ Forslaget ble så oversendt Bjelke, som den 23. juli skrev sine skriftlige kommentarer til Sehesteds forslag.¹⁰¹¹ Denne kilden er interessant, fordi den i Sehesteds detaljerte stil angir hans forslag knyttet til samtlige av de norske stendene, herunder adelen, og samtidig lar oss se hvor

¹⁰⁰⁶ Se kapittel 5.5.3. og NRR V s. 645-646

¹⁰⁰⁷ Akts. I s. 431

¹⁰⁰⁸ Akts. I s. 434, 436-437

¹⁰⁰⁹ Akts. I s. 436-437

¹⁰¹⁰ Akts. I s. 450

¹⁰¹¹ Akts. I s. 438-455

stattholderen og kansleren var samstemte eller ikke. Flere av forslagene var preget av den da pågående krigføringen, mens andre var mer generelle.

Kort oppsummert var Sehesteds første forslag at alle mindre skatter som ble pålagt bondestanden skulle avskaffes i bytte mot én større skatt som skulle utregnes etter gårdsstørrelsen eller skattebetalers yrke/tjeneste.¹⁰¹² Sehested hadde allerede innført en slik skatt i 1644, den såkalte kontribusjonen, som var helt nødvendig for å få finansiert det norske forsvaret. Denne kontribusjonen skulle likevel bare gjelde så lenge krigen varte.¹⁰¹³ Sehested ønsket nå å gjøre ordningen permanent, og ville dessuten videreføre nesten samme skattnivå som under krigen. Det vil si tolv, seks og tre riksdaler for hver hel-, halv- og ødegård.¹⁰¹⁴ Skatten skulle fortsatt kunne betales i penger eller naturalier.¹⁰¹⁵ Som vi skal komme tilbake til motsatte samtlige av stendene seg de høye takstene under forhandlingene i Christiania.¹⁰¹⁶

For det andre påla han hver by en fast årlig takst i tillegg til å stille og underholde et visst antall soldater. Dessuten skulle også borgere og andre betale skatt etter tilsvarende mønster som bøndene. Dertil ble formuende borgere nok en gang befalt om å utrede defensjonsskip.¹⁰¹⁷

For det tredje skulle også geistligheten betale etter sin stilling, rikdom og tjenester. Sehested forbød dessuten flere avgifter som de geistlige krevde av allmuen for ulike tjenester, utover det som ordinansen tillot eller som ble gitt godvillig. Samtlige geistlige skulle dessuten gi 1/2-1/4 av deres samlede inntekt, samt to prosent rente på utestående penger til krigens underholdning.¹⁰¹⁸

På det fjerde punktet kommenterte Sehested adelen. Han skrev at alle adelens bønder måtte utgi skatt på lik linje med øvrige bønder, bortsett fra adelen i Viken, som jo hadde skattefrihet på ukedagsbøndene.¹⁰¹⁹ Sehested mente likevel at det var urimelig at adelen skulle nyte privilegiet mens landet var i krig. Interessant nok fremmet Sehested deretter et åpenbart adelig klagemål når han påpekte at adelens samlede rosstjeneste, samt tilbud om å stille to soldater pr. hest, ville koste 240 riksdaler. De 300 tønnene hartkorn som var basis for

¹⁰¹² Akts. I s. 440-441

¹⁰¹³ Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003 s. 196

¹⁰¹⁴ Akts. I s. 440-441. Takstene i den opprinnelige kontribusjonen var på tolv-seksten, åtte og fire riksdaler per hel-, halv- og ødegård. Se NRR VIII s. 322

¹⁰¹⁵ Akts. I s. 440-441

¹⁰¹⁶ Se s. 228

¹⁰¹⁷ Akts. I s. 441-443

¹⁰¹⁸ Akts. I s. 443-445

¹⁰¹⁹ Sehested benyttet enten «Viken» synonymt med hele Båhuslen, eller har ved en feil ikke oppgitt Båhuslen, som i likhet med Viken også hadde dette privilegiet.

rosstjenesten, takserte Sehested til 300 riksdaler. Altså ville adelen bare sitte igjen med 60 tønner hartkort til eget bruk. Ytterligere påpekte Sehested at jordebøkene ble taksert høyere i Norge enn i Danmark, fordi sagleie, møller, fiskeri etc. i motsetning til Danmark ble regnet utenom setegårdstaksten. Resultatet ble dermed at en setegård som tidligere hadde blitt taksert til én rustet hest, nå ble regnet til én og en halv rustet hest for samme gården.¹⁰²⁰ Det var her utvilsomt Jens Bjelkes innspill som ble videreført av Sehested, noe hans kommentarer også indikerer, da de i stor grad samstemte med stattholderens forslag. Videre hevdet Sehested at adelen hadde innvilget å gi én riksdaler for hver tusende del som ble skåret på deres privilegerte sagbruk. I tillegg krevde man at adelen skulle stille halvparten av all deres last til flåtens underholdning, mot forsikring i krongods. Sehested mente dermed at det ikke kunne kreves mer av adelen, men derimot burde vurderes å gi dem noen bedre privilegier, særlig om de ville avstå skyssferden, og ellers for deres plikt villighets skyld. Han hevdet at adelen i Norge ytte mer av sine gods enn i Danmark, når man la til de frivillige ytelsene, men samtidig hadde dårligere privilegier.¹⁰²¹ Å kompensere tapet av skyssferden med privilegier viste direkte til adelens resolusjon ved forrige stendermøte i 1643.¹⁰²² Den siste påstanden var det typiske kravet og begrunnelsen den norske adelen hadde fremmet både ved den forrige stenderforhandlingen i 1643, men også tidligere, blant annet i 1639 og 1629. Igjen er det rimelig nok Bjelke som har kommet med sine innspill til stattholderen, men det betød ikke på noen måte at Sehested måtte ta hensyn til dem i forslagene sine. Det er derfor interessant at stattholderen allerede i juli 1645 i stor grad ser ut til å videreføre den norske adelens argumentasjon og interesser, noe som indikerer at et interessefellesskap oppsto i løpet av Hannibalfeiden.

For det femte skulle kirkene låne ut halvparten av sin rente til krigens underhold.¹⁰²³ For det sjette skulle ikke-privilegerte sagbruk betale en avgift, og i likhet med adelen gi halvparten av trelasten som lån til flåten.¹⁰²⁴

Disse seks forslagene var ifølge Sehested det høyeste som de norske stendene kunne tåle. Han kommenterte deretter kongens egne forslag, først forslaget om at alle lensherrene i feidetid skulle låne kongen like mye som de betalte i årlig avgift på lenet. Sehested mente man heller burde heve den årlige avgiften for uvisse inntekter med en femtedel basert på gjennomsnittlige

¹⁰²⁰ Akts. I s. 445

¹⁰²¹ Akts. I s. 445-446

¹⁰²² Akts. I s. 399

¹⁰²³ Akts. I s. 446

¹⁰²⁴ Akts. I s. 446

utregninger, og i bytte heller la lensherrene beholde det uvisse uten regnskap.¹⁰²⁵ Deretter viste Sehested til de befalte skattene, herunder en ny personlig skatt kalt «kopgeldt» dvs. *koppskatt*, som rammet alle stender, og listet opp takstene for de ulike personene etter stand og yrke. Til sist kommenterte Sehested tollsatsene og mente at disse måtte reforhandles med nederlenderne. Han hevdet det kunne være mye å hente på en reforhandling av tollavtalen fra 1641.¹⁰²⁶ En reforhandling av tollsatsene ble det imidlertid ikke noe av, fordi i forbindelse med Brømsebrofreden forhandlet nederlenderne til seg en langt gunstigere handelsavtale som reduserte både sundtollen og den norske trelasttollen.¹⁰²⁷ Denne reduksjonen kom antagelig også norske produsenter og eksportører til gode, siden høye tollsatser ofte førte til at kjøperne presset prisene for å kompensere for tollutgiftene.

I en avsluttende kommentar skrev Sehested at selv om forslagene til sammen ville utgjøre en stor sum penger, ville det likevel ikke la seg gjøre å finansiere militæret i Norge til lands og til vanns, fordi alle tollinntektene og lensavgiftene «skulle spares mest mulig.»¹⁰²⁸ Det måtte altså andre løsninger til for å balansere regnestykket. Sehested ba deretter om Bjelkes kommentarer på forslagene, samt en særlig erklæring på et forslag om en generell skatt på to skilling pr. riksdalers verdi av alt kjøp og salg. Bjelke hadde tidligere uttalt at han var skeptisk til dette forslaget.¹⁰²⁹

Jens Bjelkes svar viste da også at han i stor grad var enig i stattholderens skriftlige forslag. Han var enig i Sehesteds forslag til forhøyelse av lenenes avgift, men mente at de lensherrene som tidligere hadde fått sin avgift forhøyet måtte forskånes. Det var for å unngå dobbel forhøyelse for disse lensherrene, som jo inkluderte ham selv. Samtidig burde det heller ikke stilles krongods for disse lånene.¹⁰³⁰ Om bøndene, byene og borgerne hadde han få betenkeligheter, men mente at bøndene burde skånes noe på skatten, siden de nå også måtte betale koppskatt. Eventuelt måtte det skilles mellom de stedene som hadde vært ulikt rammet av krigen.¹⁰³¹

Når det angikk skyssferden, som Sehested kort kommenterte i forbindelse med både bondestanden og adelen, ønsket Bjelke en ytterligere justering av forordningen som ble utarbeidet

¹⁰²⁵ Akts. I s. 446-447

¹⁰²⁶ Akts. I s. 447-449

¹⁰²⁷ Bøggild-Andersen 1946 s. 52

¹⁰²⁸ Akts. I s. 449

¹⁰²⁹ Akts. I s. 449-450

¹⁰³⁰ Akts. I s. 450-451

¹⁰³¹ Akts. I s. 451-452

etter forrige stendermøte, men som ikke publisert før i 1645. Bjelke fremhevet nok en gang adelens rett til skyssferd etter både loven og privilegiene, og krevde hardere straff for de som tok urettmessig skyssferd. Han foreslo å sette opp en *trehest* på hver skysstasjon til dette formålet.¹⁰³² Bjelkes tanker om en eventuell avskaffelse av skyssferden og mulig kompensasjon for den, hadde han ifølge svaret sendt i en tidligere memorial. Det er mulig det var disse Sehested viste til i sitt forslag, som forutsatte nye privilegier i bytte for skyssferden, men det ser fortsatt ut til at Bjelke bare ville oppgi skyssferden som en siste løsning.

Angående forslagene for geistligheten var Bjelke mindre villig til å forby alle avgifter for ulike tjenester. Han mente en mindre avgift var rimelig for blant annet dåp og begravelser, men måtte forbys for trolovelser og vielser, som ifølge Bjelke var en stor kilde til misbruk. Det burde heller ikke gis noen avgifter for skriftemål, da dette var å tolke som avlat. Når det gjaldt kirkenes inntekter, mente Bjelke de mest forfalne kirkene måtte skånes. Derimot burde man vurdere å kreve rosstjeneste av fisketiendene på lik linje med korntiendene.¹⁰³³

Heller ikke om adelen hadde Bjelke de helt store innvendingene. Han mente likevel at adelen måtte få slippe med å stille én soldat i tillegg til hver rustet hest, i stedet for å stille to soldater i tillegg. Videre burde man kreve at de øvrige stendene også stilte med en soldat i tillegg for hver rustet hest. At Bjelke hadde såpass få innvendinger mot forslagene som angikk adelen indikerer at Sehested hadde tatt ustrakt hensyn til Bjelkes tidligere innspill på området. Når det gjaldt den lovede skatten på én riksdaler pr. tusende planke som ble skåret på adelens sagbruk, påpekte Bjelke at noe slikt kunne han ikke huske hadde blitt innvilget. Det er da heller ingen andre kilder som støtter opp om påstanden. Bjelke mente uansett at det var en rimelig ting å utgi så lenge riket var rammet av krig, og motsatte seg følgelig ikke forslaget. Så lenge en skatt bare ble avkrevd i feidetider var adelen generelt imøtekommende. Når det gjaldt den ønskede skatten på kjøp og salg på 2 skilling pr. riksdaler, som Sehested hadde bedt om en egen erklæring på, snudde Bjelke og overlot til stattholderen å ta en avgjørelse på området. Han hintet likevel til at en av stendene, utvilsomt adelen, burde unntas fra pålegget.

Helt sist pekte Bjelke på egne forslag som han hadde fremmet tidligere. Disse inkluderte

¹⁰³² Akts. I s. 452. En *trehest* var en straffemetode hovedsakelig benyttet for mindre forbrytelser. Den besto av en (eller to) planker satt på kant og montert på to bukker. Den dømte måtte sitte overskrevet på trehesten med lodd på beina så kanten gnagde seg inn i kroppen. Se Steinar Imsen (1999b) «Trehest.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 458

¹⁰³³ Akts. I s. 452-453

økt toll på tobakk, økt aksise på «skadelig drikk», tiende av kryddervekster, økt fisketiende, forhøyelser på bøtesatsene og, nok en gang, om ikke det lot seg gjøre å innføre landslott på fiske over hele landet, riktignok med noe lavere satser enn tidligere forsøk.¹⁰³⁴ De to første forslagene kjenner vi igjen fra adelens resolusjon fra 1643, mens økte bøtesatser som middel til å øke kongens inntekter ble fremmet av Bjelke under herredagen i 1631.¹⁰³⁵ Økt fisketiende og den hyppig omtalte landslotten, som Bjelke nok en gang mente burde innføres, stammer også fra Bjelke, selv om han nå foreslo å benytte lavere takster. Bjelkes betenkninger sammen med Sehesteds forslag, viser at Bjelke har fremmet flere av de tradisjonelle tankene overfor stattholderen, og oppnådd gehør for flere av dem. Det gjaldt særlig fremhevingen av forskjellen mellom den norske og den danske adelens privilegier. Som vi skal komme tilbake til, er det mye som taler for at Sehested så en stor personlig gevinst i å styrke den norske adelens privilegier, og allerede før Hannibalfeiden var over ser det altså ut til at han begynte å fremme den norske adelens interesser overfor kongen.

7.5.3. Forberedende forhandlinger i Halden

De neste dokumentene som omhandlet stendermøtet i 1645 kom først etter fredsavtalen. Den 26. september kalte Hannibal Sehested inn stendene til det som ifølge O. A. Johnsen skal ha vært et «forberedende, provinsielt stendermøte i Halden 5. oktober.»¹⁰³⁶ Alt her skilte stendermøtet i 1645 seg fra tidligere stendermøter i Norge, siden man aldri før hadde avholdt forberedende møter i forkant av de norske stendermøtene.¹⁰³⁷ Det er svært få kilder etter møtet, og vi vet lite om hvem som faktisk møtte opp. Flere adelsmenn ser ut til å ha vært til stede, og borgemester og rådmenn fra Fredrikstad er nevnt i Sehesteds forsvarsskrift.¹⁰³⁸ Dessuten er minst én lagmann nevnt i Sehesteds memorial.¹⁰³⁹ Johnsen påpeker at dette møtet omtales som et «stendermøte» av Sehested i kildene og har åpenbart ikke vært ment som et rent adelsmøte, selv om adelen tilsynelatende var best representert.¹⁰⁴⁰ Videre skal årsakene til møtet i Halden dels ha vært

¹⁰³⁴ Akts. I s. 454-455. Med «skadelig drikk» mentes mest sannsynlig importerte, alkoholholdige drikkevarer.

¹⁰³⁵ Nielsen 1872 s. 202

¹⁰³⁶ Akts. I s. 433

¹⁰³⁷ Det ble avholdt provinsielle forhandlinger forut for stendermøtet i 1639, men disse inkluderte bare flesteparten av allmuen, nedre geistlighet osv. som ikke ble innkalt til selve stendermøtet, men som skulle forhandle om bevilgninger lokalt. Adel, øvre geistlighet og borgere møtte direkte på stendermøtet, uten noen forberedende møter. Se Akts. I s. 280

¹⁰³⁸ Sehested 1886 bind II s. 162

¹⁰³⁹ Akts. I s. 457

¹⁰⁴⁰ Johnsen 1906 s. 202-203

Sehesteds ønske om å utarbeide proposisjonen til selve stendermøtet, men i enda større grad for å diskutere krigsfolket, deres underhold og avskjedigelse. Johnsen mener derfor at møtet i Halden bør sammenlignes med de provinsielle stendermøtene i Danmark, som ordinært ble avholdt i forkant av stendermøtene der.¹⁰⁴¹ Jeg er enig i Johnsens sammenligning, men jeg mener utgangspunktet for møtet i Halden alene må tilskrives de militære spørsmålene som ble tatt opp, siden Sehested hadde hatt god tid til å forberede de øvrige sakene.

Spørsmålene om krigsfolket ble ifølge Sehesteds forsvarsskrift fra 1650 tatt opp med stendene som følge av en kongelig befaling av 13. september 1645.¹⁰⁴² I forbindelse med avskjedigelsen av krigsfolket i Norge, tillot kongen at man beholdt så mange av de vervede offiserene som man kunne underholde uten at det ble urimelig dyrt for riket eller stendene.¹⁰⁴³ Sehesteds fullmakter fra desember 1643 og 1644 hadde gitt ham vide fullmakter til å ordne militære og andre anliggender i Norge, og befalingen om å forhandle med stendene fra april 1645 var enda ikke fullbrakt.¹⁰⁴⁴ Når han da i september ble befalt å holde tilbake et antall offiserer som kunne underholdes uten rikets og stendenes spesifikke besværing, er det ikke merkelig at Sehested igjen valgte å forhøre seg med stendene. Han hadde myndigheten, anledningen og en spesifikk begrunnelse. Han innkalte likevel ikke til noe møte med en gang, men skrev til de ledende norske offiserene (som var adelige) og ba dem ta stilling til fem punkter: 1. hvordan man skulle få inn nok skattepenger til å avskjedige og avlønnne soldatene. 2. hvordan soldatene skulle underholdes i mellomtiden. 3. hvordan man skulle skaffe skip til de tyske soldatene. 4. om man skulle avskjedige alle soldatene, og 5. om man skulle beholde den norske rosstjenesten operativ i fredstid som i feidetid, og om man i så fall skulle beholde de rytterne man allerede hadde vervet.¹⁰⁴⁵ Til det svarte kansler Jens Bjelke og Daniel Bildt i sitt brev av 19. september at de måtte rådføre seg med andre av adelen om krigsfolkets avskjedigelse.¹⁰⁴⁶ Derimot kom Jens Bjelke, Jacob Ulfeldt, Henrik Bjelke og Daniel Knutssøn Bildt i et brev datert 25. september med forslag til hvordan de tyske rytterne kunne underholdes og avlønnnes, nemlig ved at hver lensherre måtte stille forsikring for alle rosstjenestepengene fra sitt len.¹⁰⁴⁷ Det var altså adelens ønske om

¹⁰⁴¹ Johnsen 1906 s. 204

¹⁰⁴² Sehested 1886 bind II s. 161

¹⁰⁴³ NRR VIII s. 371-372

¹⁰⁴⁴ Sehested 1886 bind II s. 154-155

¹⁰⁴⁵ Sehested 1886 bind II s. 161

¹⁰⁴⁶ Sehested 1886 bind II s. 162

¹⁰⁴⁷ Sehested 1886 bind II s. 162

å samles for å gjennomføre diskusjonen av disse punktene som var årsaken til møtet i Halden. Når Sehested og kansler Bjelke likevel valgte å utarbeide og ta opp noen av de egentlige stendersakene i tillegg, kan det med rette sammenlignes med de forberedende møtene i Danmark. Jeg finner det likevel lite sannsynlig at Sehested ville valgt å kalle inn til et forberedende møte, om ikke kongens befaling av 13. september hadde fremtvunget diskusjoner omkring krigsfolket.

De åtte punktene som ble lagt frem i Halden var da også identiske med åtte av de tolv punktene som ble lagt frem i proposisjonen på stendermøtet i Christiania. Vi vet som sagt ikke hvilke adelsmenn som deltok under møtet i Halden, men det har sannsynligvis vært flere av de samme som deltok under møtet i Christiania. Av de fire nye punktene vil jeg med sikkerhet bare regne ett som basert på adelens innspill, men det er ukjent om dette innspillet skjedde i forbindelse med møtet i Halden. Hva de fremmøtte videre erklærte på de siste seks punktene som ble lagt frem for dem i Halden er ukjent, men angående antall ryttere ba de om at en del av stendenes ryttere, helst de om lag 210 som ble stilt av bønder og geistlighet, måtte forbli over vinteren og gjerne ut året. Disse skulle fordeles på sju steder med en offiser på hvert sted, og deres underholdning og bestalling skulle finansieres av borgerskapet. Lenenes og adelens rosstjeneste skulle adelen derimot stille selv.¹⁰⁴⁸ De fremmede rytterne skulle enten avskaffe hestene og gå for halv lønn, eller avskjediges helt.¹⁰⁴⁹ Derimot ønsket adelen å beholde landregimentene, som ikke bare skulle vedlikeholdes, men også forsterkes. Soldatene skulle kalles inn til eksersis og arbeid på festningene én gang i året, og skulle da underholdes av kontribusjonen.¹⁰⁵⁰ Adelen ønsket altså å beholde et operativt forsvar inntil videre, men unngå ytterligere økonomiske bidrag fra egen stand, i første rekke når det gjaldt underholdningen av stendenes ryttere. Det ser da også ut til å ha vært i overensstemmelse med Sehesteds egen vilje, som selv uttalte at han helst ville avskjedige de fremmede rytterne.¹⁰⁵¹ Den 21. oktober befalte da også stattholderen at stendenes ryttere skulle fordeles på de aktuelle byene.¹⁰⁵²

7.5.4. Stendermøtet i Christiania

Bakgrunnen for stendermøtet i Christiania var altså todelt. For det første skulle stendene uttale seg om hvordan inntektene av landet kunne økes i henhold til kongens originale befaling og

¹⁰⁴⁸ Sehested 1886 bind II s. 162, Johnsen 1909 s. 102

¹⁰⁴⁹ Sehested 1886 bind II s. 209

¹⁰⁵⁰ Sehested 1886 bind II s. 209

¹⁰⁵¹ Akts. I s. 463-464

¹⁰⁵² Akts. I s. 464-465

kommisærenes forslag. For det andre skulle de uttale seg om militære spørsmål i henhold til kongens befaling fra september, og hva stendene hadde diskutert med stattholderen under møtet i Halden. Sehested sendte ut innkallelser til stendermøtet i Christiania mens han enda oppholdt seg i Halden. Opprinnelig hadde han tenkt at møtet skulle avholdes knapt to uker etter haldenmøtet, den 24. oktober, men møtet måtte utsettes til 28. oktober.¹⁰⁵³ Johnsen påpeker at dette var en svært kort tidsfrist, og til tross for utsettelsen ser det heller ikke ut til at alle stendene var representerte slik de var i 1639.¹⁰⁵⁴ I stedet ble proposisjonen lagt frem den 29. oktober på Christiania rådstue, med instruks om at alle stender måtte avgi sine resolusjoner etter hvert som de ankom.¹⁰⁵⁵ Det førte til at flere aspekter ved stendermøtet i 1645 skilte seg fra både tidligere og senere forhandlinger. Det gjaldt særlig adelens resolusjon. Flere av stendenes resolusjoner var datert 3-10. november, alt etter når de ankom og kunne forhandle seg imellom.¹⁰⁵⁶ Adelenes resolusjon var datert 12. november, selv om adelsmennene som underskrev ser ut til å ha vært til stede siden proposisjonen ble fremlagt 29. oktober. Det er dermed sannsynlig at de fleste av de ni adelsmennene som underskrev også var til stede under møtet i Halden, med unntak av Palle Rosenkrantz.¹⁰⁵⁷ Han var dansk lensherre, men hadde spesifikt blitt bedt om å stille i Christiania av stattholderen i sin innkallelse fra 11. oktober i Halden. Årsaken var at Rosenkrantz skulle gjøre rede for saksforhold knyttet til forsvaret og festningen i lenet sitt. Den måten han omtales på i innkallelsen indikerer at han ikke var til stede på stendermøtet i Halden.¹⁰⁵⁸ De løserne rammene rundt stendermøtet i Christiania ga adelen flere fordeler som de ser ut til å ha benyttet. For det første hadde de utformet og gjennomarbeidet resolusjonen til en slik grad at den fremsto langt mer formell enn noen tidligere og senere møteresolusjoner. For det andre hadde de samarbeidet med biskopen i Oslo og Hamar, fire lagmenn og borgermestere fra Christiania, Fredrikstad, Tønsberg og Skien, og hadde dermed innsikt i innholdet i deres resolusjoner. De hadde dermed utarbeidet sin egen resolusjonen på bakgrunn av alle de øvrige stendenes resolusjoner, bortsett fra bøndene, som ikke ser ut til å ha inngitt en egen resolusjon.¹⁰⁵⁹ Adelenes resolusjon må derfor sammenlignes med de øvrige resolusjonene for å avgjøre i hvor stor grad det

¹⁰⁵³ Akts. I s. 459-460, 467-468

¹⁰⁵⁴ Johnsen 1906 s. 204-205

¹⁰⁵⁵ Akts. I s. 489-490

¹⁰⁵⁶ Akts. I s. 472-489, Johnsen 1909 s. 96

¹⁰⁵⁷ Akts. I s. 501

¹⁰⁵⁸ Akts. I s. 460

¹⁰⁵⁹ Akts. I s. 490

reelt ble tatt hensyn til de øvrige stendenes ønsker. Det må dessuten undersøkes hva som faktisk ble vedtatt i etterkant av stendermøtet for å vurdere hva stendene fikk gjennomslag for. Hvor det er mulig bør det knyttes linjer fra kommisærenes forslag og møtet i Halden til adelens resolusjon den 12. november, og videre til Sehesteds kommentarer fra desember og frem til kongens ratifikasjon 17. april 1646. Som vi skal se ble flere av sakene utsatt til herredagen i 1646, som skal behandles mer inngående i kapittel 7.6., men den bør ansees som del av den samme prosessen som var påbegynt i 1645.

De tolv sakene i proposisjonen til stendene i Christiania var som nevnt av både militær og økonomisk karakter, og hele åtte var identiske med de åtte som ble diskutert i Halden. Den første saken var identisk med første sak fra haldenmøtet, nemlig hvor mange ryttere som burde holdes i landet, hvor de burde innlosjeres, hva de skulle underholdes med og under hvilke offiserer de skulle holdes.¹⁰⁶⁰ I motsetning til forrige møte svarte adelen nå at man burde beholde noen av de tyske og bedre trente rytterne istedenfor de mindre erfarne rytterne fra stendene. Disse skulle finansieres av rosstjenesten til bøndene og geistligheten, og fordeles på kjøpstedene. Offiserer og kommisærer skulle settes over hver garnison, men adelen og lensherrene skulle holde hestene og rytterne parate hjemme hos seg selv for egen regning.¹⁰⁶¹ Her så representantene stort sett ut til å være enige.¹⁰⁶² Lensherrenes samlede erklæring til kongen i desember var at alle i fredstid måtte utgi halv rosstjeneste pr. år til en dertil opprettet landkiste, og full rosstjeneste i krigstid. De tre rytterkompaniene som enda var i landet skulle bli over vinteren, og det måtte settes opp nye oversikter over rosstjenesten i lenene.¹⁰⁶³ Kongen samtykte til ønsket i 1646, og tillot på nytt at man kunne stille én skytter i stedet for én rytter.¹⁰⁶⁴

Den andre saken var også identisk med sak to fra Halden. Spørsmålet var igjen landregimentene, hvordan disse skulle styrkes og utrustes. Her var svaret fra adelen i tråd med beslutningen i Halden.¹⁰⁶⁵ Adelen ønsket fortsatt å beholde og styrke alle seks regimentene, både fordi kongen hadde befalt det forut for krigen, og fordi den nåværende situasjonen krevde det. Som ved tidligere forhandlinger under Jens Juel og Christoffer Urne mente de at dyktige offiserer måtte forordnes for å eksersere troppene, og at offiserene over rytterne og fotfolket måtte være

¹⁰⁶⁰ Akts. I s. 457-458, 490

¹⁰⁶¹ Akts. I s. 490-491

¹⁰⁶² Akts. I s. 472-489

¹⁰⁶³ Akts. I s. 541-544

¹⁰⁶⁴ Akts. I s. 559-560

¹⁰⁶⁵ Sehested 1886 bind II s. 209

dyktige og helst fra «cronernis indfødde», altså norske og danske menn, både «eddele och ueddele.»¹⁰⁶⁶ I tillegg kunne man benytte noen fremmede offiserer som hadde «tjent riket» under krigen.¹⁰⁶⁷ De prøvde altså ikke å skaffe adelen noen privilegert adgang til offiserstillingene, men satte bare krav om at offiserene måtte være dyktige, og at de helst skulle være norske eller danske. Forsøk på å reservere enkelte offiserstillinger for adelige forekom derimot flere andre steder i Europa, blant annet hos den prøyssiske, franske, spanske og danske adelen.¹⁰⁶⁸ Det var derimot aldri et krav fra den norske. Både den norske og den danske adelen foretrakk imidlertid at man benyttet innfødte menn, og helst erfarne.¹⁰⁶⁹ Hos den norske adelen og stattholderne før Sehested hadde kravet hele tiden vært at offiserene måtte være øvede.¹⁰⁷⁰ Jens Juel og Jens Bjelke ønsket spesifikt under forhandlingene i 1628 at offiserene måtte ha erfaring med å kommandere danske soldater.¹⁰⁷¹ Ønsket om norske eller danske offiserer hang mest sannsynlig sammen med lojalitetshensyn og språkforståelsen hos soldatene. Adelenes resolusjon var her i tråd med de øvrige stendene, hvor også lagmennene delte ønsket om innenlandske offiserer.¹⁰⁷²

I lensherrenes erklæring videreførtes ønsket om å forsterke regimentene, men med detaljerte anbefalinger til antall soldater i tillegg. Kravet om innenlandske offiserer ble derimot ikke videreført. Kongen gikk i sin ratifikasjon fra 17. april 1646 med på forslagene, og overlot i tillegg til stattholderen å sette det i stand etter erklæringen. Dessuten ga han Sehested fullmakt til å ordne fremtidige forhold som angikk de militære styrkene.¹⁰⁷³ Det siste har Sehested tydeligvis ansett som en innskrenking på sin opprinnelige fullmakt fra 1644, og han antydte da i sitt svar at forvaltningen av det norske forsvaret «måtte overlates noen annen med bedre erfaring.»¹⁰⁷⁴ Det var mest sannsynlig falsk beskjedenhet fra Sehesteds side, men det fikk tilsynelatende den ønskede virkningen. Kongen snudde, og utstyrte Sehested fra 23. april 1646 med den øverste kommandoen over det norske landforsvaret i fredstid, samt ga ham vidtgående fullmakter.¹⁰⁷⁵

Punkt tre i adelenes resolusjon dreide seg om et nytt punkt, men var åpenbart utledet av punkt to. Spørsmålet var hvor mange over- og underoffiserer man mente var nødvendig, og hvor

¹⁰⁶⁶ Akts. I s. 492. Merk flertallsformen i «kronenes».

¹⁰⁶⁷ Akts. I s. 492

¹⁰⁶⁸ Scott og Storrs 1995 s. 44, Lind 1994 s. 217

¹⁰⁶⁹ Lind 1994 s. 217

¹⁰⁷⁰ Rian 1975 s. 189-190 og Låg 1997 s. 130

¹⁰⁷¹ Rian 1975 s. 189-190

¹⁰⁷² Akts. I s. 478

¹⁰⁷³ Johnsen 1909 s. 87

¹⁰⁷⁴ Johnsen 1909 s. 86-87

¹⁰⁷⁵ Johnsen 1909 s. 86-87

stor lønn de skulle ha. Antallet offiserer overlot adelen til stattholderen å avgjøre. Det samme gjaldt lønnens størrelse. Men adelen mente at man ved behov burde ta av rikets kontribusjon når man skulle avlønne offiserene. Dessuten burde offiserene gis noen av kronens gårder mot et tilsvarende trekk i lønnen.¹⁰⁷⁶ De øvrige stendene overlot på tilsvarende vis avgjørelsen til «øvrigheten.»¹⁰⁷⁷ Både antall offiserer og takstene for lønnen deres ble spesifisert i erklæringen fra lensherrene. Forslaget om å gi gårder som del av lønnen ble også videreført, men forslaget om å benytte kontribusjonen til avlønning ble her rettet mot bondesoldatene i garnisonene, som var i overensstemmelse med erklæringen fra lagmennene.¹⁰⁷⁸ Kongen ratifiserte lensherrenes forslag på alle punkter.¹⁰⁷⁹

Punkt fire i adelens resolusjon var også et nytt punkt, og ser ut til å være resultat av innspill fra adelen under møtet i Halden. Festningenes utbedring hadde, som jeg tidligere har vært inn på, blitt fremmet av adelen i 1591, og nevnt i forbindelse med forhandlingene 1630-31.¹⁰⁸⁰ Jeg antar derfor at denne saken fortsatt var av interesse for den norske adelen. Punktet angikk de norske festningene, hvordan de skulle forsynes, repareres, utbedres og garnisonene forsterkes. De la dessuten frem et spørsmål om noen nye forsvarsanlegg burde bygges, hva det i så fall ville koste, og hvordan det hele skulle finansieres. Stattholderen påpekte i proposisjonen at man i forslagene måtte sikre at rikene hadde felles bistand av hverandre, og særlig måtte man ta hensyn til Danmark, som trengte mer enn Norge til sine store utgifter.¹⁰⁸¹ Adelen svarte at de fant det høyst nødvendig at festningene ble reparert og holdt ved like, men hva som trengtes hertil av midler ville de ikke sette noe tall på. Heller ikke på garnisonene eller magasinene ville de gi noe overslag før de visste hvor mye kongen ville avse til Norges forsvar. Av nye forsvarsverk mente de at det burde forordnes forsvarsverk langs grensen på nødvendige steder. Det var utvilsomt basert på erfaringene fra Hannibalfeiden. Til sist mente de at Christianias forsvarsverker måtte forsterkes, og at Fredrikstads påbegynte forsvarsverker måtte fullføres.¹⁰⁸² De øvrige stendene var her enige med adelen, men borgerne i Christiania konsentrerte seg mest om forsvarsverkene rundt Christiania, som de mente hadde store mangler. Finanseringen mente de burde tas fra landets

¹⁰⁷⁶ Akts. I s. 492-493

¹⁰⁷⁷ Akts. I s. 478, 484

¹⁰⁷⁸ Akts. I s. 479, 544-548

¹⁰⁷⁹ Akts. I s. 560-561

¹⁰⁸⁰ Se s. 153

¹⁰⁸¹ Akts. I s. 493

¹⁰⁸² Akts. I s. 493-493

skatter og kontribusjoner, da bøndene ikke kunne påta seg flere byrder.¹⁰⁸³ Lensherrene anbefalte til kongen at rikets nåværende festninger ble reparert og forsterket med alt nødvendig inventar, utstyr og forråd. Dessuten burde man avgjøre om det burde opprettes flere forsvarsverk langs grensen og sjøkanten. De anslo at minst 10 000 riksdaler, samt et årlig beløp burde bevilges til formålet.¹⁰⁸⁴ Kongen gikk med på å sette i stand alle forsvarsverkene, men oppga ikke et spesifikt beløp til formålet i sin ratifikasjon.¹⁰⁸⁵

Punkt fem var igjen identisk med punkt åtte fra haldenmøtet. Spørsmålet var hvordan ordningen med defensjonsskip kunne settes i verk og hvilke privilegier som skulle til. Den forrige ordningen hadde ikke vært tilstrekkelig for formålet, særlig hadde flere klaget på at privilegiene som ble gitt i 1630 ikke var nok til å forsvare kostnader og risiko ved handelen. Det var ikke noen ny kritikk som oppsto under Sehested, den hadde vært kjent siden 1630-årene.¹⁰⁸⁶ Problemet var at kongen ikke ville gå med på å gi utrederne tilstrekkelige motytelser til å gjøre ordningen attraktiv. Adelenes resolusjon var forholdsvis vag når det gjaldt defensjonsskipene, og viste adelens begrensede deltagelse i denne ordningen. Stort sett var den en gjengivelse av borgernes og lagmennesenes erklæringer. Erklæringen ble dermed at ingen ville love å stille med skip før de fikk se hva kongen tilbød av privilegier først. Samtidig var ingen villige til å stille krav til privilegenes innhold, men overlot dette til kongen.¹⁰⁸⁷ Det kom derimot inn mer spesifiserte forslag fra borgerne i Bergen i slutten av november, og disse var stort sett knyttet til tollfrihet på ulike varer, samt rettigheter knyttet til trelasthandel.¹⁰⁸⁸ Lensherrenes erklæring til kongen var at det måtte forhandles videre med kjøpmennene, og anbefalte å utsette saken til neste herredag.¹⁰⁸⁹ Det ble også kongens svar.¹⁰⁹⁰

Punkt seks var også identisk med punkt tre fra møtet i Halden, men hadde en liten tilføyelse om festningene. Spørsmålet var hvordan rikets inntekter kunne komme på fote, så man kunne finansiere utgiftene til krigsfolket, samt reparasjoner og forsyning av festningene. I tillegg skulle man sekundere Danmark med resten av inntektene. Man skulle både ha et tilstrekkelig

¹⁰⁸³ Akts. I s. 478-479, 484-485

¹⁰⁸⁴ Akts. I s. 549. I en egen betenkning fra desember foreslo Sehested selv at 20 000 riksdaler burde legges i en landkiste til formålet. Se. Akts. I s. 539

¹⁰⁸⁵ Akts. I s. 549

¹⁰⁸⁶ Akts. I s. 245-247, 252-253

¹⁰⁸⁷ Akts. I s. 475, 479-480, 485, 494

¹⁰⁸⁸ Akts. I s. 509-510

¹⁰⁸⁹ Akts. I s. 553-554

¹⁰⁹⁰ Akts. I s. 562

forvar i Norge, og kunne sende anselige summer til Danmark.¹⁰⁹¹ Formuleringen om «anselige summer» stammer fra Hannibal Sehested, og ble ikke bare fremsatt i Halden, men til og med overfor kongen i forkant av møtet i Christiania. Adelenes resolusjon rettet seg mot skatteforslaget som stattholderen hadde formulert i juli.¹⁰⁹² Først og fremst størrelsen på den store skatten, *kontribusjonen*, som Sehested hadde sett for seg i stedet for alle de små skattene. Adelen foreslo at det maks kunne kreves seks eller sju riksdaler av en hel gård, tre og en halv riksdaler for en halv gård, og sju orter for en ødegård. De mente det var den høyeste taksten bøndene kunne tåle, men påpekte at man i noen områder måtte sette taksten ytterligere ned på grunn av skadene etter krigen. Det innebar nesten en halvering av den opprinnelige taksten til Sehested. Tilsvarende mente også borgerne og lagmennene at bøndene ikke kunne tåle så høye skatter som Sehested hadde foreslått, og at bare halvparten ville falle dem tungt nok.¹⁰⁹³ I tillegg påpekte adelen flere små forslag, som revisjoner av gårdstakstene og leidangen, samt at man måtte regne ut egne takster nordafjells og sønnafjells på hel-, halv- og ødegård, alt etter lenets tilstand.¹⁰⁹⁴ Lensherrene overlot til kongen å avgjøre om man skulle justere på noen av de tradisjonelle skattene og avgiftene. I tillegg presenterte de en omfattende oversikt over takster på ulike gårdsstørrelser etter region, samt ulike yrker. De satte også en takst på upriviligert sagbruk, kjøpstedene og geistligheten. Bortsett fra taksten på gårdene, som for en helgård ble satt til sju riksdaler, fikk flesteparten av takstene stå etter Sehested originale forslag.¹⁰⁹⁵ I kongens skattebrev datert 24. april året etter ble den endelige taksten satt til henholdsvis seks og tre riksdaler for hel- og halve gårder, mens ødegårder og andre gårdsdeler ble satt etter *avenant*, altså deres forholdsmessige størrelse i forhold til hel- og halvgårdene. Etter det skulle skattebetalerne slippe å betale andre skatter dette året. Taksten for husmenn, fiskere, sagbruk etc. ble stående slik lensherrene hadde foreslått etter Sehesteds originale takst.¹⁰⁹⁶ Egne skattebrev gikk ut til de øvrige stendene, og bøndene i Nordlandene skulle fortsatt betale halv skatt.¹⁰⁹⁷ I tillegg ble hovedlensherrene befalt om å gjennomse gårdenes landskyld og takster.¹⁰⁹⁸ Kongen tillot også i sin ratifikasjon at halvparten av skatten fra Norge dette året skulle forbli i landet og benyttes til

¹⁰⁹¹ Akts. I s. 495

¹⁰⁹² Akts. I s. 438-455

¹⁰⁹³ Akts. I s. 479-480, 486

¹⁰⁹⁴ Akts. I s. 496

¹⁰⁹⁵ Akts. I s. 549-552

¹⁰⁹⁶ Akts. I s. 567

¹⁰⁹⁷ NRR VIII s. 398-401

¹⁰⁹⁸ NRR VIII s. 390

forsvaret og nedbetaling av gjeld. Hvordan det skulle gjøres de påfølgende årene måtte diskuteres videre på herredagen.¹⁰⁹⁹

Punkt sju i adelens resolusjon var identisk med punkt fire fra Halden. Spørsmålet dreide seg om hvordan tollsatsene kunne settes så både fremmede og innenlandske kjøpmenn kunne være tilfredse og sikre handelen i riket. Videre om hvordan prisen på trelast kunne sikres, så alle involverte kunne være tilfredse og kongens inntekter økes.¹¹⁰⁰ På dette punktet var både borgerne og adelen svært engasjerte, og i adelens resolusjon kom de med en rekke innspill. Tollen måtte settes etter skipenes størrelse, og bøndene måtte forbyes å selge trelast direkte til utenlandske kjøpmenn. I stedet skulle bøndene bare selge lasten til privilegerte innbyggere, adel og borgere, som deretter ville handle med de utenlandske kjøpmennene. Det skulle også settes en avtalt pris på trelasten som alle måtte forholde seg til. I tillegg ønsket adelen at borgerne måtte ilegges plikt til å avhende lasten fra adelen, fortrinnsvis fra privilegerte sagbruk, så lenge den var av samme kvalitet som borgernes. Videre skulle bare de av bøndene som ikke kunne livnære seg av jordbruket tillates å benytte sagbruk. Utenlandske kjøpmenn skulle heller ikke tillates å reise inn i landet for å besikte, velge eller kjøpe last, men all handel med trelasten skulle legges til byene.¹¹⁰¹ Rent bortsett fra adelens uthevelse av egne rettigheter, var samtlige av stendernes erklæringer fra møtet i Christiania samstemte om forslagene.¹¹⁰² Forslaget om å organisere salget av trelast via privilegerte oppkjøpere i byene og innføre faste priser for trelasten i alle havnene, hadde adelen og borgerne fremmet sammen med Christoffer Urne allerede i 1638, og av adelen under stenderforhandlingene i 1643.¹¹⁰³ Det var altså snakk om svært attraktive ordninger for alle de som hadde store interesser i trelasthandelen, og kongen hadde da også uttalt seg positivt om ordningen i 1638, selv om den likevel ikke ble innført.¹¹⁰⁴ Lensherrene innstilte til kongen at pris på last for fremmede kunne settes etter tidligere forordninger, bare de ble satt i kraft.¹¹⁰⁵ Kongen valgte derimot å utsette diskusjonen til herredagen, men befalte Sehested allerede 23. april om å offentliggjøre en ny tollrulle. Tollen skulle dessuten settes etter skipenes størrelse i henhold til avtalene med nederlenderne.¹¹⁰⁶

¹⁰⁹⁹ Akts. I s. 561-562

¹¹⁰⁰ Akts. I s. 496

¹¹⁰¹ Akts. I s. 496-497

¹¹⁰² Akts. I s. 473-475, 480-481, 486-488

¹¹⁰³ NRR VII s. 440-441, Akts. I s. 402

¹¹⁰⁴ NRR VII s. 440-441

¹¹⁰⁵ Akts. I s. 555

¹¹⁰⁶ Akts. I s. 562, NRR VIII s. 384, 394-395

Punkt åtte i proposisjonen var igjen et nytt punkt, men omhandlet også toll og handel, og må dermed ansees som utledet av forrige punkt. En annen årsak var at svenskene ikke lenger hadde tollfrihet på handelen med nordmenn.¹¹⁰⁷ Spørsmålet i proposisjonen var derfor hvor og hvordan man kunne opprette såkalte *stapelplasser* hvor all handel mellom Norge og Sverige skulle foregå.¹¹⁰⁸ Hensikten var å hindre tap av tollinntekter og andre uregelmessigheter i handelen.¹¹⁰⁹ Adelen foreslo at det for opplandenes del måtte opprettes et slikt sted ved Hamar, og at det skulle tillates handel én gang i året, fra 26. februar. Andre små markeder skulle derimot forbys. Dessuten måtte det forordnes tollbetjenter og visitører. Angående handelen i Christiania, Fredrikstad og Skien skulle det forholdes som før. For øvrig burde alle veier fra Sverige som ikke ledet til en av disse stapelplassene ødelegges.¹¹¹⁰ Igjen var adelens resolusjon stort sett i tråd med borgerne og lagmennenes erklæringer. De sistnevnte foretrakk i større grad at all handel skulle legges til kjøpstedene, men overlot til adelen å avgjøre om markedet i opplandene.¹¹¹¹ Lensherrene videreførte forslaget om å ødelegge unødvendige veier, men oppga ingen konkrete steder for hvor handelen skulle foregå utover «visse tider og steder.» Det måtte dessuten forordnes tollsatser for handelen.¹¹¹² Kongen godtok forslaget og overlot til stattholderen samt noen av lensherrene å gjennomføre tiltakene. Tollsatsene skulle for øvrig være de samme som for varer som ble ført mellom Norge og Danmark.¹¹¹³

Punkt ni var identisk med punkt fem fra møtet i Halden. Det dreide seg om bergverkene, og hvordan de best kunne administreres og drives for å sikre landets og kongens inntekter.¹¹¹⁴ Adelen svarte kort at man her måtte be om betenkninger fra de erfarne bergverkkfolkene, særlig ved sølvgruvene, før man kunne komme med noen innspill til kongen.¹¹¹⁵ Det samme utalte også borgerne og lagmennene.¹¹¹⁶ Lensherrenes erklæring ba generelt om bedre privilegier til bergverkene, slik som avgiftsfrihet for andelseiere som hadde lagt ut store summer. Det måtte dessuten utstedes en ny forordning om bergverkene tilpasset riket, og berghauptmannen måtte

¹¹⁰⁷ Akts. I s. 481

¹¹⁰⁸ Stapelplass/stabelplass var et handelssted hvor eksportvarer ble lagret i påvente av salg.

¹¹⁰⁹ Akts. I s. 497

¹¹¹⁰ Akts. I s. 498

¹¹¹¹ Akts. I s. 481, 488

¹¹¹² Akts. I s. 554-555

¹¹¹³ Akts. I s. 562

¹¹¹⁴ Akts. I s. 498

¹¹¹⁵ Akts. I s. 498

¹¹¹⁶ Akts. I s. 498

sikres dyktige medarbeidere.¹¹¹⁷ Kongen valgte å utsette også denne saken til herredagen året etter.¹¹¹⁸

Punkt ti var identisk med punkt seks fra møtet i Halden, og dreide seg nok en gang om skyssferden. Spørsmålet var kort oppsummert hvordan skyssferden kunne avskaffes i bytte mot andre privilegier for de det gjaldt.¹¹¹⁹ Å avskaffe skyssferden var et av punktene hvor adelen og stattholderen var mest uenige. Som vi så hadde Sehested forsøkt å få skyssferden avskaffet i 1643, men selv om kildene indikerer at ikke-adelige embetsmenn ikke hadde noe imot dette, møtte forslaget sterk motstand fra adelen. Hovedutfordringen lå i adelens rett til fri skyssferd etter privilegiet fra 1591, som i motsetning til kongens embetsmenn ikke ville erstattes med tilgang på skysspenger via embetene. I resolusjonen fra 1643 hadde riktignok adelen indikert at man kunne oppgi retten til friskyss i bytte for andre privilegier, men det ble ikke nevnt noe konkret.¹¹²⁰ Proposisjonen fra møtet i 1645 fulgte stattholderens forslag fra juli samme år, og tilbød nå et annet, men fortsatt uspesifisert privilegium i bytte.¹¹²¹

Ikke overraskende var det på punkt ti at stendenes erklæringer skilte seg mest fra hverandre. Borgerne utalte kort at om man forholdt seg til Landsloven og kongens utstedte forordninger burde det kunne holdes i god ordening.¹¹²² Lagmennene gikk litt lenger i sin erklæring og påpekte at skyssferden, slik den nå ble praktisert, var en stor tyngsel for bøndene. De foreslo at man, om ikke skyssferden kunne avskaffes på grunn av adelens interesser, burde fastsette en takst for alle og enhver uansett standstilhørighet og hva de hadde rett på. Dermed burde ordningen bli lettere for alle. For lagmennesenes eget embete var de tilfreds med den siste forordningen. Skulle derimot skyssordningen avskaffes helt, måtte det bevilges tilstrekkelig vederlag til hver lagstol. Adelen var nok en gang de mest kritiske til forslaget, og krevde at de fortsatt måtte få nyte retten til fri skyssferd etter loven og privilegiene. De hevdet igjen at fri skyssferd var «en av den norske adels beste privilegier,» og at de derfor ikke ville begjære noen andre privilegier «i denne besværlige tid.» Men samtidig avslo de ikke helt at dette kunne gjøres i fremtiden.¹¹²³ Det var her mest sannsynlig mangelen på et konkret tilbud fra stattholderen som

¹¹¹⁷ Akts. I s. 554

¹¹¹⁸ Akts. I s. 562

¹¹¹⁹ Akts. I s. 498-499

¹¹²⁰ Akts. I s. 399

¹¹²¹ Akts. I s. 446, 498-499

¹¹²² Akts. I s. 489

¹¹²³ Akts. I s. 499

gjorde at adelen fortsatt vegret seg. De var ikke villig til å forplikte seg til å gi fra seg retten til friskyss uten at et konkret tilbud forelå. Adelen mente likevel, igjen i tråd med eldre uttalelser, at kunne man bare få avskaffet all den ulovlige skyssferden, så ville ikke den lovlige utgjøre noen stor tyngde.

Som del av punkt ti tok adelen også opp ordningen med postbud, som de mente alltid måtte holdes til København, Bergen og Trondheim for å redusere adelens behov for skyssferd, siden de da slapp å sende egne tjenere landet rundt med brev og meldinger.¹¹²⁴ Det samme kravet og begrunnelsen gikk også igjen hos den danske adelen.¹¹²⁵ Som vi så, og i motsetning til hva O. A. Johnsen hevder, ble ikke opprettelsen av postbud tatt med i proposisjonen til stendermøtet i 1643, selv om kongen ba om kommisærenes betenkninger på saken.¹¹²⁶ Det var heller ikke en del av proposisjonen i 1645, så her var det adelen selv som gjenopptok spørsmålet. Det er likevel fullt mulig at spørsmål om postbud hadde blitt diskutert muntlig, enten i Halden eller med stattholderen i Christiania. Til sist gjentok de behovet for å få bukt med ulovlig skyssferd og gjentok noen mindre forbud.¹¹²⁷

Sehested uttalte seg om skyssferden i en kommentar til Henrik Thotts erklæring fra 28. november samme år.¹¹²⁸ Sehested mente at skyssferden nesten overalt kunne avskaffes, og være både gagnlig og ganske billig. Der om var det ingen tvil mente han. Men han så også at problemet lå hos de privilegerte, som ikke ville graves med mere kostnader. Han mente likevel at det ikke var mulig å forhindre misbruket av ordningen, og at det derfor var bedre med en annen ordning for den nødvendige skyssferden.¹¹²⁹ Sehested foreslo i sin egen erklæring fra desember at man burde sette en takst for skysspenger på alle, privilegerte og upriviligerte, om det ikke lot seg gjøre å avskaffe skyssferden.¹¹³⁰ Lensherrene, som så å si alltid var adelige, fulgte i sin resolusjon den norske adelen, og mente skyssferden i Norge ikke kunne avskaffes, men at man heller burde følge opp den siste forordningen om skyssferd for å få bukt med misbruket. De videreførte dessuten adelens forslag om postbud mellom de største byene.¹¹³¹ Kongen valgte å utsette

¹¹²⁴ Akts. I s. 499

¹¹²⁵ Erslev 1888-1890 s. 410

¹¹²⁶ Se kapittel 7.3.1. og 7.3.2.

¹¹²⁷ Akts. I s. 499

¹¹²⁸ Akts. I s. 523

¹¹²⁹ Akts. I s. 523

¹¹³⁰ Akts. I s. 540

¹¹³¹ Akts. I s. 555

spørsmålet om skyssferd til herredagen.¹¹³²

Kongens ratifikasjon nevnte ikke postbudene, men det ser faktisk ut til at noen postbud til lands ble opprettet våren 1646. I brev datert 4. april 1646 ble Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested beordret til å finne måter og midler til å opprette postruter mellom Danmark og Norge. I første rekke mellom København, Båhus og Akershus.¹¹³³ I en befaling fra 23. april, fikk så Hannibal Sehested blant annet befaling om at han «[...] jevnlig over Lands ved de forordnede Postbude skal correspondere [...]»¹¹³⁴ Det ser altså ut til at det ble opprettet faste posttryttere mellom København og Sør-Norge allerede i 1646, selv om et eget norsk postvesen ikke kom på plass før ved årsskiftet 1646-1647.¹¹³⁵ I mai 1647 var det etter alt å dømme opprettet fire postruter med utgangspunkt i Christiania: én til Trondheim, én til Bergen, én til Skien og én til København.¹¹³⁶

Punkt elleve i proposisjonen fra stendermøtet var det siste nye punktet sammenlignet med møtet i Halden. Innholdet var likevel ikke nytt, men dreide seg om veiene. Spørsmålet var hvordan man for alvor kunne komme i gang med nybygging, reparasjon og vedlikehold av veiene. Det var delvis for å lindre på skyssferden, så i den forstand kan også punktet sees som en forlengelse av det forrige. Adelen svarte kort at det sønnafjells måtte ordnes etter forrige befalinger, herunder forordningen fra 1. juni 1643.¹¹³⁷ De kom deretter med noen forslag til hvordan arbeidet kunne deles opp etter sogn og gårder, og om de lå ved veien eller ikke. Resten overlot de til kongen, rådet og stattholderen å avgjøre.¹¹³⁸ Tilsvarende var uttalelsene fra borgerne og lagmennene.¹¹³⁹ Lensherrene videreførte også budskapet, men det nevnes ikke noe sted i ratifikasjonen fra kongen.¹¹⁴⁰ Årsaken var mest sannsynlig fordi kongen allerede i brev datert 2. juni befalte en rekke av lensherrene i Sørøst-Norge om å utbedre veiene der for å lette kongens egen ferd til herredagen senere samme år.¹¹⁴¹

Tolvte og siste punkt i proposisjonen var identisk med punkt sju fra møtet i Halden. Det

¹¹³² Akts. I s. 562

¹¹³³ Erslev 1888-1890 s. 311

¹¹³⁴ NRR VIII s. 391. Egen understreking.

¹¹³⁵ Rian 1997b s. 313

¹¹³⁶ Finn Erhard Johannessen (1997) *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år*. Bind I: 1647-1920. Elanders forlag, s. 27

¹¹³⁷ Akts. I s. 407-408

¹¹³⁸ Akts. I s. 500

¹¹³⁹ Akts. I s. 482, 489

¹¹⁴⁰ Akts. I s. 555

¹¹⁴¹ NRR VIII s. 384

var et åpent spørsmål om stendene hadde noe å tilføye til gjennomføringen av de nevnte punktene, eller annet som kunne bidra til å sikre begge rikene, Danmark og Norge, et trygt forsvar.¹¹⁴² Til det uttalte adelen at de ikke hadde noe å tilføye til de alt presenterte resolusjonene. Og om noen skulle ha noe å kommentere fikk det være opp til den enkelte. Adelen avsluttet med å be stattholderen om å være deres talsmann overfor kongen. Særlig måtte han gi tilkjenne hvordan de etter beste evne hadde latt seg bruke under krigen til kongen og landets tjeneste, slik deres forfedre hadde gjort i tidligere feider, og som de selv ville være beredt til i fremtiden.¹¹⁴³ Siden punktet ikke inneholdt noen egentlig krav, ble det heller ikke videreført av lensherrene.

Totalt hadde ni adelsmenn undertegnet resolusjonen, åtte med egen hånd, men bare to segl er bevart. Palle Rosenkrantz underskrev riktignok ikke som norsk adelsmann, men han var den eneste lensherren som spesifikt hadde blitt innkalt til møtet for å diskutere forsvarssaker i hans eget len. At han underskrev adelens resolusjon må regnes som et unntak fra normen om at lensherrer ikke tok del i adelens petisjoner og resolusjoner. Siden han uansett var til stede under forhandlingene, var det nok mest logisk å inkludere ham i adelens resolusjon. At en ekstra adelsmann og lensherre satte sin underskrift på resolusjonen ga den antagelig noe større tyngde og legitimitet. Interessant nok var resolusjonen i 1645 igjen undertegnet av Jens Bjelke. Det hadde ikke skjedd i 1643, og Johnsen hevder årsaken skal ha vært misnøye med setegårdsforordningen fra 1639.¹¹⁴⁴ Hvis det faktisk var tilfelle, må stemningen ha snudd innen stendermøtet i 1645, fordi fra 1645 av var Bjelkes underskrifter igjen å finne på samtlige av adelens resolusjoner.

Samlet ble sju av de elleve innstillingene helt eller delvis godkjent av kongen. De øvrige fire punktene, samt deler av punkt seks ble derimot utsatt til herredagen året etter. I alt så det ut som om kongen i det hele var imøtekommende for stendenes og stattholderens forslag, selv om de ble vedtatt på kongens premisser og i overensstemmelse med hans interesser. Videre viser gjennomgangen at det ikke var noen egentlige uenigheter mellom stendene i sakene, bortsett fra skyssferden. Adelens resolusjon inkluderte betenkningene fra alle stendenes resolusjoner, og er på lang vei en felles resolusjon fra møtet, selv om den inneholdt flere innspill som spesifikt angikk adelen. På punktet om skyssferden, hvor de jo hadde ulike meninger, påpekte adelen at lagmennene hadde levert en egen betenkning. Problemene med skyssferden ser også ut til å være

¹¹⁴² Akts. I s. 500

¹¹⁴³ Akts. I s. 500-501

¹¹⁴⁴ Johnsen 1906 s. 191, fotnote 5

et av få punkter hvor adelen og stattholderen fortsatt ikke var enige om løsningen. Sehested hadde tatt lærdom fra møtet i 1643, og tilbød i 1645 et uspesifikt privilegium i bytte. Det var likevel ikke en tilstrekkelig garanti for adelen, som mest sannsynlig ønsket et konkret tilbud. Et annet punkt hvor stattholderen og samtlige stender var uenige var skattenivået på bøndene. Sehesteds originale takst var nesten dobbelt så høy som det stendene ville gå med på. Her har stattholderen og/eller kongen gitt etter, og takstene ble satt etter stendenes innspill.

7.5.5. Stattholderens samarbeid og interessefellesskap med de norske stendene

Oscar Albert Johnsen hevder at Sehested fra første stund opptrådte med et selvstendig initiativ overfor stendene, mens tidligere stattholdere hadde holdt seg nøye til kongens spesielle instruksjer.¹¹⁴⁵ Som vi har sett passer ikke denne beskrivelsen på stendermøtet i 1643, så hvordan var situasjonen med stendermøtet i 1645? Problemet med Johnsens tolkning er at Sehesteds tolv punkter strengt tatt var innenfor kongens instruksjer fra april og september som angikk økonomi og forsvar. Kombinert med Sehesteds militære fullmakter er det lite som støtter tanken om en selvstendig stattholder som gikk utover kongens fullmakter. Dessuten hadde ikke Sehested bare forberedt sakene før stendermøtet, han hadde også orientert kongen i brev datert 25. oktober om nøyaktig hvilke tolv saker han planla å legge frem i proposisjonen til stendene.¹¹⁴⁶ Kongen var altså hele tiden informert om stattholderens planer for møtet. Det er altså ikke hold i Johnsens påstand når han hevder at Sehested, i motsetning til forgjengerne, opptrådte med et selvstendig initiativ overfor stendene. Det var ikke tilfelle i 1643, og det er lite som tyder på noe stort skille i 1645, rent bortsett fra at kongens instruksjer til Sehested i 1645 i utgangspunktet var formulert langt løsere enn mange tidligere befalinger om å forhandle med stendene.¹¹⁴⁷ Det hang sammen med den vanskelige økonomiske situasjonen som krigen 1643-1645 hadde skapt, samt at Sehested i løpet av krigen hadde opparbeidet seg en særlig betrodd stilling overfor kongen. Det var ikke stattholderen som tok initiativ utover kongens befalinger, men heller kongens befalinger som var åpnere formulert og dermed tillot, sågar befalte, at stattholderne tok initiativ til løsninger selv og i forhandlinger med stendene. Stattholderens initiativ forble altså innenfor rammene av befalingene.

¹¹⁴⁵ Johnsen 1909 s. 90

¹¹⁴⁶ Akts. I s. 468. Punkt fem om sikring av grenser og pass ble ikke medtatt som eget punkt under møtet, men innarbeidet i resolusjonen for festningene.

¹¹⁴⁷ Akts. I s. 437

Derimot er jeg enig i Johnsens påstand om at Sehested hadde en klar og økende tendens til å dra de norske stendene inn i det offentlige liv og gjøre dem til en politisk faktor av betydning.¹¹⁴⁸ Her kan vi ane en langt sterkere tendens i 1645 enn i 1643, og mye av årsaken kan legges til krigføringen i Norge, dens kostnader, og kritikk fra danske stender og riksråder. Johnsen fremhever at Sehested på den ene siden ønsket å utnytte stendenes sak- og lokalkunnskap, samt økonomiske medvirkning i forbindelse med utformingen av sine reformer.¹¹⁴⁹ Det ville samtidig bidra til å legitimere og minske motstanden mot dem i det norske samfunnet, i det minste blant stendene. Men Sehested ville samtidig kunne benytte stendenes samtykke og støtte som politisk motvekt overfor sine kritikere i Danmark.¹¹⁵⁰ Denne kritikken var først oppstått i forbindelse med krigen, og forklarer stattholderens økte behov for å dra inn stendene for å få støtte for sine reformer i 1645. Stattholderen holdt seg likevel innenfor kongens fullmakter.

Den klareste indikatoren på et politisk samarbeid mellom stattholderen og stendene i 1645 finner vi om vi ser nærmere på en oppfordring fra stendene om å benytte tollpengene til å avbetale offiserene i Christiania fra 13. november, som har mye til felles med Sehesteds orientering til kongen fra 25. oktober. I Sehesteds brev til kongen fortalte han at han hadde fulgt kongens befaling fra 5. september om å sende de norske tollpengene til København. I brevet fremgår det at stattholderen hadde fått kongens tillatelse til å låne tollpengene fra krigens første år som lån til stendene for å skaffe våpen, magasiner, etc. Sehested skrev deretter en lengre passasje hvor han klagde over hvor vanskelig det var å finansiere krigen i Norge ut av rikets skatter, av mange ulike årsaker. Deretter beklaget han hvor vanskelig det nå var å betale alle offiserer og andre, siden så lite hadde kommet inn av kontribusjonen. Han forsikret likevel kongen om at han av dette årets tollpenger verken ville eller hadde rørt én eneste riksdaler.¹¹⁵¹ Sehested tegnet altså opp en meget presset finansiell situasjon i Norge, og fremhevet problemene med å få avskjediget alle offiserene samtidig som tollpengene ikke skulle røres. I sitt eget forsvarsskrift fra 1650 skrev Sehested at han valgte å sende både tollpengene og lenets avgifter uavkortet til Danmark, selv om de om lag 500 offiserene som da befant seg i Christiania var på kanten av opprør.¹¹⁵² Sett ut ifra stattholderens brev til kongen låter innholdet i stendenes oppfordring påfallende likt. Nesten de

¹¹⁴⁸ Johnsen 1909 s. 90

¹¹⁴⁹ Johnsen 1909 s. 91

¹¹⁵⁰ Johnsen 1909 s. 91. Synspunktene videreføres også hos Lars Christensen 2019 s. 100-101

¹¹⁵¹ Akts. I s. 467

¹¹⁵² Sehested 1886 Bind II s. 312-313

samme adelsmenn, borgere og lagmenn som sto bak resolusjonene, oppfordret stattholderen til å benytte av tollpengene til å avskjedige og avlønne offiserene i Christiania, siden det ikke var andre midler å ta av. De skrev at de visste vel, [...] at hans excellentie, her statholder, ugierne vil forbruge nogen af samme toldpenge dertil, men vil heller, som vi hafver forstaat, forschiche dennem neder til Danmarch til anden nødvendig udgift der sammesteds [...]»¹¹⁵³ De advarte også at hvis offiserene, som sammen med sine folk utgjorde like mange som borgerne i byen, ikke fikk betalingen sin, ville det bryte ut mytteri. Dessuten beklaget de også alle problemene med å få inn kontribusjonen i rett tid.¹¹⁵⁴ Budskapet i både Sehested og stendenes henvendelser er svært like, og gir uttrykk for den økonomisk utilstrekkelige situasjonen man opplevde i Norge når et helt forsvar skulle finansieres av såpass få midler. Det er dessuten sannsynlig at stattholderen selv kan ha bedt om denne uttalelsen fra stendene for å kunne legitimere krav om at flere av landets inntekter måtte benyttes i Norge. Innholdet i de to henvendelsene er for påfallende like til at det kan avskrives som en tilfeldighet.

At Norges forsvar skulle finansieres i alle fall delvis av landets skatter var et krav stendene hadde fremmet allerede i 1628, men som da ikke ble innvilget.¹¹⁵⁵ Ønsket kan også gjenfinnes i adelens resolusjon i 1645. Adelen ville da ikke gå inn på størrelsen på magasinene eller garnisonene før de fikk vite hvor mye kongen ville «[...] til rigets conservation forunde.»¹¹⁵⁶ Også andre steder mente de at det burde tas av kontribusjonene for å finansiere ulike forsvarstiltak. To steder i proposisjonen fra møtet, punkt fire og seks, men klart formulert i punkt seks, ble adelen som vi har sett bedt om finne midler til å finansiere utgiftene til krigsfolket, festningene, og med det øvrige «sekundere Danmark.»¹¹⁵⁷ Når det gjaldt taksten på bøndene svarte adelen her at de hadde satt den så høyt som de foreslo, for at dess mer kunne komme kongen til gode i Danmark av det som ikke trengtes til hæren, festningene og annet nødvendig i landet.¹¹⁵⁸ Det var her gamle krav som igjen ble ytret, og i en langt tydeligere grad enn tidligere. De «forlangte» riktignok ikke at de bevilgede pengene skulle benyttes i Norge slik Lars Christensen hevder, men var langt mer ydmyke og «formoder», fant det «nødvendig» å ta av

¹¹⁵³ Akts. I s. 501-502

¹¹⁵⁴ Akts. I s. 502-503

¹¹⁵⁵ Akts. I s. 230-231

¹¹⁵⁶ Akts. I s. 494

¹¹⁵⁷ Akts. I s. 495

¹¹⁵⁸ Akts. I s. 495

kontribusjonen, eller se hva kongen ville «forunne» først.¹¹⁵⁹ Det var ikke snakk om en «norsk vrangvilje» eller mangel på forståelse for den innbyrdes avhengigheten mellom Norge og Danmark slik Christensen hevder.¹¹⁶⁰ Tvert imot, ser man på de tidligere stenderforhandlingene i Norge var det sjelden noen motforestillinger mot å bidra til forsvarsverker i Danmark, og aldri hevdet de norske stendene at alle norske inntekter skulle forbli i Norge. De ønsket derimot at deler av inntektene måtte forbli i Norge og da, slik som i 1645, benyttes til å gi Norge et tilfredsstillende forsvar. Det var helt urealistisk å opprettholde et norsk forsvar basert ene og alene på stendenes bevilgninger, noe som hadde blitt smertelig åpenbart under Hannibalfeiden. Man kan i den forstand heller snakke om en «dansk vrangvilje» og mangel på forståelse for innbyrdes avhengighet, når den danske adelen og landkommisærerne krevde at alle norske forsvarsskatter ble nedlagt i den sjællandske landkisten, og når den sjællandske adelen i 1649 krevde at inntektene fra Norge «efter gammel brug, skik og sædvane» ble sendt ubeskåret til Danmark, når nettopp det ville innebære at Norge ble stående uten et tilstrekkelig forsvar.¹¹⁶¹ At adelen derimot så åpent ba om at mer penger måtte brukes i Norge i 1645, hang nok sammen med at stattholderen var av samme mening. Det var da også i Sehesteds interesse å opprettholde et sterkt norsk forsvar, og da måtte nødvendigvis flere midler bli igjen i landet. Bøggild-Andersen hevder at årsaken til at de øverste stendene i Norge hadde større forståelse for nødvendigheten av et sterkere forsvar og andre reformer, var deres behov for stattholderens velvilje med tanke på opprettholdelsen og utvidelsen av deres privilegier.¹¹⁶² Det er altså ikke riktig. De øverste stendenes forståelse av nødvendigheten av et sterkere forsvar lå i at et tilstrekkelig forsvar i Norge hadde vært i stendenes interesse lenge før Sehested kom til landet. Og de var ikke mer avhengig av stattholderens velvilje enn at de fortsatt nektet å oppgi retten til skyssferd, og halverte stattholderens foreslåtte skattetakster. Stattholderen brukte stendene for å skaffe politisk ryggdekning for sine forslag overfor sentralmyndighetene, mens stendene fikk fremmet sine interesser overfor de samme myndighetene via den innflytelsesrike stattholderen.

I løpet av Hannibalfeiden og via stendermøtet i 1645 ser vi altså at stattholderen og stendene fant sammen på flere områder enn tidligere. Sehested hadde på den ene siden behov for

¹¹⁵⁹ Christensen 2019 s. 101, Akts. I s. 493-493

¹¹⁶⁰ Christensen 2019 s. 99, 101

¹¹⁶¹ Bøggild-Andersen 1946 s. 76, Christensen 2019 s. 138, Carl Rise Hansen (1959) *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stendermødernes historie i Frederik III's tid*. Bind I. København: I kommission hos G. E. C. Gad, s. 314

¹¹⁶² Bøggild-Andersen 1946 s. 73

å samarbeide med stendene både for å utarbeide og legitimere reformene han ønsket å gjennomføre i Norge. På den andre siden hadde han behov for stendenes støtte overfor politiske motstandere i Danmark. Stattholderen holdt seg hele tiden innenfor kongens befalinger og fullmakter, men kunne på grunn av kongens langt åpnere befalinger diskutere mange flere saker med stendene. Stendene dro på sin side nytte av interessefellesskapet mellom dem og stattholderen, siden de fikk en viktig og innflytelsesrik alliert som kunne fremme norske interesser overfor konge og riksråd. For den norske adelens del ser det ut som om Sehested i noe større grad begynte å fremme dens argumenter i sine brev til sentralmyndighetene, selv om årsakene ikke kommer tydelig frem før ved herredagen 1646. Hva angikk adelens saker og holdninger etter Hannibalfeiden og under stendermøtet fortsatte den å fremme sine sedvanlige interesser og saker, selv når de gikk imot stattholderens ønske i forbindelse med skyssferden. Krigen medførte dessuten at den norske adelen gjennomgikk en militær profesjonalisering, som blant annet økte andelen adelige med krigserfaring, skjerpet interessen for offiserstillinger og andre forsvarsanliggender generelt. Denne prosessen skulle fortsette under Krabbekrigen og Bjelkefeiden. Til tross for denne utviklingen forsøkte de likevel ikke å forbeholde offiserstillingene i den norske hæren for seg selv under forhandlingene i 1645. De videreførte i stedet det eldre kravet om at det skulle være dyktige, øvede offiserer, uansett om de var adel eller ikke, men foretrakk norske og danske menn i stedet for utenlandske.

7.6. Herredagen i Christiania juli 1646

7.6.1. Innledning

Herredagen i Christiania ble innkalt allerede 6. desember 1645.¹¹⁶³ Som vi har sett ble mange av sakene fra stendermøtet i oktober 1645 utsatt til videre behandling på den norske herredagen det påfølgende året.¹¹⁶⁴ De sakene som ble behandlet under herredagen var da også i all hovedsak de samme sakene som hadde blitt utsatt, eller på andre måter var knyttet til proposisjonen fra stendermøtet i 1645.¹¹⁶⁵ Det er derfor mest hensiktsmessig å anse herredagen i 1646 som avslutningen av forhandlingene som hadde pågått siden 1645. I motsetning til kildematerialet etter stendermøtet i 1645, er antallet bevarte kilder etter den norske herredagen i 1646 langt færre.

¹¹⁶³ NRR VIII s. 377-380

¹¹⁶⁴ Akts. I s. 559-563

¹¹⁶⁵ NRR VIII s. 417-418

Rent bortsett fra riksrådets kommentarer på lensherrenes erklæring fra 10. desember 1645, samt konges ratifikasjon fra 17. april 1646, kjenner vi ingen spesifikk befaling for hvilke saker som skulle behandles under herredagen. Det er først etter at rettertinget startet den 8. juli at vi kan følge forhandlingene. Mange av klagesakene som kom inn til herredagen fra allmuen ble dessuten behandlet av stattholderen mellom 29. juni og 5. juli, altså i forkant av selve rettertinget. O. A. Johnsen mener det var en bevisst strategi fra stattholderen for å redusere antall klager som ble lagt frem for kongen under herredagen. En lav mengde klagesaker ville bidra til å fremstille stattholderen og hans styre i et langt mer positivt lys overfor kongen.¹¹⁶⁶ Siden dette var en strategi Sehested også benyttet i forbindelse med hyllingen av Fredrik 3. i 1648, vil jeg si meg enig i Johnsens påstand.

7.6.2. Sakene som ble behandlet på herredagen

Av de større sakene som ble behandlet på herredagen oppsummeres hovedpunktene i en befaling fra 11. juli 1646.¹¹⁶⁷ Befalingen var rettet til Hannibal Sehested og beordret at han, sammen med riksadmiral Ove Gjedde, rikets kansler Christoffer Urne, riksråd Iver Wind og Norges kansler Jens Bjelke, skulle overveie og erklære seg om disse punktene som hovedsakelig var de utsatte punktene etter stendermøtet i 1645.¹¹⁶⁸ Det første punktet i denne befalingen var å gjøre ferdig skattetakstene på hel-, halv-, og ødegårder både nordafjells og sønnafjells hvor det ikke allerede var utført. Punktet viste tilbake til punkt åtte i kongens ratifikasjon som forventet videre forhandlinger om skattene på herredagen, og punkt femten som påbød lensherrene å undersøke forholdene i sitt len for å finne produksjonsmengden på én helgård.¹¹⁶⁹ I tillegg kom en befaling fra 7. april som ba lensherrene undersøke flere forhold i sine len, herunder bøndernes skatteevne etter krigen og om den større skatten var å foretrekke over alle de små skattene.¹¹⁷⁰ Ingen av erklæringene fra herredagen sier mer om skattetakstene, men det har tydeligvis blitt utført omfattende undersøkelser. Resultatet ble offentliggjort året etter i form av et langt register over hva som ble regnet som én hel-, halv-, kvart-, og ødegård i hvert av de norske lenene. Denne oversikten baserte seg på gårdenes produksjon av landskyldvarer, og forholdt seg til mengden

¹¹⁶⁶ Johnsen 1906 s. 223-224

¹¹⁶⁷ NRR VIII s. 417-418

¹¹⁶⁸ Se kapittel 7.5.4.

¹¹⁶⁹ Akts. I s. 561-563. Det gikk også ut en befaling til lensherrene om å ligne gårdene i Norge etter landskylden. Målet var å skattlegge gårdene likt etter faktisk produksjonsmengde og landskyldsvare. Se NRR VIII s. 390

¹¹⁷⁰ NRR VIII s. 387-388

korn, smør, huder og fisk hver gård produserte, og hvor store gårdsenhetene skulle regnes som i hvert len.¹¹⁷¹ Med denne oversikten var arbeidet med å definere og skattlegge gårdene ut ifra produksjonen i de enkelte lenene ferdigstilt.

Det andre punktet i befalingen var å finne ut hvor stor gjelden i Norge var, og sette opp et overslag på årlige kostnader for å holde 2-300 vervede soldater på hver garnison, bygge og vedlikeholde festningene og betale lønn til offiserene etter de danske takstene. Ut fra overslaget ville kongen vite om man skulle avsette en tredjedel eller halvparten av den norske kontribusjonen til bruk i Norge også for fremtidige år.¹¹⁷² Et eget overslag over gjelden ble forfattet av de fire danske kommisærene, formodentlig for å kunne presentere det for det øvrige riksrådet. Her ble gjelden oppgitt til 400 000 med referanse til generalkommisær Niels Lange, men uten videre spesifikasjoner. De foreslo videre at man for fremtiden bevilget at halvparten av de norske kontribusjonene forble i Norge og ble benyttet til å nedbetale gjeld, samt finansiere forsvar, garnisoner og bygningsarbeider.¹¹⁷³ Kongen godkjente forslaget mens han enda var i landet.¹¹⁷⁴ Når det gjaldt offiserene ble det besluttet at de skulle ha samme underholdning som de i Danmark.¹¹⁷⁵

Sehested ser likevel ikke ut til å ha vært fornøyd med at bare halvparten av kontribusjonen forble i landet. Problemet var likevel ikke så enkelt som det fremstår hos Lars Christensen.¹¹⁷⁶ Han hevder Sehested ikke holdt seg til avtalen og bare sendte små beløp til rentekammeret. Kongen gikk deretter med på at alle skattene skulle forbli i riket til gjelden var betalt, fordi det ville gjøre nordmennene «villigere til å bidra til landets forsvar.»¹¹⁷⁷ Sehesteds problem var derimot at det bevilgede beløpet fortsatt utgjorde for lite i forhold til de godkjente planene for den norske militsen, samtidig som også gjelden skulle nedbetales. På kongens befaling utarbeidet han den 6. mai 1647 et overslag over hva den norske militsen årlig ville koste, og det utgjorde ifølge Sehested 385 000 riksdaler for samtlige åtte regimenter med tilhørende offiserer.¹¹⁷⁸ Da var ikke bare hele kontribusjonen, men store deler av tollinntektene lagt til grunn. I tillegg kom nedbetaling av gjelden som Sehested mente kunne gjøres i løpet av

¹¹⁷¹ NRR VIII s. 497-499

¹¹⁷² NRR VIII s. 417

¹¹⁷³ Akts. I s. 573-574

¹¹⁷⁴ NRR VIII s. 440

¹¹⁷⁵ NRR VIII s. 435

¹¹⁷⁶ Christensen 2019 s. 99

¹¹⁷⁷ Christensen 2019 s. 99

¹¹⁷⁸ Johnsen 1909 s. 104, Sehested 1886 Bind II s. 224-225

fire år. Forslaget møtte sterk motstand hos riksrådet, og Sehested presenterte deretter tre nye overslag hvor han kom med reduksjoner i kostnadene. Det fjerde forslaget ble til sist godkjent av riksrådet, men innebar kraftige reduksjoner i militsen.¹¹⁷⁹ I forslaget ble antallet regimenter redusert fra åtte til tre. Regimentene i Trondheim len, Akershus len og Båhuslen besto, mens alle fem langs sjøkanten, samt alle tilhørende garnisoner og magasiner ble avskaffet. Til gjengjeld ble grenseregimentene i de tre lenene styrket til henholdsvis 3000, 3000 og 2000 mann. I det øvrige Norge skulle byene fortsatt stille med sine kompanier i henhold til krigsordinansen.¹¹⁸⁰ Overslaget for disse styrkene beløp seg på 126 000 riksdaler i året, og i tillegg kom nedbetaling av gjelden som ble satt til åtte år. For at det i det hele tatt skulle la seg gjennomføre, satte Sehested som krav at hele kontribusjonen måtte forbli i Norge inntil hele ordningen med militsen var satt i verk og gjelden nedbetalt. I motsatt fall ville han ikke ha noe mer å gjøre med militsen og rikets forsvar. Han godtok likevel at tollinntektene, lensavgiftene, bergverkstiene og annet i sin helhet ble sendt til Danmark.¹¹⁸¹ Forslaget ble lest opp for riksrådet 26. mai 1647 og ble da godkjent.¹¹⁸² Det var altså ikke kongen alene, men også riksrådet som godtok det endelige forslaget fra Sehested, og da med kraftige reduksjoner og innsparinger i forhold til de opprinnelige planene for militsen. 2. juni befalte kongen i henhold til Sehesteds siste forslag at alle skatter skulle forbli i Norge inntil gjelden var nedbetalt og forsvaret satt i tilstrekkelig stand.¹¹⁸³ Stattholderen og stendenes ønske om økt bruk av norske skattemidler til det norske forsvaret ble dermed imøtekommet, men innebar nedskjæringer og ble dermed et kompromiss med sentralmyndighetene.

En umiddelbar følge av at såpass store økonomiske midler nå skulle innkreves og benyttes direkte i Norge, var en utvidelse av generalkommissariatet. Det hadde blitt opprettet rett etter krigens utbrudd i 1644, og dets opprinnelige funksjon var å motta og kvittere for de midler som hadde blitt bevilget til krigføringen. Utbetaling av midler skjedde bare etter stattholderens ordre, og generalkommisæren måtte fremlegge regnskap til stattholderen hver måned.¹¹⁸⁴ Generalkommissariatet hadde lettet den finansielle administrasjonen av krigføringen, men skulle opprinnelig bare gjelde så lenge krigen varte. Generalkommissariatet ble likevel videreført etter

¹¹⁷⁹ Sehested 1886 Bind II s. 224-227

¹¹⁸⁰ NRR VIII s. 501-502

¹¹⁸¹ Sehested 1886 Bind II s. 226-227

¹¹⁸² Erslev 1888-1890 s. 364

¹¹⁸³ NRR VIII s. 501-502

¹¹⁸⁴ Johnsen 1909 s. 109

krigen, og arbeidsbyrden økte raskt. Etter at kongen i april 1646 hadde ratifisert stendenes forslag til militsen og avstått halvparten av kontribusjonen til bruk i Norge, ble generalkommissariatet omorganisert og utvidet.¹¹⁸⁵ Den opprinnelige generalkommissæren Niels Lange ble nå supplert av to nye generalkommissærer, de danske adelsmennene Jakob Ulfeldt og Peder Vibe.¹¹⁸⁶ I etterkant av herredagen i Christiania ble det så utarbeidet en omfattende instruks for generalkommissariatet i 65 punkter som ble ratifisert av kongen 17. januar 1647.¹¹⁸⁷ Den nye funksjonen til generalkommissariatet var, ifølge Johnsen, nesten å regne som et norsk armedepartement.¹¹⁸⁸ Det hadde ingen selvstendig myndighet over hæren, men sto helt og holdent under stattholderens kommando. Allerede ved årsskifte 1646-1647 ble ytterligere endringer i kommissariatets arbeidsområder foreslått. Frem til da måtte stattholderen selv motta og kvittere for skatter og andre inntekter fra de norske lenene, før han deretter videresendte dem til sine respektive steder. Han ba nå om at dette arbeidet måtte legges under generalkommissariatet, og at han selv bare skulle gjøre regnskap for sitt eget len.¹¹⁸⁹ Ifølge ham selv var det for å unngå krav mot seg selv eller sine arvinger om noe skulle skje som forhindret ham fra å kvittere og bokføre disse summene.¹¹⁹⁰ Kongen godkjente forslaget og befalte generalkommissærene om å oppbære samtlige av de norske statsinntektene, kvittere oppbørselsmennene og videresende pengene til sine respektive steder. Stattholderen skulle fortsatt føre kontroll med kvitteringene, og det ble opprettet til sammen seks jernbeslåtte kister på skriverstuen på Akershus hvor de ulike inntektene ble oppbevart. I praksis innebar denne endringen at generalkommissariatet ble et slags norsk rentekammer, som i tillegg administrerte det norske forsvaret.¹¹⁹¹ Det medførte en betraktelig styrking av det norske statsapparatet og med det stattholderembetets egen myndighet. Utviklingen i Norge møtte imidlertid på motstand i Danmark, først og fremst fra den danske rikshovmesteren Corfitz Ulfeldt, som anså det som en beskjæring av sin egen myndighet. Kongen avviste først Ulfeldts protester, men da presset fra

¹¹⁸⁵ Johnsen 1909 s. 110

¹¹⁸⁶ Erling Reksten (1983) «Wibe, Peder.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind XIX. Oslo: Aschehoug, s. 150-152. Dansken Peder Vibe ble adlet i Frankrike i 1634, og deretter opptatt i den danske adelen samme år. Jeg kjenner ikke Jacob Ulfeldts bakgrunn, men begge omtales som «adelspersoner» i instruksene til generalkommissærene. Se f.eks. Akts. I s. 584-585

¹¹⁸⁷ Johnsen 1909 s. 110, Akts. I s. 584-604

¹¹⁸⁸ Johnsen 1909 s. 112

¹¹⁸⁹ Johnsen 1909 s. 112

¹¹⁹⁰ Sehested 1886 Bind II s. 318-319

¹¹⁹¹ Johnsen 1909 s. 113

både Ulfeldt og riksrådet ble for sterkt, måtte kongen gjøre om beslutningen.¹¹⁹² 6. november fikk lensherrene i Norge befaling om å sende alle lensinntektene direkte til København, bortsett fra de skattene og kontribusjonene som var avsatt til den norske militsen og gjelden.¹¹⁹³

Det tredje punktet i befalingen til kommisærene var å vurdere om man kunne avskaffe utskrivning av bondesoldater imot at de betalte en sum til landkisten i stedet.¹¹⁹⁴ Punktet var ikke en del av forhandlingene i 1645, og heller ikke en del av kongens ratifikasjon. Det skriver seg derimot fra forhandlinger som fant sted med representanter fra den danske adelen i juni samme år. Kongen hadde bedt den danske adelen og geistligheten om ytterligere midler til de danske landkistene.¹¹⁹⁵ I svaret fra adelen på Sjælland, Lolland og Fyn kom det frem at kongen hadde gått med på å frita kronens bønder fra utskrivning mot en avgift på seksten riksdaler fra hver soldatlegd. De bevilget derfor å utgi seks skilling pr. tønne korn i henhold til jordebøkene.¹¹⁹⁶ Kongen ønsket altså å gjøre det samme i Norge som i Danmark. Erklæringen fra kommisærene er ukjent, men ser ut til å ha støttet forslaget, fordi i et brev fra kongen til Sehested og de øvrige lensherrene fra 17. juli befaltes det at hver soldatlegd skulle slippe med utskrivning og annet imot å utgi minst én måneds soldatlønn til landkisten.¹¹⁹⁷ Disse pengene skulle gå til å verve «visse og villige» soldater som skulle utgjøre et regiment på seks kompanier. De vervede soldatene skulle så fordeles på garnisonene, hvorav to kompanier på til sammen 300 mann på Akershus, og ett kompani på 150 mann på hver av de fem øvrige garnisonene.¹¹⁹⁸ Hele ordningen pekte tilbake til punkt fem i kongens ratifikasjon fra 17. april, som angikk fordeling av bondesoldater på garnisonene, men innebar en reduksjon i antallet.¹¹⁹⁹ Selv om utskrivningen altså ble avskaffet, befalte kongen likevel at det skulle gjennomføres mønstringer til visse tider, og at bøndene måtte fremvise geværet de skulle holde etter Landsloven.¹²⁰⁰ Hensikten med endringen var mest sannsynlig å sikre en minimumsstyrke av trente soldater finansiert av landkistepengene heller enn å påkoste bondesoldater med usikker trening og erfaring, som dessuten hadde vist seg svært upålitelige under Hannibalfeiden. Endringen stemmer også overens med valget om å prioritere

¹¹⁹² Christensen 2019 s. 112-113

¹¹⁹³ NRR VIII s. 584-585

¹¹⁹⁴ NRR VIII s. 417-418

¹¹⁹⁵ Erslev 1888-1890 s. 274

¹¹⁹⁶ Erslev 1888-1890 s. 276, 284. Adelen i de øvrige provinsene nevner ikke den samme ordningen, men går med på samme beløp.

¹¹⁹⁷ Akts. I s. 575-576

¹¹⁹⁸ Akts. I s. 575-576

¹¹⁹⁹ Akts. I s. 560-561

¹²⁰⁰ NRR VIII s. 442

vervede og erfarne ryttere, som skulle underholdes av rosstjenestepengene, heller enn at stendene skulle stille med egne ryttere. Det siste ble også bekreftet av kongen i brev til Sehested og Bjelke den 8. juli.¹²⁰¹ Samtidig sikret kongen at allmuen fortsatt skulle opprettholde pliktene etter Landsloven og opprettholde en viss grad av militær trening. Det tok likevel ikke lang tid før det ble klart at bøndene ikke klarte å bære alle de nye avgiftene i tillegg til gårdsskatten. Allerede 19. januar 1647 reverserte derfor kongen ordningen med utskrivingspengene av hensyn til bøndene.¹²⁰²

Det fjerde punktet i befalingen til kommisærene var hvordan skyssferden kunne avskaffes i bytte mot en årlig avgift. Det var igjen en av sakene som hadde blitt utsatt til herredagen i kongens ratifikasjon.¹²⁰³ Som vi har sett hadde Sehested forgjeves forsøkt å få adelen til å oppgi skyssferden både i 1643 og 1645. Årsaken var mest sannsynlig at han ikke kunne tilby en konkret rettighet i bytte, og dermed vegret adelen seg for å gi slipp på retten til fri skyssferd. På herredagen i 1646 var derimot kongen selv til stede, og muligheten til å forhandle om en konkret motytelse kunne dermed gjennomføres. Vi har dessverre ingen detaljer fra disse forhandlingene, men bare seks dager etter at kommisærene fikk befalingen om å erklære seg om punktene til herredagen, utstedte kongen en forordning om at skyssferden skulle avskaffes.¹²⁰⁴ Dagen etter mottok den norske adelen privilegiebrevet av 18. juli 1646 som ga dem den ettertraktede retten til sakefall, hals- og hånd over bøndene sine i bytte.¹²⁰⁵ Jeg skal komme tilbake til adelen og privilegiebrevet mer utførlig i neste kapittel. For de øvrige stendene innbar opphevelsen at det ble innført skyssferdsavgift på bøndene, beregnet til én riksdaler for en full gård, en halv riksdaler for en halv gård og tilsvarende for mindre bruk. Motsatt måtte alle som trengte skyssferd nå betale bøndene etter oppgitte takster. Bare stattholderen, andre av hans og kongens tjenere, samt Norges rikets kansler hadde rett til fri skyssferd når de dro i nødvendige ærend. Lagmenn og biskoper ble derimot bevilget en årlig sum til skyssferden. Et annet viktig punkt var at ingen embetsmenn kunne kreve skyssferd av adelens bønder. Adelen fikk dessuten rett til å innkreve samme sum skyssferdspenger fra bøndene sine, men kunne til gjengjeld bare benytte egne bønder til sitt eget skyssbehov.¹²⁰⁶ I likhet med utskrivingspengene ble heller ikke skyssferdspengene langvarig. De

¹²⁰¹ NRR VIII s. 412

¹²⁰² NRR VIII s. 465-467

¹²⁰³ Akts. I s. 562

¹²⁰⁴ Akts. I s. 574

¹²⁰⁵ Akts. I s. 578

¹²⁰⁶ Akts. I s. 574-575

ble for kronens del opphevet samtidig med utskrivingspengene, men skyssferden ble ikke gjeninnført. I stedet ble kongen og kronens bønder bare pålagt å føre kongens egne tjenere, penger og brev, så lenge man kunne fremvise et gyldig bevis fra kongen eller lensherrene. For de som ikke hadde rett til fri skyss, men hadde nødvendig ærend, skulle lensherrene utgi bevis for reisen mot betaling.¹²⁰⁷ Det ble likevel en ordning som ikke klarte å beskytte mot det store misbruket som hadde plaget bøndene før opphevelsen i 1646, men nye justeringer kom ikke før i 1648.¹²⁰⁸

Det femte punktet i befallingen var en forespørsel om det fantes andre midler enn skatter, toll og lensavgifter som kunne øke inntektene til kronen. I tillegg kom flere spørsmål om tollsatser, en særlig toll for Sverige og opprettelsen av markeds plasser ved grensen. Punktet samlet opp flere av de utsatte punktene i kongens ratifikasjon fra april, og både under og i etterkant av rettertinget utkom det flere nye ordninger og befalinger som kan knyttes til temaene.¹²⁰⁹ For det første ble to nye avgifter innført: fisketiende og fôrnavtpenger. I brev til lensherrene 17. juli ble de pålagt å innkreve fisketiende av alle *doggerskuter* og *bakkebåter* som var på to lester eller som fisket for salg.¹²¹⁰ Økninger i fisketienden hadde blitt foreslått av Jens Bjelke i betenkningen fra juli året før, så det er sannsynlig at forslaget også stammet fra ham i 1646.¹²¹¹ Fôrnavtpenger tok utgangspunkt i adelens rett til å kreve at bøndene deres enten skulle føre opp én eller flere av adelens okser, eller i stedet betalte en avgift etter størrelsen på gården. Kongen krevde nå at det samme ble gjort av kronens bønder, regnet til én riksdaler pr. hele gård og tilsvarende mindre for mindre gårder.¹²¹² Fôrnavtpenger var ikke tidligere fremmet av de norske adelsmennene, så opphavet til forslaget er ukjent. Ordningen med fôrnavt var derimot godt kjent blant de danske adelsmennene, så forslaget kan også stamme fra de øvrige kommisærene. Fisketienden og fôrnavtpengene holdt seg litt lenger enn utskrivings- og skyssferdspengene, men 5. januar 1648 måtte også disse to avgiftene oppgis på grunn av bøndenes svake økonomiske stilling etter krig og uår.¹²¹³ Det er i det hele beskrivende for hvor

¹²⁰⁷ NRR VIII s. 465-466

¹²⁰⁸ Nielsen 1911 s. 262

¹²⁰⁹ Akts. I s. 562

¹²¹⁰ NRR VIII s. 431. *Doggerskuter* og *bakkebåter* var større båter som drev med linefiske til havs. Se Steinar Imsen og Harald Winge (1999) «Doggeri.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 89

¹²¹¹ Akts. I s. 454

¹²¹² NRR VIII s. 437

¹²¹³ NRR VIII s. 601

svekket kronens finansielle stilling var når man forsøkte å pålegge hele fire nye avgifter/skatter på de norske bøndene, når hele poenget med kontribusjonen som ble innført under Hannibalfeiden, og videreført med reduserte takster i 1646, var at bøndene skulle være fri for andre skatter og pålegg. Skattnivået i 1646-1648 lå dermed svært tett opp til hva bøndene kunne tåle, særlig når utfordringene med krig og uår ble medregnet.

Når det gjaldt handelen med Sverige, befalte kongen de norske lensherrene om å komme med sine erklæringer om hvor og hvordan det best kunne anrettes markeds plasser og unødvendige veier ødelegges. I den samme befalingen informerte kongen om at de nye tollsatsene ville bli oppsendt fra Danmark.¹²¹⁴ Kongens befaling var mest sannsynlig i tråd med innstillingen fra kommisærene, da lokalkunnskap var helt nødvendig i den praktiske ordningen med markedene. Tilsvarende var fastsetting av tollsatsene sentralmyndighetenes ansvar. Det tok likevel tid å komme til en enighet. I et brev datert 19. januar 1647 fikk stattholderen en rekke instruksjoner om ulike saker han skulle utføre, herunder å finne en ordning på markeds plasser og veier fra Sverige i de fire viktigste grenselenene.¹²¹⁵ Sehested valgt da å diskutere handelen med Sverige med representantene for kjøpstedene som del av forhandlingene om defensjonsskip som fant sted i første del av 1647.¹²¹⁶ Han fikk da detaljerte innspill på både handelsstedene, veiene, tollsatsene og andre aspekter av handelen med svenskene. Nøyaktig hva som ble resultatet av disse forhandlingene er uklart. Det ble offentliggjort en ny og omfattende tollrulle 30. januar 1648, hvor nederlendernes tollrettigheter var nøye spesifisert.¹²¹⁷ Flere andre stater var også nevnt, men handelen med svenskene ble ikke nærmere spesifisert.

Det sjette punktet i befalingen til kommisærene var hvordan man kunne utarbeide en bergverksforordning tilpasset landet.¹²¹⁸ Punktet var igjen et av de utsatte punktene etter stendermøtet i 1645, og på samme vis som i 1645 overlot kommisærene til berghauptmennene og andre med kunnskap om bergverksdrift å utføre arbeidet, om man skal dømme etter kongens brev til Sehested 17. juli.¹²¹⁹ Denne befalingen ser da også ut til å ha blitt iverksatt, men skulle vise seg å ta overraskende lang tid. Berghauptmennene ved Kongsberg fikk befaling om å uttale seg

¹²¹⁴ NRR VIII s. 435

¹²¹⁵ NRR VIII s. 468

¹²¹⁶ Akts. I s. 648-666. Sehesteds opprinnelige henvendelse til kjøpstedene datert 16. februar 1647 gjenfinnes ikke i NRR eller Aktstykker. Innholdet gjengis punkt for punkt i kjøpstedenes svar.

¹²¹⁷ NRR VIII s. 611-628

¹²¹⁸ Akts. I s. 572

¹²¹⁹ Akts. I s. 576-577

om driften ved sølvverket 2. august.¹²²⁰ Tilsvarende fikk Palle Rosenkrantz ordre 29. september om å undersøke jerngruvene ved Arendal og *Grødvig*, men da som lensherre.¹²²¹ Det er uklart hvorfor man ikke benyttet folk ved bergverket i undersøkelsen. Befalingen til Rosenkrantz ble gjentatt 7. november.¹²²² I oktober fikk stattholderen flere befalinger om å følge opp arbeidene ved Kongsberg sølvverk. Tilbakemeldinger hadde da kommet fra partisipantene, men overberghauptmannen hadde enda ikke hatt mulighet til å undersøke gruen i egen person.¹²²³ Videre viser den ene befalingen at kongen under herredagen hadde beordret partisipantene til å velge en felles fullmektig i saker som angikk sølvverket. Her hadde de valgt lagmannen i Christiania, Niels Hanssøn.¹²²⁴ Det var mest sannsynlig for å lette styret av sølvverket, som kongen selv hadde interesser i. Arbeidet med den nye bergverksordningen ble likevel ikke ferdig før Kristian 4.s død i februar 1648. Arbeidet ble beordret gjenopptatt i forbindelse med den norske hyllingen av Fredrik 3. i august samme år. Sehested fikk da befaling om å kalle sammen bergverksledelsen ved alle bergverkene og utarbeide en felles forordning som skulle oversendes kongen.¹²²⁵ Det ble det imidlertid ikke noe av. Både i 1651 og 1652 befalte Fredrik 3. at overberghauptmennene skulle gjenoppta arbeidet, og når heller ikke det førte til noe resultat ble Bostrup Gjedde utsendt som kommisær for å inspisere alle gruvene i hele Norge.¹²²⁶ Gjeddets inspeksjoner førte til opprettelsen av bergamtet, og i 1654 nevnes en bergordning som skal ha blitt satt opp av bergmesteren på Kongsberg, men som enda ikke var vedtatt.¹²²⁷ Året etter ble Bostrup Gjedde pånytt bedt om å forfatte en norsk bergordning på dansk språk.¹²²⁸ I 1656 ble daværende stattholder Niels Trolle bedt om å se gjennom en bergordning forfattet av overbergamtet.¹²²⁹ Siden bergverksprivilegier som ble utdelt fra 1657 viste til at partisipantene måtte drive etter bergverksordningen, men ikke lenger henviste til den mye eldre ordningen fra Kristian 4.s tid, ser det dermed ut til at ordningen fra 1656 omsider kom på plass.¹²³⁰

Det sjuende punktet i befalingen til kommisærene var å finne bedre måter å få opprettet en

¹²²⁰ NRR VIII s. 448

¹²²¹ NRR VIII s. 451

¹²²² NRR VIII s. 454

¹²²³ NRR VIII s. 451-454

¹²²⁴ NRR VIII s. 453-454

¹²²⁵ NRR IX s. 114-115

¹²²⁶ NRR X s. 260, 449, 493

¹²²⁷ NRR XI s. 193

¹²²⁸ NRR XI s. 302-303

¹²²⁹ NRR XI s. 661

¹²³⁰ NRR XII s. 67

flåte av defensjonsskip på i riket, samt betale de som gjorde tjeneste under krigen.¹²³¹ Det var det siste punktet som hadde blitt utsatt til herredagen i kongens ratifikasjon, og det ble raskt avgjort at man måtte forhandle frem bedre privilegier for å øke partisipantenes vilje til å bygge og utruste disse skipene, samt undersøke anklager og mislighold under krigen.¹²³² Allerede den 28. august avholdt Hannibal Sehested og Ove Gjedde et møte i Larvik med representanter fra fem norske kjøpsteder.¹²³³ Det skulle bli det første i en lang rekke forhandlinger mellom stattholderen og borgerne om vilkår og privilegier for å stille med de ønskede defensjonsskipene. Resultatet ble langt bedre privilegier til partisipantene i de aktuelle kjøpstedene, med store reduksjoner i toll, eksklusive handelsrettigheter og monopoler i bytte for å stille med skipene. Rent bortsett fra at Jens Bjelke og Sigvard Gabrielssøn Akeleye var til stede under forhandlingene med utsendingene fra kjøpstedene i smålenene, og da mest sannsynlig som lensherrer eller i kraft av andre embetsroller, ser ikke adelen ut til å ha deltatt i forhandlingene.¹²³⁴ Forklaringen ligger delvis i adelens handelsinteresser, som hovedsakelig var orientert mot handel med egen produksjon, særlig trelast. Selv om de noe større godseierne blant adelen ofte eide skip, var disse vanligvis mindre og rimeligere handelsfartøy, ofte under hundre lester.¹²³⁵ Defensjonsskipene skulle være på minst 120 lester, gjerne større, og var svært dyre. Defensjonsskip var i tillegg en risikabel investering, og erfaringene fra den forrige avtalen i 1629-1630 hadde vist at skipene ofte gikk tapt.¹²³⁶ Det fantes noen tidligere eksempler på at adelen hadde stilt med defensjonsskip. Gerlof Nettelhorst stilte ett skip i 1640, og Preben von Ahnen med konsorter stilte med ett defensjonsskip i 1643, samt tilbød å bygge flere.¹²³⁷ Det kan altså ikke utelukkes at adelen investerte i skipsandeler også etter 1647, selv om den ikke deltok som en separat gruppe under forhandlingene. I det hele var det likevel borgerne, som i kraft av å være den mest kapitalsterke og handelsinteresserte standen i Norge, som i all hovedsak stilte med defensjonsskipene.¹²³⁸ Det var dermed ikke merkelig at stattholderen i praksis endte opp med å forhandle utelukkende med borgerne i 1647.

Det åttende og siste punktet kommisærene måtte ta stilling til under herredagen, gikk ut

¹²³¹ Akts. I s. 573

¹²³² Akts. I s. 577

¹²³³ Akts. I s. 608-609

¹²³⁴ Akts. I s. 659, 662

¹²³⁵ Weidling 1998a s. 347-349

¹²³⁶ Gjeruldsen 2002 s. 45, 51-53

¹²³⁷ Weidling 1998a s. 347-348

¹²³⁸ Gjeruldsen 2002 s. 43-44

på å moderere den sist påbudte forhøyelsen av aksisen på grunn av den høye tollen på fremmed drikk i den siste utgitte tollrullen.¹²³⁹ Saken ble tatt opp som en følge av aksiseforhandlingene i Danmark samme år, da riksrådet den 3. juni hadde gått med på at aksisen skulle heves med en sjettedel.¹²⁴⁰ Forhandlingene var antagelig utløst av klager fra borgerne og andre som ble rammet av prisøkningen, men det er ukjent om den førte til en justering av satsene.

Andre saker som ble behandlet under herredagen ser i hovedsak ut til å være resultat av klager innkommet til herredagen fra bønder og øvrig allmue, og kjennes hovedsakelig fra dombøkene, kongens påfølgende befalinger og åpne brev. Noen av de større sakene inkluderte klager på sorenskrivernes høye skrivepenger og overgrep fra offiserer under krigen. Kommisærene fikk en egen befaling om å vurdere hvor høye takster man kunne fastsette for sorenskriverne, og resulterte i at faste takster ble satt for ulike typer dokumenter.¹²⁴¹ Når det gjaldt offiserene, befalte kongen at lensherrene skulle sørge for at disse klagene ble hørt og innrapportert innen 29. september samme år.¹²⁴² En større sak som ble tatt opp på herredagen angikk de to sognene Idre og Serna. De hadde blitt okkupert av svenskene under krigen, men var fortsatt ikke tilbakelevert.¹²⁴³ Denne saken lot seg ikke løse, og kongen tok den opp med riksrådet under den danske herredagen året etter.¹²⁴⁴ Til tross for gjentatte anmodninger fra både kongen, riksrådet, og Sehested selv, utover både 1600 og 1700-tallet, ble de to sognene aldri tilbakeleverte. Først ved grensetraktaten av 1751 ble kravet om en tilbakeføring av sognene til Norge formelt oppgitt.¹²⁴⁵

7.6.3. Resultatet av forhandlingene på herredagen i 1646

Den norske herredagen i juli 1646 så dermed fullføringen av de utsatte sakene fra stendermøtet året før, i tillegg til at andre norske saker og klagemål ble behandlet. Generelt ser det ut til at stattholderen og stendenes representanter, i første rekke adelen, fortsatt sto samlet i forslagene overfor kongen, og kongen selv var imøtekommende for kravene knyttet til opprettholdelsen av det norske forsvaret. Forslaget om at halvparten av kontribusjonen skulle beholdes i landet inntil gjelden var nedbetalt, ble godkjent over det andre forslaget om en tredjedel. Enda skulle det vare

¹²³⁹ Akts. I s. 573

¹²⁴⁰ Erslev 1888-1890 s. 212

¹²⁴¹ NRR VIII s. 421 og Akts. I s. 577-578

¹²⁴² NRR VIII s. 433

¹²⁴³ NRR VIII s. 429

¹²⁴⁴ NRR VIII s. 468

¹²⁴⁵ Yngvar Nielsen (1875) Om Idre og Særna. I: *Historisk Tidsskrift* 1875, s. 222-223 og Opsahl 2002 s. 99-101

frem til året etter før stattholderen klarte å presse på for at hele kontribusjonen skulle beholdes i Norge inntil gjelden var nedbetalt. Det ble riktignok inngått som et kompromiss hvor flere kraftige reduksjoner og innsparinger i forsvaret ble avkrevd av riksrådet. De økte forvaltningsoppgavene førte til opprettelsen av et norsk generalkommissariat, med ansvar for militsen og finansforvaltningen. På det største fungerte det i praksis som et norsk rentekammer, med ansvar for å motta og videresende samtlige av de norske statsinntektene. Den siste ordningen ble riktignok ikke langvarig, da rikshovmesteren klarte å omgjøre vedtaket i november samme år, og lensinntektene på ny ble sendt direkte til København.

Den sentraliseringen rundt Akershus og stattholderembetet som så vidt hadde begynt under Jens Juel, og fortsatt under Christoffer Urne, nådde altså et toppunkt i Kristian 4.s siste leveår. Årsaken til at Sehested klarte å bygge opp en langt sterkere sentraladministrasjon i Norge enn sine forgjengere, lå i en kombinasjon av egne evner, men først og fremst hans økte myndighet og fullmakter ervervet i løpet av Hannibalfeiden, og hans særdeles tette forhold til kongen i etterkant av krigen. Sehested hadde dermed en helt enestående mulighet til å få kongens støtte for sine forslag som angikk styret av Norge, selv om også han måtte føye seg for motstand i riksrådet når den ble for stor. På den andre siden hadde Sehested i 1646 oppnådd at den norske adelen, etter flere års forhandlinger, omsider gikk med på å gi fra seg retten til fri skyssferd og aksisefriheten, i bytte mot den lenge ettertraktede retten til sakefall, hals- og hånd på sine adelsgoods. Nøyaktig hvordan adelen oppnådde denne omfattende rettigheten, hvordan privilegiet ble tolket og hvilken betydning det fikk skal behandles mer omgående i neste kapittel.

7.7. Adelsprivilegiet fra 18. juli 1646

7.7.1. Innledning

[...] hans kongl. May^{te} [...] som allernaadigst gaf Adelen lige Privilegier med Adelen udi Dannemarch til derris faarige Frihed for deriss tro erviste Tiennistis Schyld i Feide og Freds Tider [...].¹²⁴⁶

Slik skrev Jørgen Bjelke i sine memoarer om privilegiene som ble gitt til den norske adelen i 1646. Adelen i Norge hadde gjentatte ganger på 1600-tallet klagd over at rettighetene de hadde på godsene sine i Norge ikke var like gode som hos adelen i Danmark, selv om de ble avkrevd de samme ytelsene.¹²⁴⁷ I de fleste tilfellene var disse klagene en klar referanse til skattefriheten på

¹²⁴⁶ *Generallieutenant Jørgen Bjelkes selvbiografi* s. 44

¹²⁴⁷ Akts. I s. 398

ukedagstjernerne, sakefall-, hals- og håndsretten, som den danske adelen hadde vært privilegert med siden senest 1536. At den norske adelen etter så lang tid klarte å oppnå de ettertraktede rettighetene må dermed ha vært en stor begivenhet i samtiden. Særlig når Bjelke fremhevet den i forsvarsskriftet sitt nesten 30 år senere.

Privilegiet fra 1646 er da også det privilegiet som oftest nevnes i forbindelse med adelens historie i Norge. Selve innholdet i privilegiet gjengis stort sett korrekt hos den enkelte, men prosessen fremstilles noe ulikt. Yngvar Nielsen hevdet at Sehested hele tiden hadde vært imot skyssferden, men ikke fikk støtte av kongen overfor den norske adelens motstand i 1643.¹²⁴⁸ Først i 1646, etter at Sehesteds makt og innflytelse hos kongen hadde økt, fikk han «drevet igjennom sin mening om skyssferden.»¹²⁴⁹ Videre var privilegiet av 1646 et kompromiss. Den norske adelen hadde gått med på innrømmelser i bytte mot nye rettigheter.¹²⁵⁰ Adelen måtte oppgi sin selvbeskatningsrett, muligheten til å opprette nye setegårder, mistet aksisefriheten og retten til fri skyssferd.¹²⁵¹ Nielsen beskriver altså prosessen som en interessekonflikt mellom adelen og stattholderen, som ikke lot seg løse før stattholderens økte innflytelse hos kongen utløste dennes støtte, og dermed kunne man fremtvinge et kompromiss. Nielsen påpeker samtidig at adelens nye privileger ikke minst kom Sehested selv til gode.¹²⁵²

O. A. Johnsen viser til den konkrete ordlyden i privilegiet, og fremhever at adelen fikk rettighetene ikke bare til erstatning for aksisefriheten og skyssferden, men også på grunn av sitt «gode forhold under krigen».¹²⁵³ Han viser dessuten til at innholdet i privilegiet ble tolket annerledes i ettertid, og at problemet med setegårdene stammet fra tolkningen av privilegiet, ikke ordlyden i selve privilegiet.¹²⁵⁴ I motsetning til Nielsen mener ikke Johnsen at adelen i 1646 oppga selvbeskatningsretten. Det begrunner han helt korrekt med at forhandlingene om størrelsen på de ytelsene den danske adelen innvilget, fortsatt måtte forhandles om med den norske adelen.¹²⁵⁵ Det er derimot ikke riktig, slik Johnsen hevder, at adelen i 1646 også oppga tollfriheten i tillegg til aksisefriheten og friskysen.¹²⁵⁶ Den norske adelen hadde ingen generell

¹²⁴⁸ Nielsen 1911 s. 259

¹²⁴⁹ Nielsen 1911 s. 260

¹²⁵⁰ Nielsen 1911 s. 260-261

¹²⁵¹ Nielsen 1872 s. 359-360

¹²⁵² Nielsen 1911 s. 261

¹²⁵³ Johnsen 1909 s. 100

¹²⁵⁴ Johnsen 1909 s. 100-101

¹²⁵⁵ Johnsen 1906 s. 227

¹²⁵⁶ Johnsen 1906 s. 226 og Johnsen 1909 s. 100. Samme påstand finnes også hos Steen 1930 s. 87.

tollfrihet i 1646, bare noen eldre tollrettigheter knyttet til saltet sild av egen produksjon.¹²⁵⁷

Verken privilegiebrevet eller adelens revers inneholdt for øvrig noen referanser til tollrettigheter utover aksisefriheten, men spesifiserte at de øvrige norske friheter skulle være ukrenket på alle måter.¹²⁵⁸ Hos Sverre Steen videreføres tolkningen fra Johnsen, sammen med påstanden om tollene.¹²⁵⁹

Rolf Fladby følger i korte trekk en tilsvarende tolkning som Nielsen. Han skriver at «adelen måtte i 1646 gå med på å gi opp retten til friskyss, men de fikk den likevel igjen et par år senere.»¹²⁶⁰ Han har ingen forslag til hvorfor det skjedde. Om privilegiene viser han til at retten til sakefall, hals- og hånd over bøndene lenge var et mål for den norske adelen. Han trekker, som en av få, frem det mislykkede forsøket på å oppnå sakefallet i 1629, men hopper deretter rett til adelsprivilegier i 1649, hvor han hevder den norske adelen «[...] til slutt fikk sitt ønske oppfylt.»¹²⁶¹ Fladby ser her ut til å overse privilegiet fra 1646, og går rett til privilegiet fra 1649 som inkluderte både sakefall, hals- og håndsretten, retten til friskyss og aksisefrihet. Forhandlingene rundt privilegiet av 1646 hvor de oppga friskyssen og aksisefriheten for å oppnå sakefall, hals- og håndsretten faller dermed vekk, og utviklingen fremstår som mer lineær enn den faktisk var.

Knut Mykland påpeker at Sehesteds samarbeid med, og behov for støtte fra stendene gjorde ham mer lydhor for deres motkrav. Adelsprivilegier og borgerskapets rettigheter rørte han ikke ved uten at han kunne sikre dem vederlag. Det var det som skjedde i 1646 da bøndenes skyssplikt ble opphevet. Adelen fikk da privilegiet til gjengjeld.¹²⁶²

Øystein Rian kobler også den økte aktiviteten på stendermøter, herredager og adelsmøter med oppnåelsen av nye privilegier. Om privilegiene fra 1646 hevder han de ble oppnådd imot ubetydelige motytelser fra adelens side. I likhet med Nielsen påpeker Rian at det var fordi Hannibal Sehested holdt på å etablere seg som stor godseier i Norge, og ønsket en lignende posisjon som magnatene i Danmark, uten at det skulle virke for påfallende ved at han alene sikret seg disse rettighetene.¹²⁶³ Det er altså en generell enighet om hovedinnholdet i privilegiet fra

¹²⁵⁷ Weidling 1998a s. 315-316

¹²⁵⁸ Akts. I s. 578-580

¹²⁵⁹ Steen 1930 s. 87-88

¹²⁶⁰ Fladby 1977 s. 437

¹²⁶¹ Fladby 1977 s. 234

¹²⁶² Bagge og Mykland 1987 s. 148-149

¹²⁶³ Rian 1997b s. 323

1646, selv om noen detaljer og tolkninger avviker mellom de enkelte. Disse ulike tolkningene gjelder forskjellen mellom privilegiet ut ifra den faktiske ordlyden, og hvordan det ble tolket i ettertid, Sehested interesse og hans rolle i prosessen.

7.7.2. Privilegiets innhold

Leser man privilegiet slik det står i kongens brev fra 18. juli 1646 nevnte kongen først to begrunnelser for tildelingen av privilegiet. Den første av disse var, slik Jørgen Bjelke skrev i sine memoarer og som Johnsen påpeker, at «[...] adellen herudi vort rig Norge, udi forleden feigdetid saavel som siden, udi adschellige maader sigh saaledes forholdet havfer, at vi sønderlig vel gefald deraf hafver haft [...],» altså på grunn av deres gode tjeneste under og etter Hannibalfeiden.¹²⁶⁴ Tjenesten etter Hannibalfeiden må her vise til innsatsen og forhandlingsviljen på stendermøtene. Den andre begrunnelsen var, slik de fleste har påpekt, at adelen «[...] dierris førrige privilegier med schydtzferdt och accisse efter vorris naadigste villie goedvilligen at afstaae.»¹²⁶⁵ De oppga altså retten til fri skyssferd og aksisefriheten. Det forventede tema for forhandlingene var hele tiden skyssferden, som vi har sett var tema både i 1643 og 1645. At adelen i tillegg skulle oppgi retten til aksisefrihet hadde ikke tidligere vært del av stenderforhandlingene. Det har heller ikke blitt kommentert tidligere. At aksisefriheten ble en del av forhandlingene i 1646 henger sammen med kongens samtidige forsøk på å øke kronens inntekter i Danmark. Den 3. juni samme år hadde han blant flere andre forespørsler forsøkt å få adelen i Sjælland, Lolland, Falster og Jylland, samt privilegert geistlighet ved kapitlene og universitetet, til å oppgi aksisefriheten deres for 12-14 års tid.¹²⁶⁶ Samtlige av adelen og geistligheten nektet å oppgi denne friheten. Adelen ser ut til å ha nektet på et prinsipielt grunnlag, både med referanser til at det var et gammelt privilegium gitt dem av tidligere konger, og at ingen hadde misbrukt det.¹²⁶⁷ Det var dermed på basis av forhandlingene med stendene i Danmark at spørsmålet om aksisefriheten ble inndratt i forhandlingene med den norske adelen i 1646. Det er ikke klart om kongen fremmet spørsmålet til den norske adelen helt fra starten av forhandlingene. Som vi så angikk det siste punktet i

¹²⁶⁴ Akts. I s. 578

¹²⁶⁵ Akts. I s. 578

¹²⁶⁶ Erslev 1888-1890 s. 270-271, 273-275

¹²⁶⁷ Erslev 1888-1890 s. 275-292. Erslev hevder at kapitlet i Roskilde imøtekom alle proposisjonene. Det stemmer ikke, kapitlet skrev at de ville samtykke til punktene «ligesom adelen oc Kiøbenhafns universitet giørendis vorder.» Siden både adelen og universitetet eksplisitt nektet å oppgi aksisefriheten, og kapitlet i Roskilde ikke gjorde noe unntak, oppga altså ikke de heller aksisefriheten sin. Se s. 272 og 282

instruksen til kommissærene fra 11. juli en moderering av takstene på aksisen.¹²⁶⁸ Det var likevel ingen øvrige forslag knyttet til aksisen i instruksen, men det bekrefter at den i det minste var et tema på herredagen.

Videre i privilegiet presenterte så kongen de nye rettighetene som var «[...] hals och haand med sagefald och anden herlighed som adellen udi vort rige Danmarch ofver dierris thiennere och goedtz niuder [...]»¹²⁶⁹ Slik kongen formulerte seg skulle altså adelen ikke bare nyte sakefall, hals- og hånd, men alle andre rettigheter som den danske adelen hadde. I utgangspunktet la ordlyden i privilegiet opp til en formell likestilling i rettighetene mellom norsk og dansk adel. Samtidig påpekte kongen at den norske adelens forrige friheter på alle måter skulle forbli ukrenket.¹²⁷⁰ Det vil si at alle tidligere privilegier fra blant annet 1582, 1591 og 1610 fortsatt var gjeldende. Sammenligner man så ordlyden i privilegiet med ordlyden i adelens revers fra samme dato, ser man at formuleringene knyttet til begrunnelsen for, og innholdet i privilegiene var like.¹²⁷¹ I bytte for disse rettighetene skulle adelen ifølge kongens privilegiebrev «[...] giøre af dierris goedtz alt hvis adelen udi vort rige Danmarch af dierris giør och her epter bevilgendes vorder.»¹²⁷² I adelens revers er det lagt til på slutten «[...] af voris yderste efne [...]»¹²⁷³ Det er her neppe snakk om et avvik i tolkningen av hvordan adelen skulle bidra. Det bekreftes av de senere henvendelsene fra kongen, som forutsatte at adelen ble samlet og forelagt hva den danske adelen hadde bevilget, men som meget tydelig minnet dem på hva de hadde lovet i 1646.¹²⁷⁴ Det er dette som Nielsen, ifølge Johnsen, feilaktig har tolket som at adelen oppga selvbeskatningsretten sin.¹²⁷⁵ Adelen måtte fortsatt gi et formelt samtykke, men muligheten til å nekte var nå sterkt begrenset. På den andre side har nok Johnsen helt rett i sin påstand om at den norske adelen anså plikten til å yte det samme som den danske adelen som en beskyttelse overfor kongens krav. Den danske adelen hadde langt bedre muligheter til å motstå kravene fra kronen i sine forhandlinger på grunn av den politiske makten til riksrådet og landkommisærene. Det som ble forhandlet frem av den danske adelen var sjeldent ugunstig for den norske adelen. Satsene ble jo uansett justert etter den enkeltes formue. Formuleringen i privilegiet beskyttet dermed de

¹²⁶⁸ Akts. I s. 573

¹²⁶⁹ Akts. I s. 578

¹²⁷⁰ Akts. I s. 578

¹²⁷¹ Akts. I s. 579

¹²⁷² Akts. I s. 578-579

¹²⁷³ Akts. I s. 580

¹²⁷⁴ NRR VIII s. 566-570

¹²⁷⁵ Johnsen 1906 s. 227

norske adelsmennene fra ytterlige krav fra kronen.¹²⁷⁶

Det nye privilegiet inneholdt til slutt noen begrensninger, som fikk stor betydning for tolkningen i ettertid. For det første ble privilegiet gitt til adelen «[...] som nu er, och deres efterkommere paa det goedtz de nu hafver.»¹²⁷⁷ I tillegg satte kongen inn en klausul som sa at «[...] dersom de sig merre her epter ufri goedtz tilforhandlendes vorder, och de saadanne forberørte frihede[r] derpaa begierer, hafver di derom paa nye underdaanigste at lade ahnholde.»¹²⁷⁸ I utgangspunktet betydde disse begrensningene at rettighetene gjaldt på alt det godset som adelen eide i 1646.¹²⁷⁹ Privilegiet oppga ingen forskjeller på setegårder og annet gods som adelen eide, og satte heller ingen nye begrensninger i opprettelsen av setegårder, som Nielsen hevder og Johnsen motstrider.¹²⁸⁰ Kongen forhindret bare at de nye rettighetene kunne legges på ufritt gods som adelen tilforhandlet seg, enten ved kjøp eller makeskifte. Det er nok også på dette viset adelen tolket privilegiet i den følgende tiden. Privilegiet nevner for øvrig ikke adelens rett til å kreve skyssferdspenger av adelsbøndene, men det hadde altså blitt bestemt dagen før i en egen befaling.¹²⁸¹

7.7.3. Sehesteds rolle under privilegieforhandlingene

Sammenligner man rettighetene adelen ga fra seg med hva de oppnådde i 1646, er det mye som taler for at adelen i utgangspunktet fikk bedre privilegier enn den oppga. Det ser likevel ikke ut som om noen har drøftet nøyaktig hvordan den norske adelen klarte å tilforhandle seg et såpass betydelig privilegium, bortsett fra å antyde et interessefellesskap med stattholderen. Nielsen bemerker at kongen i ettertid lot adelen vite at forandringen på ingen måte var ufordelaktig for dem, uten å gå nærmere inn på utsagnet.¹²⁸² Nielsen viser her mest sannsynlig til kongens brev til Jens Bjelke fra 17. januar 1647, som var et av brevene som omhandlet tolkningen av privilegiet i ettertid av herredagen.¹²⁸³ En setning i brevet kaster nytt lys på forhandlingene i 1646, men blir ikke diskutert av Nielsen:

¹²⁷⁶ Johnsen 1906 s. 227-228

¹²⁷⁷ Akts. I s. 578

¹²⁷⁸ Akts. I s. 579

¹²⁷⁹ Dette ble spesifisert som det jordegodset som de beviselig hadde etter riktige jordebøker ved herredagen i 1646 Sehested 1886 Bind II s. 339

¹²⁸⁰ Nielsen 1872 s. 359-360 og Johnsen 1906 s. 100-101

¹²⁸¹ NRR VIII s. 432

¹²⁸² Nielsen 1872 s. 360

¹²⁸³ NRR VIII s. 462-463

[...] den Høihed, Adelen udi vort Rige Norge udi saa Maader naadigst er bevilget, langt mere er, end hvis dennem efter egen underdanigste Anmodning og Forslag forundt er, og langt overgaar den Afstaaelse paa Accisen og fri Skydsferd [...].¹²⁸⁴

Den norske adelen ba altså ikke om å få retten til både sakefall, hals- og hånd, og andre rettigheter som den danske adelen hadde i sin opprinnelige petisjon til kongen under forhandlingene i 1646. Den hadde i stedet bedt om en mindre rettighet i bytte mot skyssferden. Siden kongen i tillegg påpekte at det var et disproportjonalt forhold mellom privilegiet og begge de to avståtte rettighetene, kan heller ikke tilleggsavståelsen av aksisefriheten forklare hvorfor de fikk såpass mye mer enn de etter sigende ba om. Siden vi ikke har adelens opprinnelige petisjon, kjenner vi ikke det opprinnelige forslaget deres. Av de femten adelsmennene som sto bak reversen var det hovedsakelig større godseiere, åtte av dem tilhørte slektene Bjelke, Bildt og Lange.¹²⁸⁵ Det er dermed sannsynlig at de har bedt om rettigheter knyttet til jordegods og adelsbøndene. Et privilegium som de tidligere hadde forsøkt å oppnå, og som fortsatt var ettertraktet, var den rene sakefallsretten, uten videre tillegg om hals- og hånd. Sakefallsretten hadde de forsøkt å oppnå i petisjonen fra 1629, da de til og med tilbød å utgi rettigheter i jordegodset sitt i retur.¹²⁸⁶ Det var ikke slik at de ikke var interessert i de samme rettighetene som den danske adelen. Likestilling mellom adelsstendene hadde lenge vært et mål for den norske adelen. Så sent som i april 1646 hadde Ove Bjelke forsøkt å oppnå et personlig privilegium på halv skattefrihet på sine ukedagsbønder i kirkesognet og dets anneks for setegårdene Ørland og Nes.¹²⁸⁷ Det var altså et høyaktuelt ønske fra godseierne. De norske adelsmennene skjønte likevel at et krav om full likestilling i privilegiene i bytte for retten til skyssferd, var en vel ugunstig avtale for kongen. At adelen likevel oppnådde privilegiet må derfor tillegges den eneste parten som hadde interesse av å forbedre de norske adelsprivilegiene og samtidig hadde stor nok innflytelse på kongen, nemlig stattholderen.

I Hannibal Sehesteds forsvarsskrift fra 1650 kommenterte han forhandlingene om adelsprivilegiet i 1646.¹²⁸⁸ Årsaken var etter sigende fordi han i etterkant av privilegiets

¹²⁸⁴ NRR VIII s. 463. Egen understreking

¹²⁸⁵ Akts. I s. 580

¹²⁸⁶ Akts. I s. 236-237, Se dessuten kap. 6.3.

¹²⁸⁷ NRR VIII s. 401

¹²⁸⁸ Sehested 1886 Bind II s. 339

utstedelse ble utsatt for det han betegnet som «adtschillig Vriimelig Snack,» som han ikke ville utdype.¹²⁸⁹ Det ser ut som han her viste til kritikere i Danmark, og forsvarte seg ved å hevde at:

[...] effterdi at samme Priuilegier iche wed mig allene, Mens aff alle den tid Neruerende Rigens Raad hos høigstbe^{le} Kgl. Ma. paa Adelens wegne derudi Riget effter deris Vnderdanigste begiering bleffue Solliciterede och forhuerffuede [...].¹²⁹⁰

Nøyaktig hvor stor påvirkning Sehested hadde på forhandlingene er ikke mulig å fastslå, men det er åpenbart at han forsøkte å nedvurdere sin egen rolle i forsvarsskriftet. Forsvarsskriftet ble skrevet nettopp for å stoppe, eller i det minste begrense kritikken av hans styre i Norge. Han kunne neppe fremstille seg selv som en stor forkjemper for norske adelsprivilegier, særlig når de rammet statens skatteinteresser og han selv kunne ha egeninteresse av dem. Det er likevel rimelig å anta at denne påvirkningen ikke var så ubetydelig som Sehested selv hevdet. Det forsvarsskriftet derimot kan fortelle er at forhandlingene om adelens privilegium ikke skjedde direkte mellom den norske adelen og kongen, men ble overlatt til de fire tilstedeværende danske riksrådene. Det var nok et bevisst, strategisk valg fra de norske adelsmennene, som var fullstendig klar over at stattholderen og de øvrige riksrådene hadde bedre forhandlingsmuligheter enn dem selv. De fire riksrådene var som nevnt Sehested selv, forrige stattholder i Norge Christoffer Urne, Ove Gjedde, og Iver Wind. Av disse hadde både Urne og Gjedde betraktelige økonomiske interesser i Norge. Urne var fortsatt blant de største godseierne i Norge, og Gjedde regnet seg selv til både den norske og den danske adelen. Sehested, som vi skal komme tilbake til, var også kommet på tanken å investere i norsk jordegods, selv om hans store utlegg i krongods enda ikke hadde funnet sted. Det var altså minst tre av de fire som hadde direkte interesse av å utvide adelens privilegier i Norge, og den fjerde, Iver Wind, hadde neppe stor motvilje mot rådsbrødrenes interesser. Det er altså i disse forhandlingene mellom riksrådene og kongen at noen, mest sannsynligvis stattholderen, igjen hadde benyttet argumentet om at adelen i Norge hadde langt dårligere privilegier enn deres danske standsfeller selv om de gjorde samme tjeneste og bevilget de samme ytelsene. Som vi har sett fremhevet Sehested dette argumentet i sitt forslag til økonomiske reformer i juli 1645.¹²⁹¹ Faktisk hevdet Sehested at den norske adelen ga mer. Han hadde derfor ymtet frempå at adelen allerede da burde fått noen bedre privilegier, om

¹²⁸⁹ Sehested 1886 Bind II s. 339

¹²⁹⁰ Sehested 1886 Bind II s. 339

¹²⁹¹ Akts. I s. 446. Se også kapittel 7.5.2.

ikke like gode som i Danmark. Det ble det likevel ikke noe av. I juli 1646 kunne Sehested med henvisning til krigen fremheve den norske adelens innsats i enda større grad, samt vise til dens bidrag på stendermøtet høsten 1645. Det vil også forklare begrunnelsen om adelens «gode forhold under feiden» i det endelige privilegiet. Som vi så ble tilsvarende argument fremmet av Sehested i betenkningen fra juli 1645, og av adelen i selv i resolusjonen fra stendermøtet samme år.¹²⁹² Av de fire riksrådene i Chritiania hadde bare Sehested og Gjedde vært i Norge under Hannibalfeiden, og Gjedde hadde ikke samme innflytelse på kongen som stattholderen. Sehesteds nære forhold til svigerfaren, og støtten han viste kongen overfor riksrådet, ga ham en helt særegen forhandlingsposisjon. Høyst sannsynlig var det nettopp Sehested, med støtte fra de øvrige kommisærene, som hadde foreslått at den norske adelen som belønning for sin tjeneste og avståelse av skyssferden, ikke bare skulle oppnå sakefallsretten, men hals- og håndsretten og andre friheter som adelen hadde i Danmark. Forslaget om at adelen i tillegg skulle oppgi aksisefriheten kan ha blitt fremmet i disse forhandlingene, og da for å demonstrere den norske adelens vilje til å imøtekomme kongen. Den norske adelen hadde på sin side neppe noe imot å frasi seg aksisefriheten når såpass store privilegier lå på forhandlingsbordet.

Sehested hadde ikke oppnådd kongens støtte overfor den norske adelens motvilje til å avstå skyssferden, slik Nielsen hevder, men hadde klart å forhandle frem en konkret og betraktelig motytelse for avståelsen, slik Mykland skriver.¹²⁹³ Den norske adelens privilegium fra 1646 var altså i stor grad resultat av et interessefelleskap mellom adelen og stattholderen, slik Rian konkluderte.¹²⁹⁴ Det er likevel viktig å påpeke at det også gjaldt de fleste, om ikke alle, av de øvrige riksrådene som var til stede under forhandlingene. Det var dermed ikke bare et interessefelleskap mellom norsk adel og stattholderen i Norge, men også dansk adel med norsk jordegods. Videre kan de rent økonomiske motytelsene fra den norske adelen betegnes som «et kompromiss» eller «ubetydelige», men her må begrunnelsen om tjenesten under krigen også regnes inn.¹²⁹⁵ Adelsprivilegiet fra 1646 var ikke bare en ren utveksling av økonomiske privilegier, men i tillegg en reell belønning og anerkjennelse av den norske adelens innsats under krigen. En slik begrunnelse støttes av at tilsvarende belønninger for innsats under krigen også ble

¹²⁹² Akts. I s. 446, 500-501

¹²⁹³ Nielsen 1911 s. 259-260, Bagge og Mykland 1987 s. 149

¹²⁹⁴ Rian 1997b s. 323

¹²⁹⁵ Nielsen 1911 s. 261, Rian 1997b s. 323

gitt til de norske kjøpstedene, som slapp unna med halv skatt for det inneværende året nettopp på grunn av sin innsats.¹²⁹⁶

7.7.4. Kristian 4.s innskrenkning av 1646-privilegiet

Selv om det nå tilsynelatende så ut til at den norske og den danske adelens privilegier var likestilte med privilegiebrevet fra 18. juli 1646, begynte kongen og adelens tolkning av privilegiene raskt å peke i ulike retninger. Allerede 27. juli ba kongen stattholderen tilse at ingen andre stender led noen skade på sine rettigheter og friheter som følge av adelens nye rettigheter.¹²⁹⁷ Stattholderen kommenterte at han ville legge saken frem for noen nøytrale menn og be om deres mening, men «ellers att forholdes effter bogstaven, naar occasionen sig presenterer och nogen sig graverer.»¹²⁹⁸ Sehested ser altså ut til å ha forholdt seg til ordlyden i det gitte privilegiet, selv om han fulgte opp kongens befaling. Han beordret dessuten at lensherrene skulle registrere hvor mange ukedagsbønder som fantes i lenene og hva kongen på grunn av privilegiet kom til å miste av skatteinntekter.¹²⁹⁹

Kongen fulgte så opp med en befaling til lensherrene 16. november, hvor han ba dem ha oppsyn med at ingen herregårder fikk status som setegårder uten at de hadde vært det av «arilds tid» og etter forrige utgitte mandat.¹³⁰⁰ Det var altså først med denne befalingen at kongen koblet privilegiene fra 1646, som opprinnelig skulle gjelde alt det godset de hadde i 1646, til setegårdsforordningen fra 1639. Det innebar at privilegiene til den norske adelen ble redusert til de gårdene som hadde blitt regnet som setegård i 1639, og ikke til andre gårder og gods. Det er mulig kongen hele tiden hadde tenkt privilegiet på denne måten, men samtidig er det da merkelig at han ikke spesifiserte det på noe vis i privilegiebrevet. Kronen var fortsatt i en vanskelig økonomisk situasjon, og det gjaldt å begrense tap av skatteinntektene. Det var dessuten kongens rett å endre eller justere på adelens privilegier, selv om det ofte var vanskelig å gjennomføre i praksis. Hos den norske adelen var imidlertid privilegiet fra 1646 enda såpass nytt at kongen lettere kunne henvise til ulikheter i tolkningen for å legitimere sitt syn. Det støttes i noen grad av at kongen også ba lensherrene om å registrere alle adelens rette setegårder og gods, samt alle de

¹²⁹⁶ NRR VIII s. 444

¹²⁹⁷ Akts. I s. 581

¹²⁹⁸ Akts. I s. 581

¹²⁹⁹ Akts. I s. 581

¹³⁰⁰ NRR VIII s. 455

ulike kategoriene av adelens bønder i lenene, både hoved-, sogne, og ukedagsbønder.¹³⁰¹ Disse befalingene gir inntrykk av at kongen ikke hadde full oversikt over det norske adelsgodset, og derfor forsøkte å regne ut hvor stort tap i skatteinntekter privilegiet faktisk innebar. Muligens for å begrense tolkningen av privilegiet til eget beste. Uansett årsak må kongens befaling ha vært en stor skuffelse for den norske adelen, og særlig ved at kongen igjen dro frem den upopulære setegårdsforordningen som avgrensning. Forskjellen mellom setegårdene med tilhørende gods og det ordinære godset kunne være så stort som 30 prosent mot 70 prosent av det samlede norske adelsgodset.¹³⁰² Det var altså stor forskjell mellom «det goedtz de nu hafver» som det sto i privilegiet fra juli 1646, og «rette sædegaarde» som ble fremhevet i november 1646.¹³⁰³

Kongens innskrenking utløste hurtig protester fra adelen, og igjen ser det ut til at Jens Bjelke fikk, eller selv tok, oppgaven med å føre adelens sak overfor kongen. Vi har ikke brevene fra Bjelke, men henholdsvis den 17. og 18. januar 1647 fikk Jens Bjelke og Hannibal Sehested tilnærmet likelydende svarbrev fra kongen.¹³⁰⁴ I disse brevene gikk det frem at Bjelke først hadde henvendt seg til stattholderen med sine klager, og stattholderen igjen hadde fremmet klagen til kongen. Igjen satset man altså på stattholderens sterkere innflytelse på kongen i et forsøk på å oppnå en løsning. Kongen svarte likevel avvisende i brevene, og skrev at adelens privilegier bare gjaldt, og aldri var ment annerledes, enn for «deres rette ukedagsbønder, i deres rette hovedsogn og ved deres setegårder av arilds tid bor.»¹³⁰⁵ Han argumenterte med den alt nevnte begrunnelsen om at privilegiet var mer enn de opprinnelig hadde bedt om i sin anmodning på herredagen, og langt overgikk avståelsen av skyssferd og aksise, særlig når de hadde fått kompensasjon i form av skyssferdspenger, og deres egne bønder ble fritatt for annen skyssferd.¹³⁰⁶ Det var her en klar avgrensning av 1646-privilegiet som ble presentert og forsøkt legitimert av kongen. Kongens argument om det uforholdsmessige i privilegiene klang likevel noe hult, tatt i betraktning at ordningen med skyssferdspenger, som han fremstilte som en kompensasjon for avståelsen, ble utstedt dagen før privilegiebrevet ble utstedt. Kongen var altså fullt innforstått med ordningen med skyssferdspenger da det opprinnelige privilegiet ble utstedt, men hadde likevel ingen

¹³⁰¹ NRR VIII s. 455-456

¹³⁰² Weidling 1998 s. 174-175

¹³⁰³ Akts. I s. 578, NRR VIII s. 455

¹³⁰⁴ NRR VIII s. 462-463, 463-464

¹³⁰⁵ NRR VIII s. 463

¹³⁰⁶ NRR VIII s. 463

innvendinger da.¹³⁰⁷ Det kan derimot ha spilt inn på kongens motvilje at de allerede nevnte utskrivingspengene og skyssferdspengene som kronens bønder skulle betale måtte oppgis omtrent samtidig som disse svarbrevene ble utstedt.¹³⁰⁸ Selv om ordningen ikke kunne videreføres på grunn av bøndernes økonomiske stilling, fikk adelen likevel beholde skyssferdspengene fra sine bønder. Det ser altså ut til at kongen forsøkte å innskrenke adelens privilegium ved å vise til en langt strengere avgrensning som den opprinnelige intensjonen bak privilegiet.

C. O. Bøggild-Andersen hevder at flere norske saker, herunder fastsettelsen av de norske adelsprivilegiens omfang, ble besluttet av kongen etter stattholderens ønsker i forbindelse med et julebesøk fra desember 1646 til februar 1647.¹³⁰⁹ Sehested ser derimot ikke ut til å ha hatt noe med denne innskrenkningen å gjøre. Den første innskrenkingen av privilegiet kom jo allerede i november, én måned før Sehested dro til København.¹³¹⁰ Innskrenkningen ville dessuten rammet hans egne interesser på lengre sikt, da Sehested ikke hadde egne særprivilegier på sitt gods i 1646-1647.¹³¹¹ Sehested kommenterte selv tolkningen av 1646-privilegiene på følgende vis i forsvarsskriftet fra 1651:

Och dersom ieg schall bekiende min Sande Meening herudi, Da dersom Adelen udi Norrige iche haffde forleden Hylding recupererit de tuende friheder aff accise och fri Schiudtzferd, foruden dend forklaring paa hals och hand udi hoffuet Sognet och neste Annex hoes hoffuet Sognet, Da haffde de meere tabt end Wundet paa deris første Priuilegier.¹³¹²

Derfor mener jeg det mest sannsynlig var kongen som sto bak innskrenkingen i den norske adelens privilegium fra 1646, selv om rentekammeret, deler av riksrådet og/eller de danske stendene også kan ha påvirket kongen i samme retning. En vid definisjon av skattefriheten ville jo bety at færre norske skatteinntekter ble overført til Danmark, og det var ikke i den danske adelens interesser.

Kongens tolkning av privilegiet ble gjentatt i skattebrevet som Sehested mottok 2. juni 1647.¹³¹³ Selv om det var det samme skattebrevet hvor kongen avsto hele den norske kontribusjonen og skatteinntektene til bruk i Norge, var han fortsatt ikke villig til å fire på sin

¹³⁰⁷ Akts. I s. 574-575

¹³⁰⁸ NRR VIII s. 465-467

¹³⁰⁹ Bøggild-Andersen 1946 s. 80, 82-83

¹³¹⁰ NRR VIII s. 455

¹³¹¹ Han fikk retten til å nyte alle danske privilegier over alt sitt gods 23. juni 1649. Se NRR IX s. 428

¹³¹² Sehested 1886 Bind II s. 339-340

¹³¹³ NRR VIII s. 495

tolkning av adelsprivilegiet. Det ble fortsatt spesifisert at adelens privilegier bare gjaldt rette ukedagsbønder, i hovedsognet ved deres gamle «herregårder.» Adelens bønder utenfor hovedsognet skulle fortsatt skatte som andre bønder, bortsett fra skyss- og fôrnavtpenger.¹³¹⁴ Det er altså korrekt når Johnsen hevder at avgrensningen av adelsprivilegiet til setegårdene stammet fra tolkningen av privilegiet i ettertid.¹³¹⁵ Jeg vil likevel hevde at det ikke bare var snakk om en ren tolkning av privilegiet, men kongens konkrete forsøk på å innskrenke en vidtgående og vagt formulert rettighet, så den i minst mulig grad rammet kronens skatteinntekter. Forskjellen i ordlyden på privilegiet og kongens senere tolkninger avviker for mye, og begrunnelsen som ble oppgitt i brevet til kansler Bjelke og stattholderen fremsto som noe søkt. Det er også påfallende at kongen ventet helt til november med å avklare hvordan privilegiet skulle tolkes.

Uansett hva som var kongens motivasjon, så var den norske adelen misfornøyd med utfallet. De fikk likevel raskt en mulighet til å rette på forholdet da Kristian 4. døde 28. februar 1648, og den nye kong Fredrik 3. skulle hylles. I adelens petisjon fra 1648 ba de blant annet om å få tilbake retten til fri skyssferd og aksisefrihet, samtidig som de ba om å beholde privilegiene fra 1646 etter den innskrenkede tolkningen.¹³¹⁶ De mente altså at innskrenkingen ikke lenger legitimerte bortfallet av de andre to rettighetene. Jeg skal komme tilbake til hyllingen og adelens petisjon og privilegiebrev i neste kapittel. Det viser tydelig adelens misnøye med tolkningen av privilegiet fra 1646, når de allerede to år etterpå ba om å få tilbake retten til fri skyssferd og aksisefrihet, som hadde vært hovedårsaken til at privilegiet ble forhandlet frem i utgangspunktet. Adelen lyktes da også med å oppnå forbedringer på privilegiene av Fredrik 3., selv om flere restriksjoner ble videreført. Stattholderens syn på restriksjonene ser ut til å ha fulgt den norske adelens. Det stemmer godt overens med hans rolle i å forhandle frem privilegiene i utgangspunktet, og hans egeninteresse av å forbedre stillingen for adelige godseiere i Norge.

7.8. Hyllingen av Fredrik 3. og de norske adelsprivilegiene fra 1648 og 1649

7.8.1. Innledning

28. februar 1648 døde Kristian 4. og en ny konge måtte velges av det danske riksrådet. Problemet var at den utvalgte prins Kristian, som kongen hadde fått hyllet som arvtager i 1610, hadde dødd

¹³¹⁴ NRR VIII s. 495. Brevet benytter begrepet «herregård», men brukes her synonymt med setegård.

¹³¹⁵ Johnsen 1906 s. 100-101

¹³¹⁶ Akts. II s. 242, 244-245

året før faren.¹³¹⁷ Det var dermed ingen utvalgt arvtager til tronen da kongen døde. Det danske riksrådet sto dermed langt sterkere i sine forhandlinger med den nye kandidaten til tronen. Hertug Fredrik var Kristian 4.s eneste overlevende sønn, og i praksis den eneste reelle kandidaten til tronen. Riktignok forsøkte den avdøde kongens svigersønner i månedene etter kongens død å få erklært barna etter Kirsten Munk som ektefødte.¹³¹⁸ Det ville medført at riksrådet ville fått langt flere valgbare kandidater, men også at svigersønnenes egne barn ble valgbare til tronen. Riksrådet anerkjente at ekteskapet mellom Kristian 4. og Kirsten Munk var ekte, men likestilte ikke barna med Fredrik 3.s slekt.¹³¹⁹ Hertug Fredrik måtte derimot gå med på å underskrive en svært streng dansk håndfestning, som ga langt mer makt til riksrådet og innskrenket kongens handlerom når det blant annet gjaldt valg av nye riksråder, skattlegging, utenrikspolitikk og mange andre myndighetsområder.¹³²⁰

Erik Opsahl har imidlertid påpekt at Fredrik 3.s håndfestning, som den første håndfestningen etter 1536, presiserte (i punkt 46) at lenene skulle forbeholdes «rigernes indfødde», altså både norske og danske menn. I de tidligere håndfestningene hadde det bare stått innfødte adelige menn.¹³²¹ På samme måte spesifiserte formuleringene i håndfestningens punkt fire at både norske og danske adelsmenn kunne benyttes ved kongens hoff.¹³²² Årsaken til endringen er ukjent, men de danske adelsmennene forsøkte først og fremst å hindre kongens bruk av utenlandske menn, særlig tyske, i råd og embeter. De så på disse som en langt større trussel for dansk dominans av statsforvaltningen enn norske menn, som de tross alt hadde sterkere tilknytning til, og langt lettere kunne utkonkurrere i praksis. Muligens var formuleringen et kompromiss for de strenge forbudene mot å innsette utenlandske menn i flere av håndfestningens punkter. Kongen fikk i teorien velge fra begge kongerikene, men i praksis beholdt de danske adelsmennene fortrinnsretten til disse embetspostene.

For Hannibal Sehesteds del betød tronskiftet at den støtten han hadde nytt hos svigerfaren var borte. Sehested hadde arbeidet for å etablere et godt forhold til hertug Fredrik flere ganger i løpet av 1640-årene, men det samme tette forholdet som til svigerfaren oppnådde han aldri. Det

¹³¹⁷ Akts. II s. 1

¹³¹⁸ Bøggild-Andersen 1946 s. 94

¹³¹⁹ Bøggild-Andersen 1946 s. 94

¹³²⁰ Bøggild-Andersen 1946 s. 97-98

¹³²¹ Opsahl 2015 s. 161

¹³²² *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

ser likevel ut til at Sehested hadde et godt forhold til kongen i de første årene av hans regjeringstid. En avgjørende faktor var at Fredrik i enda sterkere grad enn faren fremhevet Norge som sitt arverike.¹³²³ Han hadde opprinnelig hevdet at valget i Danmark bare gjaldt for den danske kronen alene, men måtte formelt trekke kravet i håndfestningen.¹³²⁴ Sehested kunne likevel finne en del støtte for sitt norske styre hos den nye kongen, og da særlig ved å støtte opp om kongens syn på arveretten.

Det største skrittet i denne retningen var den norske arvehyllingen i Christiania senere samme år, som Sehested gikk inn for å gjøre så storslått som mulig. I likhet med forberedelsene til herredagen i 1646 sørget han for å ekspedere unna mest mulig av klagene fra allmuen forut for selve hyllingen.¹³²⁵ Det var avgjørende for Sehested å sikre seg kongens gunst og støtte, derfor sparte han ikke på noe i forbindelse med hyllingen. Samtidig var Sehested i de samme årene utsatt for en økende kritikk av sitt styre i Norge, i første rekke fra den danske provinsadelen, men også fra medlemmer av riksrådet. Han måtte derfor balansere støtten til kongen med beroligelser og forsvar ovenfor motstanderne.¹³²⁶ Sehested måtte blant annet gå med på å redusere det norske hærbudsjettet ytterligere, fra 100 950 til 60 000 riksdaler i året, men stilte som motkrav at skatteinntektene måtte forbli i Norge, og det måtte utlegges krongods til ham og andre kreditorer. Han klarte dessuten å hindre at noen bestemmelser om Norge ble tatt med i håndfestning.¹³²⁷

7.8.2. Innholdet i adelens petisjon og privilegiebrevet fra 31. august 1648

For de norske stendenes del, og særdeles adelen, representerte kongehyllingen i 1648 en ny mulighet til å legge frem en petisjon med krav om blant annet å rette opp i tolkningen av privilegiene fra 1646. Etter selve hyllingen, som fant sted den 24. august 1648, leverte 26 adelsmenn en petisjon i åtte punkter til kongen.¹³²⁸ Et midlertidig svar ble overgitt Jens Bjelke den 29. august, mens det endelige privilegiebrevet ble utstedt av kongen 31. august.¹³²⁹ I form og

¹³²³ Bøggild-Andersen 1946 s. 95-96

¹³²⁴ Bøggild-Andersen 1946 s. 98

¹³²⁵ Johnsen 1906 s. 249-251

¹³²⁶ Bøggild-Andersen 1946 s. 98-99

¹³²⁷ Bøggild-Andersen 1946 s. 98, 100. Flere av de kasserte forslagene til håndfestningen tok sikte på å få bukt med kongens arvepretensjoner på Norge, og begrense stattholderens styre av landet. Bl.a. ble det foreslått å utnevne en visemarsk og en viseadmiral fra riksrådets medlemmer som skulle administrere og styre Norge sammen med stattholderen. Et annet punkt krevde at absolutt alle inntekter fra Danmark og Norge skulle legges under Danmark rikets «penningmester» og bare utgis etter kongelig ordre. Se Hansen 1959 s. 101-102

¹³²⁸ Akts. II s. 241-244

¹³²⁹ Akts. II s. 244-245 og 245-247

innhold fulgte petisjonen samme mønster som petisjonen fra hyllingen i 1591, og delvis petisjonene fra 1548 og 1582.¹³³⁰ I samme stil som de danske håndfestningene ba adelen først om å holdes ved den rette kristelige religion og den augsburgske bekjennelse, slik de også hadde gjort i 1591.¹³³¹ Deretter ba de om at de og deres etterkommere måtte holdes ved Norges lov, rett og gammel sedvane, og dessuten nyte samme privilegier, benådnings og håndfestninger som adelen i Danmark.¹³³² Punktet fulgte i store trekk mønstret fra alle hyllinger etter 1537, men adelsmennene gikk enda lenger under hyllingen i 1648 ved at de ba om en formell likestilling, ikke bare av den norske og danske adelens privilegier, men også i forhold til rettighetene i den danske håndfestningen. Det første var i tråd med eldre petisjoner samt privilegiet fra 1646, som jo i utgangspunktet hadde likestilt den norske adelens privilegier med den danske, selv om dette ikke ble tilfelle i praksis. Derimot var kravet om at innholdet i den danske håndfestningen også skulle gjelde adelen i Norge helt nytt i forhold til eldre petisjoner. Fredrik 3.s håndfestning hadde som nevnt gitt store innrømmelser til riksrådet og adelen, både bekreftelser av privilegier, men også politiske rettigheter. Innholdet i håndfestningen var sannsynligvis godt kjent av de norske adelsmennene, og ønsket om at håndfestningens innhold også skulle gjelde for norske adelsmenn må sees som et forsøk på å utvide egne rettigheter. Den skriftlige stadfestelsen av at begge rikenes adelsmenn kunne oppnå rikenes len og sentrale embeter må ytterligere ha oppmuntret til dette fremstøtet.

Den mest fremtredende politiske rettigheten til adelen i håndfestningen fra 1648 var, foruten stadfestingen av at kongen skulle styre landet sammen med riksrådet og adelen, samt den felles retten til len, håndfestningens gjentakelse av den danske provinsadelens begunstigelse fra 1645.¹³³³ Denne begunstigelsen ga dem formelle rettigheter når det gjaldt prosedyrene for å velge kandidater til riksrådet. Det betød at håndfestningen bekreftet den danske provinsadelens rett til å velge kandidater til riksrådet når et rådsmedlem fra den aktuelle provinsen døde. I tillegg kom stadfestelsen av årlige herredager i Danmark.¹³³⁴ Alt dette var rettigheter som også den norske adelen hadde interesse av å få del i, særlig provinsadelens rett til å nominere kandidater til

¹³³⁰ Akts. I s. 108-119, 17-20 og 34-36. Innholdet i petisjonen fra 1582 kjennes bare fra det påfølgende privilegiebrevet.

¹³³¹ Akts. II s. 241, Akts. I s. 110

¹³³² Akts. II s. 241

¹³³³ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

¹³³⁴ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

riksrådet. Siden det ikke eksisterte noe norsk riksråd eller annen form for politisk organ i Norge, kunne det andre alternativet være å oppnå tilsvarende politiske rettigheter som den danske adelen. Et eksempel var nettopp nominasjonsretten til den danske provinsadelen. Støtte for denne tolkningen finner vi i den norske adelens petisjon ved den neste hyllingen i 1656, da de konkret forsøkte å få inn den norske kansleren som fast medlem i riksrådet.¹³³⁵ De foreslo da at kongen skulle velge én av tre kandidater som den norske adelen nominerte. Inspirasjonen hadde åpenbart vært den danske provinsadelens nominasjonsprosedyrer. At innholdet i de danske håndfestningene ble tatt med i den norske adelens petisjon indikerer på den ene siden en økt misnøye til gruppens eksklusjon fra rikspolitikken. På den andre siden ønsket de å sikre en formell anerkjennelse av at dansk og norsk adel var likestilt ved å gjøre alle rettighetene i den danske håndfestningen gjeldene også for dem selv. Den norske adelen tok altså sikte på å oppnå full likestilling i både økonomiske og politiske rettigheter i petisjonen fra 1648.

Kongen bekreftet retten til å bli holdt ved den rette religion og Norges lov. Videre bekreftet kongen at adelen skulle fortsette å nyte sine eldre privilegier utstedt av hans forfedre, og særdeles privilegiet fra 1646.¹³³⁶ Rettigheter knyttet til den danske håndfestningen ble derimot ikke nevnt, verken i det midlertidige svaret eller det endelige privilegiebrevet. Utvidelser av politiske rettigheter var avgjort ikke i kongens interesse, og når han heller ikke var i den pressede situasjonen for å bli valgt, var det en enkel sak å avvise.

De neste tre punktene i petisjonen rettet seg mot spesifikke økonomiske rettigheter. Først ba de om å få nyte skattefrihet over ukedagsbøndene i hele «propstegjeldet» som hovedgårdene deres lå i.¹³³⁷ Bakgrunnen for kravet var, ifølge de norske adelsmennene, at den danske adelen hadde frihet på hele sognet og «en del ut i anneksene.»¹³³⁸ De norske adelsmennene påpekte videre at det var vanskelig å få tak i nok ukedagstjenere til å arbeide på setegårdene deres i Norge på grunn av avstanden, det vil si den spredte bosettingen. De hevdet at Kristian 4. av denne grunn hadde gitt adelen friheter over ukedagsbøndene som bodde innenfor seks mil fra setegårdene.¹³³⁹ De unnlot derimot å nevne at dette var et særprivilegium som eksplisitt var gitt til adelen

¹³³⁵ Leon Jespersen og Christian Larsen (2004) *Som jeg har ment mit fædreland det vel.. Rigsråd Christen Skeels politiske optegnelser 1649-1659*. København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, s. 147

¹³³⁶ Akts. II s. 246

¹³³⁷ Akts. II s. 242. Oscar Albert Johnsen oversetter dette til prestegjeldet. Se Johnsen 1906 s. 257-258

¹³³⁸ Akts. II s. 242

¹³³⁹ Akts. II s. 242

Akershus og underliggende len.¹³⁴⁰ Videre måtte privilegiet gjelde for godset de nå eide og kom til å forhandle til seg i fremtiden.¹³⁴¹ Johnsen påpekte allerede i avhandlingen sin fra 1906 at dette innebar en betydelig utvidelse av skatteprivilegiet fra 1646.¹³⁴² Privilegiet fra 1646, med innskjerpingene 1646-1647, ga dem som tidligere nevnt bare rett til å holde rette ukedagstjenere på rette setegårder i samme hovedsogn som gården lå fri for skatt.¹³⁴³ Den danske adelen hadde tilsvarende skattefrihet i Danmark, men hadde utvidet retten til å gjelde alle festebøndene i hovedsognet, og dertil ukedagsbøndene under *ladegårdene*, gårder hvor adelen drev avl, men ikke selv bodde, som også var omfattet av den samme friheten over ukedagsbøndene i det tilhørende sognet.¹³⁴⁴ I praksis lignet dette ordningen i Norge, siden skattefriheten i Norge etter 1639 knyttet seg til gårdens status som setegård, eller om adelsmannen faktisk bodde på den. En «rett setegård» kunne drives som avlsgård med forpaktere også i Norge, selv om den skattemessig fortsatt ble regnet som setegård.¹³⁴⁵ Det var derfor ikke uvanlig at også norske adelsmenn kunne ha flere skattefrie setegårder. Derimot hadde adelens mulighet til å opprette nye setegårder etter 1639 blitt kraftig innskrenket. Tor Weidling hevder at det til tross for setegårdsforordningen fra 1639 likevel sto adelen ganske fritt å grunnlegge nye setegårder, og viser til fåtallet med saker hvor adelsmenn har hatt problemer med å få opprettet en setegård. Alle eksemplene til Weidling er likevel fra perioden før 1639, så det sier mindre om praksisen som fulgte etter forordningen. På den andre siden viser registreringene av setegårder i skattematene at det ble opprettet flere nye setegårder etter 1639, selv om noen strengt tatt hadde hatt frihet tidligere.¹³⁴⁶ Adelens kritikk av setegårdsforordningen både etter 1639, 1646 og etter gjentakelsen i 1649, indikerer likevel at prosessen var langt vanskeligere for dem nå, selv om det åpenbart ikke var umulig. Petisjonen deres i 1648 forsøkte likevel ikke å endre direkte på forordningen fra 1639, men tok derimot sikte på å få til en likestilling av danske og norske privilegier knyttet til adelsgodset, med en utvidelse i Norge som i praksis var en tilpasning til norske forhold. Årsaken var den nevnte innstramningen av det originale privilegiet fra 1646, som i utgangspunktet hadde gitt dem lik rett på hele adelsgodset. Petisjonen i 1648 forsøkte å unngå setegårdsrestriksjonene

¹³⁴⁰ Akts. I s. 191

¹³⁴¹ Akts. II s. 242

¹³⁴² Johnsen 1906 s. 257-258

¹³⁴³ NRR VIII s. 462-463

¹³⁴⁴ J. A. Fridericia (1894) *Adelsvældens sidste dage. Danmarks historie fra Christian IV's død til enevældens indførelse*. København: P. G. Philipsens forlag, s. 46

¹³⁴⁵ Weidling 1998a s. 176

¹³⁴⁶ Weidling 1998a s. 180

ved å vise til det originale privilegiet fra 1646, uten å nevne innskrenkingene. Forsøket på å gjøre privilegiene gjeldene for godset de nå hadde, og i fremtiden skaffet seg, var derimot et klart forsøk på å utvide rettigheten også i det originale privilegiet, som klart hadde begrenset det til godset de hadde i henhold til jordebøkene i 1646.¹³⁴⁷ Samtidig ba de om at de måtte forskånes fra å betale leidang og fôring av godsene. Kravet begrunnet de med at leidangen og fôringen fortsatt ble avkrevd dem, selv om de siden 1625 hadde stilt med rosstjeneste i likhet med adelen i Danmark. Det opplevdes derfor som dobbel rosstjeneste. Dessuten måtte den som ønsket få stille med hester i stedet for å betale halv rosstjeneste i fredstid, slik praksisen var i Danmark, samt gjennomføre årlig mønstring.¹³⁴⁸ Adelen viste mest sannsynlig til praksisen med at kongen beholdt retten til leidang og fôring der hvor adelen makeskiftet eller på andre måter lovlig anskaffet gods fra kronens bønder.¹³⁴⁹

Kongen bekreftet faktisk innholdet i privilegiet fra 1646, og utvidet adelens rett til å nyte hals- og håndsrett, sakefallsrett og andre herligheter slik som adelen i Danmark. Men i stedet for hele prestegjeldet, ble den bare utvidet til å gjelde i hovedsognet samt i annekssognet ved hovedgårdene.¹³⁵⁰ Det ser ikke ut til at han samtidig utvidet skattefriheten deres, men spesifiserte at adelen skulle beholde deres tjenere i hovedsognet fri for skatt, uten å legge til annekssognet på denne friheten.¹³⁵¹ Kongen tillot derimot at adelen i Norge selv fikk fortsette med å skrive ut bønder fra godsene sine i fred og feidetid, selv om de ikke hadde bedt om dette privilegiet. Det var muligens for å kompensere litt for at privilegiet fra 1610 ikke ble utvidet. Ellers var kongen ikke villig til å imøtekomme adelens ønsker. Adelens ønske om å la retten gjelde på godset de nå hadde, eller kom til å skaffe seg i fremtiden, ble i praksis avvist, og privilegiet spesifiserte bare

¹³⁴⁷ Akts. I s. 578-579

¹³⁴⁸ Akts. II s. 242

¹³⁴⁹ Se blant annet Kristian 4.s spesifisering av dette i 1647: NRR VIII s. 495

¹³⁵⁰ Akts. II s. 244, 246. Tor Weidling hevder de fikk rett til hals- og hånd m.m. i annekssognet alt i 1646, se Weidling 1998a s. 199. Det er mulig adelen tolket det dithen før Kristian 4. strammet inn tolkningen i overgangen 1646/1647, men den eksplisitte retten til hals- og hånd og annet i hovedsognet og annekssognet kom altså først i 1648. Weidling fant heller ikke noen belegg på at den egentlige hals- og håndsretten ble praktisert i Norge, se Weidling 1998a s. 199. Jeg har funnet et brev fra Kristian 4. til Hannibal Sehested datert 2. september 1647 i *Norske Rigs-Registranter* som kan indikere at hals- og håndsretten kan ha blitt praktisert, i alle fall i noen tilfeller. I forbindelse med en drapssak hvor både den drepte og den tiltalte var bosatt på godset til Sigvard Gabrielssøn Akeleye, hadde Akeleye protestert på lagtinget og krevd at han hadde retten til hals- og hånd over disse. Kongen hadde ikke noe imot dette, så lenge Akeleyes krav var i henhold til privilegiene. Dessverre oppgir ikke brevet detaljer i Akeleyes klager, så det er uvisst om han bare var ute etter eventuelle bøter, eller om han ville ha kontroll på en rettsak som i ytterste fall kunne ende med dødsstraff for den tiltalte, og at han dermed mistet enda en av tjenere sine. Se NRR VIII s. 576

¹³⁵¹ Akts. II s. 246

det godset som de hadde hatt i forbindelse med tildelingen av 1646-privilegiet. Ønsket de privilegiene utvidet til nytt gods måtte den enkelte søke til kongen.¹³⁵² Formuleringen i 1648-privilegiet forholdt seg dermed spesifikt til formuleringene i privilegiet fra 1646, men uten å antyde noen begrensninger i frihetene. Uansett om det var meningen eller ikke, så både fremsto det som, og ble tolket av de norske adelsmennene som en oppmykning av Kristian 4.s innskjerpinger. Derimot avviste kongen helt ønsket om å forskånes fra leidang og føring med argumentet om at kronen ikke kunne avstå inntekten som i «utenkelige år hadde vært en del av kronens jordebok.»¹³⁵³ Det var egentlig brudd på hans eget løfte om at den norske adelen skulle nyte samme rettigheter og friheter på sitt gods som adelen i Danmark nøy, og at han «[...] ingen forskel gjøre imellom danske och norske adel [...]»¹³⁵⁴ I følge håndfestningens punkt seks skulle nemlig ikke kongen pålegge den danske adelens gods og tjenere gjesteri, altså føring, med mindre kongen og/eller dronningen personlig reiste gjennom landet.¹³⁵⁵ Som en slags kompensasjon tilbød kongen først at adelen skulle forskånes 30 riksdaler pr. hest de stilte til rosstjenesten i fredstid, men i det endelige privilegiet ble de derimot fullstendig forskånet for å utgi rosstjenestepenger i fredstid.¹³⁵⁶ Det var tydelig at dette ble gitt for å kompensere for leidangen og føringen, og ikke bare ble gitt til dem uten at de hadde bedt om det, slik Johnsen hevder.¹³⁵⁷

Det neste kravet adelen fremmet var at adelen etter loven og privilegiene måtte nyte fri skyssferd gjennom landet for dem selv og deres tjenere i lovlig og nødvendig ærend.¹³⁵⁸ Punktet var en reaksjon på hvordan 1646-privilegiene hadde blitt innskjerpet i etterkant av herredagen i 1646, da adelsmennene hadde oppgitt friskyssen og aksisefriheten i bytte mot skattefriheten, hals- og håndsretten. Det ble likevel ikke uttrykt direkte i petisjonen, og det er uklart hvilke privilegier de fortsatt påberopte seg, siden disse formelt ble oppgitt ved forhandlingene i 1646.

Kongen var påfallende imøtekommende på dette punktet og ga tilbake hele retten til friskyss i henhold til loven og forrige privilegier, og den forrige forordningen om skyssferd.

¹³⁵² Akts. II s. 244-245, 246-247

¹³⁵³ Akts. II s. 247

¹³⁵⁴ Akts. II s. 247

¹³⁵⁵ Harald Winge (1999a) «Føring.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 123, og *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022.

<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

¹³⁵⁶ Akts. II s. 245 og 247

¹³⁵⁷ Johnsen 1906 s. 259

¹³⁵⁸ Akts. II s. 242

Dessuten fikk de tilbake aksiseretten, som de ikke hadde bedt om noe sted i privilegiet.¹³⁵⁹ Den eneste begrensningen gjaldt adelen i Båhuslen, som ikke fikk rett til friskyss hos kongens bønder og tjenere i Båhuslen. Som en kompensasjon fikk adelen i Båhuslen, i et brev datert uken etter privilegiebrevet ble utstedt, i stedet rett til å holde egne bønder og tjenere fri for skyss fra kongens tjenere og embetsmenn.¹³⁶⁰ Kongens vilje til å komme adelen i møte på dette kravet må ha hengt sammen med motviljen til større utvidelser på skattefriheten og andre økonomiske rettigheter. Skyssferden må der og da ha fremstått som mindre inngripende for kronens inntekter enn økte skattefriheter til adelen. I tillegg hadde adelen i Danmark både skyssferd og aksisefrihet, så dette var en formell likestilling av adelsstendene som kongen sannsynligvis fant lettere å imøtekomme enn de øvrige kravene, særlig de skattemessige og politiske.

Det neste punktet i petisjonen var også et typisk krav fra hyllingsmøtene, nemlig retten til å forlenes med rikenes len. I likhet med kravet om å inkluderes i rettighetene i de danske håndfestningene, gikk de imidlertid lenger også på dette punktet. Ved forrige hylling i 1591 hadde de bedt om at alle norske adelsmenn måtte forlenes med «[...] rigens och kronens lehn[...].»¹³⁶¹ I 1648 ba de eksplisitt om:

At ingen forschiel maa giøres paa danske och norske adelsmend (som erre af nogen meriter), men at de norske mend lige ved de danske forfremmes i Danmarch och Norge til digniteter, hofvetleen och andet, efterdi rigerne erre incorporerede, och vor adelig herkomst befindes lige saa meget danske som norsch[...].¹³⁶²

Kravet var utvilsomt utløst av de to punktene i håndfestningen som slo fast at adelsmenn fra begge rikene kunne oppnå forleninger og hofftjeneste. De norske adelsmennene ønsket at kongen skulle bekrefte at disse rettighetene også gjaldt dem, og tok dermed sikte på å få til en formell likestilling mellom norsk og dansk adel innenfor rammene av petisjonen. Interessant nok forsøkte de ikke å begrunne denne likebehandlingen med at de var en felles dansk adelsstand, som jo hadde vært taktisk gunstig om det var tilfelle. I stedet pekte de på at «den adelige avstamningen deres var like mye dansk som norsk.»¹³⁶³ Erik Opsahl har tolket utsagnet som et klart uttrykk for at den norske adelen, til tross for tettere bånd mellom de to adelsstendene utover 1600-tallet, og

¹³⁵⁹ Akts. II s. 244-247

¹³⁶⁰ NRR IX s. 165

¹³⁶¹ Akts. I s. 112

¹³⁶² Akts. II s. 242

¹³⁶³ Akts. II s. 242

sterkere ønsker om likebehandling, fortsatt så på seg selv som en separat gruppe med en egen norsk identitet i 1648.¹³⁶⁴ Påpekingen av sitt danske, adelige opphav må derfor ha vært et forsøk på å begrunne argumentasjonen for at også den norske adelen skulle nyte de samme privilegiene som den danske adelen. Den spesifikke fremhevingen av hovedlen og embeter i Danmark og Norge viste på den ene siden tilbake til formuleringene i håndfestningen. På den andre siden var det imidlertid på disse områdene den norske adelen ofte følte seg tilsidesatt på i praksis. Selv om den norske adelen ble forlent med ulike mindre forleninger var det svært sjeldent at den klarte å oppnå noen av hovedlenene i Norge, og aldri i Danmark.¹³⁶⁵ Når det gjaldt embeter fikk adelen ofte offiserstillinger, slik vi så under blant annet Hannibalfeiden, mens det norske kanslerembetet var det eneste embetet den norske adelen hadde enerett til ifølge privilegiene fra 1591.¹³⁶⁶ Når det gjaldt offiserstillingene ble adelens holdning fra stendermøtet i 1645 nå gjentatt i punkt fem i petisjonen fra 1648. I motsetning til flere europeiske adelsstender, ba den norske adelen aldri om noe fortrinn til offiserstillingene for den innfødte norske adelen, men ba om at både norske og danske menn som var dyktige, både adelige og ikke-adelige, måtte brukes som offiserer.¹³⁶⁷ Det var derfor lite trolig at det var militære offiserstillinger de siktet til i punkt fire i petisjonen fra 1648. Restriksjonene i håndfestningen gjør det videre usannsynlig at det var de danske riksembetene de tok sikte på, siden punkt 45 spesifiserte at kandidatene til disse måtte være en innfødt dansk adelsmann.¹³⁶⁸ Det er derfor mest sannsynlig at de her tok sikte på tilgangen til embetene ved hoff og administrasjon i Danmark, som punkt fire i håndfestningen spesifiserte, og hvor kongen fortsatt hadde større kontroll på de enkelte tildelingene.¹³⁶⁹ Både tildelingen av len og viktige embeter var avhengig av nærhet til kongens person eller til nøkkelpersoner ved hoffet. Til tross for at norsk adel nå var inkludert i håndfestningens ordlyd, var det vanskelig å nå frem i de faktiske tildelingene. Den økte sentraliseringen rundt kongen og statsapparatet i København favoriserte danskbosatte adelsmenn, og gjorde det stadig vanskeligere for adelsmennene ute i

¹³⁶⁴ Erik Opsahl (2002) «Norge [...] thette rige som vort federne rige og land». Norsk identitet i lydriketida (1537-1660)? I: *Historisk tidsskrift*, bind 81. Oslo: Universitetsforlaget, s. 112-114

¹³⁶⁵ De eneste norske adelsmennene som satt med et av de fire norsk hovedlenene i perioden 1596-1661 var Jens Bjelke og sønnen Ove Bjelke som begge var forlent med Bergenhus len i henholdsvis 1633-1641 og 1648-1665.

¹³⁶⁶ NRR III s. 200-201

¹³⁶⁷ Lind 1994 s. 217. Akts. I s. 492 og Akts. II s. 243. I 1648 spesifiserte de bare dyktige og innfødte norske og danske menn, og nevnte ikke adelskap i det hele tatt.

¹³⁶⁸ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

¹³⁶⁹ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

periferien å lykkes med sine fremstøt. De som lyktes var få, og stort sett del av det sosiale og økonomiske toppsjiktet med nok ressurser til å opprettholde nettverk inn til beslutningstakerne i Danmark.

Adelens forsøk på å få kongen til å bekrefte innholdet i håndfestningens punkt fire og 46, og hvordan tildelinger skulle gjennomføres i praksis, førte ikke til noen store løfter fra kongen. Fredrik 3. erklærte riktignok at han ikke ville gjøre noen forskjell på dansk og norsk adel ved tildeling av len, men fremme enhver etter sine meritter. Det var fordi begge var forpliktet til å yte det samme av sine gods.¹³⁷⁰ Svaret var altså ikke noe bindende løfte, noe som heller ikke var vanlig på slike krav. Men selv om Fredrik eksplisitt uttalte at han ikke skulle gjøre noen forskjell på dansk og norsk adel ved tildeling av len, hindret det ham ikke fra å forskjellsbehandle dem på andre rettigheter, slik som føring, leidang og vrak, som jeg skal komme tilbake til.

De to siste punktene i petisjonen var punkt som inneholdt ønsker rettet mot bruk av norske skattepenger i Norge, henholdsvis til arbeid på festningene og militært forsvar generelt.¹³⁷¹ Adelen ønsket at festningene skulle repareres og forbedres der hvor det var påbegynt, og at nye festninger skulle anlegges der hvor det var behov. Til dette skulle man spesifikt benytte Norges rikes inntekter. Det var et gjentatt ønske fra den norske adelen, tydelig uttrykt i petisjonen fra 1591 og ved senere anledninger, særlig før og under stendermøtet i 1645.¹³⁷² Adelen ønsket dessuten at festningene ble forsynt og utrustet med dyktige offiserer av innfødte norske og danske menn. Hvordan arbeidet kunne utføres på best måte og med minst mulig besvær for allmuen, overlot de til kongen å diskutere med stattholderen «som denne landz leilighed nu er bekiendt.»¹³⁷³ Til sist ønsket de at når kronens gjeld var betalt, at det i Norge som i Danmark måtte opprettes en landkiste til rikets forsvar. I den skulle det legges en andel av kronens inntekt som kunne benyttes til landets forsvar i nødstitid.¹³⁷⁴ Det var åpenbart en annen landkiste enn den som ble opprettet i 1639. I den første ble stendenes bevilgninger til forsvaret oppbevart, mens i denne skulle kronens bevilgninger oppbevares. Det var derfor snakk om en egen kiste. Alle disse punktene om bruken av norske skatteinntekter til det norske forsvaret, og med en spesifikk referanse til stattholderens kunnskap om landet, viste at interessefellesskapet mellom den norske adelen og stattholderen i forsvarsmessige saker som angikk Norge fortsatt sto

¹³⁷⁰ Akts. II s. 247

¹³⁷¹ Akts. II s. 243

¹³⁷² Akts. I s. 114-115 og 493-496. Se også kapittel 7.5.4.

¹³⁷³ Akts. II s. 243

¹³⁷⁴ Akts. II s. 243

fast. Det indikerer videre at stattholderen kan ha vært med på å fremme adelens sak overfor kongen under forhandlingene i 1648 i likhet med hva han gjorde i 1646.¹³⁷⁵ J. A. Fridericia hevder dette var tilfelle, men kildegrunnlaget hans er mangelfullt.¹³⁷⁶ I motsetning til forhandlingene i 1646, nevnte ikke Sehested sin egen deltakelse under forhandlingene i 1648 i forsvarsskriftet, bortsett fra å påpeke at adelen fikk tilbake friskyssen.¹³⁷⁷ Sehested hadde hele tiden vært motstander av friskyssordningen, så det er vanskelig å se at han skulle ha støttet opp om akkurat det punktet. Det kan likevel ikke ha hindret ham fra å støtte andre av adelens krav. Særlig når det gjaldt bruken av skattepengene og bevilgninger til forsvaret, hvor de jo var helt på linje, men også på rene økonomiske privilegier. Sehested hadde siden slutten av 1647 kjøpt, makeskiftet og fått utlagt jordegods i Norge, men særlig skjøt denne utviklingen fart da staten fra mai-juni 1648 gikk inn for å utlegge jordegods til kreditorene i stor stil.¹³⁷⁸ Han skulle derfor i enda større grad enn i 1646 ha interesser i å forbedre adelsprivilegiene.

Kongen var lite villig til å imøtekomme disse kravene. Han nøyde seg med å love og holde festningene og forsvaret i god akt, men lovte ingenting konkret. Å legge en del av kronens inntekt i en landkiste ble avslått med henvisning til at han trengte begge kronenes inntekter til å dekke «vår og rikenes gjeld.»¹³⁷⁹ Han ga heller ingen løfter for fremtiden, men tillot at stendene kunne bevilge en frivillig kontribusjon til landkisten om de ville. Det var for øvrig i tråd med de skjerpede begrensningene på bruken av norske skatteinntekter på det norske forsvaret, og det økte presset i Danmark om å overføre mest mulig av de norske skatteinntektene dit.

Den norske adelen oppnådde altså ingen innrømmelser av politisk karakter i privilegiebrevet fra 1648, bortsett fra et generelt løfte fra kongen om ikke å gjøre forskjell på dansk og norsk adel i tildeling av len. De oppnådde ingen utvidede rettigheter i henhold til innholdet i de øvrige danske håndfestningene, eller innrømmelser i forhold til det norske forsvaret. Det lyktes dem derimot å få noen utvidelser på de økonomiske privilegiene, og få tilbake retten til friskyss og aksisefrihet uten at privilegiet fra 1646 tilsynelatende ble ytterligere innskrenket. Allerede ved det midlertidige svaret uttalte kansler Jens Bjelke at de tilstedeværende norske adelsmennene hadde sagt seg tilfreds med innrømmelsene fra kongen.¹³⁸⁰ Slik

¹³⁷⁵ Sehested 1886 Bind II s. 339

¹³⁷⁶ Fridericia 1894 s. 33-34

¹³⁷⁷ Sehested 1886 Bind II s. 341

¹³⁷⁸ Se bl.a. NRR VIII s. 469-479, 590, 594, 596, NRR IX s. 5, 18, 24-5. Bøggild-Andersen 1946 s. 100-101

¹³⁷⁹ Akts. II s. 247

¹³⁸⁰ Akts. II s. 245

privilegiebrevet av 1648 var formulert inneholdt det ingen av Kristian 4.s begrensninger av 1646-privilegiet, så den norske adelen ser da også ut til å ha vært genuint fornøyd med hva den oppnådde. Gleden skulle likevel vise seg å bli kortvarig for de norske adelsmennene.

7.8.3. Privilegiebrevet fra 1. januar 1649

Allerede 1. januar 1649 utstedte Fredrik 3. et nytt privilegiebrev for den norske adelen, hvor han strammet inn på de gunstige formuleringene i privilegiene fra 1648.¹³⁸¹ Begrunnelsen var innledningsvis å unngå misforståelser til hvordan den norske adelens privilegier skulle tolkes av kongens embetsmenn og adelen selv, men også spesifikt for å hindre at adelen fikk setegårdstatus på andre gårder enn de som var «rette setegårder.»¹³⁸² Den største endringen fra 1648-privilegiet til 1649-privilegiet var at man gjeninnførte begrensningen på hvilke gårder som skulle regnes som privilegerte, ved at man igjen knyttet privilegiet til ordlyden i setegårdsforordningen fra 1639. Dessuten befalte kongen at det skulle leveres inn jordebøker over adelens gods og tjenere i Norge, med full forklaring på hvilket gods som var underlagt privilegiene fra 1646, total rosstjenestetakst, og spesifikasjon på antall bønder og tjenere i hoved- og annekssognene.¹³⁸³ Dermed ble det satt en stopper for at adelen kunne tolke 1648-privilegiet som en tilbakevending til formuleringene i det originale 1646-privilegiet. 1649-privilegiet innebar, i likhet med innstrammingene av 1646-privilegiet i 1646-1647, en betydelig reduksjon av rettighetene i forhold til formuleringene i det opprinnelige privilegiet.

Også adelens rett til friskyss ble betydelig endret i det nye privilegiet.¹³⁸⁴ I stedet for å få den tilbake i dens opprinnelige form, «etter forrige utgitte forordning om skyssferd,» som 1648-privilegiene tilsa, ble den endret til å gjelde den nye forordningen om skyssferd fra 24. desember 1648.¹³⁸⁵ Den nye forordningen innskrenket adelens rett til uhindret friskyss til det lenet hvor de bodde. Forordningen medførte dessuten krav om at både adelsmennene og deres tjenere måtte få utstedt pass med spesifikasjoner for reisen hos lensherren på hjemstedet når de skulle reise utenfor lenet.¹³⁸⁶ Adelen i Båhuslen fikk nyte samme rett som øvrig adel i andre len enn Båhuslen, men fikk samtidig bekreftet sin rett til å holde sine egne tjenere fri fra skyssferd,

¹³⁸¹ Akts. II s. 248-252

¹³⁸² Akts. II s. 248-250

¹³⁸³ Akts. II s. 250

¹³⁸⁴ Johnsen 1906 ser ut til å ha oversatt denne forandringen.

¹³⁸⁵ Akts. II s. 247, 252. I privilegiebrevet er forordningen datert 22. desember, mens forordningen i *Norske rigs-registranter* er datert 24. desember, se NRR IX s. 209-218

¹³⁸⁶ NRR IX s. 210

unntatt om kongen eller stattholderen personlig reiste rundt i Båhuslen.¹³⁸⁷ Kort oppsummert ble retten til friskyss betydelig innskjerpet fra privilegiet fra 1648, noe adelsmennene uttalte seg skarpt imot under herredagen i 1652.¹³⁸⁸

Resten av privilegiebrevet inneholdt ikke noen egentlige endringer fra 1648-privilegiet bortsett fra noen flere detaljer om utskrivning av adelens bønder, og en lengre og tydeligere betoning av adelens plikt til å håndheve hals- og håndsretten, sakefallsretten og rettssaker etter Norges lov.¹³⁸⁹ Ifølge Johnsen representerte denne betoningen, i likhet med innskjerpingen av setegårdsfriheten, en stor skuffelse for adelsmennene, siden den reduserte det økonomiske utbyttet adelen kunne kreve av adelsbøndene. Det førte i praksis til at den danske og norske rettigheten ble to forskjellige rettigheter.¹³⁹⁰ Her vil jeg si meg uenig med Johnsen, for allerede under herredagen i 1652, hvor de rettet omfattende kritikk mot 1649-privilegiet, kommenterte de at akkurat dette punktet var «[...] billigt i sig sielf[...]» og at de ikke ønsket å utarme bøndene.¹³⁹¹ Punktet var heller ikke i strid med adelens privilegier, og de ønsket ingen forandring på det. Det er i det hele tatt usannsynlig at det på noe tidspunkt var tillatt for den norske adelen å kreve større bøter enn hva loven tillot. Kongens instruks fra 27. juli 1646 hadde spesifikt bedt stattholderen påse at ingen av de andre stendene ble skadelidende på sine friheter og privilegier som følge av adelens nye privilegier.¹³⁹² Det kan tolkes som en befaling til å påse at bøkene til bøndene ikke ble urimelig høye. Når det gjaldt reguleringer av hva adelen kunne kreve av bøndene sine var dessuten kansler Jens Bjelke blant dem som bidro mest til å få disse inn i ordnede former. Som vi så hadde Bjelke argumentert for å sette rimelige takster for arbeidsleie og fôrautspenger, så bøndene ikke ble utarmet.¹³⁹³ Johnsens påstand om at kravet om å holde seg til Norges lov når det gjaldt bøtesatsene skulle vært en skuffelse for den norske adelen har ingen støtte i kildene.

Hvordan kongen selv tolket punktet om Norges lov til egen fordel ble derimot et problem. I 1650 gikk det ut en befaling til lensherren på Båhus, hvor kongen forbød adelen i Båhuslen å beholde vrak som drev inn på deres grunner, som adelen hevdet rett til i henhold til 1649-

¹³⁸⁷ NRR IX s. 210-211

¹³⁸⁸ Akts. II s. 364-365

¹³⁸⁹ Akts. II s. 248-252

¹³⁹⁰ Johnsen 1906 s. 261

¹³⁹¹ Akts. II s. 365

¹³⁹² Akts. I s. 581

¹³⁹³ Se kapittel 6.5.2. Se også Weidling 1998a s. 192-193

privilegiene.¹³⁹⁴ Privilegiet fra 1649 inneholdt ingen spesifikke uttalelser om retten til vrak, men sa at adelen sammen med retten til å nyte hals og hånd, samt sakefallsrett, også skulle nyte «[...] anden herlighed lige ved adelen udi vort rige Danmarch, som de ofver deris goedtz och tienere niuder og hafver [...]»¹³⁹⁵ Adelen i Danmark hadde fått retten til å beholde vrak som drev inn på deres grunn i håndfestningens punkt ti fra 1648.¹³⁹⁶ Kongens motargument var at vrak i likhet med allmenninger alltid hadde tilfalt kongen etter loven, og at privilegiet fra 1649 gjorde unntak for det som var imot Norges lov.¹³⁹⁷ Altså viste kongen til Norges lov for å hindre norsk adel fra å nyte samme privilegier som den danske adelen. Det var en tvilsom tolkning av den aktuelle formuleringen i privilegiebrevet, som klart knyttet seg til adelens håndheving av hals- og håndsretten, og konkret forbød dem å ta høyere bøter enn loven tillot og ellers å forholde seg i rettssaker «samt andre tilfeller» til Norges lov, uten noen unntak ved danske forunte privilegier.¹³⁹⁸ Kongen viste her tydelig at han i praksis ikke var villig til å gi den norske adelen samme rettigheter som den danske, særlig ikke når det gikk på bekostning av hans egne inntekter, og benyttet i dette tilfellet formuleringen om Norges lov som smutthull for å undergrave de øvrige formuleringene i privilegiebrevet. Adelen tok først opp igjen retten til vrak ved neste hylling i 1656.¹³⁹⁹

7.8.4. Hvorfor ble adelens privilegier innskrenket?

Det er uklart hva som var årsaken til at kongen strammet såpass inn på privilegiene i 1649 og i praksis uthulte innholdet i 1650. Utover formuleringene i privilegiene har vi ingen kilder som konkret kan fortelle årsakene bak avgjørelsene. Men i likhet med innstrammingene i 1646-1647, ser det ikke ut til at den norske adelen ble involvert i prosessen i 1649. Adelen klagde i 1652 spesifikt på at endringen i retten til friskyss i den nye forordningen hadde skjedd mens «nesten ingen av rikets adel hadde vært til stede.»¹⁴⁰⁰ Det sto i kontrast til tidligere forhandlinger om skyssferden som hadde skjedd innenfor rammene av stendermøter eller herredager i Norge. Når det gjaldt selve forhandlingene antar C. R. Hansen at den norske adelens privilegier kan ha vært

¹³⁹⁴ NRR X s. 136

¹³⁹⁵ Akts. II s. 249

¹³⁹⁶ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

¹³⁹⁷ NRR X s. 136

¹³⁹⁸ Akts. II s. 249

¹³⁹⁹ Akts. II s. 648

¹⁴⁰⁰ Akts. II s. 364

del av riksrådets forhandlinger sammen med andre norske saker i desember 1648, selv om han ikke har direkte kildebelegg for påstanden.¹⁴⁰¹ Det stemmer likevel godt overens med dateringen av den nye forordningen om skyssferd, samt to befalinger datert 23. og 24. desember 1648 som gikk til henholdsvis stattholderen og samtlige hovedlensherre.¹⁴⁰² I befalingene ble lensherrene bedt om å levere jordebøker med full oversikt over alle gårder i lenet, uansett hvem som eide dem, og med full oversikt over landskyld, bygsel, etc. De ble spesifikt bedt om å registrere hvor mange rette setegårder som fantes i lenet, og som hadde vært anerkjent som setegård i 40 år eller mer ved forordningen av 1639. I tillegg skulle alle rette ukedagsbønder og andre tjenere på adelens gods registreres.¹⁴⁰³ Disse brevene dokumenterer at det hadde foregått formelle eller andre vurderinger av den norske adelens nye privilegier. Det viser også at innskrenkingene i setegårdene og skyssferden i praksis var bestemt i desember, selv om privilegiebrevet er datert 1. januar 1649.

Jeg antar at årsaken til innskrenkingene hadde sammenheng med de pågående økonomiske vanskelighetene i Danmark. Disse hang fortsatt igjen etter den forrige krigen mot Sverige og hadde enda ikke latt seg løse. Den danske statsgjelden beløp seg på minst 4 millioner riksdaler våren 1648, og mesteparten av ordinære inntekter, slik som tollene, var satt på rente til kreditorene.¹⁴⁰⁴ For å få bukt med gjelden ble det som nevnt besluttet å legge ut jordegods til kreditorene, først i Norge, deretter Danmark.¹⁴⁰⁵ Kongen selv var ikke begeistret for denne politikken, og da 20 000 tønner hartkorn ble besluttet utlagt 30. juni, fikk han inn en klausul om at han skulle få rett til å kjøpe like mye adelsgods i fremtiden for å bøte på dette. Også denne beslutningen var i strid med innholdet i håndfestningen, som i utgangspunktet forbød kongen å kjøpe adelsgods.¹⁴⁰⁶ Samme dato etterlyste riksrådet og den utvalgte kongen de manglende jordebøkene over den norske adelens setegårder som var omfattet av adelsprivilegiet fra 1646.¹⁴⁰⁷ Riksrådet mente videre at befolkningen i Danmark ikke kunne bære nye skatteutskrivninger, og i Norge hadde kongen gitt skattelettelser.¹⁴⁰⁸ Det danske sentralstyret var åpenbart hardt presset og på utkikk etter mulige løsninger på krisa. Det må altså ha vært i både kongens og riksrådets

¹⁴⁰¹ Hansen 1959 s. 234

¹⁴⁰² NRR IX s. 207-208 og 218-219

¹⁴⁰³ NRR IX s. 208 og 219

¹⁴⁰⁴ Bøggild-Andersen 1946 s. 99-100

¹⁴⁰⁵ Bøggild-Andersen 1946 s. 101

¹⁴⁰⁶ Bøggild-Andersen 1946 s. 101

¹⁴⁰⁷ NRR IX s. 16-17

¹⁴⁰⁸ Bøggild-Andersen 1946 s. 100, 107-108

interesse å hindre tap av skatteinntekter fra kronen i denne situasjonen.

Nøyaktig hvem som sto bak innskrenkningene gir ikke kildene svar på. Både Johnsen og Bøggild-Andersen hevder at Hannibal Sehested selv hadde bidratt med forslag til endringene av skyssferden og adelens privilegier.¹⁴⁰⁹ Det er ikke helt usannsynlig, selv om jeg ikke ser hvor de har hentet det fra. Som vi har sett hadde Sehested vært tungt involvert i den norske skyssferden helt siden han ble stattholder i Norge, og en ivrig forkjemper for å få den fjernet eller i det minste sterkt innskrenket. Her var han nok den mest åpenbare i riksrådet til å uttale seg om en ny forordning. Alle referansene til tidligere arbeider i innledningen til den nye forordningen om skyssferd indikerer også at han kan ha vært involvert i arbeidet, men han nevnes ikke eksplisitt. Sehested hadde også kjennskap til resten av den norske adelens privilegier og ønsker, selv om han manglet Jens Bjelkes detaljkunnskap om de eldre norske privilegiene. Han har sannsynligvis bidratt med innspill i diskusjonen, kanskje i håp om å få til et kompromiss, men det hindret ikke at de øvrige medlemmene i riksrådet kom med andre forslag. Det er likevel ulogisk at Sehested skulle ha gått inn for såpass mange innskrenkninger helt alene, tatt i betraktning den reaksjonen han kunne forvente fra adelen i Norge.

En annen mulig forklaring er at Sehested i slutten av 1648 hadde endret sin strategi når det gjaldt adelens privilegier i Norge. Det er mulig at han nå, i takt med at han fikk utlagt enorme mengder jordegods i Norge, heller forsøkte å sikre seg personlige privilegier på eget gods via sitt gode forhold til kongen, i stedet for å kjempe frem felles privilegier for adelen i hele Norge. Sehested hadde i hele stattholderperioden erfart hvor vanskelig denne drakampen om større privilegier hadde vært, selv mens svigerfaren hans enda var i live. For hans egen del ville det derfor vært en klok strategi å arbeide for at han personlig skulle oppnå større privilegier i stedet. Det lyktes da også Sehested å oppnå dette målet, da han den 23. juni 1649, et halvt år etter at den norske adelen fikk sine privileger innskrenket, fikk nyte for seg, sin kone og deres arvinger «[...] alle adelige danske privilegier uden nogen exception eller limitation udi nogen maader [...] efter den danske haandfæstning [...]»¹⁴¹⁰ Privilegiene skulle videre gjelde på alt av deres personer, gods og formue som de nå hadde, eller skaffet seg i fremtiden.¹⁴¹¹ Sehested fikk ikke bare nyte de rettighetene den norske adelen ble nektet, i tillegg kom også birkerett til flere av setegårdene, rett

¹⁴⁰⁹ Johnsen 1909 s. 122 og Bøggild-Andersen 1946 s. 108

¹⁴¹⁰ NRR IX s. 428

¹⁴¹¹ NRR IX s. 428

til å innsette sorenskrivere, og patronatsrett til en rekke av godsets kirker.¹⁴¹² Riktignok var det enkelte norske adelsmenn som fikk utlagt mindre mengder krongods i samme periode, og enkelte klarte også å makeskifte til seg patronatsretten i sognekirkene. Det var likevel ingen norsk adelsmann som var i nærheten av den godssamlingen og privilegerte posisjonen Sehested hadde oppnådd i 1649.¹⁴¹³

Uansett hvilken rolle Sehested spilte under forhandlingene 1648-1649, kan vi anta at det neppe var stor vilje blant sentralmyndighetene for å beholde de norske adelsprivilegiene slik de ble formulert i 1648-privilegiet. Om det var kongen, riksrådet eller begge som gikk inn for å stramme inn på privilegiene er usikkert, men rent økonomisk ville begge se seg tjent med det på lengre sikt. Tilsvarende var det nok et presset forsøk fra kongens side på å beholde kronens inntekter mest mulig ubeskåret fra Norge, da han nektet adelen i Norge retten til vrak. I dette tilfellet kan det også ha vært kongens motvilje til den strenge håndfestningen fra 1648 som også påvirket avgjørelsen. I motsetning til privilegiebrevet fremsto likevel kongens bestemmelse om vrak som en ren forskjellsbehandling av den norske adelen overfor den danske, mens innstrammingene på privilegiebrevet tross alt kunne begrunnes i statens pressede økonomi.

Kort oppsummert inneholdt privilegiene fra 1648/1649 flere nye oppnåelser for den norske adelen, selv om de ikke klarte å oppnå eller bevare de helt store innrømmelsene. Som vi skal se viste reaksjonene i 1652 at det særlig var innstrammingene fra 1649 som ble tatt ille opp av de norske adelsmennene. Videre ga ordlyden i innledningen inntrykk av at privilegiebrevet fra 1649 var en samlet oversikt over den norske adelens nye og gamle privilegier. Men som adelsmennene begynte å argumentere, var det flere rettigheter de mente ikke var omfattet av 1649-privilegiene. Som vi skal komme tilbake til i kapittel åtte, ble følgelig hele perioden etter 1649 og frem til eneveldet i 1660, en langvarig dragkamp for å forbedre privilegiebrevet av 1. januar 1649.

7.9. Hannibal Sehesteds betydning for Norge og de norske stendene

Under Hannibal Sehesteds stattholderskap nådde de norske stendene, og i første rekke adelen, sitt absolutte høydepunkt når det gjaldt politisk innflytelse og suksess i privilegieforhandlingene i hele perioden 1596-1661. Den høyere graden av politisk innflytelse skyldtes flere faktorer, men

¹⁴¹² Bøggild-Andersen 1946 s. 111

¹⁴¹³ Se blant annet NRR IX s. 184(Daniel Knutssøn Bildt), 311(Jens Bjelke), 508, 511, 514(Jens Bjelke)

først og fremst at Sehested så aktivt benyttet de norske stendene og deres lokalkunnskap i mange av sine saksutredelser. Frem til Kristian 4.s død i 1648 ble stendene kalt inn til forhandlinger om lag én gang i året, og stattholderen skaffet seg kongens tillatelse til å diskutere en bred rekke saker med dem. Under Sehested kan man derfor hevde at det norske stendermøtet fungerte som et fullverdig stendermøte, og som ble inkludert i selve diskusjonene og forhandlingene av flere politiske og administrative saker, slik som skatt og forsvar, i stedet for bare å ta stilling til den danske adelens skattebevilgninger. Forutsetningene for det tette samarbeidet må i stor grad tilskrives Sehesteds særstilling som kongens svigersønn og hans innsats i Norge under Hannibalfeiden, som styrket forholdet til kongen betraktelig. Sehesteds myndighet hadde da også økt merkbart fra 1643 til 1645, og stendermøtet i 1645 var følgelig det mest omfattende norske stendermøtet i hele den undersøkte perioden.

Både i omfang, planlegging og gjennomføring kan stendermøtet i 1645 i stor grad sammenlignes med de danske stendermøtene. Samarbeidet mellom Sehested og stendene ser dessuten ut til å ha vært en gjensidig lønnsom ordning for begge parter. Stendene nøt større innflytelse på forvaltningen av Norge, mens Sehested skaffet seg støtte for de planlagte reformene overfor de norske bøndene, samt motstanderne sine i Danmark. Sehested var likevel ikke i stand til å tvinge stendene til å gå med på hva som helst, noe den langvarige striden om adelens skyssferd og uenigheten om størrelsen på kontribusjonen demonstrerte. Generelt var det likevel stor grad av interessefellesskap og enighet mellom stattholderen og de norske stendene, særlig når det gjaldt det norske forsvaret. Under Hannibal Sehested ble det da også bygd opp et operativt norsk forsvar, og han lyktes dessuten med å få kongen til å avse norske skatteinntekter til formålet, selv om det ikke ble en varig ordning.

Tilsvarende må den relativt økte graden av suksess i privilegieforhandlingene også tilskrives Sehested, som aktivt gikk inn for å forhandle frem bedre privilegier til den norske adelen, først og fremst i 1646. Bedre privilegier til den norske adelen var dessuten i Sehesteds egen interesse på lengre sikt, siden han selv var i ferd med å etablere seg som godseier i Norge. Sehesteds rolle under privilegieforhandlingene var dessuten et klart eksempel på meglervirksomhet. Sehested klarte omsider å få adelen til å oppgi skyssferdsprivilegiet i bytte mot omfattende rettigheter på jordegodset sitt i 1646. Han meklet dermed mellom kongen og adelen, og benyttet sin posisjon og kreditt som kongens svigersønn og stattholder i Norge til å forhandle frem privilegiet. Sehesteds stilling bekreftes dessuten ved at Jens Bjelke, på den norske

adelens vegne, skrev til ham etter at Kristian 4. innskrenket 1646-privilegiet, og ba om hans hjelp. Så lenge Kristian 4. var i live var Sehesteds posisjon meget sterk, selv om kritikken mot ham i Danmark begynte å vokse i kongens siste leveår. Tapet av svigerfaren i 1648 ser da også ut til å ha vært avgjørende for å svekke Sehesteds stilling. Selv om det ble forhandlet frem gode privilegier for den norske adelen under hyllingen i 1648, ble også disse raskt innskrenket. I perioden 1648-1651 ble det heller ikke avholdt forhandlinger med de norske stendene. Når det gjaldt privilegiene, ser den avgjørende vendingen ut til å ha funnet sted ved årsskifte 1648-1649. Det ser da ut til at Sehested måtte forlate den tidligere posisjonen som forkjemper for større adelsprivilegier i hele Norge, og heller arbeidet for at han og hans slekt skulle oppnå større privilegier på eget jordegods.

Den norske adelen oppnådde generelt mye i de første årene under Sehested, men dens mål og strategier var fortsatt de samme som tiden før og etter. Dens overordnede mål var fortsatt ønsket om å bygge opp et tilfredsstillende norsk forsvar, og utjevne ulikhetene mellom de norske og de danske adelsprivilegiene. Bruken av stattholderen som samarbeidspartner fulgte samme mønster under Hannibal Sehested som under Christoffer Urne, men i enda sterkere grad. Etter Sehesteds avgang i 1651 fortsatte den norske adelen sitt arbeid for å forbedre privilegiene og påvirke det politiske styret av Norge, men de gjenvant aldri den posisjonen og innflytelsen de hadde hatt under Sehested.

8. Hovedtrekkene i den norske adelens aktivitet 1651-1661

8.1. Innledning

Hannibal Sehested ble etterfulgt av to nye stattholdere, Gregers Krabbe og Niels Trolle, som bekledte embetet i henholdsvis 1651-1655 og 1656-1661. Begge to hadde påfallende kortere embetsperioder enn sine fire forgjengere, i overkant av fire og fem år, mot forgjengernes gjennomsnitt på ti år. Gregers Krabbe døde av sykdom i slutten av 1655, og Niels Trolle måtte fratre embetet etter eneveldets innføring. Krabbe og Trolles stattholderskap blir dermed de siste som skal behandles i denne avhandlingen, men på grunn av at få forhandlinger fant sted med stendene under Trolle, vil Krabbes stattholderperiode gis mest oppmerksomhet. Verken Gregers Krabbes eller Niels Trolles stattholderperioder har vært gjenstand for mange undersøkelser. De fleste historikere har likevel gjennomgående nedvurdert stattholderembetets myndighet og betydning etter Sehested, og det har stort sett blitt hevdet at embetet ble tilbakestillt til hva det var før Sehesteds tid.¹⁴¹⁴ O. A. Johnsen argumenterte allerede i 1909 at det ikke var snakk om en full reversering, men at stattholderembetet hadde større betydning under Sehesteds etterfølgere enn hans forgjengere. Først og fremst fordi man beholdt hæren, videreførte en norsk krigskasse og etablerte egne magasiner til hærens behov.¹⁴¹⁵ Arne Odd Johnsen konkluderte i 1967 etter sine undersøkelser om Krabbekrigen i 1657-58, at Niels Trolle fungerte som en dyktig øverste leder for Norge i krigsårene.¹⁴¹⁶ Den eneste større undersøkelsen av Niels Trolles stattholderskap, som ble utført av Ole Henrik Gjeruldsen i 1997, fastslo at stattholderembetet spilte en betydelig rolle under begge *Karl Gustav-krigene*, særlig i forhold til krigsorganisering og ressursmobilisering.¹⁴¹⁷ Krigene ga også embetet flere oppgaver og økt myndighet. Trolle investerte dessuten en betydelig arbeidskraft i embetet, og utførte alle sine oppgaver raskt og effektivt. Stattholderembetet under Niels Trolle minnet altså mye om hvordan stattholderembetet utviklet seg under krigsårene i Hannibal Sehesteds stattholdertid. Sett bort fra personene var stattholderembetet nesten like betydningsfullt under Trolle som under Sehested, selv om Trolle

¹⁴¹⁴ Det negative synet deles av både Yngvar Nielsen, Sverre Steen, Knut Mykland, Rolf Fladby og Hans H. Fussing. Se Gjeruldsen 1997 s. 10-16. Tilsvarende syn fremmes også hos Bøggild-Andersen 1946 s. 136

¹⁴¹⁵ Johnsen 1909 s. 162-163

¹⁴¹⁶ Arne Odd Johnsen (1967) *Krabbekrigen og gjenerobringen av Jämtland 1657-1658*. Oslo: Gyldendal norsk forlag, s. 38

¹⁴¹⁷ Gjeruldsen 1997 s. 194. De to Karl Gustav-krigene går i Norge under navnene «Krabbekrigen», etter lensherren på Båhuslen, Iver Krabbe, og «Bjelkefeiden», etter generalmajor Jørgen Bjelke. Disse navnene vil derfor benyttes i den videre teksten.

mistet den militære overkommandoen til Jørgen Bjelke fra mai 1658.¹⁴¹⁸

Basert på Gjeruldsens undersøkelser av stattholderembetet under Niels Trolle, er det altså ingenting som tyder på at stattholderembetet mistet vesentlig betydning etter Sehesteds tid. Også Gregers Krabbe beholdt flere myndighetsområder og oppgaver enn det Sehesteds forgjengere hadde hatt. Fordi Krabbes stattholderperiode ikke opplevde noen kriger, ble ikke stattholderembetets oppgaver like omfattende eller dets myndighet tilsvarende styrket som under Sehested eller Trolle. Fraværet av krigshandlinger forklarer også hvorfor vi kan følge stenderforhandlingene i større detalj under Krabbe enn under Trolle. For i likhet med forhandlingene som fant sted under Hannibalfeiden, ble forhandlingene under Krabbekrigen og Bjelkefeiden i større grad ført lokalt, og er vanskeligere å følge på grunn av det tynne kildegrunnlaget. Når det gjaldt den norske adelen, ser den fortsatt ut til å ha samarbeidet med begge stattholderne. Jens Bjelke fortsatte sitt arbeid sammen med stattholder Krabbe både på og utenom stendermøtene, mens sønnen Jørgen Bjelke samarbeidet tett med Niels Trolle under både Krabbekrigen og Bjelkefeiden. Heller ikke adelens forhandlinger og petisjoner ser ut til å ha endret karakter under de siste stattholderne før 1661. De fortsatte dragkampen for bedre privilegier og styrking av det norske forsvaret. Mange av kravene i perioden var likevel reaksjoner på privilegiet fra 1649, og innebar flere forsøk på å gjenvinne rettigheter adelen følte seg berettiget til.

8.2. Herredagen i Bergen i 1652

Den første forhandlingsmuligheten kom i forbindelse med herredagen i Bergen i 1652. Det var den eneste herredagen som ble avholdt i løpet av Gregers Krabbes stattholderskap, og det første offentlige møte i Norge siden 1648.¹⁴¹⁹ Kongens hylling i 1648 kom i stedet for en ordinær norsk herredag, og prosessen mot Hannibal Sehested ser ut til å ha forhindret gjennomføringen av noen herredag i 1650. Det ble heller ikke gjennomført andre norske stenderforhandlinger i perioden 1648-1652.¹⁴²⁰ I forbindelse med herredagen i 1652 ble kommisærene, stattholder Krabbe og

¹⁴¹⁸ Gjeruldsen 1997 s. 194-195. Gjeruldsen mener delingen i en sivil og en militær overkommando var et praktisk tiltak, og ikke en kritikk av Trolles embetsutførelse.

¹⁴¹⁹ Nielsen 1872 s. 368

¹⁴²⁰ Fredrik 3. påla riktignok Hannibal Sehested å gjenoppta forhandlingene om en pengehjelp fra den norske adelen i et brev fra 11. januar 1649. Disse forhandlingene skulle egentlig vært gjennomført i 1647-1648, men var ikke blitt gjennomført, sannsynligvis fordi Kristian 4. døde i februar 1648. Det ser ikke ut til at Sehested gjennomførte denne befalingen, i alle fall mangler det kilder som dokumenterer nye forhandlinger eller bevilgninger. Se Akts. I s. 750-754 og Akts. II s. 307-308

kansler Bjelke, bedt om å forhandle med den norske adelen om en bevilgning til militsen og magasinene. Bakgrunnen var bevilgningene den danske adelen hadde gått med på å utgi året før. Kongen ba derfor den norske adelen om å utgi samme bevilgning, med henvisning til løftet i privilegiet om å yte det samme som adelen i Danmark.¹⁴²¹ Den norske adelen gikk da også med på å bevilge nøyaktig det samme som det den danske adelen hadde, som var åtte skilling for hver 100 tønne hartkorn de var taksert for i rosstjenestetaksten årlig i tre år, og én slettdaler for hver 100 riksdaler som enhver hadde utlånt årlig i tre år. I tillegg skulle hver adelsmann gi én tønne rug, én tønne malt og én tønne havre for hver 100 tønne hartkorn de var taksert for i rosstjenestetaksten. Sistnevnte skulle gå til opprettelse av magasiner i Norge. Dessuten tillot adelen at deres tjenestefolk, i likhet med alle andre, skulle betale en fjerdedel av deres årlige inntekt til landkisten for ett år.¹⁴²² Adelen bevilget altså det samme som den danske adelen hadde bevilget, men benyttet samme anledning til å legge frem en omfattende klage på endringene i privilegiene fra 1649.

Adelens klager rettet seg hovedsakelig, slik vi var inne på tidligere, mot innskjerpingene på privilegiebrevet mellom 1648 og 1649. De ba innledningsvis om at de måtte forbli ved privilegiet fra 30. august 1648, «[...] som med konglig mayestetz egen haand och hengende secret er bekreftiget,» og ikke være forpliktet til å forholde seg til det «trøchte» privilegiet fra 1. januar 1649.¹⁴²³ De ramset deretter opp alle punktene hvor de mente det nye privilegiebrevet brøt med innholdet i privilegiene fra 1648. Det første punktet knyttet seg til det som fremsto som en skrive- eller trykkfeil i eksemplarene de hadde benyttet, for den aktuelle formuleringen kan ikke gjenfinnes i transkriberingene i *Norske rigs-registranter* eller *Aktstykker til de norske stændermøders historie*.¹⁴²⁴ Adelen reagerte på at man i punkt seks hadde skrevet «at ingen gaard i Norge schal holdes for nogen sæde eller arfvegods uden samme steds allene af adelen holdis dugh och disch etc.»¹⁴²⁵ Her påpekte adelsmennene at den riktige formuleringen etter forordningen fra 1639 var «sædegaard eller aufslgaard.»¹⁴²⁶ Men selv om det etter alt å dømme var snakk om en skrivefeil, og kan ansees som en ubegrunnet klage, slik Nielsen tolker det, må man ta inn over seg at adelen allerede hadde fått betraktelige endringer i det som hadde vært et

¹⁴²¹ Akts. II s. 361

¹⁴²² Akts. II s. 362-362

¹⁴²³ Akts. II s. 363

¹⁴²⁴ NRR IX s. 261 og Akts. II s. 250. Se også Nielsen 1872 s. 370

¹⁴²⁵ Akts. II s. 363

¹⁴²⁶ Akts. II s. 363

bekreftet signert og beseglet privilegium.¹⁴²⁷ Det var viktig for adelen å få rettet opp i feilen, slik at denne formuleringen ikke kunne brukes mot dem i fremtiden. Det kan fremstå som noe paranoid, men etter at både Kristian 4. og Fredrik 3. hadde innskrenket den norske adelens privilegier etter eget godbefinnende, og uten å forhandle med adelen om saken, var det åpenbart at tilliten til at kongen ville respektere de norske adelsprivilegiene var svekket.

Mistroen ble også uttrykt i kritikken under neste punkt, som rettet seg mot overskriften på det trykte adelsprivilegiet fra 1649. Overskriften lød «Adelens privilegier i Norge», som i motsetning til formuleringen om arvegods, ikke ser ut til å være en skrivefeil.¹⁴²⁸ Adelen kritiserte brevet for å fremstå som en samlet oversikt over alle den norske adelens privilegier, selv om adelen hadde flere privilegier som ikke ble nevnt i brevet.¹⁴²⁹ Av disse nevnte adelen først privilegiebrevet fra 14. februar 1582, og dro spesifikt frem retten til fri handel med innenlandske og utenlandske.¹⁴³⁰ Deretter nevnte de et privilegium fra 14. september 1583 som ga dem tollfrihet i «fischeritider.»¹⁴³¹ Retten til å handle fritt var bekreftet i den danske håndfestningens punkt tolv, og retten til å fiske og salte sild var bekreftet i punkt elleve, men med spesifikt krav om at kronens tollrettigheter ikke skulle krenkes.¹⁴³² Klausulen var også en del av det norske adelsprivilegiet fra 1582, men adelen oppnådde enkelte tollfriheter i forbindelse med sildefisket, som også ble gjentatt i 1583. Tollfriheten på fisk var riktignok begrenset til den silda de selv hadde saltet og førte på egne skip. Det var ikke en særrett for den norske adelen, den danske adelen hadde fått fastslått retten allerede i paragraf 32 i den Koldingske recess av 1558, som igjen bygde på eldre lovgiving.¹⁴³³ At den norske adelen klagde på disse punktene var igjen ikke «ubegrunnet» slik Nielsen hevder, men var slik Johnsen tolket det en «forsiktighet og en mistenksomhet, som kan synes overdrevet, men som likevel ikke var ubeføyet.»¹⁴³⁴ De norske adelsmennene ville forsikre seg om at deres eldre privilegier faktisk ble bekreftet og respektert, slik kongen i utgangspunktet hadde forpliktet seg til i henhold til privilegiebrevet fra 1648 og 1649. At adelen her dro frem privilegier som også var del av den danske adelens privilegier i

¹⁴²⁷ Nielsen 1872 s. 370

¹⁴²⁸ Akts. II s. 364. Formuleringen gjenfinnes i *Norske Rigs-Registrarer*, se NRR IX s. 260

¹⁴²⁹ Akts. II s. 364

¹⁴³⁰ NRR II s. 444-446

¹⁴³¹ NRR II s. 543-544

¹⁴³² *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

¹⁴³³ Weidling 1998a s. 316

¹⁴³⁴ Nielsen 1872 s. 370, Johnsen 1906 s. 273

henhold til håndfestningen, tyder på at kongens uvilje til å bekrefte innholdet i håndfestningen som gjeldende for de norske adelsmennene, sammen med kongens spesifikke unntak fra håndfestningen, slik som retten til vrak, reelt hadde svekket adelens tillit til at privilegiene deres faktisk ville bli respektert av kongen. Andre privilegier som ble nevnt i petisjonen var et uspesifisert privilegium fra 19. juni 1596 og privilegiet fra 20. juni 1610 om retten til å holde ukedagsbøndene innenfor seks mil av setegårdene fri for kjøring og arbeid til Akershus slott.¹⁴³⁵ Det siste var et særprivilegium for adelen i Akershus og underliggende len, men det ble ikke spesifisert her. Adelen hadde flere ganger forsøkt å utvide denne rettigheten, så muligens var det grunnen til at det ikke ble nevnt. Adelen ønsket at disse privilegiene også skulle inkluderes i det samlede privilegiet og respekteres av kongen. Til slutt kom de med en brodd mot hele setegårdsforordningen, men uten å angripe den direkte. De nøyde seg med å vise til punkt tre i privilegiene fra 1582, som både ga dem frihet for setegårdene de selv bodde på, og i fremtiden kom til å bygge. Den siste delen av klausulen mente de var høyst nødvendig å inkludere i privilegiet siden de hadde «mange barn og få setegårder.»¹⁴³⁶ De ønsket i realiteten en opphevelse av restriksjonene i setegårdsforordningen, men valgte å vise til privilegiet fra 1582 i stedet for å angripe forordningen direkte. Årsaken var nok at adelsmennene anså en opphevelse av setegårdsforordningen som lite sannsynlig, og prøvde heller å få bekreftet det eldre privilegiet som de mente beviste retten deres til å nyte alle setegårder skattefritt. Adelen i Norge sto likevel med dårligere forhandlingskort i 1649 når det gjaldt å omgjøre begrensningene i setegårdsforordningen. Årsaken var at begrunnelsen bak det opprinnelige privilegiet fra 1582, som hadde gitt dem full frihet på setegårdene de hadde, og kom til å bygge i fremtiden, var «efterdi de ellers paa andet deres gods ingen frihed have.»¹⁴³⁷ Men privilegiene fra 1646 og 1648/1649 hadde derimot gitt dem utvidete rettigheter på dette godset, selv om de ble innskrenket i ettertid. Argumentet om at de ikke hadde friheter på det øvrige godset falt dermed bort, og gjorde det vanskelig å legitimere en videreføring av det eldre 1582-privilegiet. Selv om setegårdsforordningen fra 1639 var upopulær, var den gjeldende lov og ble forhandlet frem i

¹⁴³⁵ Privilegiet fra 19. juni 1596 er ukjent og gjenfinnes ikke i *Norske Rigs-Registranter*. Det kan være en feildatering av Kristian 4. bekreftelse av privilegiet fra 1591 og alle andre eldre privilegier datert 27. september 1596. Det vil forklare hvorfor innholdet i dette privilegiet er uspesifisert i petisjonen fra 1652. Det kan likevel ikke utelukkes at det er et annet, nå tapt, privilegium det vises til. For privilegiet fra 20. juni 1610 se Akts. I s. 191

¹⁴³⁶ Akts. II s. 364

¹⁴³⁷ NRR II s. 445

samråd med den norske adelen, selv om den representerte kongens tolkninger over adelens.¹⁴³⁸

Det er likevel klart at det var fraværet av restriksjonene fra 1639 som gjorde til at adelen ønsket å bli holdt ved 1648-privilegiet i stedet for 1649-privilegiet.

Det neste punktet i petisjonen ser ut til å være det punktet hvor adelen følte seg mest urettmessig behandlet, og det gjaldt skyssferden. Adelen klagde først og fremst på hvordan endringene i privilegiet hadde blitt gjennomført, nemlig ved at denne retten ble knyttet til forordningen om skyssferd som ble utarbeidet og utgitt *etter* at adelen hadde fått privilegiebrevet under hyllingen i 1648. De kritiserte dessuten at forordningen ble utarbeidet mens «nesten ingen av dette rikets adel hadde vært til stede, eller kunne svare på om innholdet i forordningen stred mot privilegiene deres.»¹⁴³⁹ Konkret kritiserte de at tre sogn med tilhørende annekssogn nå ble unntatt adelens rett til friskyss, i tillegg til det eldre unntaket for Båhuslen. Dertil var de misfornøyd med at de og deres tjenere ble pålagt å løse reisepass hos lensherrene i hvert len de reiste igjennom.¹⁴⁴⁰ Adelen opplevde denne innskrenkingen som mer urettmessig enn de øvrige, fordi man her åpenbart endret privilegiet til å gjelde nye forordninger, mens innstramningen på setegårdene tross alt viste til en eksisterende, om enn upopulær, forordning. Både i 1643, 1645 og 1646 hadde adelen selv blitt spurt og deltatt i forhandlingene om retten deres til friskyss. I 1648 hadde ingen slike forhandlinger blitt gjennomført med dem. Adelen anså med rette at den retten til friskyss som de hadde fått tilbake i 1648-privilegiet, var den samme retten de hadde hatt før 1646. Det ble eksplisitt bekreftet i privilegiet fra 1648 som sa at retten til friskyss, «som adelen etter loven og privilegiene hadde, [...] avstått [...] ville vi adelen igjen av synderlig gunst og nåde etter forrige utgitte forordning unne og bevilge.»¹⁴⁴¹ Altså skulle retten til friskyss bare forholde seg til forordningen fra 1643, som først ble offentliggjort i 1645.¹⁴⁴² At kongen nå innskrenket friskyssen til å gjelde den nye forordningen var et klart brudd på innholdet i privilegiet fra 1648, og ble dermed langt skarpere kritisert i petisjonen. At adelen ikke hadde blitt hørt i forbindelse med endringene gjorde saken enda verre. Det var altså snakk om en genuin innskrenking av 1648-privilegiet, og var slett ikke ubegrunnet som Johnsen hevder.¹⁴⁴³ Adelen ba derfor om å få fortsette med å nyte den opprinnelige retten til friskyss i henhold til loven og

¹⁴³⁸ Se kap. 6.5.

¹⁴³⁹ Akts. II s. 364

¹⁴⁴⁰ Akts. II s. 364-365

¹⁴⁴¹ Akts. II s. 27. Egen understreking.

¹⁴⁴² Akts. I 416, NRR VIII s. 283 og Johnsen 1906 s. 195 (fotnote 1)

¹⁴⁴³ Johnsen 1906 s. 273

privilegiene.¹⁴⁴⁴

Resten av petisjonen inneholdt ingen flere klager på 1649-privilegiets innhold, men spesifiserte at endringer som ikke var i strid med innholdet i 1648-privilegiet måtte forbli slik. Herunder spesifiseringen av at utøvelsen av hals- og hånd etc. måtte rette seg etter Norges lov. Til sist ytret adelen et ønske om at de i henhold til både privilegiet fra 1648 og 1649 måtte forfremmes til noen begunstigelser i fedrelandet, slik som pensjoner, len, kannikedømmer eller tilsvarende. Det var da spesifikt til de som enda ikke hadde oppnådd noe slikt, og med henvisning til innsatsen under forrige krig.¹⁴⁴⁵ Hannibal Sehested ser ut til å ha vært aktiv med å anbefale norske adelsmenn til norske len helt siden 1647. Stattholderinstruksen fra 1648 spesifiserte at én av hans oppgaver var å anbefale menn som var villige til å gjøre tjeneste for kongen, men kildene viser at Sehested var like aktiv på området i Kristian 4.s siste leveår.¹⁴⁴⁶ I perioden 1647-1648 anbefalte stattholderen både Villhelm Nettelhorst, Hans Lange og Daniel Knutssøn Bildt til tre forskjellige forleninger som de da også ser ut til å ha oppnådd.¹⁴⁴⁷ I tillegg ser det ut til at Sehested bidro til å sikre Jens Bjelke en årlig krigskommisær lønn på 1200 riksdaler i 1646.¹⁴⁴⁸ Norske adelsmenn oppnådde flere len og begunstigelser også under Fredrik 3., men her er forbindelsene til stattholderen uklare.¹⁴⁴⁹ Flere av disse forleningsbrevene ble riktignok utstedt i desember 1648, mens Sehested var i Danmark, noe som indikerer at han kan ha stått bak forslagene. Det var likevel ikke alle som enda hadde oppnådd slike begunstigelser, og etter at Sehested måtte gå av i 1651 mistet den norske adelen sin viktigste patron i så måte. Statens trangere økonomiske kår, og salg av krongods gjorde heller ikke situasjonen enklere. Både Henrik Bjelke, Hans Lindenov og Ebbe Ulfeldt ble fratatt sine pensjoner 12. mars 1650, som del av statens innsparinger.¹⁴⁵⁰ Adelsens ønske kan dermed tolkes som en reaksjon på reduksjonen i antall utnevnelser, samtidig som det innebar en moderasjon i forhold til petisjonen fra 1648, ved at de i 1652 bare ba om begunstigelser innenfor Norge, ikke i Danmark.¹⁴⁵¹ Det ser likevel ikke ut til at den norske adelen fikk gjennomslag for kravene, for ingen endringer kan spores i det følgende året, verken for setegårdene, øvrige privilegier eller skyssferden.

¹⁴⁴⁴ Akts. II s. 365

¹⁴⁴⁵ Akts. II s. 365

¹⁴⁴⁶ NRR IX s. 49

¹⁴⁴⁷ NRR VIII s. 518-519, 553, 610

¹⁴⁴⁸ NRR VIII s. 445

¹⁴⁴⁹ NRR IX s. 223-258

¹⁴⁵⁰ NRR X s. 28

¹⁴⁵¹ Akts. II s. 242, 365

8.3. Forhandlingene 1653-1655

Adelen ga likevel ikke opp, for allerede året etter ble problemet gjenopptatt i forbindelse med planleggingen av stenderforhandlingene om bevilgninger til flåten og opprettelsen av magasiner. Allerede før forhandlingene var kommet i gang ble Jørgen Bjelke utsendt av kongen til å undersøke de økonomiske kårene i landet, samt vurdere hvordan ulike forsvarsverk og militære anordninger best kunne settes i verk.¹⁴⁵² Jens Bjelke fikk kort tid etterpå beskjed om å bistå sønnen i arbeidet.¹⁴⁵³ Før de egentlige forhandlingene med adelen kunne begynne, hadde seks adelsmenn skrevet til stattholder Krabbe og bedt om hans støtte i å forhandle om privilegiene med kongen, etter samme mønster som petisjonen fra 1652.¹⁴⁵⁴ Ut ifra opplysningene i brevet hadde stattholder Krabbe også gitt sin støtte i forbindelse med petisjonen i 1652, og mottatt kongens senere resolusjon. Denne inneholdt likevel ingen innrømmelser, men innebar at adelen måtte sende en av sine egne til kongen for å forhandle videre om saken. Adelsmennene oppga i brevet at de ønsket å gi Jørgen Bjelke fullmakt til å forhandle om saken på adelens vegne, og ba dessuten stattholderen om hans anbefaling overfor kongen.¹⁴⁵⁵ Måneden etter utstedte elleve adelsmenn fullmakten til Jørgen Bjelke og ba ham forhandle om adelens privilegier til deres beste.¹⁴⁵⁶ Brevene viser at adelen fortsatte praksisen med å alliere seg med stattholderen i sine forhandlinger med kongemakten. Det ser da heller ikke ut til at stattholder Krabbe motsatte seg det på noe vis, så forhandlingspraksisen under Gregers Krabbe fulgte tydeligvis samme mønster som under både Sehested, Urne og Juel. Jørgen Bjelke ble mest sannsynlig valgt som adelens talsmann basert på hans rolle som konges utsending i bevilgnings- og forsvarsspørsmålene, samt hans stilling som konges kammerjunker. Han må ha vært ansett som den av de norske adelsmennene som hadde best forbindelser til kongen, og forhåpentligvis kunne oppnå de ønskede resultatene. Faren, kansler Jens Bjelke, var fortsatt høyt ansett blant den norske adelen, og tjenestegjorde fortsatt som kommisær sammen med stattholderen i flere saker. På grunn av sin høye alder var han imidlertid neppe en kandidat til å reise så langt.¹⁴⁵⁷ Jørgen Bjelke fremsto dermed som den mest åpenbare kandidaten.

¹⁴⁵² NRR X s. 555-557

¹⁴⁵³ NRR X s. 578

¹⁴⁵⁴ Akts. II s. 377-378

¹⁴⁵⁵ Akts. II s. 378

¹⁴⁵⁶ Akts. II s. 379-380

¹⁴⁵⁷ Jens Bjelke var 73 år i juli 1653. Se Nielsen 1872 s. 2

Selve forhandlingene og innholdet i kravene er bare kjent gjennom en henvendelse fra Jørgen Bjelke datert 24. januar 1654, hvor han «erindrer» kongen på adelens ydmyke supplikk.¹⁴⁵⁸ Det tyder altså på at han har fremlagt kravene for kongen på et tidligere tidspunkt, men enda ikke fått noe svar. Innholdet i Bjelkes henvendelse fulgte i større grad mønstret fra petisjonen i 1648, heller enn å være en ny kritikk av 1649-privilegiene. Bjelke ba for det første om at ikke-adelige personer ikke måtte tillates å kjøpe adelsgods med mindre det først hadde vært tilbudt den adeliges slektninger. I tillegg måtte ikke-adelige eiere ikke nyte kjøpt adelsgods lenger enn tre år, og pantet adelsgods i ni år. Når årene var ute skulle det være enhver adelsmann i riket tillatt å kjøpe adelsgodset av den uadelige eieren, hvis den opprinnelige eieren ikke selv kunne løse ut godset.¹⁴⁵⁹

For det andre ba han om at gods som hadde blitt solgt til ufrie folk måtte beholde adelige friheter når det igjen ble innløst til adelige, fordi dette også var praksis i Danmark.¹⁴⁶⁰ Det var nok et forsøk på å likestille den norske adelens rettigheter med hva den danske hadde i Danmark. Derimot var det andre kravet også en reaksjon på en klausul i setegårdsforordningen, som sa at en gård ikke kunne regnes som setegård, hvis den på et tidspunkt i de 40 påkrevde årene hadde vært i ufrie folks eie som pant eller eiendom.¹⁴⁶¹ Begge disse punktene tok sikte på å hindre tap av privilegert adelsgods ut av standen. Tatt i betraktning at kongen skjerpet inn på hva som kunne regnes som privilegert gods, ble det enda viktigere å forhindre at man mistet gods til ufrie stender. Men utover det var det ingen videre stikk mot setegårdsforordningen.

Det tredje punktet tok opp igjen et av kravene fra 1648, nemlig at adelen i Norge måtte slippe å utgi leidang og fôring på de gårdene de hadde hals- og hånd over, siden det også var tilfelle i Danmark.¹⁴⁶² Igjen ønsket man å likestille rettighetene mellom dansk og norsk adel, slik man hadde forsøkt, men ikke oppnådd i 1648.¹⁴⁶³ Innskjerpingene fra 1649 kan ha gjort kravet aktuelt igjen, siden kongens motytelser fremsto som dårligere enn hva hadde vært tilfelle under forhandlingene i 1648. Det var da også stadig et klart tilfelle av forskjellsbehandling av adelsstendene, til tross for kongens løfter om det motsatte.

Det fjerde og siste kravet i Bjelkes forslag var at siden mange adelsmenn hadde søkt til

¹⁴⁵⁸ Akts. II s. 399-401

¹⁴⁵⁹ Akts. II s. 399-400

¹⁴⁶⁰ Akts. II s. 400

¹⁴⁶¹ Akts. I s. 330

¹⁴⁶² Akts. II s. 400

¹⁴⁶³ Akts. II s. 242, 247

kongen om utvidelser av skattefrihetene på gods de hadde tilforhandlet seg siden 1646, men ikke fått svar, så burde kongen tillate enhver adelsmann som var bosatt i riket å holde fire nye gårder, som de alt hadde, eller i fremtiden ville tilforhandle seg i samme sogn som setegården, fri for skatt. Til gjengjeld skulle ingen heretter be om utvidelser på flere gårder, med mindre man «ved synderlige meritter» kunne be om noe.¹⁴⁶⁴ Det var samme kravet som adelen hadde fremmet i 1648, men her begrenset til fire gårder i hovedsognet ved en setegård, i stedet for alle bønder de i fremtiden kunne tilforhandle seg i hele prestegjeldet rundt setegårdene.¹⁴⁶⁵ Også her viste adelen større moderasjon enn tidligere, men trenden var den samme som i punkt én og to: å øke mengden med privilegert adelsgoods. Selv om Bjelkes krav ønsket utvidede rettigheter til adelen, fremsto petisjonen i 1654 mer moderat enn 1648 og 1652. Men målet var fortsatt å likestille danske og norske adelsprivilegier, samt utvide og beskytte det eksisterende adelsgodset. Det ser likevel ikke ut til at Jørgen Bjelkes sendeferd førte til noen endring av de norske adelsprivilegiene, i alle fall er ingen slike endringer kjent.

Når det derimot gjaldt de alt nevnte stenderforhandlingene i 1653 er det likevel interessant å se hva adelen svarte på kongens ønske om bevilgninger. I kongens brev til kommisærene Gregers Krabbe og Jens Bjelke fra 26. september ba kongen om at adelen i Norge, liksom adelen i Danmark, ville bevilget noe til opprettelse av magasin, flåtens utrustning og underholdning. Det ville være til «rigerns beste och forsuar.»¹⁴⁶⁶ Under det påfølgende adelsmøtet i Fredrikstad gikk adelen med på å bevilge både korn og penger til magasinenes opprettelse «her udi Norge» og til hans kongelige majestets «och rigids flodes underholdelse.»¹⁴⁶⁷ I motsetning til hva kongen skrev om begge rikene, forholdt adelen seg til riket, altså Norge, i sin resolusjon, og ønsket at deres bevilgninger skulle benyttes til forsvaret i Norge. Men de nøyde seg ikke bare med det. Siden de antok at bevilgningene i Norge ikke kom til å utgjøre det store bidraget, ba de også om at kongen i tillegg måtte bidra fra rikets kontribusjoner og årlige skatter til formålet.¹⁴⁶⁸ Igjen dro adelen frem norske forsvarspolitiske interesser i forhandlinger med sentralmyndighetene. Det var stadig ikke snakk om noen «vrangvilje» til å bidra til det felles forsvaret, slik Lars Christensen hevdet, men et ønske om å sikre at også det norske forsvaret ble prioritert i opprustningen.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶⁴ Akts. II s. 400

¹⁴⁶⁵ Akts. II s. 242

¹⁴⁶⁶ Akts. II s. 381. Merk flertallsformen.

¹⁴⁶⁷ Akts. II s. 384. Merk entallsformen.

¹⁴⁶⁸ Akts. II s. 385

¹⁴⁶⁹ Christensen 2019 s. 101

Sentralmyndighetenes kraftige nedskjæringer på det norske forsvarsbudsjettet i Sehesteds siste regjeringsår bidro sannsynligvis til å forsterke dette ønsket. Et annet påfallende trekk med adelens erklæring fra 1653 var at kommisærene selv skrev på sine bevilgninger på baksiden av erklæringen, inkludert Gregers Krabbe.¹⁴⁷⁰ Det betød ikke at de underskrev på adelens resolusjon, men praksisen var likevel uvanlig. At stattholderen underskrev og bevilget på samme dokument som den norske adelen var sjelden, og i praksis forekom det bare under Gregers Krabbe i 1653 og 1655, og viser hvor tett de samarbeidet i stenderforhandlingene. Det støttes også av den andre erklæringen som adelen forfattet under møtet og som henvendte seg til stattholderen. I denne uttalte adelen seg både om utskrivning av soldater og båtsmenn, hvordan forsvar av grenser og grensepass skulle gjøres, hvordan offiserer skulle lære seg grenseområdene å kjenne, samt behovet for å opprette forråd av våpen og ammunisjon.¹⁴⁷¹ Anbefalingene var såpass spesifikke at de fremsto som et svar på en henvendelse, mest sannsynlig fra stattholderen selv, siden kongens befaling ikke inneholdt noen befaling om noe tilsvarende. Adelens ønske ble delvis imøtekommet av kongen. I et brev til stattholderen fra desember samme år tillot kongen at alle bevilgningene fra adel og andre stender skulle forbli i Norge og brukes til landets forsvar. Han gikk derimot ikke med på å bevilge noen av landets kontribusjoner eller skatter til formålet, slik adelen hadde ønsket.¹⁴⁷² Bevilgningen minnet dermed mye om Kristian 4.s innrømmelser i 1628. Til gjengjeld befalte kongen at bevilgningene fra len som ikke lå langs grensen skulle leveres på Akershus. Dermed ble magasinene langs grensen prioritert.¹⁴⁷³ Adelen fulgte likevel opp ønsket om å beholde norske bevilgninger i Norge under de senere forhandlingene om pengelån i 1655. Kongen hadde da bedt stendene om å forplikte seg til å låne ut penger til fedrelandets forsvar om det ble angrepet. Adelen gikk med på kravet, men ba om at deres bevilgninger måtte forbli i riket til dets forsvar, og ba om at stattholderen, som deres «høye beforderer» måtte be om dette hos kongen.¹⁴⁷⁴

Forhandlingene i 1652-55 viser tydelig at både adelens mål og handlingsmønster fulgte de samme linjene under Gregers Krabbe som under tidligere stattholdere. Innholdet i adelens petisjoner skilte seg altså ikke nevneverdig fra tidligere stattholderperioder. Det var fortsatt et overordnet mål å beskytte og likestille egne økonomiske privilegier på den ene siden, og

¹⁴⁷⁰ Akts. II s. 386

¹⁴⁷¹ Akts. II s. 387-388

¹⁴⁷² Akts. II s. 396

¹⁴⁷³ NRR XI s. 249

¹⁴⁷⁴ Akts. II s. 418

fremheve norske forsvarsinteresser på den andre siden. I alle tilfeller var stattholderen den foretrukne samarbeidspartneren, og Gregers Krabbes stattholderperiode fulgte dermed samme mønster som under Hannibal Sehested, Christoffer Urne og Jens Juel.

8.4. Hyllingen av prins Kristian (5.) og årene frem mot 1661

Gregers Krabbe døde av sykdom i 1655 og stattholderperioden til hans etterfølger, Niels Trolle, ble preget av Krabbekrigen og Bjelkefeiden som raste fra 1657 til 1660. Den mest betydningsfulle forhandlingen i Trolles stattholderperiode ble dermed den første, som fant sted innenfor rammene av prins Kristians hylling i 1656. I likhet med hyllingen i 1648 la adelen frem en petisjon også ved denne anledningen, men i motsetning til tidligere petisjoner ble denne ikke behandlet under hyllingen, men tatt med til Danmark og fremlagt for riksrådet. Årsaken lå mest sannsynlig i det politiske innholdet i det første kravet. Selve petisjonen kjennes bare fra Christian Skeels dagbok, og er svært fattig på detaljer.

Petisjonen fra 1656 besto av sju punkter og ble fremlagt for riksrådet den 4. september 1656, men ser ikke ut til å ha blitt behandlet før 18. september.¹⁴⁷⁵ I det første punktet ba adelen om at kongen ved utnevning av Norges rikes kansler skulle velge mellom tre kandidater som den norske adelen hadde nominert. Den som kongen valgte, skulle deretter få sete i riksrådet.¹⁴⁷⁶ Det var mest sannsynlig dette punktet som gjorde at hele petisjonen måtte legges frem for riksrådet. Ifølge håndfestningen hadde kongen forpliktet seg til ikke å innsette utlendinger i rådet, samtidig som alle riksembetene måtte besettes av innfødte danske menn. I tillegg hadde nordmennene ikke fått del i provinsadelens rett fra 1645 til å nominere kandidater til riksrådet.¹⁴⁷⁷ Det var derfor helt nødvendig å fremlegge kravet for resten av riksrådet. Kravet var utløst av kansler Jens Bjelkes høye alder som ville medføre en ny utnevning i den nærmeste fremtid. Det er usikkert om den norske adelens rett til å velge kansleren selv ble respektert. I alle fall har vi ingen kilder som viser at det forkom reelle valg, selv om en norsk adelsmann alltid ble utnevnt av kongen. Kravet om at kansleren skulle velges inn i riksrådet var politisk sett det mest ambisiøse kravet den norske

¹⁴⁷⁵ Jespersen og Larsen 2004 s. 147, 153. Punkt seks besto av to separate krav.

¹⁴⁷⁶ Jespersen og Larsen 2004 s. 147. Nielsen hevdet at dette kravet ble fremmet også i 1655, men dette baserer seg på en feillesning av den oppgitte kilden hans, som er en eldre utgivelse av Christen Skeels dagbok som også angår forhandlingene i 1656. Se *Danske magazin, indeholdende bidrag til den danske histories og det danske sprogs oplysning*. Tredje rekke, fjerde bind. København: Det kongelige danske selskab for fædrelandets historie og sprog (1854), s. 285 og 291.

¹⁴⁷⁷ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

adelen stilte i hele perioden som er dekket av denne avhandlingen. Aldri tidligere hadde de gått så langt i sine krav. Reduksjonen i antall stendermøter, og dermed muligheten til å påvirke beslutninger om norsk forvaltning etter 1648, må ha bidratt til å øke interessen for dette. De var samtidig villige til å inngå et kompromiss ved at kongen skulle få velge mellom tre nominerte kandidater til kanslerembetet. Johnsen hevder at det var for å kopiere prosedyrene ved valget av stattholderen i Norge, samt de øvrige danske riksembetene, hvor riksrådet utpekte tre kandidater til kongen.¹⁴⁷⁸ Jeg finner det usannsynlig at den norske adelen ønsket å likestille Norges rikes kansler med de danske riksembetene, og samtidig gi seg selv samme valgett som riksrådet, selv om prosedyrene var like. Jeg mener at det heller var en forenklet variant av den danske provinsadelens nominasjonsrett de hadde sett for seg. Den danske provinsadelen hadde rett til å nominere seks eller åtte kandidater til riksrådet når en riksråd fra provinsen døde. Av disse kandidatene valgte riksrådet ut tre, som så ble presentert for kongen. Kongen valgt så én av disse kandidatene til riksrådet.¹⁴⁷⁹ Den norske adelens forslag ivaretok retten deres til å velge kansler, men seks til åtte kandidater til dette embetet ville bli svært krevende å finne. Følgelig reduserte de antallet kandidater til tre. Forslaget ser uansett ut til å ha blitt ansett som problematisk av riksrådet, kanskje også av kongen. Hele kravet ble følgelig avslått. Særlig riksrådet var ikke interesserte i å slippe til norske interesser i statsforvaltningen.

Det andre kravet var at adelen måtte holdes fri for aksise og toll, og ha tollfrihet i sildefisket. Det siste viste nok en gang til privilegiene fra 1582 og 1583 som var del av petisjonen i 1652.¹⁴⁸⁰ Ut ifra svaret var muligens det første en forespørsel om utvidede tollfriheter. Disse ble i så fall avslått, for svaret var at de skulle beholde deres aksise og toll etter privilegiet fra 1582.¹⁴⁸¹ Dermed fikk de i praksis bekreftet retten til å handle med inn og utenlandske og fritt drive med sildefiske, men oppnådde ikke tollfriheter utover dette. Det var likevel de samme rettighetene som den danske adelen hadde, så det innebar en formell likestilling av den norske og danske adelens handelsrettigheter.

Det tredje de ba om var at ingen av adelens bønder måtte avkreves arbeid, arbeidspenger eller sakefall innenfor seks mil [av setegårdene].¹⁴⁸² Det var nok en gang en referanse til 1610-

¹⁴⁷⁸ Johnsen 1906 s. 292

¹⁴⁷⁹ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>

¹⁴⁸⁰ Akts. II s. 364

¹⁴⁸¹ Jespersen og Larsen 2004 s. 153

¹⁴⁸² Jespersen og Larsen 2004 s. 147

privilegiet, og tok antagelig sikte på å utvide denne rettigheten, enten i utvidelse eller innhold. Det er uklart hvor imøtekommende riksrådet var, for Skeel skrev bare at «bøndene forskånes fra å gjøre arbeid til festningene,» som er i overenstemmelse med det originale privilegiet, men som ikke oppgir om det fortsatt var begrenset til Akershus.¹⁴⁸³ Igjen var det et forsøk på å få anerkjent et eldre privilegium sammen med 1649-privilegiene, og muligens også å utvide det.

Det fjerde punktet var å kunne ta så høyt saken som de ville. Ifølge Johnsen var det nok et forsøk på å unngå begrensninger i utøvelsen av hals- og håndsretten.¹⁴⁸⁴ Det er riktig at kravet i 1656 ønsket å frigjøres fra lovverket, men da antagelig med sikte på å likestilles med danske godseiere. Det er som jeg tidligere argumenterte ingenting som tyder på at adelen i 1648/1649 eller 1652 ønsket saken i strid med Norges lov. Det ble blant annet eksplisitt påpekt i petisjonen fra 1652.¹⁴⁸⁵ Riksrådet svarte bare at det måtte holdes innenfor Norges lov. Så hvis målet var å løsrive saken fra Norges lov ble kravet altså avvist.

Det femte de ba om var det samme som Jørgen Bjelke hadde bedt om i sitt andre krav i 1654.¹⁴⁸⁶ De ønsket at fritt gods som hadde kommet fra adelen måtte igjen bli fritt når det ble innløst.¹⁴⁸⁷ En tilsvarende videreføring finner vi også i første del av punkt seks, hvor de i likhet med Jørgen Bjelkes fjerde krav i 1654, og petisjonen fra 1648, ba om utvidelser i retten til å holde flere privilegerte gårder enn jordebøkene fra 1646.¹⁴⁸⁸ De ba nå om å få nyte hals- og hånd over fem gårder i tillegg.¹⁴⁸⁹ Det innebar én gård mer enn kravet i 1654, men på den andre siden ser det ut til at de begrenset seg til hals- og håndsretten, og ikke skattefriheten som i tidligere krav. Det er riktignok med forbehold at kravet er gjengitt korrekt hos Skeel. Begge disse kravene ble stående ubesvart i Skeels dagbok, og Johnsen har dermed tolket det som et avslag.¹⁴⁹⁰ Siden ingen utvidelser av de norske adelsprivilegiene tyder på det motsatte, er nok denne tolkningen riktig.

Den siste delen av punkt seks var et krav om å nyte retten til vrak slik som den danske adelen hadde etter håndfestningen.¹⁴⁹¹ Det hadde kongen tidligere nektet adelen i Båhuslen rett til

¹⁴⁸³ Jespersen og Larsen 2004 s. 153

¹⁴⁸⁴ Johnsen 1906 s. 292

¹⁴⁸⁵ Akts. II s. 365

¹⁴⁸⁶ Akts II s. 400

¹⁴⁸⁷ Jespersen og Larsen 2004 s. 148

¹⁴⁸⁸ Akts. II s. 242, 400

¹⁴⁸⁹ Jespersen og Larsen 2004 s. 148

¹⁴⁹⁰ Johnsen 1906 s. 291-292

¹⁴⁹¹ Jespersen og Larsen 2004 s. 148

med en vag henvisning til Norges lov.¹⁴⁹² Igjen var altså målet å likestille de to adelsstendene. Skeels dagbok er særdeles vag på dette punktet, og det står bare «vrag» på punktet hans.¹⁴⁹³ Om det innebar at kravet ble innvilget slik Johnsen hevder, er umulig å vite.¹⁴⁹⁴ Siden Skeel både nevnte ting som ble innvilget og avvist, så er det ikke tilstrekkelig informasjon til å konkludere om dette punktet. Alt i alt var altså ikke riksrådet veldig imøtekommende overfor den norske adelen, særlig ikke på politiske rettigheter eller utvidelser av økonomiske friheter som kunne ramme skattegrunnlaget til kronen, eller stride imot Norges lov. Bare økonomiske rettigheter som allerede var gitt, eller som representerte en likestilling med danske rettigheter, uten å stride mot skattegrunnlaget eller loven, ser ut til å ha vært akseptable for riksrådet.

Merkelig nok ser det ikke ut til at den norske adelen fikk noe svar på petisjonen, selv om saken ble behandlet på rådsmøtet 18. september 1656. Under de neste forhandlingene om bevilgninger i mai 1657, gikk den norske adelen nok en gang med på å yte nøyaktig det samme som den danske adelen hadde bevilget. Disse bevilgningene forutsatte riktignok at løftene om lån fra 1655 ble kasserte.¹⁴⁹⁵ Den norske adelen stilte ingen andre motkrav, bortsett fra at de måtte få svar på supplikken de hadde overlevert til prinsens hylling, med andre ord de samme punktene som er gjengitt i Skeels dagbok.¹⁴⁹⁶ Hvorfor de fortsatt ikke hadde fått svar er ukjent, saken hadde jo blitt behandlet. Det er heller ikke kjent om adelen fikk et svar etter 1657.

De siste forhandlingene under Niels Trolle var i 1658 og 1659, hvor stendene etter initiativ fra stattholder Trolle og generalløytnant Jørgen Bjelke bevilget samme beløp som i 1657. Krigen forhindret egentlige forhandlinger, og i denne sammenhengen ble det heller ikke stilt noen motkrav. Rolf Fladby hevder at kongen i de siste skattebrevene ikke lenger så noen grunn til å forhandle med stendene om skattene, men at disse skattebrevene innebar en overgang til rene befalinger om skatt. Fladby begrunner det med kongens skarpe ordlyd i brevene fra mai 1659.¹⁴⁹⁷ Fladby tar da ikke hensyn til at kongen siden høsten 1658 hadde vært beleiret i København og manglet det meste av forsyninger og midler. Han tar heller ikke hensyn til hvor vanskelig det var å gjennomføre reelle forhandlinger i Norge på grunn av pågående kamper og gjenerobringer av norske landskaper. Ordlyden i kongens brev gir dermed neppe grunnlag for å hevde at kongen

¹⁴⁹² NRR X s. 136

¹⁴⁹³ Jespersen og Larsen 2004 s. 153

¹⁴⁹⁴ Johnsen 1906 s. 292

¹⁴⁹⁵ Akts. III s. 16-18

¹⁴⁹⁶ Akts. III s. 17

¹⁴⁹⁷ Akts. III s. 81

hadde avsluttet forhandlingene med stendene. Eneveldet ble tross alt ikke innført før året etter, og var ikke en realitet i 1659. Om den norske adelen noen gang mottok svar på den siste petisjonen sin forblir ukjent. Etter krigsutbruddet i 1657 var det neppe en prioritet for styresmaktene, og etter statskuppet i 1660 ble hele spørsmålet irrelevant. Ironisk nok oppnådde den norske adelen omsider målet sitt om å få likestilte privilegier med sine danske standsfeller via adelsprivilegiene fra 1661, som gjaldt for all adel i Danmark-Norge, men som var kraftig begrenset i forhold til tidligere privilegier.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁸ Akts. III s. 275-289

9. Endring og kontinuitet i den norske adelens mål, forhandlingsstrategier og innflytelseskanaler gjennom perioden 1596-1661

9.1. Standsmessige og politiske mål

9.1.1. Innledning

Empirien viser at den norske adelen igjennom hele den behandlede perioden hadde flere mål som den kontinuerlig arbeidet for å oppnå. I all hovedsak kan vi skille mellom *standsmessige* og *politiske* mål. Standsmessige mål var den største kategorien, og her regnes alle fremstøt for å skaffe eller forsvare rettigheter, privilegier og goder som var forbeholdt adelen alene. Disse var typisk økonomiske rettigheter, men inkluderte enkelte krav av sosial og politisk karakter, selv om disse var sjeldne på 1600-tallet sammenlignet med forhandlingene i siste del av 1500-tallet. Det var dels fordi de fleste sosiale privilegiene hadde blitt innvilget i 1582 og 1591, og dels fordi adelen sluttet å hevde de sedvanlige standsmessige, politiske rettighetene, slik som retten til å samtykke i skatteutskrivninger og lovendringer i petisjonene etter 1591. Den økende dreiningen mot mer økonomiske rettigheter hang dessuten sammen med adelens økonomiske virksomheter, internasjonale konjunkturer og økte krav til forbruk som i langt sterkere grad kom til å prege 1600-tallet enn århundret før.

Politiske mål var et mindre omfattende, men like fullt viktig saksområde for de norske adelsmennene. Til denne kategorien regnes her alle forsøk på å påvirke forhold og anliggender som angikk sentralmyndighetenes styre og administrasjon av Norge, men uten at det var tenkt som privilegier til den norske adelen. Det eneste unntaket var ønsket om at den norske kansleren skulle få sete i riksrådet i 1656, siden kansleren alltid var en norsk adelsmann.¹⁴⁹⁹ Som vi har sett, var det likevel nesten utelukkende snakk om saker knyttet til det norske forsvaret, inkludert festningene, hæren og finanseringen av disse, som opptok adelen i perioden. Denne utviklingen ble stimulert av de gjentatte krigene med Sverige frem mot 1660.

9.1.2. Likestilling innad i den norske adelsstanden

Når det gjaldt de standsmessige målene, kan disse deles inn i tre underkategorier. Den første av disse var alle forsøkene på å likestille den norske adelens privilegier innad i Norge. Det var da

¹⁴⁹⁹ Se kapittel 8.4.

snakk om å utvide privilegier og rettigheter, som bare gjaldt en liten del av den norske adelen, til å gjelde for hele den norske adelsstanden. Når det gjaldt de konkrete privilegiene, så er det flere slike som går igjen i det behandlede kildematerialet. Det mest ettertraktede var skattefriheten som adelen i Båhuslen og Viken hadde over ukedagsbøndene sine. Privilegiet var opprinnelig felles for hele den norske adelen, men hadde på et ukjent tidspunkt falt bort for hele Norge, bortsett fra Båhuslen og Viken. Som vi så, ba adelen i Norge spesifikt om at privilegiet som adelen hadde i Båhuslen og Viken måtte utvides til å gjelde all norsk adel i 1629.¹⁵⁰⁰ Generelle krav om utvidelser av skattefriheten ble dessuten fremmet i 1591, og sannsynligvis i 1610, men var da i større grad rettet mot likestilling med den danske adelen, eller bakgrunnen var ukjent. Kravet ser ikke ut til å ha blitt fremmet etter forhandlingene i 1629-1631, men gikk i større grad over til krav om hel eller delvis likestilling med den danske adelen. Privilegiene fra 1646 gjorde at kravet bortfalt, siden skattefriheten fra da av ble lik for hele den norske adelen, selv om privilegiet i Norge fortsatt var mindre enn i Danmark.

En annen ettertraktet rettighet var friheten adelen i Akershus fikk i 1610 til å holde ukedagsbøndene innenfor seks mil av setegårdene fri for arbeid og kjøring til Akershus slott.¹⁵⁰¹ Privilegiet var i utgangspunktet knyttet til det økte byggearbeidet som på denne tiden pågikk på slott- og festningsanleggene. Det er likevel sannsynlig at målet i den opprinnelige petisjonen hadde vært at privilegiet skulle gjelde for all adel i Norge som hadde ukedagsbønder i nærheten av slott og festninger, siden de aldri ba om privilegier med geografiske begrensninger i andre forhandlinger. Tvert imot arbeidet adelen for å ujevne forskjellene innad i den norske adelsstanden, ikke for å øke dem. Uansett hva det opprinnelige målet var, vet vi at adelen både i 1637, delvis i 1648, og så sent som i 1656 forsøkte å utvide 1610-privilegiet til å gjelde for hele Norge.¹⁵⁰²

En annen gjenganger i adelens petisjoner var dens rettigheter knyttet til fiske. I 1582 og 1591 var den rettet mot sildefisket og retten til å nyte fritt fiske generelt. Utover 1600-tallet var det særlig retten til å kreve landslott av fisk fanget fra deres eiendom av bønder og andre brukere som var sentral. Disse kravene baserte seg ikke på formelle forskjeller i privilegiene til adelen nord- og sønnafjells, men ser ut til å ha vært basert på gammel sedvane og tolkning av lovverket. Kravet ble i første rekke fremmet av Jens Bjelke i forbindelse med hans store godssamlinger

¹⁵⁰⁰ Se s. 145

¹⁵⁰¹ Se s. 70-71

¹⁵⁰² Se kapittel 6.5.2, 7.8.2. og 8.4.

nordafjells. Retten til å kreve landslott skulle ifølge Bjelke vært vanlig praksis i det sønnafjelske Norge, men det lyktes ham ikke å få retten bekreftet for hele adelen nordafjells. For Bjelkes del så vi at kravet ble delvis imøtekommet ved at han i 1625 oppnådde rettigheter på to av setegårdene i Trøndelag.¹⁵⁰³ Men en generell utvidelse og stadfestelse av adelens rett til å kreve landslott ble aldri en del av de felles privilegiene.

Årsakene bak disse iherdige ønskene om å utjevne lokale eller regionale ulikheter i privilegiene hadde åpenbart et økonomisk aspekt. Alle de tre gjentatte kravene innebar at bøndernes ressurser i langt større grad ville blitt underlagt godseiernes kontroll, eller gi direkte inntekter til dem. Adelens målsetninger kan dessuten forklares ut fra den grunnleggende strukturen i adelsstanden i Danmark-Norge. I verken den norske eller den danske adelen i den behandlede perioden eksisterte det noen formell rangdeling i ulike klasser med differensierte privilegier. Det var tidstypisk for adelen i Nord- og Øst-Europa på begynnelsen av 1600-tallet. I sør og vest, typisk i Spania, Frankrike og England, var adelsstanden mer stratifisert og utdelingen av titler kom tidligere i gang, hadde større betydning og ble mer utbredt. I Danmark-Norge, Sverige og Brandenburg-Preussen begynte det langt senere, og fikk langt mindre betydning.¹⁵⁰⁴ I Danmark-Norge ble et slikt system først introdusert under eneveldet, med den nye rangforordningen og introduksjonen av de nye adelstitlene greve og baron 25. mai 1671.¹⁵⁰⁵ Det var riktignok mulig å bli slått til ridder i tiden før eneveldet, men det medførte ikke adgang til egne formelle privilegier. Det eksisterte dermed en generell oppfattelse innad i adelen om at alle dens medlemmer var «like gode».¹⁵⁰⁶ Alle medlemmene av adelsstanden hadde adgang til de samme privilegiene og ble avkrevd de samme ytelsene av kongen. Denne oppfatningen bidrar ikke bare til å forklare den norske adelens ønske om likestilling innad i Norge, men også dens mange forsøk på å tildeles de samme privilegiene som den danske adelen hadde i Danmark. I flere av petisjonene fra de norske adelsmennene kom denne oppfattelsen til uttrykk i form av argumenter om at deres privilegier var dårligere enn deres danske standsfeller, selv om de lovt å bidra med de samme bevilgningene til kongen. I 1648 argumenterte de for likebehandling når det

¹⁵⁰³ Se s. 143-144

¹⁵⁰⁴ Scott og Storrs 1995 s. 22-23

¹⁵⁰⁵ *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Rangforordningen, 25. maj 1671.» Hentet 09.05.2022, <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/rangforordningen-25-maj-1671/> og *Danmarkshistorien.dk*, s.v. «Grevernes og Friherrernes Privilegier, 25. maj 1671.» Hentet 09.05.2022, <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/grevernes-og-friherrernes-privilegier-25-maj-1671/>

¹⁵⁰⁶ Rian 1997b s. 323, 326(bildetekst)

kom til len og embeter med å hevde eksplisitt at rikene var inkorporerte, og at deres adelige bakgrunn var like mye dansk som norsk.

9.1.3. Likestilling mellom norske og danske adelsprivilegier

Den andre underkategorien av de standsmessige målene var følgelig alle den norske adelens forsøk på å likestille sine privilegier med de danske adelsprivilegiene. Frem til 1646 var det her snakk om å oppnå retten til å holde alt gods i samme sogn som setegården skattefritt, samt å oppnå retten til å kreve sakefall, hals- og håndrett over ukedagsbøndene på det samme godset. Kravet ble stilt i sin helhet under hyllingen i 1591, men ser deretter ut til å ha blitt fremsatt i et redusert omfang i de påfølgende forhandlingene. Skattefrihet kan ha vært en del av petisjonen i 1610, men i 1629 hadde adelen innskrenket seg til bare å be om retten til sakefall, og da i bytte mot kompensasjon i form av jordegods.¹⁵⁰⁷ Riktignok inneholdt petisjonen fra 1629 også mange andre krav, som nevnt retten til å holde ukedagsbøndene skattefrie slik som i Båhuslen. Adelen moderasjon i 1629 kan derfor betraktes som et forsøk på å redusere omfanget av hvert enkelt krav, i håp om at de lettere kunne bli akseptert av kongen. Det ser ut til at den samme strategien ble benyttet under forhandlingene i 1646, siden den norske adelen ifølge Kristian 4. hadde bedt om mindre omfattende privilegier enn hva den faktisk fikk tildelt. Det er derfor nærliggende å anta at de igjen hadde bedt om sakefallsretten, og muligens lettelser i arbeidsbyrder eller skatter på bøndene.¹⁵⁰⁸ Adelen anså det åpenbart som for ambisiøst å be om full hals- og håndrett, sakefallsrett og skattefrihet på godsene, i bytte for å oppgi den ene retten til fri skyssferd. Stattholderen og de øvrige rådsmedlemmene i Christiania klarte likevel å skaffe dem disse rettighetene, dels ved å vise til adelens innsats under krigen.¹⁵⁰⁹

Privilegiet fra 1646 sammen med den danske adelens store oppnåelser i håndfestningsforhandlingene med Fredrik 3. ser derimot ut til å ha endret ambisjonsnivået til den norske adelen ved de neste forhandlingene i 1648. I 1648 krevde den norske adelen en fullstendig, formell likestilling med den danske adelen i kravet om å nyte samme privilegier, benådninger og håndfestninger som adelen i Danmark.¹⁵¹⁰ De ønsket dessuten at kongen skulle bekrefte håndfestningens spesifisering om at norsk adel kunne tildeles len og embeter på lik linje

¹⁵⁰⁷ Se s. 139-141

¹⁵⁰⁸ Se s. 256-257

¹⁵⁰⁹ Se kapittel 7.7.3.

¹⁵¹⁰ Se s. 271-272

med adelen i Danmark, samt forsøkte å gjenvinne og utvide eldre privilegier. Ambisjonsnivået til de norske adelsmennene kom dessuten til uttrykk ved at adelen fremla hele tre politiske krav knyttet til norske festninger, offiserstillinger og skattepenger. Utbygging av festningene hadde riktignok blitt fremmet også i 1591, mens offiserstillingene og bruken av norske skattepenger var dagsaktuelle krav, og en gjentakelse av resolusjonen fra stendermøtet i 1645.¹⁵¹¹ Krav fra stendermøtene hadde aldri tidligere vært en del av petisjonene, og det ser heller ikke ut som om det var tilfelle ved den neste hyllingen i 1656. Petisjonen i 1648 hadde derfor den mest politiske profilen av den norske adelens petisjoner. Denne holdningsendringen var resultat av det solide samarbeidet med Hannibal Sehested, som frem til hyllingen i 1648 i all hovedsak ser ut til å ha støttet både den norske adelens standsmessige og politiske mål.

Den ambisiøse holdningen endret igjen karakter etter utstedelsen av 1649-privilegiene. Adelenes petisjoner fra og med 1652 tok nå en defensiv tone, åpenbart utløst av sentralmyndighetenes innskrenkninger på privilegiet uten at adelen selv ble konsultert. Det gjaldt særlig petisjonen fra 1652, som gikk langt i å kritisere alle ugunstige formuleringer i 1649-privilegiet og påpekte alle rettigheter de følte var utelatte.¹⁵¹² Det generelle målet holdt seg likevel stabilt etter 1652, og adelen tok fortsatt sikte på å utjevne forskjeller mellom de norske og de danske privilegiene, særlig i forhold til skattefrihet og rettigheter over bøndene. Men det var iblandet krav av en mer defensiv type, og fremsto mindre ambisiøst enn ved hyllingen i 1648. Et siste oppsving fikk kravene som ble fremlagt under hyllingen i 1656.¹⁵¹³ Om disse er gjengitt korrekt, fremmet den norske adelen ved denne anledningen nok engang krav om likestilling, både med den danske adelen og internt i Norge. Det var også ved disse forhandlingene at den norske adelen fremmet det eneste kjente standsmessige kravet med politisk innhold i den behandlede perioden, nemlig at den norske kansleren skulle velges inn i riksrådet.¹⁵¹⁴ Kravet ble antagelig utløst av at den daværende norske kansleren Jens Bjelke var svært gammel, og et embetsskifte snart måtte finne sted. Men det viste også adelens økte misnøye med mangelen på politisk innflytelse på sentralt plan, særlig etter at de norske stendermøtene og herredagene ble avholdt langt sjeldnere etter 1648.

Den norske adelen arbeidet altså gjennomgående i hele perioden 1596-1661 for å likestille

¹⁵¹¹ Se s. 224-227

¹⁵¹² Se kapittel 8.2.

¹⁵¹³ Se kapittel 8.4.

¹⁵¹⁴ Se s. 294-295

de norske adelsprivilegiene med de danske. Undersøkelsene av kildematerialet viser at de gjennomgikk en periode med redusert omfang på kravene i etterkant av hyllingen i 1591 og frem til herredagen i 1646. Det kan delvis forklares med dårligere forhandlingsmuligheter før 1628, kongens gode økonomiske stilling frem til 1625, og at utviklingen av felles økonomiske interesser med stattholderen ikke kan påvises før ved midten av Christoffer Urnes stattholderskap. Det må likevel påpekes at vi ikke kjenner innholdet i petisjonen fra 1610. Det kan altså ikke utelukkes at adelen var mer ambisiøs under hyllingen i 1610 enn det kildene gir uttrykk for. Årene under Hannibal Sehested, og særlig fra herredagen i 1646, kjennetegnes derimot av høyere ambisjoner. Fra 1649 fulgte et mer defensivt forsvar av privilegiene, men samtidig fortsatte den norske adelen arbeidet med å ujevne forskjellene mellom norske og danske adelsprivilegier.

9.1.4. Økonomiske privilegier tilpasset norske forhold

Den tredje underkategorien av de standsmessige målene var forsøkene på å oppnå rettigheter som den danske adelen i utgangspunktet ikke hadde. Det var altså snakk om nye privilegier rettet mot spesifikt norske interesser. Det gjaldt i første rekke trelastnæringen og privilegier knyttet til produksjon og handel med trelast. Standsmessig var det uproblematisk for en norsk eller dansk adelsmann å bedrive handel med varer produsert på egen eiendom, såkalt egenhandel, mens handel med varer som var kjøpt andre steder, såkalt ren handel, var ansett som mindre passende i henhold til standsidealene. Det var likevel ikke til hinder for at adelen forsøkte å hevde en slik rett.¹⁵¹⁵ Flere steder i Europa fantes det lover som skulle hindre adelen i å bedrive ren handel, men effekten av disse lovene er ikke like enkel å fastslå. Eventuelle tap av titlene var bare midlertidige, mens noen steder var det mulig for en adelsmann å frasi seg tittelen midlertidig mens han engasjerte seg kommersielt. Generelt var det i hele Europa akseptert at adelen kunne utnytte sitt eget gods og produksjon.¹⁵¹⁶ I likhet med den danske adelens handel med korn og okser var også den norske adelens trelasthandel handel med varer produsert hovedsakelig på egne

¹⁵¹⁵ Weidling 1998a s. 303-307, 311. Det ser dessuten ut til at adelens rett til å bedrive handel var avhengig av typen handelsvare og om varen var foredlet av adelen, ikke bare hvor den kom fra. F.eks. var det mulig for norsk adel å bedrive produksjon av trelast på innkjøpt tømmer fra andre områder enn eget land. Weidling 1998a s. 307, 312. Den danske adelen kunne ikke bedrive detaljhandel på landet, men hadde rett til å handle med egne og oppkjøpte landbruksprodukter til fremmede kjøpmenn. Jørgensen 1947 s. 443. Weidling regner dette som ren handel, men det ser ut til at varetypen har spilt inn på oppfatningen i samtiden. I tillegg kom foredlingsaspektet inn. Det ser ut til at adelen i praksis ikke alltid tolket skillet mellom ren handel og egenhandel like skarpt.

¹⁵¹⁶ Scott og Storrs 1995 s. 18

gods. Det var derfor ingen standsideologiske hindre for denne aktiviteten. Typiske krav som adelen fremmet innenfor denne underkategorien var tollfrihet for handel med egen trelast, samt skattefrihet på sagbrukene. Krav om tollfrihet i forbindelse med handel med inn- og utenlandske var et gammelt krav for adelen, fremmet i både 1582 og 1583, men i større grad rettet mot fisk eller spesifiserte ikke handelsvaren, bare retten til å handle tollfritt. Rettigheter knyttet til skogene ble så vidt fremmet i 1591 og 1629, men tok sikte på å beskytte adelens skoger fra ulovlig hogst uten å nevne handel. De første spesifikke rettighetene knyttet til handel med trelast kom i form av unntak for adelen i lover og reguleringer knyttet til skogbruk og trelast, men var ikke del av egne privilegiebrev.¹⁵¹⁷ Slike privilegier ble først gitt til utrederne av defensjonsskip i 1630, men var da ikke forbeholdt adelen alene. Først i 1636-1638 kom de første kravene fra den norske adelen som spesifikt omhandlet privilegier knyttet til produksjon og handel med trelast. Disse så vi ble utløst av kongens restriksjoner på adelens mulighet til å holde sagbrukene skattefrie, samt forbud mot å eksportere trelasten uten at de betalte toll. I den samme perioden, fra midten av 1630-årene, begynte dessuten prisene på trelasten å falle.¹⁵¹⁸ Disse forholdene forsterket adelens behov for å forsvare privilegiene, og forklarer det økte behovet for å forhandle frem en gunstig avtale med kongen. Forhandlingene om skattefrihet på sagbrukene pågikk helt frem til høsten 1639 da saken fikk sin løsning i setegårdsforordningen. Krav knyttet til handel med trelast vedvarte i takt med prisfallet. Så lenge prisene falt måtte adelen sikre inntektene på andre vis. Både i 1638, 1643 og 1645 forsøkte adelen, delvis sammen med stattholderne og borgerne, å fremme forslag om trelastkompanier med flere handelsrettigheter og monopoler som på ulikt vis ville begunstige de ledende stendene.¹⁵¹⁹ Selve retten til å drive fri handel ble fortsatt fremmet i 1652, men begrenset til sild, og igjen i 1656, muligens med utvidede ønsker om tollfrihet.

De ulike rettighetene knyttet til norsk produksjon og handel med blant annet trelast har blitt betegnet som norske «særprivilegier» av Erling Ladewig Petersen.¹⁵²⁰ Det ser ut til at Petersen likestiller den norske og danske adelens rettigheter i forhold til danske håndfestninger og recesser i perioden 1560-1620, men får ikke med at den norske adelen ikke hadde de samme privilegiene etter håndfestningene som den danske, særlig ikke etter 1582. Han ser heller ikke ut til å dra noen likheter mellom den danske og norske adelens engasjement innenfor handel og

¹⁵¹⁷ Weidling 1998a s. 312. Særlig forordningen om fritt tømmerkjøp fra 1616.

¹⁵¹⁸ Stein Tveite (1961) *Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*. Bergen – Oslo: Universitetsforlaget, s. 354. Se også Weidling 1998a s. 320

¹⁵¹⁹ Se s. 192, 210, 229

¹⁵²⁰ Petersen 2001b s. 428. Se også s. 447

næringsvirksomhet, bare at den norske adelens interesser lå innenfor andre typer produkter. Rettigheter innenfor sagbruk, bergverk og fiske, blir dermed «supplerende handelsprivilegier» versus de danske. Han overser her betydningen av de geografiske ulikhetene mellom norske og danske jordegods, og får heller ikke med at flere norskbosatte danske adelsmenn, både lensherrer og godseiere, både nøt godt av de norske adelsprivilegiene, og investerte i de samme virksomhetene. Sammenlignet med Danmark dreide det seg heller om handelsspesifikke privilegier knyttet til norske forhold og produksjon enn «særprivilegier.» Et viktig poeng i så måte var at privilegiene knyttet til trelast aldri ble forsøkt begrenset til Norge eller den norske adelen. Også danske adelsmenn hadde like stor mulighet til å bedrive produksjon og handel med trelast, men naturforholdene i Danmark lå ikke til rette for slik produksjon, og den ble derfor aldri en del av den dansk adelens forhandlinger. Det var derimot ikke uvanlig at danske adelsmenn selv investerte i den norske trelasthandelen, enten som lensherrer eller som godseiere. De nøt dermed like godt av de norske adelsprivilegiene som den norske adelen. Et omfattende eksempel var arvingene etter Jacob Rosenkrantz som i fellesskap fortsatte en storstilt sagbruksdrift på Stumberggodset utenfor Halden. Ifølge Weidlings registreringer fra jordebøkene fra 1639 og 1661 var de den suverent største adelige sagbruksaktøren i hele Norge, selv om selve jordegodset var beskjedent.¹⁵²¹

Handelsspesifikke privilegier generelt var ikke eksklusivt for Norge. Både retten til å handle med inn- og utenlandske, samt retten til å omsette egenproduserte varer var felles for begge adelsstendene. Det danske motstykket til den norske adelens trelastprivilegier var rettighetene den danske adelen skaffet seg innenfor handelen med okser.¹⁵²² Både trelast- og oksehandelen var betydelige økonomiske virksomheter, men svært spesifikke for de ulike rikenes geografiske og produksjonsmessige forutsetninger. En videre forskjell lå i tidsperiodene. Den danske adelen hadde sikret seg de store rettighetene knyttet til oppkjøp og handel med okser rundt midten av 1500-tallet og i det første kvartalet av 1600-tallet.¹⁵²³ Den norske adelens fremstøt for å sikre seg privilegier innenfor trelasthandelen tok egentlig først av fra slutten av

¹⁵²¹ Weidling 1998a s. 182, 501, 503, 510. I 1639 utgjorde taksten av Stumberggodset 510 tønner hartkorn, hvorav 465 var fra sagbrukene. I 1661 utgjorde den totale taksten 596 tønner, hvorav 577 var fra sagbrukene. Det var langt ifra omfanget til de norske adelsmennenes registrerte sagbrukstakseringer, som med ett unntak aldri oversteg 100 tønner i samme periode. Stumberg var likevel et særskilt tilfelle. Det var langt vanligere at danske adelsmenn hadde mer beskjedne sagbrukstakseringer, i underkant av 10 tønner hartkorn.

¹⁵²² Rian 1997b s. 190

¹⁵²³ Jørgensen 1947 s. 392

1630-årene, og da på grunn av kongens innskrenkinger og det generelle prisfallet. Både adelen i Norge og Danmark var engasjert i handel med landbruksprodukter fra egen produksjon og foredling, og begge dro nytte av et økende marked for sine produkter i Europa.¹⁵²⁴

9.1.5. Politiske mål

Når det gjaldt den andre hovedkategorien, adelens politiske mål i den undersøkte perioden, var disse nesten eksklusivt knyttet til det norske forsvaret. De politiske målene fremsto dermed som en langt mer ensartet kategori enn de standsmessige målene fra samme periode. Vektleggingen av det norske forsvaret var i første rekke resultat av den politiske utviklingen som fant sted i Danmark-Norge etter 1537. Typiske politiske krav i den norske adelens petisjoner i årene 1548-1591 hadde vært retten til å samtykke i lovendringer og skatteutskrivninger. Det var typiske krav som adelen tradisjonelt hadde pleid å legge frem i forbindelse med forhandlinger om håndfestninger. Den norske adelen klarte likevel aldri å oppnå disse rettighetene etter 1537. I likhet med ønsket om å få den norske kansleren inn i det danske riksrådet 1656, var dette standsmessige mål knyttet til adelsstandens politiske rettigheter som en norsk rikspolitisk elite. Bortsett fra kravet i 1656 opptrer ikke denne typen krav i adelens petisjoner mellom 1596-1661. Det ser dessuten ikke ut til at adelen la frem noen politiske krav for kongen i det hele tatt mellom 1591-1627, selv om vi ikke kan være helt sikre på hyllingen i 1610. Jeg har heller ikke funnet kilder som indikerer at slike krav har vært fremmet via uformelle kanaler/nettverk, men her gjenstår en del arbeid. Det er også mulig at adelen ga opp å fremme denne typen krav, og i stedet tok sikte på å utvide de økonomiske privilegiene i stedet. En avgjørende endring var likevel at stendermøtene i Danmark og Norge igjen ble innkalt fra 1627-1628.

Stendermøtene, som vi skal komme tilbake til, ga adelen mulighet til å uttale seg om aktuelle politiske saker. Riktignok var denne retten sterkt begrenset og avhengig av vedtakene på de forutgående danske stendermøtene, men adelen fikk likevel en formell anledning til å diskutere og godkjenne de norske bevilgningene sammen med resten av stendene. De fikk med andre ord en begrenset mulighet til å utøve skattebevilgningsretten, selv om denne ikke ble

¹⁵²⁴ Rian 1997b s. 190, 195, 276-277. Kommersiell aktivitet var utbredt i den europeiske adelen. Se f.eks. adelen i Polen-Litauen: Robert I. Frost (1995) «The nobility of Poland-Lithuania, 1569-1795.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume II: Northern, central and eastern Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 198, og adelen i Preussen: Edgar Melton (1995) «The prussian junkers, 1600-1786.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume II: Northern, central and eastern Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 76-77, 108-109

formelt tilkjent dem i verken 1548 eller 1591, og sannsynligvis ikke i 1582. Til støtte for dette synet er frafallet av kravet under hyllingene i både 1648 og 1656. Tilsvarende kan frafallet av kravet om rett til å samtykke i lovendringer etter 1591 tilskrives styrkingen av det norske kanslerembetet, som fra 1591 alltid skulle tildeles en norsk adelsmann. Den norske kansleren var øverste leder for rettspleien, og hadde bred kompetanse innenfor norsk lov og rett. Kansleren ble derfor en selvskreven del av alle revisjoner av den norske loven, særlig på 1600-tallet. Jens Bjelke var særlig aktiv på å foreslå utbedringer, revisjoner og tillegg til lovverket, selv om det alltid var opp til sentralmyndighetene å godkjenne endringene. Adelen hadde dermed fått en begrenset adgang til å samtykke i lovendringer, selv om det i hovedsak skjedde via kanslerens eget arbeid, diskusjoner mellom kansleren og hans norske standsfeller, eller i form av kommisjoner hvor både stattholderen, kansleren og eventuelle andre adelsmenn deltok. At man igjen innkalte stendene til stendermøter, og at kanslerembetet hadde fått mer å si i lovarbeider, må i stor grad ha bidratt til at de standsmessige, politiske målene, altså politiske rettigheter forbeholdt adelen selv, forsvant fra den norske adelens petisjoner i perioden.

Når det gjaldt de rene politiske målene knyttet til forsvaret ble disse hovedsakelig utløst av krigene som ble utkjempet i perioden, fortrinnsvis de krigene som rammet Norge direkte. Det var også bakgrunnen for det første kravet som ble stilt i 1591, og som ønsket at de norske festningene måtte forsterkes og bygges ut. Den gang ble det spesifikt referert til sjuårskrigenes ødeleggelser over 20 år tidligere, noe som åpenbart hadde etterlatt et dypt traume i hele den norske befolkningen. Den neste krigen som rammet Norge direkte var Kalmarkrigen, mens Keiserkrigen i praksis bare rammet Danmark og hertugdømmene. Stattholder Enevold Kruse forsøkte å opprette en krigsordinans i etterkant av Kalmarkrigen, men her hadde ikke den norske adelen noen formelle muligheter til å påvirke arbeidet. Også her markerte stendermøtene et skille. Målet med stendermøtene var fra sentralmyndighetenes side å legitimere kravet om bevilgninger og andre midler fra stendene til statens gjeld eller krigføring.¹⁵²⁵ De norske stendene forholdt seg i utgangspunktet til de danske stendermøtene og deres resolusjoner, men innså allerede i 1628 at stendermøtet også kunne benyttes til å fremlegge norske politiske krav og interesser.

Samtlige av de norske kravene frem mot Sehesteds stattholderperiode tok utgangspunkt i reformer som ble gjennomført i den danske hæren, og den danske provinsadelens forsøk på å oppnå økt innflytelse og kontroll. Det førte til krav om opprettelse av en egen norsk militær

¹⁵²⁵ Jørgensen 1947 s. 501-502

finansiert av deler av de norske skatteinntektene i 1628, og bevilgninger til, og opprettelsen av, en egen norsk landkiste i 1639.¹⁵²⁶ Under og etter Hannibalfeiden dreide kravene seg om å opprette og bygge ut den norske hæren og finansiere den med hele, eller deler av de norske skatteinntektene. Det skjedde under forhandlingene i både 1643, 1645 og 1648.¹⁵²⁷ Etter Sehesteds fall fortsatte adelen å fremme krav om at norske skatteinntekter måtte benyttes til å opprette norske forsvarsinstallasjoner, og at norske bevilgninger skulle benyttes i Norge. Det skjedde i henholdsvis 1653-54 og 1655.¹⁵²⁸ Selv om forhandlingene om privilegier ble mer defensivt orienterte etter 1648, ser det ikke ut som om de politiske kravene ble tilsvarende nedtonet. Gjennomgående var den politiske trenden den samme i hele perioden 1628-1655.

De forsvarsorienterte målene kan begrunnes ut fra flere hensyn. Først og fremst ønsket adelen, i likhet med øvrige stender, beskyttelse for seg selv, sin familie og eiendom i tilfelle riket ble angrepet. Det var det typiske argumentet for at festningene skulle utbedres og forsterkes. Videre var krig og forsvar adelens tradisjonelle ansvars- og virkeområde, og det fortsatte den også med på 1600-tallet, selv om både den danske og den norske adelens krigstjeneste fikk mindre og mindre praktisk betydning i krigføringen. Den norske adelens rosstjeneste ble av praktiske hensyn hovedsakelig innkrevd i form av en pengeavgift, men et stort antall stilte fortsatt med ryttere og tjente i egen person i forbindelse med krigføring i Norge, særlig under Hannibalfeiden, Krabbekrigen og Bjelkefeiden. Arbeidet for å bygge opp det norske forsvaret kan derfor tolkes som del av den norske adelens identitetsoppfattelse som norsk krigerstand, siden det var et virkeområde som generelt ble nedprioritert av de danske sentralmyndighetene. Adelen fremsto oftere samlet på stendermøtene enn de øvrige stendene, og må følgelig ha gått i spissen for flesteparten av de militære forslagene. I en tid hvor betydningen av dens faktiske militærtjeneste var i tilbakegang bidro arbeidet til å legitimere dens privilegerte posisjon i samfunnet. En annen indikator var at den norske adelen aldri forsøkte å kreve noen adelig forrang til de norske offiserstillingene. Delvis i 1628, men spesifikt i både i 1645 og i 1648 ba de bare om at offiserene måtte være øvede, og innfødte norske og danske menn.¹⁵²⁹ De krevde aldri at noen av offiserstillingene skulle forbeholdes adelige, noe som skiller dem fra adelen i Danmark og flere andre steder i Europa.¹⁵³⁰ I Danmark krevde adelen i 1646 at «høye offiserer» skulle tildeles

¹⁵²⁶ Se kapittel 5.6.3, 5.6.4, og 6.4.

¹⁵²⁷ Se kapittel 7.3, 7.5. og 7.8.2.

¹⁵²⁸ Se kapittel 8.3.

¹⁵²⁹ Se kapittel 5.6, s. 224-225, 271

¹⁵³⁰ Blant annet Frankrike, Preussen og Spania. Se Scott og Storrs 1995 s. 44

«innfødte og bosatte danske adelsmenn», eller andre lojale menn, og i 1648 krevde den fynske adelen at kommandanten over rosstjenestekompaniet skulle være en «god, ærlig, dansk adelsmann».¹⁵³¹ Det er altså ingenting som tyder på at et adelig ønske om enerett på offiserstillingene kan ha vært hovedårsaken bak deres engasjement i det norske forsvaret. Adelen engasjerte seg for det norske forsvaret fordi et fungerende norsk forsvar var et mål i seg selv.

Den norske adelen arbeidet altså kontinuerlig gjennom hele perioden 1596-1661 med å forbedre de økonomiske privilegiene sine. De overordnede, standsmessige målene var likestilling innad i den norske adelsstanden, likestilling med den danske adelen, samt å oppnå handelsprivilegier tilpasset norske forhold og produksjon. I samme periode fremmet de politiske krav overfor sentralmyndighetene om utbygging av det norske forsvaret, samt bruk av norske bevilgninger og skatteinntekter til norske hær- og forsvarsinstallasjoner. Begge disse virksomhetene pågikk kontinuerlig gjennom mesteparten av den undersøkte perioden, men ambisjonsnivået endret seg periodevis i forhold til interne og eksterne forhold. Generelt klarte adelen å oppnå flere utbedringer innenfor både privilegiene og det norske forsvaret, men de klarte aldri å likestille den norske og danske adelens privilegier. De største innrømmelsene ble dessuten innskrenket eller omgjort kort tid etter de ble gitt. Det gjaldt først og fremst de politiske og økonomiske oppnåelsene under Hannibal Sehested. Under de øvrige stattholderne var suksessraten lavere og det var typisk mindre krav og justeringer i lovverket, som også kom kongen selv til gode, som ble innvilget. De større privilegiene og rettighetene ble generelt ikke imøtekommet i verken 1591-1639 eller 1652-1661, men samarbeidet med stattholderne sikret viktige politiske innrømmelser i 1628, 1639 og 1653. Felles for den økte hyppigheten i fremleggelsen av både de standsmessige og de politiske målene var likevel opprettelsen av nye arenaer for forhandlinger og påvirkning. Her ser særlig innkallelser av stendermøtene fra 1628 av ut til å ha vært den avgjørende faktoren.

¹⁵³¹ Erslev 1888-1890 s. 233-234 og Rise Hansen 1959 s. 59. Utover 1650-årene sluttet derimot den danske adelen å fremheve adelig forrang, også for overoffiserer, men vektla i stedet at alle offiserer skulle være «innfødte danske menn» eller mer sjeldent «innfødte eller bosatte». Se Rise Hansen 1974 s. 327 og Jespersen og Larsen 2013 s. 48, 61, 65, 68, 72. Gunner Lind kobler disse ønskene til den danske adelens forsterkede motvilje til at utlendinger ble opptatt i offiserskorpset, og muligens adlet. Hvis det ikke fantes adelige kandidater foretrakk den danske adelen at man benyttet andre danske menn til disse stillingene. Se Lind 1994 s. 217

9.2. Arenaer, forhandlingsmuligheter og strategier

9.2.1. Innledning

Den norske adelen hadde ved 1600-tallets begynnelse begrensede muligheter til å overrekke petisjoner og fremlegge andre krav direkte for kongen. Hovedproblemet var at den aldri ble integrert i en felles dansk-norsk adelig forsamling eller fikk opprettet et eget organ til erstatning for det norske riksrådet, som aldri mer ble sammenkalt etter 1537. Den norske adelen manglet dermed en etablert politisk arena for forhandlinger med kongen. Det danske riksrådet utgjorde i stedet den sentrale forsamlingen for styret av begge kongerikene, mens hertugdømmene beholdt *landtagen* som formell møteplass mellom fyrstene og den slesvig-holsteinske adelen. Den norske adelen hadde dermed ikke en formell adgang til å forhandle om saker som angikk Norge, rent bortsett fra via stattholderen som hadde sete i riksrådet.

9.2.2. Den norske adelens stilling i europeisk kontekst

Sammenlignet med adelen i andre konglomeratstater i Europa representerte den norske adelens stilling et unntak fra hovedmønsteret. Den mest utbredte strategien var enten å videreføre eksisterende råd og parlamenter, eller å inkorporere elitene i felles politiske organer. I Sverige hadde en finsk adelsmann nøyaktig samme status og privilegier som en svensk, som inkluderte retten til å møte i de felles stendermøtene, *riksdagen*. De hadde dessuten samme mulighet til å velges inn i rådet, selv om rådets medlemmer i økende grad kom fra en liten elite innad i adelen.¹⁵³² Finland var fullstendig integrert i det svenske riket, og hadde felles administrative organer og felles rettssystem.¹⁵³³ Adelen i Irland, Skottland og Wales var også tre mer eller mindre separate adelsgrupperinger innenfor den samme konglomeratstaten. Den walisiske adelens situasjon minnet mest om den finske. Formelt hadde Wales blitt inkorporert og fått felles lov og administrasjon med England i 1536.¹⁵³⁴ Waliserne fikk dessuten rett til å sende representanter til det engelske parlamentet, og samtidig ble det opprettet et walisisk råd.¹⁵³⁵ Inkorporeringen av Wales i England førte til at mange engelske adelige også holdt walisiske gods

¹⁵³² A. F. Upton (1995) «The swedish nobility, 1600-1772.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume II: Northern, central and eastern Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 11, 17-18

¹⁵³³ Upton 1995 s. 11

¹⁵³⁴ John Davies (2007) *A history of Wales*. 2. Utgave. London: Penguin Group, s. 228-231

¹⁵³⁵ Davies 2007 s. 228-231

og tilhørende titler, men hovedsakelig oppholdt seg i England på grunn av nærheten til det engelske parlamentet. Den walisiske adelen hadde dermed ikke en selvstendig *peerage*, det vil si privilegert adelsstand med politiske rettigheter, i motsetning til Skottland og Irland, men besto i all hovedsak av upriviligerte, lavadelig *gentry*.¹⁵³⁶ Både Irland og Skottland var begge tilknyttet England i form av personalunioner, Irland fra 1541 og Skottland fra 1603.¹⁵³⁷ Både Irland og Skottland beholdt dermed sine respektive parlamenter frem til 1801 og 1707, hvor adelen hadde rett til å møte. Etter det fikk begge rett til å møte i det felles, britiske parlamentet. Den skotske adelen ble likevel underlagt stramme restriksjoner ved at bare seksten representanter fikk sete i overhuset.¹⁵³⁸ Det irske parlamentet var underlagt flere begrensninger frem til 1782, og katolske elementer ble forsøkt underkuet utover 1600-tallet ved at bare protestantiske representanter ble innsatt. Fra 1691 ble katolikker helt utestengt fra det irske parlamentet.¹⁵³⁹ Det skotske parlamentet mistet på sin side mye av sin politiske innflytelse på kongen etter 1603. Parlamentets møter ble langt sjeldnere, og i økende grad knyttet til skatting.¹⁵⁴⁰ Kongens kontroll over parlamentet og dets medlemmer økte frem mot borgerkrigen, men ble fulgt av en stabilisering under restaureringen, og en ny maktøkning på slutten av 1600-tallet.¹⁵⁴¹ Nok et eksempel representerte adelen i Polen-Litauen. Ved unionen i Lublin i 1569 ble stendermøtet nesten eksklusivt adelig, og fra 1572 fikk alle adelsmenn like rettigheter, herunder retten til å delta i konge- og storfyrstvalget.¹⁵⁴² Fra 1578 og 1581 ble det dessuten opprettet to separate, adelige domstoler i henholdsvis Polen og i Litauen, som skulle fungere som høyesterett i adelige saker.¹⁵⁴³ Ingen steder ble utfordringene i konglomeratstatene løst helt identisk, men hovedmønsteret med kontinuitet eller inkorporasjon av institusjoner sto fast. I Oldenborgstaten fulgte Slesvig-Holstein dette mønsteret, men Norge representerte altså et unntak. Hvilke muligheter gjensto da for den norske adelen?

¹⁵³⁶ John Cannon (1995) «The British nobility, 1660-1800.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume one: Western Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 57

¹⁵³⁷ Mike Cronin (2001) *A history of Ireland*. Houndmills Basingstoke & New York: Palgrave s. 44-45

¹⁵³⁸ Cannon 1995 s. 57-59

¹⁵³⁹ Cronin 2001 s. 68-69, 78-79

¹⁵⁴⁰ Keith M. Brown (2010) «The second estate: parliament and the nobility.» I: *The History of the Scottish Parliament, Volume Three: Parliament in Context, 1235-1707*. Keith M. Brown, Alan R. MacDonald (Red.). Edinburgh: Edinburgh university press Ltd, s. 84-85

¹⁵⁴¹ Brown 2010 s. 88-90

¹⁵⁴² Frost 1995 s. 184-185

¹⁵⁴³ Frost 1995 s. 184-185

9.2.3. Forhandlinger og strategier 1596-1627

Selv om vi ser en klar økning i adelens forhandlingsmuligheter fra og med det norske stendermøtet i 1628, var forhandlingsmulighetene under formynderregjeringen og i de første 32 årene av Kristian 4.s regjeringstid stort sett begrenset til hyllinger og herredager. Hyllinger av en valgt konge eller utvalgt tronfølger ble bestandig gjennomført som to separate seremonier, én i Danmark og én i Norge. Praksisen ble lovfestet i Kristian 4.s norske lov fra 1604, og innebar at kongen og/eller prinsen fysisk var til stede for å la seg hylle av alle de norske stendene. Adelen, superintendentene og lagmennene var de eneste som skulle stille i egen person. De øvrige samfunnsgruppene, geistligheten, borgerne og bøndene, sendte representanter. Hyllingen ble dessuten kombinert med en påfølgende herredag. Den norske herredagen ble ellers gjennomført omtrent hvert tredje år under Kristian 4. og var dermed en langt hyppigere hendelse enn hyllingene. Herredagens verdi som møteplass og forhandlingssted var derimot mindre betydningsfull. Herredagen fungerte som en norsk høyesterett, og behandlet innkomne rettssaker og klager. Overrekkelse av petisjoner med tilhørende forhandlinger var derimot ikke en formell del av prosedyrene. Dertil kom det at kongen ikke nødvendigvis stilte i egen person utenom hyllingene, men overlot ansvaret til noen få medlemmer av det danske riksrådet. Det var mindre aktuelt å benytte rådsmedlemmene som mellomledd, siden de ikke kunne forhandle med de norske adelsmennene på vegne av kongen, men bare overbringe petisjonene til kongen i Danmark. Det medførte i praksis at de faktiske forhandlingene mellom kongen og adelen ikke kunne gjennomføres, men hele petisjonen overlatt til kongens eget forgodtbefinnende. Erfaringene fra hyllingen i 1548 hadde vist at denne fremgangsmåten var lite vellykket.¹⁵⁴⁴ Skulle man benytte herredagen til å overrekke petisjoner og drive faktiske forhandlinger om privilegier, forutsatte det at kongen faktisk var til stede.

Nærhet til kongen var en viktig forutsetning for å kunne drive forhandlinger, og når kongen sjeldent var i Norge kompliserte det adelens muligheter. Kristian 4. var riktignok den av de dansk-norske kongene som hyppigst besøkte Norge, og antallet besøk var størst i denne første perioden. Men av hele 18 norgesreiser i perioden 1591-1625 deltok han bare på fem herredager i tillegg til de som ble avholdt i etterkant av hyllingene i 1591 og 1610.¹⁵⁴⁵ De øvrige reisene fant

¹⁵⁴⁴ Worseth 2016 s. 35-53

¹⁵⁴⁵ Øystein Rian (2000) «Christian 4.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind II. Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo: Kunnskapsforlaget, s. 182-183

ikke sted innenfor rammene av forhandlinger med én eller flere av stendene. Kongens oppmøte på herredagene i perioden var riktignok høyt, sju av ti, men det totale antallet møter mellom kongen og stendene var fortsatt lavt, sju ganger på 32 år. Den norske adelen fikk dermed få muligheter til å legge frem saker direkte for kongen i Norge. En annen mulighet var derfor å reise til Danmark og legge frem saker for kongen der, eller få noen til å gjøre det for seg. Problemet var at reisen til Danmark var lang og kostbar. Denne muligheten hadde derfor bare den økonomisk bedrestilte delen av adelen mulighet til å gjennomføre, og selv de beklaget seg over kostnadene.¹⁵⁴⁶ Å benytte andre kontakter i nettverket rundt kongen og hoffet, ser ut til å ha vært mer utbredt. Jeg skal komme tilbake til bruken av nettverk i kapittel 9.3.

Av de mulige forhandlingssituasjonene i perioden 1591-1627 skilte hyllingene seg klart ut som de mest betydningsfulle. Det ble avholdt hyllinger i både 1591 og 1610, og under begge ble det overlevert petisjoner med omfattende ønsker til forbedringer av adelens privilegier.¹⁵⁴⁷ Det ble ikke gjennomført noen andre forhandlinger med de norske stendene i perioden, bortsett fra rosstjenestetakseringen. Det hang sammen med kongens gode økonomiske posisjon, som ikke gjorde det nødvendig med større forhandlinger med stendene. Under herredagene dukket noen rettssaker opp, men mest betydningsfull var Jens Bjelkes strid om retten til landslott 1623-1626. I tiden frem til 1628 var altså hyllingene den mest betydningsfulle forhandlingsmuligheten adelen hadde, hovedsakelig fordi den åpnet for en fysisk overrekkelse av adelens petisjon direkte til kongen innenfor formelle og høytidelige rammer. Det stemmer godt overens med perioden før, som heller ikke hadde noen større forhandlinger utover hyllingene i 1548 og 1582. At så å si alle forhandlinger før 1628 skjedde i forbindelse med hyllingene, gjør det derimot umulig å påpeke noen strategi blant adelsmennene for hva man ba om i ulike forhandlingssituasjoner. Det ser ut til at alle adelens krav ble fremlagt når man fikk anledning, rett og slett fordi man ikke hadde andre fullgode alternativ. Politiske krav ser likevel ut til å være en sjeldenhet i denne perioden. Bare i petisjonen fra 1591 dukket et par politiske krav opp, men de fleste var tradisjonelle, standsmessige krav, bortsett fra ønsket om å forbedre festningene. Årsaken til fraværet av

¹⁵⁴⁶ Jens Bjelke ba i slutten av betenkningen fra 1637 om at kongen måtte spare den norske adelen for videre kostnader med å sende fullmektige til Danmark. Da hadde han selv vært flere ganger i Danmark for å tale adelens sak. Se Nielsen 1872 s. 329. Klager på alle reisene ut av riket var førøvrig en gjenganger blant den norske eliten gjennom hele senmiddelalderen. For eksempel var én av det norske riksrådets seksten klager til kong Kristian I. i 1482 over «de mange skadelige reisene de norske riksrådene måtte foreta ut av riket». Problematikken var altså svært gammel. Se *Norges gamle Love, anden række, 1388–1604, Bind II 1448–1482*. (1934) Ved A. Taranger, O.A. Johnsen og O. Kolsrud, Oslo: I kommission hos Grøndahl og søn, s. 301

¹⁵⁴⁷ Innholdet i petisjonen fra 1610 er ikke kjent.

politiske krav hang for det første sammen med at kongens økonomiske og politiske stilling var god, og dermed ikke åpnet for ambisiøse forhandlinger. For det andre var herredagen det eneste stedet hvor kongen ved flere anledninger var til stede i perioden. Enten så kunne ikke, eller så ville ikke adelen benytte herredagen som arena for politiske forhandlinger. Vurderingen kunne vært nyansert om innholdet i adelens petisjon fra 1610 hadde vært kjent, men den inneholdt neppe de store forandringene fra 1591.

9.2.4. Forhandlinger og strategier 1628-1647

Til sammenligning inneholdt den påfølgende perioden fra 1628 til 1647 ingen hyllinger, men større variasjon med stenderforhandlinger, provinsielle forhandlinger og andre møter som ble avholdt i stort omfang i tillegg til herredagen. Økningen i forhandlinger skyldtes kongens økte behov for ekstraskatter etter sitt mislykkede engasjement i Keiserkrigen, reorganisering av militæret og de voldsomme ødeleggelsene i Danmark under Torstenssonfeiden. At stendermøtene igjen ble innkalt fra 1628 av, må med rette betegnes som den mest betydningsfulle endringen for adelens evne til å engasjere seg politisk. Stendermøtet ga adelen og de øvrige norske stendene en formell arena for forhandlinger over dagsaktuelle saker som de tidligere hadde manglet.

Stendermøtet ga dessuten stendene en begrenset politisk myndighet i å utøve skattebevilgningsretten. Riktignok besto retten rent praktisk av å samtykke i hva de danske stendene hadde besluttet, men de norske stendene ble formelt innkalt og bedt om å gi sitt samtykke, og fikk ofte mulighet til å justere størrelsen på bevilgningene selv. Kongens vedvarende økonomiske problemer etter 1625, som også vedvarte inn i Fredrik 3. regjeringstid, tvang frem flere forhandlinger med stendene, som kunne benytte forhandlingene til å legge frem egne politiske krav og ønsker knyttet til de aktuelle sakene. Det var i disse forhandlingene at stendene generelt, og adelen især, kom med krav knyttet til det norske forsvaret, det være seg festninger, hæren eller magasiner. Stendermøtet overtok som den viktigste arenaen for forhandlinger fra 1628, og fortsatte med det i resten av Kristian 4.s regjeringstid. Det hang som nevnt sammen med at ingen hyllinger ble avholdt, og kongen knapt deltok på herredagene i tidsrommet.¹⁵⁴⁸

Innkallingen av stendermøtet i 1628, og det delvis vellykkede forsøket på få kongens

¹⁵⁴⁸ Kristian 4. deltok bare på to av de seks norske herredager som ble avholdt mellom 1628-1647, i henholdsvis 1641 og 1646. Se *Norske Herredags-Dombøger*, 1-4. rekke, Tillegg til 1-4. rekke, Register, utgitt ved E.A. Thomle et. al., Det norske kildeskriftfond, Christiania/Oslo 1893-1976

tillatelse til å opprette en norsk militær med den nye krigsordinansen, kan kanskje forklare hvorfor adelen avholdt et adelsmøte i forkant av forhandlingene om defensjonsskip i 1629. Adelsmøtet i 1629 var det eneste som ble avholdt i forkant av en planlagt forhandling i perioden, og var ikke knyttet til saker på møtet, men generelle ønsker om, hovedsakelig, økonomiske privilegier fra adelens representanter. Det ble ikke noen suksess, og ser ikke ut til å ha skapt en presedens i de følgende forhandlingene, som fra da av ble avholdt under eller i etterkant av selve møtet. Det er mulig adelen forsøkte å benytte de formelle forhandlingene til å fremlegge en petisjon, men det viste seg å være ineffektivt siden kongen ikke selv var til stede. Petisjonen ble sendt til København, men ser ikke ut til å ha blitt behandlet. Adelen ba dermed om at petisjonen måtte sendes tilbake og heller overrekkes kongen direkte ved en senere anledning. Modellen for denne tankegangen kan også finnes i de danske stendermøtene, som kom i gang året før de norske. Den danske adelen benyttet stendermøtet i 1627 til å fremlegge skriftlige motkrav av både økonomisk og politisk karakter. Det ble ikke åpnet for noe tilsvarende under det norske stendermøtet året etter. Adelsmøtet i Fredrikstad i 1629 kan derfor vært et forsøk på å organisere motkrav til kongen allerede før forhandlingene var kommet i gang for å sikre at de ble hørt. Forsøket ble imidlertid lite vellykket, og adelsmennene ser ut til å ha oppgitt denne fremgangsmåten ved resten av stenderforhandlingene.

I denne perioden ser vi også en økning i Jens Bjelkes brevskrivning og reiser til København, både på eget initiativ og etter kongens bud. Jens Bjelke var adelens hyppigst benyttede fullmektig, og mange av reisene hans fant sted i 1630-årene. Mange av reisene hang sammen med adelens privilegieforhandlinger 1629-1631 og 1636-1639, men Bjelke benyttet dessuten reisene til å fremlegge egne saker i tillegg. I denne perioden var kongen aldri selv til stede i Norge, verken på forhandlinger eller herredager, og det ser ut til å ha fremtvinget et økt behov for å sende en fullmektig til København, særlig når såpass viktige anliggender som setegårdsforordningen skulle behandles. Det viste at stendermøtets primære funksjon for adelen og de øvrige stendene var en rent politisk arena hvor de fikk mulighet til å påvirke politiske saker som angikk Norge, først og fremst skattlegging og forsvaret. Stendermøtet ser derimot ikke ut til å ha spilt noen større rolle for de faktiske forhandlingene om privilegier, rent bortsett fra ønsker om at kongen ville imøtekomme adelens petisjoner. Forhandlingene om privilegier måtte fortsatt foregå direkte med kongen, som vanligvis ikke var fysisk til stede. Under stenderforhandlingene 1643 og 1645 avviste adelen oppfordringen om å oppgi retten til skyssferden med mindre de ble

kompensert med et annet privilegium, men unnlot å nevne konkret hva de eventuelt ønsket i resolusjonen. Det ble først forhandlet frem under herredagen i 1646, når kongen selv var til stede. Denne fordelingen ser ut til å ha påvirket strategien for hva som ble forhandlet på hvilke arenaer. Stendermøtene ble primært benyttet til å påvirke sentralmyndighetenes forsvars- og skattepolitikk, gjerne i samarbeid med stattholderen, mens rene privilegieforhandlinger fortsatt måtte foregå tettere på kongens person, enten via direkte henvendelser via brev og utsendinger, eller via nettverk rundt kongen.

9.2.5. Forhandlinger og strategier 1648-1661

Under Fredrik 3. endret derimot situasjonen seg igjen. Ingen nye typer arenaer eller forhandlingsmuligheter oppsto, men perioden så en betydelig reduksjon av de norske stendermøtene og andre forhandlinger. De to hyllingene av henholdsvis Fredrik 3. og prins Kristian frembrakte likevel de mest ambisiøse petisjonene fra adelen mellom 1596-1661. Det gjaldt særlig petisjonen fra 1648, som videreførte tre politiske krav fra stendermøtet i 1645.¹⁵⁴⁹ Deler av denne utviklingen kan spores til Hannibal Sehesteds utstrakte samarbeid med de norske stendene på stendermøtene, og den påfølgende svekkelsen av disse etter 1645, mest markant etter Kristian 4.s død. Den danske motviljen til Sehesteds sterke stilling i Norge, og samarbeid med de norske stendene, kan forklare hvorfor ingen sentrale stendermøter ble avholdt under Fredrik 3. Stenderforhandlingene under Fredrik 3. ble i stedet avholdt som provinsielle møter, og de fleste lokalt eller regionalt. Også adelens resolusjoner ble fattet av færre fremmøtte, vanligvis de som holdt til innenfor det samme geografiske området. Behovet for forhandlinger ble muligens mindre etter at adelen i 1646 forpliktet seg til å bevilge det samme som det den danske adelen ville bevilge i fremtiden.¹⁵⁵⁰ I praksis var det en formalisering av faktiske forhold, da den norske adelen også tidligere, i 1639 og 1643, hadde bevilget det samme som det den danske adelen hadde. Det betød likevel ikke at adelens rett til å bevilge eller godkjenne skatteutskrivningen opphørte. Uansett hvor symbolsk denne retten var etter 1646 ble den fortsatt holdt i hevd av både kongen og adelen selv. Kongen, fordi han fortsatt ba adelen om formell godkjenning av bevilgningene, og adelen, fordi de fortsatt gikk sammen om å avgi en kollektiv erklæring. Forhandlingene mistet heller ikke sitt politiske innhold, selv om de ble mer fragmentert. Adelen

¹⁵⁴⁹ Se kapittel 7.8.2.

¹⁵⁵⁰ Se s. 255

kollektive resolusjoner fremhevet fortsatt norske politiske interesser knyttet til forsvar og hvor skattepengene fra Norge skulle benyttes.

Når det gjaldt de faktiske forhandlingene om privilegier, fulgte de stort sett mønsteret fra tidligere. Hyllingene, hvor jo kongen var til stede, var fortatt den viktigste forhandlingsmuligheten til adelen. Petisjonen var meget ambisiøs i 1648, utvilsomt på grunn av den strenge håndfestningen de danske stendene presset kongen til å akseptere. Adelen forventet muligens støtte hos stattholderen i tillegg, som også hadde vært tilfelle to år før. Tilbakeslaget i 1649 førte til en mer defensiv orientering, men ser likevel ikke ut til å ha redusert forhandlingsviljen til adelen, som kom tilbake med noen ambisiøse krav også i 1656. I likhet med perioden 1591-1628 var hyllingene fortsatt adelens foretrukne utgangspunkt for privilegieforhandlinger også i 1648-1661. Det ser igjen ut til å være kongens fysiske tilstedeværelse som var avgjørende. I motsetning til Kristian 4. var Fredrik 3. nesten aldri i Norge. I 1648-1661 deltok han bare på hyllingene og de tilhørende herredagene i 1648 og 1656. Perioden har dermed til felles med den forutgående at adelen måtte drive forhandlinger på annet vis enn bare direkte med kongen. Adelen fortsatte samarbeidet med den nye stattholderen og henvendte seg til kongen både skriftlig og via fullmektige. Blant annet ble Jørgen Bjelke benyttet som utsending i 1653-1654.¹⁵⁵¹

Herredagen i 1652 representerte det eneste avviket fra den tidligere praksisen. Det skyldes delvis at den endte opp som en blanding mellom herredag og stenderforhandling, og delvis at kongen egentlig skulle være til stede selv. Snart ble det klart at kongen ikke kunne stille likevel, og en knapp måned før herredagen skulle åpnes ble stattholderen og kansleren i tillegg bedt om å forhandle om en pengebevilgning fra stendene. Vi har sett at herredagene representerte et meget begrenset forhandlingsforum når kongen ikke selv var til stede, men kunne derimot være effektive når det var tilfelle, slik som i 1646. I 1652 var den opprinnelige planen at kongen faktisk skulle delta, men det ble det altså ikke noe av. Det er sannsynlig at adelen i lengre tid planla å legge frem en separat petisjon til kongen under herredagen, men i stedet endte de opp med å liste opp punktene som en del av resolusjonen. Bakgrunnen for klagene var adelsprivilegiene fra 1649, som den norske adelen var meget misfornøyd med. Behovet for å legge frem disse klagene var så presserende, at en ytterligere utsettelse ikke var et alternativ. Mulighetene var enten å sende inn en separat petisjon utenom resolusjonen, eller å kombinere

¹⁵⁵¹ Se kapittel 8.3.

resolusjonen og petisjonen. Adelen hadde generelt oppnådd lite ved å sende inn separate petisjoner til kongen, noe eksempelet fra 1629 hadde demonstrert. Å kombinere petisjonen med den velvillige resolusjonen ble mest sannsynlig ansett som det gunstigste alternativet å presentere klagene overfor kongen på. Herredagen og forhandlingene i 1652 skiller seg dermed ut fra det generelle mønsteret, men baserer seg på de samme prinsippene.

9.2.6. Hovedtrekk i den norske adelens forhandlinger og strategier 1596-1661

Det generelle mønsteret for hele perioden viser et tydelig skille mellom hvor og hvordan den norske adelen gjennomførte rene privilegieforhandlinger og konkrete politiske forhandlinger. Felles for begge tilfellene var at utfallet av forhandlingene var avhengig av kongens økonomiske og politiske stilling, og forholdet til det danske riksrådet. De rene privilegieforhandlingene måtte føres direkte med kongen om utfallet skulle være gunstig for adelen. Det var tilfelle i hele den undersøkte perioden 1591-1661. Den eneste fysiske muligheten den norske adelen hadde innenfor Norges grenser var hyllingene, og de herredagene kongen faktisk var til stede. Selv om disse anledningene var sjeldnere, klarte adelen å oppnå flere innrømmelser ved direkte forhandlinger med kongen, selv om de mest ambisiøse ofte ikke ble hørt. Forhandlinger via nettverk og utsendinger til Danmark var et annet hyppig benyttet alternativ, men var svært ressurskrevende og resultatet var mer variabelt.

De politisk orienterte forhandlingene kunne enklere fremmes via, eller i samarbeid med kongens representant i Norge, stattholderen, men forutsatte opprettelsen av en mer eller mindre fast politisk arena hvor samarbeidet kunne foregå. Det ble først tilfelle i 1628, da stendermøtene igjen ble innkalt, og med det økende antallet forhandlinger om bevilgninger for å dekke kongens gjeld. Til gjengjeld økte denne typen krav frem mot 1645, og holdt seg stabil frem mot 1661. Et særlig unntak fra mønsteret var petisjonen i 1648, som hadde en tydelig politisk karakter selv om den foregikk direkte med kongen og ikke i regi av et stendermøte. Årsaken var mest sannsynlig de store innrømmelsene det danske riksrådet og adelen hadde oppnådd i Fredrik 3. håndfestning noen måneder før. Den norske adelen overvurderte antagelig hvor godt forhandlingsgrunlaget var under hyllingen i Norge i 1648, siden kongen nå var valgt og ikke lenger trengte å ta hensyn til ytterligere krav. Et annet fellestrekk for de mest suksessfulle forhandlingene, uansett type, var alliansen med innflytelsesrike nettverk og personer.

9.3. Nettverk og innflytelseskanaler

9.3.1. Innledning

Nærhet til kongen eller hans representanter var avgjørende i alle av adelens forhandlinger i den undersøkte perioden, uansett om det gjaldt standsmessige eller politiske forhandlinger. Men siden det ikke eksisterte en politisk arena i første del av perioden, og kongen ikke oppholdt seg i landet, var det ofte krevende å gjennomføre. I de tilfellene hvor adelen ikke kunne forhandle med kongen direkte, eller benytte seg av en fullmektig utsending, var bruken av nettverk ved hoffet en hyppig benyttet mulighet. Jeg har som nevnt i kapittel 2.4. ikke hatt som mål å kartlegge hele den norske adelens nettverk mellom 1596 og 1661, men ut fra de bevarte brevene etter Jens Bjelke, og forhandlingene på stendermøtene fra 1628, kan likevel et visst mønster spores og noen viktige aktører utpekes. Noen sentrale momenter var for det første forholdet mellom de adelige klientene i Norge og deres patroner i Danmark. Jo tettere båndet var, jo mer sannsynlig var sjansen for at patronen ville arbeide for klientens sak. For det andre spilte det stor rolle hvilken posisjon patronen hadde overfor kongen. Jo tettere forhold patronen hadde til kongen, jo mer sannsynlig kunne han oppnå det resultatet klientene ønsket. Et tredje moment som fikk stor betydning for de norske stendene generelt, og adelen spesifikt, var styrkingen av stattholderembetet i Norge som skjedde frem mot, og i etterkant av stendermøtet i 1628.

9.3.2. Aktører i den norske adelens nettverk

De mest sentrale aktørene i den norske adelens nettverk i perioden 1596-1661 var i stigende rekkefølge Norges rikes kansler, kongens kansler i Danmark og stattholderen i Norge. Stattholderens betydning økte kraftig etter at stendermøtene igjen ble innkalt, mens kanslernes betydning var jevnere. Embetet som Norges rikes kansler var det eneste som var besatt av en norsk adelsmann, Jens Bjelke i perioden 1614-1659, men brevsamlingen gir best inntrykk av perioden frem til 1640. Embetet som kongens kansler i Danmark var besatt av danske adelsmenn; Christian Friis til Borreby 1596-1616, Christen Friis til Kragerup 1616-1639, og Christen Thomesen Sehested 1640-1657. Brevsamlingen etter Jens Bjelke gir bare innblikk i de to førstnevnte embetstid, så forholdet til C. T. Sehested er mindre kjent. Ut fra det undersøkte materialet er det tydelig at Jens Bjelke fungerte som den norske adelens talsmann ved flere anledninger og hyppig benyttet seg av sitt nettverk i Danmark, som inkluderte de to danske kanslerne og andre høytstående personer i kanselliet. Helge Kongsrud hevder at kansleren

opptrådte både som embetsmann og som politiker i forhandlingene med regjeringkretsene.¹⁵⁵² Det er en treffende beskrivelse, som viser dobbeltrollen til kanslerembetet i perioden. Det må videre presiseres at kansleren både kunne opptre som politiker for adelsstanden spesifikt, og for norske interesser generelt. Mye av grunnlaget for hans standspolitiske rolle lå i Bjelkes betydelige ressurser. Bjelkeslekten var den klart rikeste adelslekten i Norge i 1639.¹⁵⁵³ Bjelke selv hadde både en tidsriktig utdanning, hadde tjent i det danske kanselliet som sekretær i sin yngre år og hadde flere slektninger i Danmark. Han hadde dermed et av de beste grunnlagene for å vedlikeholde og utvide et nettverk. Brevene etter Bjelke viser at han ved flere anledninger tok opp saker som angikk ham selv spesifikt, men også adelen generelt. Sistnevnte inkluderte forslag om å utvide skattefriheten til den norske adelen i 1609, forsvaret av særprivilegiene til adelen i Båhuslen i 1628, forhandlinger over adelens petisjon fra 1629 og flere forhandlinger i 1630-årene over adelens setegårder og andre rettigheter.¹⁵⁵⁴ I alle tilfellene rettet han henvendelsene til kongens kansler i Danmark, og fremhevet både i 1628 og 1631 at han handlet på vegne av den aktuelle adelen etter at de først hadde skrevet til ham. Kildene dokumenterer at det også var tilfelle, og ikke bare et ansvar han påtok seg uspurt. Brevsamlingen er langt fra komplett, og det er krevende å avgjøre nøyaktig hvor stor betydning korrespondansen mellom Bjelke og hans patroner i Danmark var. Det er heller ikke mulig å utelukke at flere adelsmenn, eventuelt med andre patroner, også kan ha påvirket utfallene. En større undersøkelse av samtlige brevsamlinger etter norske adelsmenn må i så fall gjennomføres for å avgjøre hvor unik Bjelkes rolle faktisk var. Det ser likevel ut til at Christian Friis til Borreby i det minste bidro til utformingen av særprivilegiet til adelen i Akershus i 1610, samt utvirket bedre forleninger til Bjelke kort tid etter. Christen Friis til Kragerup ser ut til å ha påvirket det gunstige utfallet av klagen til adelen i Båhuslen og Viken i 1628, men klarte ikke, kunne ikke, eller ville ikke støtte adelens petisjon fra 1629. Han fremskaffet og sendte likevel petisjonen tilbake til Jens Bjelke i 1631. Videre brev viser at Bjelke fortsatte å skrive til Christen Friis helt fram til hans død, og Friis klarte ved flere anledninger å påvirke saker og forhold til gunst for Bjelke. Det ser likevel ut som om saksforholdet rundt setegårdene etter 1636 var av en slik karakter at Bjelke valgte å reise til Danmark som adelens fullmyndig, i stedet for å overlate alt til nettverket.

Generelt hadde Bjelke stor betydning som den norske adelens talsmann, både ved

¹⁵⁵² Kongsrud 2011 s. 252

¹⁵⁵³ Weidling 1998a s. 501-502

¹⁵⁵⁴ Se kapittel 4.3.2, 5.7, 6.3.3. og 6.5.2.

formelle forhandlinger og ved bruk av sitt nettverk ved hoffet utenom forhandlingene. Nettopp i denne første perioden hvor forhandlingene med kongen var få, ser Bjelkes aktivitet ut til å ha hatt størst betydning. En viktig begrensning er likevel at Bjelkes henvendelser aldri dreidde seg om politiske rettigheter eller saker. I alle tilfellene hvor Bjelke henvendte seg til kanslerne eller andre var saksfeltet økonomiske eller andre ikke-politiske privilegier. Andre saker i Bjelkes brev var tjenester, rettshjelp, forleninger eller goder til seg selv eller enkeltpersoner i hans egen krets. Mønsteret er likevel klart: i de tilfellene hvor den norske adelen ønsket utvidede privilegier utenom hyllingene, eller forsvarte privilegier de mente ikke ble respektert, henvendte de seg til Jens Bjelke i kraft av hans stilling som Norges rikes kansler og adelens talsmann. Bjelke kunne så benytte seg av sin stilling og sitt nettverk inn mot hoffet, som inkluderte kongens kansler i Danmark, til å fremme sakene videre på adelens vegne.

9.3.3. Jens Bjelke: Megler, mellommann eller lobbyist?

Jens Bjelke fungerte definitivt som en viktig talsmann for den norske adelens interesser, men hvilken funksjon hadde han i nettverket mellom den norske adelen og sentralmyndighetene? Som jeg har diskutert innledningsvis, og forsøkt å belyse i de faktiske forhandlings situasjonene, var patron-klientbånd mellom lokale adelsmenn i Norge og sentrale adels- og embetsmenn ved hoffet og sentralmyndighetene i Danmark den grunnleggende uformelle kanalen for å påvirke beslutninger som adelen ønsket avgjort i sin favør. Jens Bjelke benyttet seg hyppig av disse forbindelsene, både via brev og ved personlige møter i Danmark. Et av målene ved å undersøke Jens Bjelkes brev har vært å avgjøre om hans rolle i forhandlingene kan falle under Ketterings definisjon av såkalte *meglere*. Det er da særlig Bjelkes embetsposisjon som Norges rikes kansler, deltagelse i relevante forhandlinger, betydelige ressurser og forbindelser som gjør det særlig aktuelt å drøfte hans rolle. Av mest interesse for det siste spørsmålet var Bjelkes rolle under forhandlingene om skatteprivilegiet til den norske adelen generelt i 1609, skatteprivilegiet til adelen i Båhuslen og Viken i 1627-28, forhandlingene rundt 1629-petisjonen 1629-1631 og forhandlingene rundt setegårdene i 1637.¹⁵⁵⁵

En megler karakteriseres av at han aktivt forhandlet frem en utveksling mellom en interessegruppe og sin egen patron. I motsetning til *mellommenn* og *lobbyister* kunne meglerne benytte seg av egne ressurser, slik som egne klienter innad i sentrale råd og institusjoner eller

¹⁵⁵⁵ Se kapittel 4.3.2, 5.7, 6.3.3. og 6.5.2.

mulighet til å tilby kompensasjoner, for å forhandle frem et ønsket resultat. Typiske eksempler var gjerne å samle støtte om administrative eller fiskale befalinger fra sentralmyndighetene hos eliten i provinsene og sikre de samme elitene en ønsket kompensasjon i bytte. Megleren selv kunne forvente kompensasjon i form av godvilje eller gaver.¹⁵⁵⁶ Megleren skilte seg *mellommenn* ved at han kunne innvirke på selve forhandlingen om utvekslingen via egne ressurser, noe mellommenn ikke kunne gjøre. De fungerte bare som budbringere eller formidlere mellom partene.¹⁵⁵⁷ En annen kategori var *lobbyister*. De skilte seg fra meglere ved at de forsøkte å påvirke forhandlinger og beslutningsprosesser utenfra. De meklet ikke aktivt frem en avtale mellom to parter, men forsøkte å påvirke utfallet av en avgjørelse til eget beste.¹⁵⁵⁸ Det skjedde typisk via reiser, samtaler og annen kommunikasjon. Generelt hadde meglere mer innflytelse, prestisje og politisk tyngde enn mellommenn og lobbyister. Meglere hadde makt i seg selv, mens mellommenn og lobbyister opptrådte på vegne av noen andre.¹⁵⁵⁹

Ut fra Bjelkes innsats i de fire mest aktuelle forhandlingene kan vi slå fast at han hadde eller i det aller minste hevdet å stå i et patron-klientforhold med kongens kansler i Danmark. Det var til ham de viktigste sakene ble stilet, og Bjelke henvendte seg både skriftlig og via fysiske reiser til Danmark. Det er åpenbart at Bjelke fungerte som en patron for enkelte adelige blant den norske adelen generelt, særlig når det gjaldt ønsker om embeter og mindre len, men var han en megler? I likhet med meglere hadde Bjelke betydelig *kreditt* av økonomisk og sosial karakter, men han manglet politisk kreditt i form av direkte tilknytning til sentralmyndighetene eller hoffet.¹⁵⁶⁰ Det ser heller ikke ut til at Bjelke på noe tidspunkt ble bedt om å forhandle frem ordninger med den norske adelen eller elitene utover funksjonen som kommisær på stendermøtene. Faktisk var så godt som alle viktige henvendelser fra adelen, hvor han selv hadde hel eller delvis interesse, rettet mot beslutningstakerne i Danmark. Bjelkes arbeid for den norske adelens interesser stemmer følgelig best overens med Ketterings definisjon av en lobbyist. Bjelke var ikke en nøytral part, men arbeidet for å påvirke beslutninger som helt eller delvis var i egen interesse. Han passer derfor ikke inn under definisjonen mellommann. Til tross for at Bjelke ble benyttet som kommisær og satt i en embetsposisjon hvor han potensielt kunne blitt benyttet som megler, fungerte han aldri som dette. Årsaken var at Bjelke ikke hadde en posisjon som tillot ham

¹⁵⁵⁶ Kettering 1986 s. 42

¹⁵⁵⁷ Kettering 1986 s. 56

¹⁵⁵⁸ Kettering 1986 s. 57

¹⁵⁵⁹ Kettering 1986 s. 58

¹⁵⁶⁰ Se s. 41

å formidle noen vesentlig patronasje fra sentralmyndighetene og ned til de norske stendene. Han kunne be om støtte, og var en tydelig leder for den norske adelen, men hadde ikke nok politisk innflytelse til at han kunne forhandle frem avtaler med sentralmyndighetene, og påvirke de norske stendene i større administrative saker eller tjenester i bytte. Bjelke var klienten til sentrale personer ved hoffet, i første rekke i kanselliet, og hadde selv både adelige og uadelige klienter i Norge. I rollen som den norske adelens talsmann fungerte likevel Bjelke som en lobbyist, ikke som en megler. Situasjonen var derimot en helt annen når det gjaldt funksjonen til den politisk mektigere stattholderen.

9.3.4. Stattholderens betydning for den norske adelen

Stattholderen var den siste aktøren som den norske adelen samarbeidet hyppig med i perioden. Samarbeidet fikk likevel ikke omfattende betydning før under stattholderperioden til Jens Juel, og særlig etter at stendermøtene igjen ble innkalt i 1628. Det tette samarbeidet mellom stendene, først og fremst adelen, og stattholderen vokste frem etter en serie med endringer i forvaltningen. De mest betydningsfulle var for det første den økte bruken av kommisjoner og utvidelsen av stattholderens oppgaver og ansvar. Det andre var innkallingen av stendermøtet fra 1628 og de økte forhandlingene om bevilgninger fra stendene. Disse faktorene medførte økt kontakt mellom stattholderen og ledende deler av den norske adelen og andre stender i konkrete spørsmål om norsk forvaltning. Det tredje var fremveksten av et politisk, økonomisk og sosialt interessefellesskap mellom stattholderen og de norske stendene. Stattholderen var den eneste av de danske riksrådene som fysisk oppholdt seg i Norge og som selv fikk erfare konsekvensene av, og utfordringer knyttet til den danske sentraladministrasjonens politikk. Det gjaldt særlig innenfor det norske forsvaret, hvor stattholderen hadde øverste myndighet og ansvar, men som lenge ikke fikk tilstrekkelige midler til å gjennomføre jobben. Det er derfor ikke merkelig at det særlig var på spørsmål knyttet til det norske forsvaret at stattholderen i større grad sympatiserte med de norske stendene enn sentralmyndighetene.

Under Enevold Kruse og de øvrige stattholderne før Jens Juel eksisterte det ingen arena for politiske forhandlinger i Norge. Det nærmeste var en sjelden kommisjon eller tilsvarende som tok for seg spesifikke problemer knyttet til lovverket eller andre administrative forhold. Først under utbyggingen av stattholderembetet under Jens Juel økte kontakten mellom stattholderen og de norske stendene på grunn av stattholderembetets økte arbeidsoppgaver og større

ansvarsområder. Særlig antallet kommisjoner økte så mye i omfang og hyppighet at det ble en mer eller mindre fast møteplass mellom stattholderen, kansleren og en eller flere av de ledende adelsmennene. Stendermøtet i 1628 etablerte videre en politisk arena for alle de norske stendene, men vi kan se spor av politisk samarbeid noen år tidligere. Under riksrådsmøtet i 1626 ble det lagt frem forslag om at stattholderen i Norge og representanter fra de norske stendene også skulle møte på de danske stendermøtene. Den opprinnelige planen var altså at det skulle bli et felles dansk-norsk stendermøte i Danmark, og ikke separate bevilgningsmøter.¹⁵⁶¹ Jens Juel var selv til stede under møtet hvor forslaget ble stilt og har i det minste vært en av, om ikke den viktigste, blant forslagsstillerne. Jens Bjelke hadde ikke mulighet til å delta på riksrådsmøtene, men var til stede under herredagen i Kolding i 1627. Det indikerer at et politisk samarbeid som i det minste inkluderte stattholderen i Norge og Norges rikes kansler eksisterte også under de forberedende samtaler før stendermøtene igjen ble innkalt i 1627 og 1628.

Stattholderne fra og med Jens Juel hadde dessuten tettere tilknytning til den norske adelen og de øvrige stendene via felles interesser og forbindelser. Politiske interesser knyttet til utbyggingen av det norske forsvaret var felles under samtlige av stattholderne fra og med Juel. Her var forskjellen fra Enevold Kruse neppe stor, da også han hadde bidratt til å utvikle både en krigsordinans og startet bevæpning av bøndene. Arbeidet var riktignok befalt av kongen, og ble forsøkt gjennomført etter en enklere og rimeligere ordning enn den som ble gjennomført på samme tid i Danmark. Økt spenning med Sverige og misnøye med det mangelfulle norske forsvaret forsterket ønsket om å utbygge forsvaret hos både stattholderen og stendene under Juels stattholderskap. Stendermøtet ga stattholderen og stendene en formell mulighet til å samarbeide politisk, og begge dro nytte av samarbeidet. Stattholderen kunne vise til støtte for sine forslag hos de norske stendene, mens de norske stendene fikk en talsperson for norske interesser i riksrådet. Samarbeidet fortsatte under alle de følgende stattholderne frem mot 1661, men nådde en klar topp under Hannibal Sehested.

Økonomisk begynte stattholderne dessuten å investere i norsk jordegods og næringsdrift i den undersøkte perioden. De var ikke lenger i landet som rene embetsholdere, men var like engasjert i økonomiske virksomheter som øvrige adelsmenn. Også her ser vi et oppsving under Jens Juel som gikk tungt inn i bergverkindustrien i tillegg til godssamlingen Fiskum. Etterfølgeren Christoffer Urne var Norges nest største godseier i 1639, og hadde interesser

¹⁵⁶¹ Se kapittel 5.5.2.

innenfor sagbruksnæringen. Hannibal Sehested var involvert i det meste av næringer i Norge, og hans enorme norske gods overskygget fullstendig de norske standsfellenes. Interessen for å forbedre den norske adelens privilegier kan derfor ikke ha vært imot stattholderens interesser, som jo ville tjent på utviklingen. I slutten av 1648 ser det likevel ut som Hannibal Sehested skiftet strategi og begynte å arbeide for at han og hans slekt skulle oppnå danske privilegier på sine norske gods i stedet for å arbeide for en generell utvidelse av den norske adelens privilegier. Fra 1648 ble det heller ikke avholdt noen norske stendermøter under Sehested. Forklaringen ligger mest sannsynlig i at tronskiftet, sammen med den økende motstanden mot Sehesteds norske politikk som delvis baserte seg på samarbeid med de norske stendene, gjorde det mer risikabelt å fronte krav på vegne av hele den norske adelsstanden. Sehested satset heller på å pleie et godt forhold til den nye kongen personlig, og denne strategien ble kronet med suksess da han og hans etterkommere fikk rett til å nyte alle danske adelsprivilegier på alt sitt norske gods i juni 1649. I motsetning til det politiske samarbeidet er eventuelt samarbeid med stattholderne under privilegieforhandlingene vanskeligere å spore i kildene. Det finnes likevel noen: Christoffer Urne utalte seg svært gunstig om spørsmål knyttet til setegårdene i 1638, mens både han og Hannibal Sehested var del av forhandlingene som ledet frem til adelsprivilegiet fra 1646.¹⁵⁶² Det er derimot ukjent om Gregers Krabbe hadde noen økonomiske interesser i Norge. Han støttet likevel både adelens henvendelser om privilegier og forsvar i 1650-årene.¹⁵⁶³

Sosialt økte kontakten mellom stattholderne og adelsstanden. Jens Juel hadde ekteskapsforbindelser til den norske adelen via konas familie, og Christoffer Urne hadde to svogre i Norge. Tilsvarende nærhet har derimot ikke latt seg påvise hos Sehested eller Krabbe, så det kan ikke ha vært det mest sentrale elementet. Det bidro likevel til å knytte stattholderne og de norske stendene sammen i et tettere nettverk, i tillegg til at stattholderen ble den av de danske riksrådsmedlemmene som stolte mest på de norske elitenes lojalitet. Et par uforutsigbare faktorer, som påvirket stattholderens rolle som innflytelseskanal, var stattholderens person, posisjon i Danmark og uforutsigbare hendelser slik som kriger. Det demonstreres best av Hannibal Sehested som var kongens svigersønn og som var stattholder under en krig som rammet Norge direkte. Selv om starten på Sehesteds stattholderperiode ikke bar preg av den maktposisjonen han skulle opparbeide seg, viste den økte myndigheten han fikk under Hannibalfeiden, og det økende

¹⁵⁶² Se kapittel 6.5.3. og 7.7.3.

¹⁵⁶³ Se kapittel 8.3.

samarbeidet med de norske stendene, hvor stor innflytelse stendermøtet kunne oppnå. Sehested var nært kongen, oppnådde en særlig mektig stilling under krigen som han beholdt i de følgende årene, og han la svært stor vekt på å samarbeide med de norske stendene. Stendermøtet i 1645 representerte høydepunktet på dette samarbeidet. Kombinasjonen har med rette fått mye oppmerksomhet i historieskrivingen, men Sehested representerte et «avvik» fra normalen når det gjaldt stattholderne. Graden av interessefellesskap og samarbeid med stendene var jevnt økende i hele perioden, men gjorde et betydelig hopp under Sehested. Gregers Krabbe og Niels Trolle representerte i større grad en tilbakevending til «normalen», men både Krabbe og Trolle besatte et stattholderembete med større myndighet enn Christoffer Urne. Niels Trolles stattholderperiode viste deler av den samme utviklingen som under Sehested på grunn av den økte myndigheten under Krabbekrigen og Bjelkefeiden. Trolle rakk derimot aldri å føre forhandlinger med stendene i etterkant av krigføringen, så det lar seg ikke gjøre å sammenligne samarbeidet med stendene i fredstid.

Utviklingen mellom de ulike stattholderne, og de ulike faktorene som spilte inn mellom dem og de norske stendene, gjør det vanskelig å peke på et forhold som avgjørende for utviklingen. Mest sannsynlig har en kombinasjon av disse faktorene og endringene til sammen bidratt til å skape og forsterke et større interessefellesskap overfor kongen og det danske riksrådet. Samarbeidet med stattholderne har likevel et par hovedtrekk. Samarbeidet med stattholderne var i begynnelsen først og fremst politisk, og skjedde innenfor rammene av stendermøter og andre formelle forhandlinger. Samarbeidet økte i betydning gjennom perioden og nådde en klar topp under Sehested. Stattholderen var aldri del av den felles resolusjonen fra adelen eller noen av de andre stendene, men uttrykte seg om sakene i separate brev. I de tilfellene hvor stattholderne også påvirket privilegieforhandlingene skjedde det enten via skriftlig eller muntlig støtte til adelens søknader.

9.3.5. Stattholderembetet i Norge: Statsvekst eller intendantordning?

Den betydelige utbyggingen av stattholderembetets ansvarsområder og myndigheter har ifølge Øystein Rian blitt oppfattet av norske historikere «som fremveksten av en stat i Norge.»¹⁵⁶⁴ Han

¹⁵⁶⁴ Øystein Rian (2018) «De danske stattholderne i Norge 1572-1814.» I: *I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten i anledning 70-årsdagen 22. juni 2018*. Ole Alsvik, Hans P. Hosar og Marianne Wiig (red.). Oslo: Nasjonalbiblioteket, s. 413

viser blant annet til Knut Mykland som eksempel.¹⁵⁶⁵ Rian selv mener derimot at stattholderskapet ligner mest på den franske intendant-ordningen, der kardinal Richelieu og Ludvig 14. sendte intendanten til hver av de franske provinsene for å øke skatteuttaket radikalt og etablere militær disiplin, noe også stattholderen i Norge gjorde.¹⁵⁶⁶ En lignende observasjon har Gunner Lind gjort om behovet for å utvide nettverket i den ekspanderende danske hæren frem mot Torstenssonfeiden. Kongen alene var ikke tilstrekkelig for å danne et bredt nok nettverk for rekrutteringer, promosjoner etc. innenfor den voksende hæren. Løsningen var enten å benytte det han kaller *formidlere*, altså Ketterings meglere, eller å etablere selvstendige nettverk under sentrale embetsholdere som den danske marsken. Lind konkluderer at det sistnevnte var mest utbredt.¹⁵⁶⁷ Tatt i betraktning hvor sentralt arbeidet med oppbygging av det norske forsvaret ble for stattholderne i Norge, særlig under Hannibal Sehested, kan også Linds konklusjon muligens overføres til stattholderembetet. Også Kettering beskriver praksisen med bruk av intendanten i sitt arbeid med patroner, meglere og klienter. Kettering viser at intendanten ofte fungerte som patroner og meglere overfor elitene i provinsene.¹⁵⁶⁸ Altså kunne en intendant også fungere som en megler.

Ordningen med intendanten i Frankrike var i første rekke et styringssystem som delvis ble benyttet under de franske førsteministrene Richelieu og Mazarin, men ble særlig effektivt under kong Ludvig 14. og førsteminister Jean-Baptiste Colbert. Ordningen gikk ut på at førsteministrene plasserte egne klienter, ofte slektninger, i nøkkelposisjoner i de franske provinsene. Det inkluderte viktige embeter som guvernører og posisjoner innenfor de provinsielle stendermøtene. Målet var å sikre stendenes samarbeid og godkjenning av nye kongelig påbud, i første rekke skatter. Særlig under Colbert ble systemet langt mer effektivt, og innebar systematisk bruk av bestikkelser, trusler og straff for å sikre stendenes samarbeid.¹⁵⁶⁹ Intendanten var langt mer avhengig av førsteministrene enn det provinsielle stormenn med etablerte nettverk ville være. De ble derfor enklere å kontrollere og var mer pålitelige.¹⁵⁷⁰ Hvor mye lignet stattholderembetet i Norge på den franske intendantordningen?

¹⁵⁶⁵ Knut Mykland (1974) *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge: i tiden fra omkring 1630 og inn til Frederik den tredjes død*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 27-35

¹⁵⁶⁶ Rian 2018 s. 413

¹⁵⁶⁷ Lind 1994 s. 191

¹⁵⁶⁸ Kettering 1986 s. 168, 172, 174-175

¹⁵⁶⁹ Kettering 1986 s. 168, 172

¹⁵⁷⁰ Kettering 1986 s. 172

I hvilken grad man vil støtte seg på Myklands eller Rians syn, kommer veldig an på om man betrakter stattholderne i den behandlede perioden generelt, eller om man særlig vektlegger Hannibal Sehesteds stattholderperiode. Bruken av tre stattholdere i Norge i perioden 1608-1642 som alle hadde bakgrunn som rentemestre støtter påstanden om at økte overføringer til staten var en avgjørende oppgave for stattholderen. Etablering av militær disiplin kan derimot ikke sies å ha vært et viktig arbeidsområde for stattholderne. Det skyldtes hovedsakelig mangelen på støtte til det fra sentralt hold. De norske bondesoldatenes gjenstridighet tyder videre på at arbeidsområdet verken var en prioritet for sentralmakten eller et vellykket arbeidsområde. Selv Sehested, som klarte å opprette en betraktelig norsk hærstyrke, hadde store problemer med de norske bondesoldatene, noe han heller ikke la skjul på. Først under Niels Trolles stattholderskap og de to krigene ser det ut til å ha endret seg, men det kan delvis tilskrives at disse krigene fra norsk side var forsvars- og gjenerobningskriger, mens bondesoldatenes tradisjonelle motvilje var rettet mot angrepskriger. En avgjørende faktor i vurderingen av stattholderembetet som et ledd i statsveksten må være etableringen av frittstående, selvstendige forvaltningsenheter som kunne fungere utenom stattholderens person. Som både Øystein Rian og Ranveig Låg Gausdal konkluderte i sine studier av henholdsvis Jens Juels og Christoffer Urnes stattholderskap, fant det sted en økende utbygging av embetets myndighet, roller og funksjoner. Særlig under Urne utviklet flere av disse seg til å bli selvstendige funksjoner som stattholderen etter hvert trakk seg ut fra.¹⁵⁷¹ Stattholderembetet myndighet og utbyggingen av den norske administrasjonen nådde en klar topp under Sehested, men som Ole Henrik Gjeruldsen påpeker medførte ikke Sehesteds fall at embetet og de administrative nyskapningene ble helt tilbakestillt til Urnes tid. Tvert imot konkluderte Gjeruldsen at embetets myndighet var større under Krabbe enn Urne.¹⁵⁷² Det administrative apparatet i Norge ble heller ikke fjernet, selv om de danske sentralmyndighetene reetablerte kontrollen på de norske skatteinntektene. Det er derfor ikke et motsetningsforhold mellom betoningen av stattholderembetets betydning for fremveksten av en egen statsforvaltning i Norge, og påstanden om stattholderen som en intendant etter fransk mønster.

Stattholderens samarbeid med de norske stendene peker dessuten på et annet viktig aspekt ved intendantordningen, nemlig samarbeidet med etablerte eliter i provinsene. Ingen av de franske førsteministrene forsøkte å angripe de mektige adelsmennene i provinsene eller klientene

¹⁵⁷¹ Rian 1975 og Låg 1997

¹⁵⁷² Gjeruldsen 1997

deres. I stedet omgikk, underminerte og/eller innarbeidet førsteministrene disse lokale elitene inn i sitt eget klientnettverk for å sikre samarbeid og effektivisere administrasjonen. Lojale intendanten i rollen som meglere ble en viktig del av arbeidet ved at de kunne formidle attraktive tjenester og goder fra hoffet og ut til provinsene.¹⁵⁷³ Samarbeidet med elitene ute i provinsene har blitt tillagt større betydning i senere historiske arbeider. William Beik hevder suksessen til Ludvig 14.s regime i første halvdel av hans personlige styre etter 1661 i like stor grad kan tilskrives samarbeidet med etablerte eliter i provinsene som den nylige innovasjonen med bruken av intendanten.¹⁵⁷⁴ Både Robert Harding og Sharon Kettering påpeker at den sterke sentraladministrasjonen var resultat av samarbeid, ikke konflikt med provinsielle eliter, og at statsveksten skjedd ved at disse elementene gradvis ble knyttet inn i de samme nettverkene.¹⁵⁷⁵

Selv om verken den norske adelen eller borgerstanden var i nærheten av å inneha den samme maktbasen som de franske provinsielle elitene, er det slående hvor mange av stattholderens forhandlinger med stendene som bar preg av nettopp den samme typen samarbeid. Målet med stendermøtene var jo nettopp å få igjennom nye krav om skatter og bevilgninger, og som vi har sett var stattholderens forhold til de norske stendene preget av samarbeid ved flere anledninger, særdeles når det gjaldt politiske spørsmål. Oppgaven til stattholderen var å effektivisere skatteuttaket og delvis, når trusselen ble stor nok, bygge opp forsvaret. Men arbeidet var ikke preget av tvang og overkjøring av de norske stendene fra stattholderens side, men i stor grad bygget på samarbeid. I bytte mot stendenes støtte og aksept av nye plikter, bevilgninger og overføringer til staten, formidlet stattholderne stendenes kollektive ønsker tilbake til sentraladministrasjonen. Det kunne stattholderen gjøre fordi han, i motsetning til Norges rikes kansler, innehadde både den nødvendige politiske kreditt, samt kunne formidle patronasje fra hoffet. Foruten privilegier til adelen ble mange av borgerstandens representanter ofte stattholderens egne klienter, og det forenklet samarbeidet mellom de ledende stendene ytterligere. Samarbeidet med stendene forekom under samtlige av Norges stattholdere fra og med Jens Juel, men igjen fremsto Hannibal Sehested stattholderskap som det mest eksplisitte eksempelet. Det var delvis i kraft av det tette forholdet til Kristian 4. og de militære fullmaktene fra Hannibalfeiden, men også Sehesteds forståelse av nytten av å ha stendenes støtte for sin egen administrasjon. Under Sehested fikk dessuten stattholderembetet det militære preget som Lind

¹⁵⁷³ Kettering 1986 s. 174-175

¹⁵⁷⁴ William Beik sitert i Scott og Storrs 1995 s. 36

¹⁵⁷⁵ Kettering 1986 s. 175

knyttet sammen med utvidelsen av de kongelige nettverkene via selvstendige nettverk. Stattholderen hadde altså mulighet til å tildele offiserstillinger i kraft av egen posisjon, og ikke som en kongelig megler. Hva kan vi da konkludere om stattholderskapet i Norge i denne perioden?

Både Rian og Myklands posisjoner er korrekte. Det fant sted en betydelig statsvekst i Norge under stattholderne frem mot 1661 som Mykland hevder, og som resulterte i etableringen av flere varige administrative forvaltningsorganer. Samtidig kan denne statsveksten i stor grad tilskrives stattholderembetet som, i likhet med de franske intendantene, i økende grad ble brukt til å øke skatteuttak fra, og delvis etablere militær kontroll i riket. Stattholderen liknet altså svært mye på de franske intendantene slik Rian hevder, og lyktes både med å øke overføringene til, og knytte det norske riket tettere til sentraladministrasjonen i Danmark. Men som blant annet Kettering har påpekt om de franske intendantene, skjedde arbeidet i stor grad som et samarbeid med de norske elitene. Og i motsetning til Norges rikets kansler fungerte stattholderen helt klart som en megler i sitt samarbeid med de norske stendene. I bytte mot nye økonomiske overføringer og støtte om egen administrasjon, kunne stattholderen tilby en viss grad av støtte til stendenes egne politiske og økonomiske ønsker i kraft av sin egen posisjon og forbindelser inn til riksrådet og kongen. Han kunne altså forhandle frem samtykke til nye pålegg blant de norske stendene ved å benytte egne, politiske ressurser som ledd i disse forhandlingene. Stattholderen i Norge i den undersøkte perioden oppfylder dermed Ketterings definisjon av en megler fullt ut.¹⁵⁷⁶

9.4. Interessekonflikter med sentralmyndighetene

Årsaken til at flere av målene til den norske adelen tok lang tid å gjennomføre, ble innskrenket i ettertid eller aldri ble realisert i det hele tatt, lå i grunnleggende interessemotsetninger mellom dem, kongen, det danske riksrådet og/eller den danske adelen generelt. Enkelte forhold kunne være rene interessemotsetninger, mens andre, særlig politiske, knyttet seg til grunnleggende strukturer ved den dansk-norske statsforvaltningen, Norges posisjon innenfor staten og spørsmål om nordmennenes lojalitet.

Ifølge Steffen Heiberg var Danmark-Norge «[...] en dansk stat regeret på grundlag af Danmarks politiske traditioner. Gennem alle årene fra 1536 til 1814 var camouflage af

¹⁵⁷⁶ Kettering 1986 s. 42

virkeligheden en del af den danske politik over for Norge.»¹⁵⁷⁷ Det siktes her til Norges fortsatte statsrettslige status som et rike etter 1537, men et rike som var underordnet Danmark. Norge beholdt likevel ikke noen selvstendige forvaltningsorganer av betydning, men ble i praksis styrt og administrert fra København.¹⁵⁷⁸ Denne posisjonen sikret sentralmyndighetene full kontroll på den norske administrasjonen, men unnlot samtidig å inkorporere de norske stendene i de politiske rettighetene til de danske stendene. Norge ble på mange måter styrt som et dansk landskap, men samtidig fratatt de danske landskapenes politiske rettigheter. Alle politiske avgjørelser som angikk Norge, ble fattet av kongen og medlemmer av det danske riksrådet. Samtidig hadde ingen norsk adelsmann eller embetsholder plass i riksrådet. Stattholderen i Norge var riktignok medlem av riksrådet, men han var dansk, ikke norsk adelsmann. Alle sentrale statsinstitusjoner knyttet til administrasjonen lå i og ble styrt fra København. Skatt og toll ble hovedsakelig sendt direkte til rentekammeret. Danske kanselli var felles for både danske og norske saker. I motsetning til tyske kanselli, som var en egen underavdeling i kanselliet som tok for seg saker knyttet til hertugdømmene, fikk aldri norske saker en tilsvarende avdeling. Alle internasjonale avtaler og traktater ble fattet i Danmark, og alle nye skatter, påbud, forbud, reguleringer og befalinger ble utformet og/eller godkjent av den danske sentraladministrasjonen.¹⁵⁷⁹ «Kamuflasjen» besto i å dekke over disse maktpolitiske realitetene. Hvor gyldig er påstanden om den danske politikken overfor Norge generelt i perioden, og hvor beskrivende er den for de danske sentralmyndighetenes møte med økte krav om politisk innflytelse og deltagelse fra de norske stendene?

Som vi så i kapittel 2.2. skilte Norge seg fra de fleste riker og land innenfor de samtidige konglomeratstatene i Europa på 1600-tallet ved at mesteparten av rikets institusjoner verken ble videreført, eller inkorporert i felles dansk-norske institusjoner. Selv innenfor Oldenburgstaten skilte Norges posisjon seg fra blant annet Slesvig-Holstein, som siden unionen i 1460 hadde beholdt sine stendermøter, landtagene. Norges posisjon minnet delvis om hvordan Island og Færøyene ble styrt, selv om de selvfølgelig ble omtalt som, og åpent behandlet som «land.» De danske sentralmyndighetene tok likevel hensyn til lokale krav og tilpasset politikken deretter. I motsetning til Island og Færøyene, men i likhet med Slesvig-Holstein, hadde Norge en egen

¹⁵⁷⁷ Steffen Heiberg (2004) «Det oldenborgske monarki. Danmark og Norge 1536-1814. Et rids.» I: *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700-1905*. Red. Mette Skougaard. København: Gads forlag, s. 18

¹⁵⁷⁸ Heiberg 2004 s. 18

¹⁵⁷⁹ Moseng, Opsahl, Pettersen, Sandmo 2003 s. 116-119

stattholder. Norge ble heller ikke like hardt bundet av danske handelsmonopoler. Norge beholdt dessuten statusen som rike, selv om få institusjoner ble videreført. Det som faktisk ble videreført i Norge var norske rettsinstitusjoner, først og fremst Landsloven, herredagen i Norge, og embetet Norges rikes kansler, om enn i en redusert form. Det ble dessuten slått egne norske mynter med den norske riksløven uten andre deler av Oldenburgstatens heraldiske symboler. Alt dette var symboltunge institusjoner og uttrykk knyttet til Norges status som rike. De bidro til å opprettholde en kontinuitet og forutsigbarhet for det brede lag av befolkningen ved å videreføre det norske rettssystemet og de tradisjonelle skattene og avgiftene. Ingen av disse institusjonene representerte likevel noen utfordring for den sentraliserte politiske og fiskale administrasjonen av Norge.

Tilsvarende var sentralmyndighetene alltid svært nøye på å benytte retorikk om Norge som et eget rike, eller at de to rikene var «inkorporerte» i sine henvendelser til den norske befolkningen. Den samme retorikken ble også konsekvent benyttet overfor utenlandske fyrster og i forbindelse med internasjonale traktater. Norge ble fortsatt betegnet som et kongerike i disse traktatene. Det hang sammen med at flere europeiske fyrstehus opprettholdt arvekrav på Norge etter 1537. Disse inkluderte hertugene av Holstein-Gottorp, og via ekteskap, de svenske Vasakongene.¹⁵⁸⁰ Oldenburgkongene kunne ikke avskaffe Norges eksistens som et eget rike i henhold til innholdet i den såkalte Norgesparagrafen uten at det ville medføre legitimitetsproblemer for dem selv overfor andre fyrster med arvekrav.¹⁵⁸¹ Norge som rike ble altså videreført både av Oldenburgkongene og av utenlandske fyrster, både overfor nordmennene og i utenrikspolitiske saker. Derimot kunne det danske riksrådet og provinsadelen i sine egne forhandlinger med kongen omtale Norge som et «land» eller «pertinens» for å legitimere sine prioriteringer og ønsker knyttet til norsk administrasjon.¹⁵⁸² Det var blant annet tilfelle da representantene fra den danske provinsadelen krevde at Fredrik 3.s håndfestning skulle spesifisere «[...] at Norgis rige er och bliffuer vnder Danmark, som et lemb vnder cronen, som det altid weret haffuer.»¹⁵⁸³ Kravet ble imidlertid ikke tatt med i den endelige håndfestningen.¹⁵⁸⁴ Det representerte likevel det dominerende synet på Norges stilling i Oldenburgstaten, selv om man ikke uttrykte det eksplisitt i

¹⁵⁸⁰ Øystein Rian (1995b) «1536-1814. Foreningen med Danmark.» I: «Selvstendighet og union. Fra middelalder til 1905.» Bind I i: *Norsk utenrikspolitikk historie*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 138-139

¹⁵⁸¹ Rian 1995b s. 138

¹⁵⁸² Se s. 79

¹⁵⁸³ Hansen 1959 s. 67

¹⁵⁸⁴ Hansen 1959 s. 42-43

håndfestningen eller andre offentlige dokumenter. Når det gjaldt symboler og retorikk knyttet til Norges status som rike i offisielle dokumenter, og forhandlinger rettet mot utenlandske fyrster, ser teorien om tilsløring av virkeligheten ut til å være svært dekkende. Ser man derimot på de norske stendenes manglende mulighet til å delta i den politiske forvaltningen av Norge, er det åpenbart at også andre faktorer spilte inn.

De norske stendenes manglende mulighet til å samtykke i det danske kongevalget var et område som tydeligvis var vanskelig å legitimere. På den ene siden avskrev det danske riksrådet siden 1536 alle påstander om en arverett til Norge fra kongemakten. Men bortsett fra stendermøtet i 1582 ble aldri et formelt, norsk samtykke til de danske kongevalgene innhentet. Stendermøtet i 1582 fremsto som et middel for å knytte de norske elitene nærmere sentralmakten i en periode da man fryktet at lojaliteten til regimet var vaklende.¹⁵⁸⁵ De norske stendene hadde i realiteten ikke mulighet til å avvise de danske stendenes valg, så samtykket var symbolsk, men like fullt av stor betydning for de norske stendene. Adelen fikk dessuten et privilegiebrev til gjengjeld for sitt samtykke. Praksisen utviklet seg likevel ikke til en fast ordning, siden de danske elitene ikke var interesserte i å gjøre ordningen permanent. Nordmennenes manglende mulighet til å delta i kongevalgene ble fra 1604 lovfestet i Kristian 4. norske lov. Men loven var likevel ikke til hinder for at kongens kansler Christen Thomesen Sehested under hyllingen i 1648 unnskyldte seg i sin tale til de norske stendene med at man ikke hadde hatt tid til å innhente deres samtykke til kongevalget.¹⁵⁸⁶ Man valgte altså i 1648 å vise til tidsnød heller enn å avvise nordmennenes mulighet til å samtykke med referanse til lovverket. Det var neppe en politisk imøtekommelse overfor nordmennene, loven fra 1604 var fortsatt gjeldende og formelt ubestridt av de norske elitene. Norges rikes kansler Jens Bjelke demonstrerte for øvrig det da han svarte Sehested at valget var i henhold til loven. En tilsvarende hendelse fant også sted under hyllingen i 1656.¹⁵⁸⁷ Begge disse hendelsene var hovedsakelig et avtalt spill, særlig Bjelkes tilsvarende. Vi vet at det var politisk misnøye knyttet til lenspolitikken under Fredrik 3. og særlig det faktum at han så sjeldent var i Norge. Den svenske utsendingen til København, Magnus Durell, nevnte dette i sine rapporter til Karl 10. Gustav i 1653 og 1656.¹⁵⁸⁸ I talen fra 1656 betonte man loven fra 1604 i sterkere grad enn i 1648, mulig for å fremheve lovligheten av det danske kongevalget og for å

¹⁵⁸⁵ Worseth 2016 s. 68-72

¹⁵⁸⁶ Akts. II s. 238

¹⁵⁸⁷ Akts. II s. 571-572

¹⁵⁸⁸ Opsahl 2015 s. 158, 162

demme opp for den økende misnøyen i befolkningen. Det er likevel påfallende at det danske riksrådets representant i sin tale til de norske stendene i 1648 opprettholdt ideen om at de norske stendene egentlig hadde rett til å samtykke i det danske kongevalget, selv om det ikke var tilfelle i henhold til lovverket. De norske elitene var fullstendig klar over innholdet i loven og de politiske realitetene, og det eksisterer heller ingen klager fra den norske adelen på at de ikke hadde fått noen mulighet til å avgi sitt samtykke til kongevalgene etter 1582. Kansler Sehesteds tale ser derfor ut til på være rettet mot den norske befolkningen generelt. Av det vi vet ut fra kildene ble retten til å delta i kongevalget aldri fremmet av verken adelen eller de øvrige stendene 1537-1661. Det hang mest sannsynlig sammen med at det danske rådet uansett valgte kongens eldste sønn som tronfølger, som dermed var arvingen til den norske tronen, uten at det på noe vis ble uttrykt som begrunnelse fra riksrådets side. Riksrådet ville tvert imot unngå kongens påstander om arverett for enhver pris. Kongevalget fremsto dermed som et annet sted hvor sentralmyndighetene forsøkte å skjule de politiske realitetene, men da hovedsakelig overfor allmuen. Målet var da å skjule de norske stendenes manglende rett til å samtykke i kongevalget, og dermed legitimere kongevalget for den norske befolkningen. Samtidig var det viktig for riksrådet å hindre alle kongelige påstander om arverett i Norge. Hendelsene under kongehyllingene viste at strategien i stor grad var rettet mot befolkningen generelt, og hadde som formål å legitimere den danske valgetten.

Det ser følgelig ut til at myndighetenes bruk av kamouflasje hovedsakelig var rettet mot offentligheten og den norske befolkningen generelt. Det bekreftes av andre tilfeller i perioden 1596-1661 som viser hvordan bekymringer for norsk lojalitet mot regimet spilte inn på den danske politikken overfor de tre høyeste stendene i Norge. Tvil om norsk lojalitet ser ut til å ha vært et ankepunkt mot å bevilge penger eller statsinntekter til det norske forsvaret etter 1628. Fra og med Christoffer Urnes stattholderperiode ser åpne interessekonflikter, mellom de norske stendene på den ene siden, og det danske riksrådet og den øvrige danske adelen på den andre siden ut til å være hovedårsaken til at flere av de norske stendenes ønsker og klager ikke ble hørt. Det er vanskelig å hevde at disse eksplisitte avslagene innebar en form for kamouflasje, men så var det heller ikke snakk om offentlige forhandlinger. I motsetning til kongehyllingen var behovet for å skjule maktpolitikken i lukkede forhandlinger mindre. Allerede i forbindelse med forsøkene på å opprette en nasjonal militær i Norge etter Kalmarkrigen i 1614 var kongen ikke villig til å

bevilge av de norske skatteinntektene til formålet.¹⁵⁸⁹ Etter at Kristian 4.s mislykkede inntreden i Keiserkrigen satte staten i permanent gjeld, ble han derimot tvunget til å forhandle med stendene, også de norske. Fra 1628 ble opprettelsen av et norsk forsvar, helt eller i det minste delvis finansiert av norske skatteinntekter, et politisk mål for de norske stendene. Det støtte med en gang på motstand ikke bare hos det danske riksrådet, men også hos det brede lag av den danske adelen. Økt bruk av norske skatteinntekter i Norge betød færre overføringer til Danmark, og økt press på de danske stendene for selv å betjene gjelden og finansiere opprustning i Danmark. Det tilspisset seg under og i etterkant av Hannibalfeiden, da Hannibal Sehesteds fullmakter til å opprette den norske hæren, og økt bruk av norske skattemidler for å finansiere arbeidet, utløste skarpe klager fra den danske adelen. De norske stendene og stattholderen presset på for å få finansiert det de mente var et nødvendig forsvar av Norge, mens den danske sentralmakten og adelen presset på for at mest mulig av de norske skattemidlene skulle overføres til København og benyttes til gjenoppbygging, gjeldssanering og opprustning der. Disse lukkede forhandlingene bærer følgelig lite preg av å være en kamuflering av maktpolitikken, men viste tydelig hvordan det danske riksrådet strittet imot på alle krav om større overføringer til det norske forsvaret. Så lenge Sehested hadde Kristian 4.s støtte, kunne forhandlingene hovedsakelig gjennomføres i norsk favør, selv om noen innrømmelser måtte gis. Det store skiftet fant først sted etter at Fredrik 3. overtok tronen.

Delvis i likhet med motstanden mot de norske hærutgiftene kan vi tolke tregheten i å likestille den norske adelens økonomiske privilegier med den danske. De mest omfattende privilegiene fra 1646 og 1648 ble i begge tilfellene kraftig innskjerpet kort tid etter de ble utstedt. Selv om den danske adelen neppe hadde noen prinsipiell motvilje mot at norske og danske adelsprivilegier skulle likestilles, ville enhver reduksjon i norske skatteinntekter redusere overføringene til Danmark. I den økonomiske situasjonen etter Hannibalfeiden var statsgjelden så dyp at Fredrik 3. og riksrådet i 1648 måtte gå med på å utlegge store deler av krongodset til kreditorene. I en slik økonomisk krise var nye, romslige privilegier til den norske adelen vanskelig å legitimere. At Kristian 4. allerede i slutten av 1646 skjerp inn på tolkningen av 1646-privilegiet var det første skrittet i denne retningen.¹⁵⁹⁰ At Fredrik 3. i praksis utstedte et nytt privilegiebrev til den norske adelen i 1649, som innskrenket privilegiene fra 1648, var det mest

¹⁵⁸⁹ Se kapittel 4.3.4. og 117-118

¹⁵⁹⁰ Se kapittel 7.7.4.

drastiske uttrykket for denne sparepolitikken.¹⁵⁹¹ Den norske adelen protesterte kraftig i 1652, men manglet enhver form for sanksjonsmulighet overfor kongen eller riksrådet.¹⁵⁹² Utvidelsene i det norske forvaltningsapparatet, opprettelsen av militære og fiskale organer under Urne og Sehested ser videre ut til å ha redusert tvilen til nordmennenes lojalitet i så stor grad at det ikke lenger var et argument. Den norske adelen var helt overlatt til kongen og riksrådets nåde.

Var dansk politikk overfor Norge etter 1536/1537 ren kamuflering av de faktiske forhold, altså at det var en dansk stat regjert etter dansk politisk tradisjon og styrt av danske politikere i Danmark? Min tolkning er at det kommer an på hvilken del av det norske samfunnet sentralmyndighetene rettet seg mot. I de tilfellene politikken på noe vis ble uttrykt offentlig og/eller rettet mot befolkningen om helhet, først og fremst mot bønder og allmue som i all hovedsak ikke var del av de politisk orienterte stendermøtene, ser påstanden ut til å være dekkende. Ser man derimot på de tilfellene hvor de norske stendene generelt, eller den norske adelen spesielt, var involvert i ulike lukkede forhandlinger var det sjelden snakk om å skjule maktforholdene. Særlig forhandlingene om forsvar og finans var i økende grad preget av eksplisitte maktforhold som gjorde det klart at det var sentralmyndighetene i København som faktisk styrte. De ledende medlemmene av adelen, geistligheten og borgerne var de eneste i Norge som forsøkte å opptre som en samlet politisk enhet under de formelle forhandlingene med sentralmakten. Det skjedde i forbindelse med stendermøtene fra og med 1628, og ofte sammen med stattholderen i Norge. De var fullstendig klar over de politiske realitetene innenfor Danmark-Norge og hva som var deres egne muligheter og begrensninger. I de tilfellene hvor danske og norske militære og fiskale interesser sto i motsetningsforhold, var det danske riksrådet og den danske adelen tydelige i sine resolusjoner på at danske interesser kom før norske. Det skjedde blant annet da det danske riksrådet foretrakk avståelse av norske landskap over danske under forhandlingene om Brømsebrofreden i 1645.¹⁵⁹³ I de tilfellene hvor det forelå en eksplisitt, eller i det minste implisitt begrunnelse, ble prioriteringen av danske militærstrategiske og økonomiske hensyn vanligvis fremhevet. De fremmet et syn om at norske midler mest mulig uavkortet skulle finansiere de danske utgiftene, men tok i liten grad hensyn til spesifikke behov som lå innenfor Norge, selv når disse angikk staten som helhet. Motsatt hadde ikke nordmennene noen prinsipiell motvilje mot å bidra til fellesskapet. Det bidro med det samme som de danske

¹⁵⁹¹ Se kapittel 7.8.3. og 7.8.4.

¹⁵⁹² Se kapittel 8.2.

¹⁵⁹³ Erslev 1888-1890 s. 58

stendene under forhandlingene. Problemet var bare at norske politiske krav og interesser i liten grad ble ansett som del av dette fellesskapet av de danske styresmaktene, til tross for påstanden om at rikene var inkorporerte.

Det ser altså ikke ut som om sentralmyndighetene forsøkte å skjule de politiske realitetene overfor de norske elitene spesifikt, i motsetning til overfor befolkningen generelt. I åpne befalinger til den norske befolkningen forsøkte man stadig å kamuflere forholdene, blant annet da skattepengene på ny skulle sendes til Danmark etter press fra de danske elitene.¹⁵⁹⁴ Det var derimot ikke tilfelle overfor de norske stendene, som forsøkte å hevde norske politiske krav på tvers av sentralmyndighetens interesser. Men så lenge dansk kontroll over Norge og norske ressurser ikke ble utfordret, fortsatte man å fremme ideen om et harmonisk fellesskap mellom to riker.

¹⁵⁹⁴ NRR VIII s. 584-585

10. Konklusjon

10.1. Innledning

I denne avhandlingen har den norske adelens ulike forhandlinger i perioden 1596-1661 blitt analysert for å vise hvilke konkrete mål de forsøkte å oppnå for sin egen stand, og hvordan de opptrådte som Norges ledende stand i forsøkene på å fremme norske politiske interesser opp mot sentralmyndighetene i Danmark. Hoveddelen av innholdet i adelens petisjoner og forhandlinger tok sikte på å forbedre adelens økonomiske privilegier, og da var likestilling med den danske adelen et åpent uttrykt mål ved flere anledninger. Likevel finner vi fortsatt krav av en åpenbar politisk karakter, selv om disse hovedsakelig ble fremmet innenfor rammene av viktigere møter, hyllingene eller stendermøtene. Med utgangspunkt i kildematerialet etter Jens Bjelke, den norske adelens talsmann for mesteparten av den undersøkte perioden, har undersøkelsen forsøkt å identifisere sentrale aktører som tjente som viktige nettverksforbindelser mellom adelen ute i periferien og inn til maktens sentrum i København. Foruten kongens kansler i Danmark viser kildene at stattholderne i Norge ikke bare fikk den mest sentrale rollen som adelens støttespillere, men i stor grad kan sammenlignes med de franske intendantene, og kunne opptre som rene meglere etter Sharon Ketterings definisjoner. Et viktig premiss for denne formen for samarbeid var det økonomiske og politiske interessefellesskapet som vokste frem mellom de norske stendene og stattholderne, særlig etter 1628. Stattholderne fikk egne økonomiske interesser i Norge, og samarbeidet med de norske stendene styrket deres egen posisjon som danske rikspolitikere.

10.2. Standsmessige og politiske mål

I innhold minnet adelens forhandlinger på 1600-tallet mye om forhandlingene i perioden 1548-1591. Det hang sammen med at adelens mest ettertraktede økonomiske privilegium, skattefrihet på ukedagsgodset, med hals- og håndrett tok lang tid å oppnå. Deler av skattefriheten ble søkt om allerede i 1548, mens privilegiet i sin helhet med sikkerhet først ble søkt om i 1591, og muligens tidligere i 1582. Disse privilegiene ble oppnådd i 1646, men på grunn av kronens forsøk på å innskrenke privilegiet i ettertid, ble nyanseringer og utvidelser fremmet langt ut i Fredrik 3.s regjeringstid. Adelens petisjoner på 1600-tallet fortsatte dermed trenden med å forsøke å utvide den norske adelens økonomiske grunnlag generelt og spesifikt. På den ene siden fulgte de et

overordnet mål om å oppnå likestilling i privilegiene innad i Norge, samt overfor standsbrødrene i Danmark. På den andre siden var flere av de økonomiske privilegiene rettet mot handelsspesifikke og dagsaktuelle problemstillinger. I 1582-1591 var for eksempel rettigheter knyttet til sildefisket av stor betydning på grunn av det rike sildefisket utenfor Båhuslen i andre halvdel av 1500-tallet, og frem til rundt århundreskiftet. Adelenes rettigheter innenfor trelast og sagbruk ble derimot langt viktigere på 1600-tallet på grunn av flere utfordringer i trelasthandelen i 1630-årene. Kongen forsøkte å innskrenke adelenes rettigheter i 1636, samtidig som det fant sted et prisfall på trelast. Både silda og trelasten er dermed eksempler på adelenes mer kortsiktige motiverte mål i petisjonene fra begge periodene. Begge disse overordnede målene ble skjerpet av adelenes økte behov for å opprettholde eget inntektsnivå etter år 1600, i takt med økte krav til standsmessig forbruk. Weidling dokumenterte at en adelsmanns standsmessige liv og karriere var knyttet til stadig høyere utgifter utover 1600-tallet.¹⁵⁹⁵ Følgelig er det derfor ikke overraskende at økonomiske krav ble en stadig større del av petisjonene i den samme perioden.

Det som derimot skilte petisjonene på 1600-tallet fra forhandlingene i 1582 og 1591, var fraværet av sosiale og juridiske privilegier. I både 1582 og 1591 fikk den norske adelen innført tilsvarende strenge restriksjoner på giftermål utenom adelsstanden som i Danmark. Disse manglet nesten helt på 1600-tallet. Antagelig har adelsstanden ikke hatt behov for en sterkere avgrensning overfor de øvrige stendene etter 1591. Det stemmer for øvrig godt sammen med tilbakegangen i antallet adelsmenn i perioden, hvor hoveddelen kom fra det lavere sjiktet. Det var typisk de som giftet seg ut av standen, mens det mellomste og øvre sjiktet i all hovedsak klarte å finne passende partnere innad i adelsstanden. Det ser derfor ut til at behovet for sosial avgrensning av standen var fullendt med privilegiene fra 1591. Juridiske spørsmål kan ha forsvunnet fra petisjonene av samme årsak. Det var typiske krav som var inspirert av de adelige lagmennene i 1582 og 1591. Etter at den norske adelen fikk enerett på embetet som Norges rikes kansler, og adelige lagmenn ble langt sjeldnere blant adelen utover 1600-tallet, ser det ut til at juridiske spørsmål i større grad ble overlatt til kansleren og rettsapparatet. Bare i prinsipielle spørsmål av stor betydning for adelen kunne disse oppptre i petisjonene, slik som spørsmålet om bygselrett i 1629.¹⁵⁹⁶

Selv om Knut Mykland betegnet den norske adelsstanden som «politisk umyndiggjort» etter 1537, viser analysene at det i praksis bare var tilfelle på det rent formelle og institusjonelle

¹⁵⁹⁵ Weidling 1998a s. 394-395

¹⁵⁹⁶ Se s. 146-147

plan.¹⁵⁹⁷ Undersøkelsen viser at den norske adelen fortsatte å fremme politiske krav mot kongemakten innenfor rammene av sine privilegieforhandlinger fra 1548 og frem mot 1661, hovedsakelig i forbindelse med kongehyllingene. Frem til 1628 var petisjoner overlevert i etterkant av kongehyllingen den eneste anledningen adelen hadde til å legge frem politiske krav, noe den også gjorde. Men på 1500-tallet var kravene rettet mot å gjenvinne adelens tradisjonelle rettigheter som hadde gått tapt etter 1537, som medbestemmelse i lovendringer og samtykke i skattlegging. Etter 1591 var kravene hovedsakelig rettet mot det norske forsvaret. Det kan ha sammenheng med en større avstand til 1537 og generasjonsskifter, men må i stor grad tilskrives den økte krigsspenningen mot Sverige og at stenderforhandlingene fra 1628 ble en særdeles viktig politisk arena for adelen. For det første kunne de drive kollektive forhandlinger sammen med de øvrige norske stendene direkte med kongens eneste representant for hele riket, stattholderen. For det andre utviklet det seg et klart interessefellesskap mellom stattholderen og de norske stendene på enkelte områder, i første rekke innenfor forsvaret. For det tredje var de fleste av sakene på stendermøtene en kombinasjon av dagsaktuelle skatte- og forsvarspolitiske anliggender som direkte, eller i det minste indirekte, også omfattet Norge. Den norske adelen gjenvant aldri den formelle retten til å samtykke i skatteutskrivninger og delta i politiske forhandlinger på topplan etter 1537. Men stendermøtene åpnet likevel for at adelen kunne komme med begrensede innspill på det politiske styret av Norge, selv om dette ikke var sentralmyndighetenes formål med stendermøtene i utgangspunktet. Graden av suksess i forsøkene på å benytte stendermøtene til å fremme egne politiske interesser var i første rekke avhengig av, men ikke begrenset til, stattholderens støtte og egne interesser. Men også kongens egen stilling kunne være utslagsgivende, som for eksempel i forhandlingene om krigsordinansen i 1628.¹⁵⁹⁸

10.3. Sentrum-periferi og betydningen av nettverk

I motsetning til hva Clark fant om forholdet mellom sentrum og periferi i andre områder i Europa, ser det ikke ut til å være en like klar sammenheng mellom graden av politisk og konstitusjonell autonomi i periferien og sentrets militære evne til å underkaste seg periferien i Danmark-Norge.¹⁵⁹⁹ Tvert imot var graden av autonomi i Norge svært lav i store deler av

¹⁵⁹⁷ Bagge og Mykland 1987 s. 148-149

¹⁵⁹⁸ Se kapittel 5.6.4.

¹⁵⁹⁹ Clark 1995 s. 120-121

perioden, men samtidig var det militære nærværet også lavt. Først under det styrkede stattholderskapet til Hannibal Sehested kan vi snakke om en viss grad av autonomi i Norge, herunder sterkere krav om finansering og oppbygging av det norske forsvaret. Vi ser da klare tegn på åpne interessekonflikter mellom sentrum, altså adel og riksråd i Danmark, og periferien, altså Sehested og de norske stendene i Norge. Men selv da ble disse konfliktene likevel løst ved politiske tiltak fra dansk side, ikke militære. Det ser derimot ut til å være en sammenheng med utviklingen i Danmark-Norge og Clarks funn om at autonomien i perifere områder, som hadde strategiske interesser eller hvor herredømmet var omstridt av andre makter, ble underminert av sentrene.¹⁶⁰⁰ Sverige gjorde krav på hele eller deler av Norge både under den nordiske sjuårskrigen i andre del av 1500-tallet, og under flere av krigene på 1600-tallet. I tillegg eksisterte det en uttrykt skepsis i Danmark om nordmenns lojalitet, særlig i forbindelse med bevæpning og forsvar. Det kan dermed forklare den langvarige nølingen fra dansk side med å gi Norge en egen hær etter samme mønster som i Danmark, og motstanden mot å beholde egne politiske organer. Clark benyttet i sin diskusjon blant annet Irland på 1700-tallet som eksempel. Irland beholdt lenge sitt separate parlament fordi engelskmennene ikke hadde noen grunn til å mistro den irske eliten. Det endte først i 1801 etter at irenes tilløp til politisk autonomi gjorde unionen til et bedre alternativ for engelskmennene.¹⁶⁰¹ I Norge forsvant størstedelen av den politiske autonomien etter 1537, og vi kan dermed anta at mistro til den norske elitens lojalitet var en av årsakene bak avgjørelsen. Vi kan likevel ikke utelukke at også andre hensyn, slik som Danmarks egen militære kapasitet til å slå ned et teoretisk norsk opprør, også bidro til at man unngikk å videreføre organer som kunne gå på tvers av sentralmyndighetenes interesser. Men i motsetning til tilsvarende konglomeratstater i Europa i den samme tidsperioden, gjorde myndighetene i Danmark heller ingen forsøk på å integrere den norske eliten i et felles organ, noe man skulle forvente om mistroen til eliten var stor.

Den norske adelen befant seg altså i Oldenborgstatens periferi i både geografisk og politisk forstand. En ambisiøs norsk adelsmann møtte dermed flere utfordringer i sine forsøk på å skaffe seg en standsmessig karriere. Det første var avstanden til den sentrale sonen rundt hoffet, og det andre var ofte mangel på de nødvendige ressursene til å opprette og vedlikeholde et nettverk som kunne forbinde sentrum og periferi. Avstanden var ofte både fysisk og symbolsk.

¹⁶⁰⁰ Clark 1995 s. 121

¹⁶⁰¹ Clark 1995 s. 122

For å opprette nettverksforbindelser var fysisk nærhet ofte et kriterium for å etablere kontakt med patroner eller mellommenn i innflytelsesrike posisjoner. Samtidig var også et visst ressursgrunnlag nødvendig. Fysisk nærhet var i seg selv imidlertid ikke nok for å lykkes. Kandidaten måtte også kunne tilby aktuelle patroner noe i retur, vanligvis i form av gaver, assistanse og/eller tjenester. Kildesamlingen etter Jens Bjelke viser at han etablerte slike kontakter sentralt i det danske kanselliet, først og fremst kansler Friis, etter å ha tjent som sekretær i sine ungdomsår. Han hadde dessuten et solid ressursgrunnlag, og fra 1614 bekledd han Norges eneste riksembete, kanslerembetet. Bjelkeslekten representerte den typen av norske adelsmenn som hadde størst sjanse til å gjøre karriere i Oldenborgstaten. Disse utgjorde imidlertid en liten øvre del av de norske adelsmennene i perioden. En slik karrierevei var ikke et alternativ i det hele tatt for de marginale delene av adelsstanden, og sjeldent for mesteparten av midtsjiktet. De manglet ganske enkelt det nødvendige ressursgrunnlaget.

For adelens kollektive evne til å fremme sine interesser var det derimot tilstrekkelig at de mest sentrale av dem hadde slike forbindelser. Det ser vi ved flere av forhandlingene, særlig i første halvdel av den undersøkte perioden. Bjelkes rolle som adelens talsmann var ikke bare et resultat av kanslerembetet, men også på grunn av hans kontakter ved hoffet. Han ble dermed sentral i både rene privilegieforhandlinger og i tvister mellom grupper av adelsmenn og øvrigheten. Bjelkes rolle i forhandlingene om privilegier og under stendermøtene kan likevel ikke karakteriseres som en megler, til det manglet Bjelke den nødvendige politiske kreditt overfor myndighetene, og det var vanligvis ikke snakk om en transaksjon mellom adelen generelt og konge og riksråd.¹⁶⁰² Bjelkes innsats og funksjon passer dermed best med Ketterings definisjon av en lobbyist, som aktivt forhandlet frem en sak han selv hadde en eller annen form for egeninteresse av.

Helt annerledes forholdt det seg med stattholderne i Norge. Når det gjaldt politiske saker, og i økende grad privilegier, har avhandlingen påvist flere sammenfall mellom den norske adelens og stattholdernes interesser fra og med embetsperioden til Jens Juel. Det utviklet seg etter hvert et tydelig interessefellesskap mellom stendene, med adelen og stattholderen i spissen. Dessuten mistet stattholderne etter hvert det øvrige riksrådets mistro til nordmennenes lojalitet. Stattholderne ønsket i likhet med de norske stendene å bygge ut forsvaret i Norge i takt med den økende krigsfaren fra Sverige. Økonomisk ble det også vanligere med sammenfall mellom

¹⁶⁰² Se s. 41

stattholderen og adelens interesser, enn åpenbare konflikter, slik vi så under Enevold Kruse.¹⁶⁰³ Stattholderens egne investeringer i jordegods og sagbruk var drivkraften bak denne endringen. I motsetning til Bjelke, hadde stattholderne i rollen som rikspolitikere den nødvendige politiske kreditt og maktposisjon til at de kunne argumentere langt sterkere overfor sentralmyndighetene i politiske saker. Det nådde en suveren topp under Hannibal Sehested, hvor vi har klare bevis i kildene på at han forhandlet frem avtaler mellom adelen og sentralmyndighetene i kraft av sin egen mektige posisjon. Stattholderen fungerte dermed som en megler i disse typene forhandlinger, selv om det er best belagt under privilegieforhandlingene i 1646.¹⁶⁰⁴ Stattholderens rolle som støttespiller ga dessuten utslag i adelens valg av strategier. Når det gjaldt generelle forhandlinger om økonomiske eller andre privilegier ble de vanligvis gjennomført direkte med kongen. Bare ved svært omfattende økonomiske forhandlinger, slik som sagbruksprivilegiet i 1639 og skattefrihet med hals- og hånd i 1646, viser kildene at stattholderne ble involvert. Politiske krav og innspill kunne lettere fremmes i samarbeid med, eller via stattholderen innenfor rammene av stendermøtenes forhandlinger. For adelen økte det dens mulighet til å påvirke sentralmyndighetenes styre av Norge, mens stattholderen kunne vise til stendermøtets støtte for sin politikk. Hele forutsetningen for det politiske samarbeidet var stendermøtene som ble avholdt fra 1628 for å bevilge nye, ekstraordinære skatter, men som utviklet seg til en politisk arena for de norske stendene.

10.4. Den norske adelens utvikling i europeisk kontekst

Som jeg var inne på innledningsvis, har det vært utfordrende å sammenligne den norske adelsstandens utvikling med andre europeiske adelsstender, fordi den politiske utviklingen i Norge etter 1537 avvek fra mønstret i størsteparten av Europa. Den norske adelens stilling innenfor Oldenburgstaten skilte seg fra hovedtrenden innenfor mesteparten av adelsstendene i tilsvarende europeiske konglomeratstater, ved at den verken beholdt separate politiske organer og institusjoner i Norge, eller ble forsøkt integrert i felles organer i Danmark. Den første løsningen har vi sett var tilfelle i for eksempel Skottland før 1707, Irland før 1801 og i kongedømmene Katalonia, Valencia, Aragon og Navarra, også etter unionen mellom Aragon og Castilla.¹⁶⁰⁵ Den

¹⁶⁰³ Se kapittel 4.3.

¹⁶⁰⁴ Se kapittel 7.7.3.

¹⁶⁰⁵ Cannon 1995 s. 57-59, Thompson, I. A. A. (1995) «The nobility in Spain, 1600-1800.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume one: Western Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 176-177

andre løsningen var tilfelle blant annet i Wales, det svenske riket og Polen-Litauen.¹⁶⁰⁶ Selv innad i Oldenburgstaten skilte den norske utviklingen seg fra for eksempel den politisk mektigere adelen i Slesvig-Holstein. I Slesvig-Holstein beholdt adelen den adelige *landtagen* parallelt med det danske riksrådet, noe som var i tråd med praksisen med å videreføre eksisterende råd og organer. Utviklingen innenfor Oldenburgstaten var altså ikke ensartet. Men hvor den norske adelen forsøkte å gjenvinne grunnleggende politiske rettigheter, kjempet adelen i Slesvig-Holstein en tapende kamp for å beholde sine mer omfattende politiske rettigheter. Deler av utviklingstrenden var dermed den samme når det gjaldt muligheten til å oppnå politisk innflytelse og påvirkning. Adelen i både Norge og Slesvig-Holstein opplevde at politisk makt ble konsentrert rundt fyrstene og deres nærmeste rådgivere, i første rekke den dansk-norske kongen og det danske riksrådet. Deler av utviklingen pekte altså i samme retning, selv om utgangspunktene var svært ulike. Den norske adelens samarbeid med stattholderen føyde seg videre inn i en tilsvarende trend som minnet om den franske intendantordningen, hvor stattholderen utnyttet sitt embete til å megle frem transaksjoner mellom sentrum og periferien. Selv om utgangspunktet til den norske adelen avvek fra hovedmønstret i datidens Europa, fulgte de mange forsøkene deres på å få gjennomslag for interessene sine i all hovedsak et tilsvarende mønster som vi også finner andre steder i samtiden.

Når det gjaldt den overordnede orienteringen mot økonomiske rettigheter og privilegier i adelens petisjoner var den et resultat av den felles europeiske trenden med økt forbruk som vi ser i resten av Europa på 1600-tallet, og som også er dokumentert i Norge.¹⁶⁰⁷ Behovet for å beskytte og øke egne inntekter ble essensielt for å kunne henge med i kravene om økt forbruk, særlig for de som siktet mot en karriere i sentralforvaltningen eller hoffet. Når det gjaldt det konkrete innholdet i petisjonene var de økonomiske kravene i all hovedsak påvirket av hva som forgikk i den danske adelens forhandlinger med kongemakten. Selv om likestilling av de store privilegiene var et hovedmål i hele perioden, ser vi flere eksempler på at innholdet i den danske adelens petisjoner og forhandlinger direkte påvirket kravene til den norske adelen ved flere anledninger, slik som oppgivelsen av aksisen i 1646, retten til føring i 1648, samt retten til vrak og nominasjonsprosedyrene til det danske riksrådet i 1656. I de konkrete punktene var altså petisjonene rettet mot spesifikke saker som angikk adelen i Danmark-Norge, mens den generelle

¹⁶⁰⁶ Se kapittel 9.2.2.

¹⁶⁰⁷ Dewald 1995 s. 98-107, Weidling 1998a s. 394-395

økonomiske utviklingen pekte i en felleseuropeisk retning.

Den norske adelens svakere politiske rettigheter, og dens sosioøkonomiske posisjon i Danmark-Norge i perioden 1596-1661, minnet på flere måter om situasjonen til den engelske, lavadelige *gentry*. På enkelte områder underbygger også funnene fra denne avhandlingen denne sammenligningen, men man må ta høyde for at den engelske adelen skilte seg avgjørende fra hele den europeiske adelen på flere områder. Bare høyadelen, den egentlige adelen kalt *peers*, hadde formelle privilegier, mens *gentry* falt i en egen, uprivilegert klasse mellom den egentlige adelen og den øvrige befolkningen.¹⁶⁰⁸ *Peers* hadde rett til sete i overhuset, mens *gentry* bare kunne velges til underhuset. *Gentry* hadde altså adgang til politiske organer, men disse var ikke forbeholdt deres samfunnsgruppe alene, og var dessuten separate fra *peers*. Den uvanlige delingen var resultat av at den engelske adelen, som Europas eneste på tidlig 1600-tall, praktiserte primogenitur. Bare en *peers* eldste sønn arvet dermed tittelen og godset. Yngre sønner og døtre falt dermed automatisk ned i gruppen *gentry*, og måtte klare seg via handel, embeter eller på andre måter. I dens nedre del var *gentry* dessuten svært åpen for opprykk fra de ikke-adelige delene av samfunnet, mens adelen i både Norge og resten av Europa innførte meget strenge restriksjoner for å begrense opptaket nedenfra.¹⁶⁰⁹ Rent praktisk kan man altså på noen områder dra likheter mellom den norske adelen og den engelske *gentry*, først og fremst dens begrensede politiske rettigheter i forhold til den øvrige adelen, interessen for handel, og behovet for alternative karrierer. Men i motsetning til *gentry* var den norske adelen en formell adelsstand etter det vanlige, europeiske mønsteret. De var en privilegert førstestand, hvor alle av dens medlemmer hadde samme status og de samme privilegier og rettigheter. De avgrenset seg skarpt fra det øvrige samfunnets medlemmer, og utgangspunktet for deres handelsinteresser var koblet til deres egen godsdrift og beskyttet av privilegier. Det eneste som skilte den norske adelen fra det europeiske mønsteret var dens eksklusjon fra politiske organer på statsnivå. Det betød likevel ikke at den ikke opptrådte politisk, eller ikke gjorde noen forsøk på å påvirke det politiske styret av Norge i den behandlede perioden.

¹⁶⁰⁸ Beckett 1986 s. 24, Cannon 1995 s. 56-57, 64

¹⁶⁰⁹ Beckett 1986 s. 23-24

11. Litteraturliste

11.1. Litteratur og trykte kilder

- Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548-1661*. Bind I-III. Oslo: Kjeldeskriftfondet 1929-1984.
- Aschehoug, T. H. (1866) *Norges offentlige Ret. Første afdeling. Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*. Christiania: Utg. i commission hos Feilberg & Landmark.
- Bagge, S. og Mykland, K. (1987) *Norge i dansketiden 1380-1814*. Oslo: J.W. Cappelens forlag AS.
- Beckett, J. V. (1986) *The aristocracy in England 1660-1914*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Beyer, A. P. (1567) «Om Norgis Rige.» I: *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*. Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond ved Gustav Storm. Christiania: Brøgger 1895, s. 1-105.
- Bratberg, T. (2003) «Rosenkrantz, Axel baron.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind VII. Oslo: Kunnskapsforlaget, s. 414-415.
- Bricka, C. F. og Fridericia, J. A. (1969) *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve. Bind 1-8, 1589-1625*. Optrykk. København: Forlagt af selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Brown, K. M. (2010) «The second estate: parliament and the nobility.» I: *The History of the Scottish Parliament, Volume Three: Parliament in Context, 1235-1707*. Keith M. Brown, Alan R. MacDonald (Red.). Edinburgh: Edinburgh university press Ltd, s. 67-94.
- Bøggild-Andersen, C. O. (1946) *Hannibal Sehested: En dansk statsmand*. Bind I, København: H. Hirschsprungs Forlag.
- Bøggild-Andersen, C. O. (1970) *Hannibal Sehested: En dansk statsmand*. Bind II, Utgitt av Jysk Selskab for Historie ved Ole Degn. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus.
- Cannon, J. (1995) «The British nobility, 1660-1800.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume one: Western Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman, s. 53-81.
- Christensen, L. (2019) *Hannibal Sehested. Krig, magtkamp og enevælde i 1600-tallet*. København: Kristeligt dagblads forlag.
- Christian den fjerdes recess 1643* (1981) Optrykk fra *Corpus constitutionum Daniæ, b.5 (1903)* Oslo: Den rettshistoriske kommisjon.
- Clark, S. (1995) *State and status. The rise of the state and aristocratic power in western Europe*. Monteral & Kingston, London og Buffalo: McGill-Queen's University Press.
- Cronin, M. (2001) *A history of Ireland*. Houndmills Basingstoke & New York: Palgrave.

- Dahl, O. (1990) *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. 4. udgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Danmarkshistorien.dk, s.v. «Frederik 3.s håndfæstning, 6. juli 1648.» Aarhus universitet (2012). Hentet 22.03.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/frederik-3s-haandfaestning-1648/>
- Danmarkshistorien.dk, s.v. «Grevernes og Friherrernes Privilegier, 25. maj 1671.» Aarhus universitet (2016). Hentet 02.08.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/grevernes-og-friherrernes-privilegier-25-maj-1671/>
- Danmarkshistorien.dk, s.v. «Rangforordningen, 25. maj 1671.» Aarhus universitet (2017). Hentet 02.08.2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/rangforordningen-25-maj-1671/>
- Danske magazin, indeholdende bidrag til den danske histories og det danske sprogs oplysning*. Tredje række, fjerde bind. København: Det kongelige danske selskab for fædrelandets historie og sprog (1854).
- Davies, J. (2007) *A history of Wales*. 2. Udgave. London: Penguin Group.
- Degn, O. (1988) *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som meneske og politiker*. Viborg: Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland.
- Dewald, J. (1996) *The European Nobility 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder lovgivning og rettergang i middelalderen*. Bind I-XXIII. Utgitt ved Christian C. A. Lange et. al. Christiania/Oslo 1847-2011.
- Dr. med. Otto Sperlings selvbiografi (1602-1673). Oversat i uddrag efter originalhaandskriftet med særligt hensyn til forfatterens ophold i Danmark og Norge samt fangenskab i Blaataarn*. (1885) utgitt av Birket-Smith, S. København: Andr. Fred. Høst & Søns Forlag.
- Dørum, K, Hallenberg, M. og Katajala, K. (2021) «Reportoires of statebuilding from below in the nordic countries, c. 1500-1800.» I: *Bringing the people back in. Statebuilding from below in the nordic countries ca. 1500-1800*. Knut Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala (Red.). London & New York: Routledge.
- Erslev, K. S. A. (1885) *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660*. København: Hoffensberg & Traps.
- Erslev, K. (1883-1885) *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Støndermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, Bind I. København: I kommission hos Rudolph Klein.
- Erslev, K. (1887-1888) *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Støndermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, Bind II. København: I kommission hos Rudolph Klein.
- Erslev, K. (1888-1890) *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Støndermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, Bind III. København: I kommission hos universitetsboghandler G. E. C. Gad.
- Fabritius, A. (1946) *Danmarks riges adel. Dens tilgang og afgang 1536-1935. En studie i dansk adelshistorie*. København: I kommission hos Andr. Fred. Høst & Søn.

- Fladby, R. (1977) «Gjenreisning 1536-1648.» Bind. VI i *Cappelens Norges Historie*. 3. utgave. Oslo: J.W. Cappelen forlag AS.
- Fladby, R. (1986) «Samfunn i vekst - under fremmed styre 1536-1660.» Bind V i *Handbok i Norges historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Florén A. & Ågren H. (2006) *Historiska undersökningar. Grunder i historisk teori, metod och framställningssätt*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Fridericia, J. A. (1894) *Adelsvældens sidste dage. Danmarks historie fra Christian IV^{ts} død til enevældens indførelse*. Kjøbenhavn: P. G. Philipsens forlag.
- Frost, R. I. (1995) «The nobility of Poland-Lithuania, 1569-1795.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume II: Northern, central and eastern Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 183-222.
- Frøyset, K. og Winge, H. (1999) «Trelasttiende.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 458.
- Fuhrmann, K. (2002) *Die Ritterschaft als politische Korporation in den Herzogtümern Schleswig und Holstein 1460 – 1721*. Kiel: Verlag Ludwig.
- Fulsås, N. (1999) *Historie og Nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gausdal, R. L. (2005a) «Statsveksten og det norske stattholderembetet på 1600-tallet». I: *Historisk tidsskrift* 1/2005. Den norske historiske forening. Oslo: Universitetsforlaget, s. 35-60.
- Gausdal, R. L. (2005b) «Christoffer Urne.» I: *Norsk biografisk leksikon*, bind IX Sundt - Wikborg. Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo Kunnskapsforlaget, s. 309-310.
- Gehrmann, R. (2000) «Bevölkerung.» I: *Schleswig-Holstein Lexikon*. Klaus-Joachim Lorentzen-Schmidt og Ortwin Pelc (Red.). Neumünster: Wachholtz Verlag GmbH, s. 52.
- Generallieutenant Jørgen Bjelkes selvbiografi*. Utgitt av I. A. Fridericia. Kjøbenhavn: P. G. Philipsens forlag 1890.
- Gjellerup, S. M. (1888) «Bille, Steen.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind II. Kjøbenhavn: Gyldendalske boghandels forlag.
- Gjeruldsen, O. H. (1997) *Niels Trolles stattholderskap 1656-61: stattholderens betydning for statens ressursmobilisering i Norge, med hovedvekt på Karl Gustav-krigene 1657-60*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo.
- Gjeruldsen O. H. (2002) *Defensjonskipsordningen i Norge 1630-1704*. Forsvarsmuseets småskrift nr. 28. Oslo: Forsvarsmuseet.
- Gustafsson, H. (1998) «The conglomerate state: a perspective on state formation in early modern Europe.» I: *Scandinavian Journal of History*, Vol. 23, No. 3/4, s. 189-213.

- Hansen, C. R. (1959) *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid*. Bind I. København: I kommission hos G. E. C. Gad.
- Hansen, C. R. (1974) *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid*. Bind II-1. København: Selskabet for udgivelser af kilder til dansk historie.
- Hansen, C. R. (1975) *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid*. Bind II-2. København: Selskabet for udgivelser af kilder til dansk historie.
- Hasselberg, Y, Muller, L. og Stenlås, N. (2002) «Åter till historiens nätverk.» I: *Sociala nätverk och fölt*. Håkan Gunneriusson (red.). Uppsala: Swedish Science Press, s. 7-31.
- Heiberg, S. (1983) «Thott, Otte.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind XIV. Tredje udgave. København: Gyldendal, s. 557-558.
- Heiberg, S. (2004) «Det oldenborgske monarki. Danmark og Norge 1536-1814. Et rids.» I: *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700-1905*. Red. Mette Skougaard. København: Gads forlag, s. 14-39.
- Hiort-Lorenzen, H. R. og Thiset A. (1887) «Bielke.» I: *Danmarks adels aarbog. Fjerde Aargang*. København: Vilh. Trydes Boghandel, s. 60-72.
- Hiort-Lorenzen, H. R. og Thiset A. (1900) «Kruse.» I: *Danmarks adels aarbog. Syttende Aargang*. Kjøbenhavn: Vilh. Trydes boghandel, s. 243-256.
- Hiort-Lorenzen, H. R. og Thiset A. (1904) «Urne.» I: *Danmarks adels aarbog. Enogtyvende Aargang*. København: Vilh. Trydes Boghandel, s. 463-495.
- Hosar, H. P. (1981) *Herre og bønder ved Jens Bjelkes adelsgods kring midten av 1600-talet. Ein studie i føydal utbytting i Norge*. Hovudoppgåve i historie, Universitetet i Oslo.
- Huitfeldt-Kaas, H. J. (1894) «Jernskjæg, Peder Iversen.» I: *Dansk biografisk lexikon*, Bind VIII. København: Gyldendalske boghandels forlag.
- Imsen, S. (1999a) «Aksise.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. udgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 12-13.
- Imsen, S. (1999b) «Trehest.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. udgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 458.
- Imsen, S. og Winge, H. (1999) «Doggeri.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. udgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 89.
- Jespersen, K. J. V. (1995) «The Risen and Fall of the Danish Nobility, 1600-1800». I: *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume Two: Northern, Central and Eastern Europe*. Red. H. M. Scott. New York: Longman Group Limited, s. 41-70.

- Jespersen, K. J. V. (2001) «Fra fødselsadel til rangadel. Den danske adel 1600-1800». I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingesman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 604-633.
- Jespersen, L. og Larsen, C. (2004) *Som jeg har ment mit fædreland det vel.. Rigsråd Christen Skeels politiske optegnelser 1649-1659*. København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Jespersen, M. L. (2010) *Fyrste og folk. Hertug Hans den ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holstein*. Flensborg: Udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Nr. 63.
- Johannessen, F. E. (1997) *Alltid underveis. Postverkets historie gennem 350 år*. Bind I: 1647-1920. Elanders forlag.
- Johnsen, A. O. (1967) *Krabbekrigen og gjenerobringen av Jämtland 1657-1658*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Johnsen, O. A. (1906) *De norske stænder: bidrag til oplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537-1661)*. Christiania: I kommission hos Dybwad.
- Johnsen, O. A. (1909) *Hannibal Sehesteds stattholderskab 1642-1651. Et tidsskifte i Norges historie*. Kristiania: Forlagt av H. Aschehoug & Co.
- Johnsen, O. A. (1929) «Green, Anders.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind IV. Oslo: Aschehoug.
- Jørgensen, H. J. (1969) *Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*. Oslo: Tolldirektoratet.
- Jørgensen, P. J. (1947) *Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede*. 2. udgave. København: G. E. C. GADS Forlag.
- Kettering, S. (1986) *Patrons, brokers and clients in seventeenth-century France*. New York: Oxford University Press.
- Klarlige oc visse beskriffuelse, om den stormectige, høybaarne førstis oc herris, herr Christians den Fierdis, Danmarckis, Norgis, Vendis oc Gottis konnings: hertugs vdi Slesuig, Holsten, Stormarn oc Ditmersken: greffuis vdi Oldenborg oc Delmenhorst: kongelige Kroning som lycksaligen bleff holden udi Kiøbenhaffn, den 29. Augusti, Anno 1596*. Tysk original ved August Erich, oversatt til dansk og utgitt av Anders Bentsen Dallin (1598). København: Heinrich Waldkirch.
<https://www.proquest.com/docview/2090323619/fulltextPDF/BB3A7D174DCC447EPQ/1?accountid=12870> (Hentet 04.08.2022).
- Koenigsberger, H. G. (1989) «Composite states, representative institutions and the american revolution.» I: *Historical research*, Volume 62, Issue 148, s. 135–153.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. (1831) «Om den saakaldte Hals- og Haandsret efter den ældre Lovgivning», i *Juridisk Tidsskrift* (vol: XVII), s. 310-343.

- Kong Christian den fjerdes norske lovbog af 1604* (1855) Efter foranstaltning af det akademiske kollegium ved det kongelige norske Frederiks universitet. Udgiven af Fr. Hallager og Fr. Brandt. Christiania: Feilberg og Landmark.
- Kongsrud, H. (2011) *Det norske kanslerembetet. Kompetanse, funksjoner, arkivdannelse og overleveringsveier*. Riksarkivaren. Skriftserie 34. Oslo: Riksarkivet.
- Koskinen, U. (2005) «Friends and brothers. Rhetoric of friendship as a medium of power in late-16th-century Sweden and Finland.» I: *Scandinavian Journal of History*, Vol. 30, No. 3/4, s. 238-248.
- Lange, U. (1980) *Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stande 1588-1675. Veränderung von Normen politischen Handelns*. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 75. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Larsen, M. L. (1998) «National identitet i dansk senmiddelalder?» I: *Historie* 1998:2, s. 320-32.
- Lind, G. (1994) *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Lind, G. (1996) «Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark.» I: *Søfart, politik, identitet: tilegnet Ole Feldbæk*. København: Falcon, s. 91-115.
- Løberg, L. (1999) «Benkestokkenes tap av adelskapet.» I: *Benkestokk-seminaret. Meløy 14-15 august 1999*. Tore Hermundsson Vigerust (Red.) Utgitt av Adelsprosjektet. Oslo: kane.benkestokk.teiste forlag, s. 89-98.
- Låg, R. L. (1997) *Statsvekst og stattholder: stattholderembetets funksjoner og utvikling i første halvdel av 1600-tallet, med vekt på perioden 1629-42*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo.
- Melton, E. (1995) «The prussian junkers, 1600-1786.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume II: Northern, central and eastern Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 71-109.
- Moseng, O. G, Opsahl, E, Pettersen, G. I, Sandmo, E. (2003) *Norsk historie II: 1537-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Moseng, O. G, Opsahl, E, Pettersen G. I, og Sandmo E. (2007) *Norsk Historie I: 750-1537*. 2. Utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mykland K. (1974) *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge: i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mykland, K. (1985) «Revolusjonstid - napoleonstid.» Bind 13 i *Cappelens Verdenshistorie*. Erling Bjøl og Knut Mykland (Red.). Oslo: J. W. Cappelens forlag.
- Nielsen, Y. (1872) *Jens Bjelke til Østråt. Norges riges kantsler. Et bidrag til Norges indre historie i den første halvdel af det syttende århundrede*. Kristiania: Den norske historiske forening.
- Nielsen, Y. (1875) «Om Idre og Særna,» i *Historisk Tidsskrift* 1875, s. 195–223.

- Nielsen, Y. (1909) «Tidsrummet 1537-1588.» Bind. IV i *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Kristiania: Aschehoug & Co.
- Nielsen, Y. (1911) «Tidsrummet 1588-1660.» Bind. IV-2 i *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Kristiania: Aschehoug & Co.
- Norges gamle Love, anden række, 1388–1604, Bind II 1448–1482.* (1934) Ved A. Taranger, O.A. Johnsen og O. Kolsrud, Oslo: I kommission hos Grøndahl og søn.
- Norske Herredags-Dombøger, 1-4. række, Tillegg til 1-4. række, Register, utgitt ved E.A. Thomle et. al., Det norske kildekriftfond, Christiania/Oslo 1893-1976.*
- Norske Rigs-Registrarer Tildeels i uddrag.* Bind I-XII, utgitt ved Christian C. A. Lange et.al. Christiania 1861-1891.
- Norske samlinger, utgivne af et historisk samfund i Christiania. I.* (1850) Christiania: Feilberg & Landmark.
- Opsahl, E. (1991) «Bastard Feudalism or Sub-vassality in Medieval Norway?» I: *Collegium Medievale*. vol. 4 (2). Oslo: Forening for middelalderforskere, s. 177-214.
- Opsahl, E. (2002) «Norge[...] thette rige som vort federne rige og land. Norsk identitet i lydriketida (1537-1660)?» I: *Historisk tidsskrift*. Bind 81. Oslo: Universitetsforlaget s. 99-118.
- Opsahl, E. (2011) «Jemtland fra dansk til svensk i 1645? Staten, riket og nasjonen som identitets- og lojalitetsgrunnlag i Norden i tidlig nytid.» I: *Jämtland och den jämtlandska världen 1000-1645*. Konferenser 75. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, s. 185-205.
- Opsahl, E. (2015) «Å kjenne "landsens vis eller lougen". Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet.» I: *Den rianske vending. Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus forlag AS s. 147-164.
- Opsahl, E. (2021) «From state elite to regional elite. The political strategies and agency of the Norwegian nobility in the Oldenburg conglomerate state 1537-1661.» I: *Bringing the people back in. Statebuilding from below in the nordic countries ca. 1500-1800*. Knut Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala (Red.). London & New York: Routledge, s. 183-198.
- Ovenstad, O. (1949) *Militærbiografier: den norske hærs offiserer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*. Bind II. Oslo: Norsk slektshistorisk forening.
- Petersen, E. L. (1998) «Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonen og fram mot 1660.» Opposisjon til Tor Weidling. I: *Historiske Tidsskrift 1/1988*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 90-98.
- Petersen, E. L. (2001a) «Indledning om det 16. århundrede». I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingesman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 275-285.
- Petersen, E. L. (2001b) «Adelig godsdrift 1560-1620». I: *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350-1660*. Red. Per Ingesman & Jens Viliam Jensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 426-450.

- Reksten, E. (1983) «Wibe, Peder.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind XIX. Oslo: Aschehoug, s. 150-152.
- Rian, Ø. (1975) *Jens Juels stattholderskap 1618–1629: en studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*. Hovedoppgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (1995a) «Den nye begynnelsen: 1520-1660.» Bind V. I: Helle, K.(red.) *Aschehougs Norges historie*. Oslo: Aschehougs & Co.
- Rian, Ø. (1995b) «1536-1814. Foreningen med Danmark.» I: «Selvstendighet og union. Fra middelalder til 1905.» Bind I i: *Norsk utenrikspolitikk historie*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 133-230.
- Rian, Ø. (1997a) *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (1997b) «Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648.» Bind II i: *Danmark-Norge 1380-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2000) «Christian 4.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind II. Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo: Kunnskapsforlaget, s. 182-185.
- Rian, Ø. (2001) «Ove Gjedde.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind III. Escholt - Halvdan, Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo: Kunnskapsforlaget, s. 293-294.
- Rian, Ø. (2002) «Lange, Gunde.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind V. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Rian, Ø. (2003) *Maktens historie i dansketiden. Makt og demokratiutredningen 1998-2003*. Rapportserien: nr. 68, juni 2003. Oslo: Unipub forlag.
- Rian, Ø. (2007) «Det skjulte Norge. Trekk ved norsk historie som har gått i glemmeboka.» I: *Adelskap forplikter. Festskrift til Tor Ragnar Weidling på 50-årsdagen 9. August 2007*. Adelsprosjektets skrifter 4. Utgitt av Are S. Gustavsen (Red.) og Tore H. Vigerust. kane.benkestokk.teiste forlag, s. 7-14.
- Rian, Ø. (2016) «Centre and periphery.» I: *The Cambridge history of Scandinavia. Volume II: 1520-1870*. Cambridge: Cambridge university press, s. 392-415.
- Rian, Ø. (2018) «De danske stattholderne i Norge 1572-1814.» I: *I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten i anledning 70-årsdagen 22. juni 2018*. Ole Alsvik, Hans P. Hosar og Marianne Wiig (red.). Oslo: Nasjonalbiblioteket, s. 397-419.
- Rokkan, S. (1975) «Sentrum og periferi, økonomi og kultur: modeller og data i kliometrisk sosiologi.» I: *Periferi og sentrum i historien. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Røros 16.-20. juni 1974. Studier i Historisk metode X*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, s. 129-155.
- Sars, J. E. (1912) *Samlede Værker*. Bind. III. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel og Nordiske Forlag.

- Scott, H. M. (1995) «Volume one: Western Europe.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. H.M. Scott (Red.). London and New York: Longman group limited.
- Scott, H. M. (1995) «Volume two: Northern, central and eastern Europe.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. H.M. Scott (Red.). London og New York: Longman group limited.
- Scott, H. M. og Storrs, C. (1995) «Introduction: The consolidation of noble power in Europe, c.1600-1800.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume one: Western Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman Group Limited, s. 1-52.
- Scott, I. (2018) «Viken». I: *Norgeshistorie.no*. Universitetet i Oslo. Hentet 13.07.2022. <https://www.norgeshistorie.no/vikingtid/0821-viken.html>
- Sehested, T. (1886) *Hannibal Sehested. En beretning efter trykte og utrykte kilder*. Bind I-II. København: C. A. Reitzel.
- Seip, J. A. (1975) «Modellenes tyranni. Oppsummering og innledning til diskusjon.» I: *Periferi og sentrum i historien. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Røros 16.-20. juni 1974. Studier i Historisk metode X*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, s. 124-128.
- Shils, E. (1975) «Center and Periphery.» I: *Center and Periphery. Essays in Macrosociology*. Chicago and London: The University of Chicago Press, s. 3-16.
- Steen, S. (1930) «Tidsrummet fra omkring 1640 til 1720.» Bind. V i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Steen, S. (1931) «Hans Pederssøn Litle.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind V. Oslo: Aschehoug.
- Steen, S. (1935) «Tidsrummet fra omkring 1500 til 1640.» Bind. IV i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Steen, S. (1938) «Kruse, Enevold.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind VIII. Oslo: Aschehoug.
- Supphellen, S. (1999) «Preben von Ahnen.» I: *Norsk biografisk leksikon*, Bind I. Abel - Bruusgaard, Red. Jon Gunnar Arntzen. Oslo Kunnskapsforlaget, s. 32-33.
- Sørensen, E. (2002) *Adelens norske hus: byggevirkksomheten på herregårdene i sørøstre Norge 1500-1660*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo.
- Tandrup, L. (1983) «Thott, Tage Ottesen.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind XIV. Tredje utgave. København: Gyldendal, s. 561-563.
- Teige, O. (2008) *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk 1680-1750*. Doktoravhandling UiO. Acta Humaniora nr. 342. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Thiset, A. (1898) «von Papenheim, Alexander Rabe.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind XII. København: Gyldendalske boghandels forlag.

- Thompson, I. A. A. (1995) «The nobility in Spain, 1600-1800.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume one: Western Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman group limited, s. 174-236.
- Topsøe-Jensen, T. A. (1982) «Mund, Pros.» I: *Dansk biografisk leksikon*, Bind X. Tredje utgave. København: Gyldendal, s. 110.
- Tveite, S. (1961) *Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*. Bergen og Oslo: Universitetsforlaget.
- Ugulen, J. R. (2008) «...alle the knaber ther inde och sædescwenne...» *Ei undersøking i den sosiale samansetjinga av den jordeigande eliten på Vestlandet i mellomalderen*. Doktoravhandling. Universitetet i Bergen.
- Upton, A. F. (1995) «The swedish nobility, 1600-1772.» I: *The european nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Volume two: Northern, central and eastern Europe*. H. M. Scott (Red.), London & New York: Longman Group Limited, s. 11-40.
- Weidling, T. (1998a) *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og frem mot 1660*. Doktoravhandling. Utgitt i serien *Acta humaniora*, bind 43. Det historisk-filosofiske fakultet. Universitetet i Oslo.
- Weidling, T. (1998b) «Adel og aristokrati. En vurdering av begrepsbruken i norsk historieskriving om adelen rundt reformasjonstiden.» I: *Historisk Tidsskrift* 4/1998. Den norske historiske forening. Oslo: Universitetsforlaget.
- Weidling, T. (1999) «Adelens historie og adelsøkonomi 1537-1700.» I: *Benkestokk-seminaret. Meløy 14-15 august 1999*. Tore Hermundsson Vigerust (Red.) Utgitt av Adelsprosjektet. Oslo: kane.benkestokk.teiste forlag, s. 74-88.
- Widerberg, C. S. (1932) *Akershus festning: et bidrag til dens bygningshistorie inntil utgangen av Christian IV's regjering*. Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Winge, H. (1999a) «Föring.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 123.
- Winge, H. (1999b) «Galei.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 132.
- Winge, H. (1999c) «Pinke.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 314.
- Winge, H. (1999d) «Sidegevær.» I: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. 2. utgave. Red. Steinar Imsen og Harald Winge. Oslo: Cappelen akademisk forlag, s. 374.
- Worseth, K. (2016) *Fra "nesten utdødd" til standsprivilegium. Den norske adelen 1513-1591*. Masteroppgave. NTNU.

Yttri, G. (2019) «Sentrum og periferi – eit varig modelltyranni? Norsk historieskriving i fagkritisk perspektiv.» I: *Modeller: Fjordantologien*, Ø. Helgesen, R. Glavee-Geo, G. Mustafa, E. Nettet & P. Rice (Red.). Oslo: Universitetsforlaget, s. 242–257.

Østerud, Ø. (2007) «Politikk.» I: *Statsvitenskapelig leksikon*. 2. Utgave. Oslo: Universitetsforlaget, s. 209-210.

11.2. Uttrykte kilder

Nasjonalbiblioteket:

Brevs. 880 *Avskrifter av korrespondansen i Baroniet Rosendals 1600-tallsarkiv*.
NBdigital: [URN:NBN:no-nb_digimanus_203595](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:no-nb_digimanus_203595) (Hentet 04.08.2022)

Ms.fol. 3836:3 *Jens Bjelkes Breve, 1609-56*. Avskrifter. 1 bind.
NBdigital: [URN:NBN:no-nb_digimanus_314383](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:no-nb_digimanus_314383). (Hentet 04.08.2022)

Rigsarkivet i København:

Innkallelse til adel og lagmenn om å delta under Kristian 4.s kroning i København. Datert 27.mai 1596. Danske kancelli, Sjællandske Tegnelser, xviii: 1591-1596, fol. 516b-517b.
<https://www.sa.dk/aosoesider/da/billedviser?epid=19976786#267858,50574221> (Hentet 06.10.2022)

ISBN 978-82-326-6976-9 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-5747-6 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181 (trykt utg.)
ISSN 2703-8084 (online ver.)